ARANY JÁNOS
ÉLETRAJZA

1849—1860

ÍRTA:
VOINOVICH GÉZA

*

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1931.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1931–1933. CYCLUS

VOINOVICH GÉZA

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

1849—1860

*

AZ 1931. ÉVI ILLETMÉNY

ARANY JÁNOS
ÉLETRAJZA

1849—1860

ÍRTA:
VOINOVICH GÉZA

*

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1931.

29352 — RÉVAI IRODALMI INTÉZET NYOMDÁJA
Budapest, V., Vadász-u. 16.

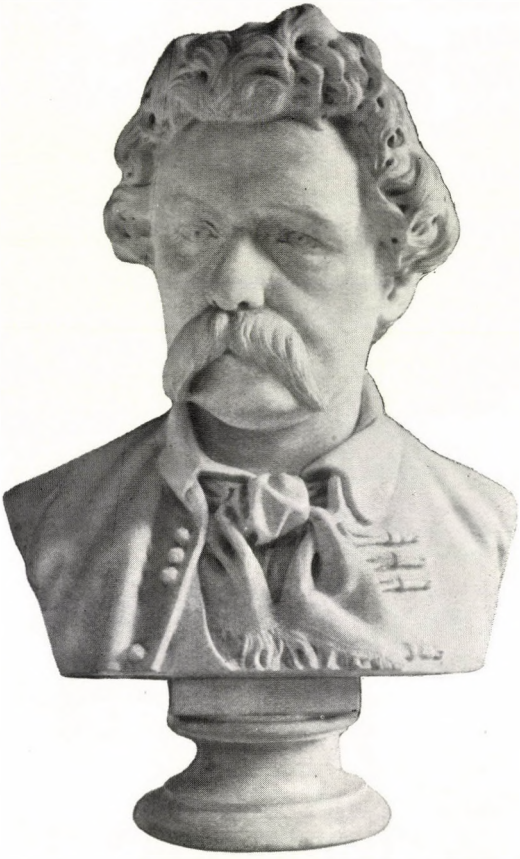

ARANY JÁNOS MELLSZOBRA.
Izsó Miklós mintázta, 1862-ben.

ARANY JÁNOS ÉLETRAJZA

1849–1860

V.

Irodalmi állapotok 1850 körül. — A Hölgyfutár és Szilágyi Sándor füzetei. — Arany hangulata kisebb költeményeiben. — Angol költők tanulmányozása. — A költői beszély új alakja: Katalin, s a modern eposzé: Bolond Istók I. éneke. — A geszti félév. — Visszatér Toldi-hoz; a Daliás idők legelső tervei s első dolgozata. — Jóka ördöge. — Nagy-Kőrösre hívják tanárnak.

Az általános zsibbadásból legelőbb az irodalom kezdett ocsudni, keresve a világosságot, mint fűszál a kő alól. Az önkényuralom bilincset készült rakni a szellemre is; megszüntette az Akadémia, meg a Kisfaludy-Társaság működését; az ostromállapot még a napisajtót is elnémította. De a kormányzat — mint Berzeviczy Albert mondja — kénytelen volt átlátni, „hogy legalább parancsairól és tilalmairól a magyar közönségnek is értesülnie kell".[1] Hivatalos közlönyt kívánt indítani; szerkesztőül Szilágyi Ferencet szemelte ki, egy erdélyi tanárt, aki már ott is próbálkozott lapszerkesztéssel, oly irányban, hogy a bécsi kormány évi ezer pengővel jutalmazta, az egyháztanács pedig kimozdította tanári székéből; most Budán élt, sógorának, a festő Barabás Miklósnak házánál; szorultságában kész

[1] *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 426. l.; itt az e korbeli irodalom és sajtó viszonyainak alapos ismertetése és jellemzése található.

volt az erdélyi Unio ellen is röpiratot írni. Ő indította meg a *Magyar Hirlap*-ot, 1849 november 15-én.[2]

Ezzel egyidőben — meglepő vállalkozás! — tisztán szépirodalmi napilapra nyert engedélyt az élelmes Nagy Ignác. Eleven tollú ember; mint Vahotból, belőle sem hiányzott a gyakorlati érzék, de több tehetsége volt és komolyabban vette tollát. A harmincas években Nestroy és Raimund példájára tündéries bohózatokat írt, majd a népszínműre tér át s *Tisztújítás*-a nagy sikert arat. Mint hirlapíró Széchenyi lapjánál, a *Jelenkor*-nál dolgozott, 49-ben a *Pesti Hirlap*-nál; ő volt nálunk az első — eléggé szellemes — újdondász; ebből fejlődött életkép-íróvá; terjedelmes regénye, a Sue nyomán járó *Magyar titkok* is ilyenek láncolata. Szerkesztéssel is próbálkozott. 1839-től 43-ig fenn bírta tartani *Színműtár*-át; a Kisfaludy-Társaság is rábízta a *Külföldi Regénytár* szerkesztését, tagjai közé is választotta (1842). Sokat lótott-futott, mindenbe belekapott; alkalmasint neki volt ez időben legjobb keresete a magyar írók közt, 1844-ben többre ment kétezer forintnál.[3] A fiatal írók irigyelték is a csúnya kis ember aranykeretű szemüvegét, arany óraláncát, fínom ruháit. Állásban is volt, fogalmazó a pénzügyminisztériumban. A szabadságharc hónapjait betegen töltötte Pesten, félrehúzódva minden mozgalomtól; irányában a hatalomnak még csak gyanúra sem volt oka. Már 49 januárjában hirdette a *Pesti Hirlap*-ban, hogy „az irodalom terén nagy munkásságra van most szükség". Ősszel engedélyt kért egy

[2] Szilágyi Ferencről l. Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* Bevezetés, 19—20. l.

[3] Szinnyei Ferenc: *Nagy Ignác.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1902.

tisztán szépirodalmi lap kiadására, s azt meg is nyerte. Az első szám 1849 november 15-én jelent meg: „*Hölgyfutár*. Közlöny az irodalom, társas élet, művészet és divat köréből. Tulajdonos szerkesztő Nagy Ignác. Megjelenik ünnep és vasárnapot kivévén mindennap délután, divatképek s egyéb műmellékletekkel".

Az új folyóiratot írók és közönség az élet jelének vették. Aranyba is reményt öntött, hogy ‚a leányzó nem halt meg, csak alszik'.[4] Kérést sem várva, önként küld egy kéziratot Nagy Ignácnak, ki őt 48 végén, mikor az *Életképek* szerkesztését készült átvenni, meghívta munkatársul. (Levele 48 dec. 18. kiadatl.) Nagy Ignác csupán „többrendű ildomos tudakolásra" bírja kipuhatolni a költő lakhelyét, hogy a küldeményt megköszönje; „ex ungue leonem!" (Dec. 13., kiadatl.) Az „ildomos" szót megnyugtatásul alá is húzza; odáig megy az óvatosságban, hogy leveleit s a tiszteletpéldányt „Ercsey Juliánna asszonyságnak" címezi; Arany is álnevet írt a kézirat alá: ‚ifj. Árva Imrét'. Ez az idők jele.

A küldött vers Moore sejtelmes balladájának fordítása: *A Dismal mocsárok tava;* hónapok óta hevert fiókjában. E nyomasztó idők elől Arany az irodalomhoz menekült. Mikor ősszel Degré Alajos bujdostában benyitott hozzá, könyvei közt, íróasztala mellett találta; nem győzött csodálkozni, hogy valaki azt képzelheti, lesz még Magyarország és lesz magyar olvasóközönség.[5] A költő a valóság elől húzódott könyvei közé. Jobb napokban is menedéknek érezte a költészetet a ‚zord, sivatag' életben *(Télben)*, a félelmes

[4] Ercsey, 56. l.

[5] Vadnay Károly: *Irodalmi emlékek*, 111. l.

idők alatt rémkép gyanánt gyötörte a való, ‚üldöző halálos ellene' *(A lantos)*. Sokat olvas, főkép angol költőket. Úgy járt, mint akinek szavát elvette a rémület; — maga csak küzködve bír megszólalni.

Első megszólalása, *A lantos* — mint kézi példányába odaírta — a szétzilált, elnémult magyar költők sorsát festi;[6] Petőfi alakja rémlik fel az új Orpheus, a hitves és gyermek említésére; eltűntét a vers már balsejtelemmel nézi. Külön gyászolja a közveszteségben. Neki gyujt mécset a *Névnapi gondolatok*-ban, együtt siratja vele lelkének elvesztett ifjúságát. *(Letészem a lantot.)* Barátaik nála kérdezősködnek felőle. Szilágyi István mindjárt legelső levelében tudakozza: „A mi Sándorunkról, neje- s kisdedéről mit tudsz?" — „Tudsz-e már Petőfiről valamit?" — kérdezi Lévay (50 aug. 3.) — „Ha te nem tudsz róla, úgy senki sem tud" — írja Tompa (50 okt. 27., kiadatlan). Arany lelkében már — mint Shakespeare mondja — bú tölti bé eltűnt barátja helyét; a fehér lapra, melyet 49 nyarán vitt magával Júlia emlékkönyvéből, gyászoló verset ír, ezt küldi az özvegy után Erdélybe, hol férje nyomait keresi. Árvaságában Júlia meghatva köszöni a megemlékezést.[7]

Karácsony ünnepén s tőszomszéd nevenapján a költő a rendesnél is fájdalmasabban érzi a változott világot s elhagyatottságát. *(Karácsony éjtszakán, Névnapi gondolatok.)* Oly idők jártak, mikor ‚egymás hallgató közönyét is gyanús szemmel nézték', jegyzi

[6] Szendrey Zsigmond közlése, *Irodalomtörténet*, 1918. 217. l.

[7] Levelének idegen kézzel írt másolata megvolt Petőfiné hagyatékában, melyet 1929. elején a Lantos Könyvkereskedő R.-T. árverésre bocsátott. L. az árverésre került iratok katalogusát. Később kiadta Mikes Lajos: *Szendrey Julia*. 102—104.

meg maga, 1850-ben, március 15-i verse alatt *(Évnapra)*.[8] Csak Rozványékhoz tekint be néha; egyszer észrevétlenül magával viszi az asztalról volt tanítványa emlékkönyvét, verset ír bele, s másnap a zsalu levelei közt becsúsztatja az ablakba.[9] E tespedt hónapok alatt tanulmányaiban és munkáiban rejlik életének egész története.

Író-barátai közül Tompa felé nyujtja ki kezét.

Vele még Petőfi kapcsolta össze, de szemtől-szembe mindeddig nem találkoztak. „Tartsuk melegen egymást" — visszhangozza Tompa az ő szavát (1851. jan.); de Tompa is le van sujtva: Kálmán fiát néhány napos korában eltemette, felesége beteg, maga „lehangolva egészen. Irodalom nincs, — a derék fiúk nincsenek, — nemzeti élet nincs, — semmi, semmi sincs." (50 jún. 12., kiadatlan.) Megtörten írja Szemerének is: „Emlékezzél reá, barátom, hogy nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni! Borzasztó a gondolat, de úgy lesz."[10]

A tél folytán Arany helyzete enyhül valamelyest, némi keresethez jut. Régi jó embere, a volt főbíró Kenyeres, szolgabíróságot vállalt; ez támaszt jelent számára. Balogh Mihály később arra emlékezteti: „midőn a végzet engem szemelt ki a Tekintetes Úr vigasztalására egy nehéz éjtszakán 1849-ben, elmondani mindazt, amit Isten tudnom engedett, hogy a Tekintetes Úrnak nem kell és nem is lehet kétségbeesni a multakról a jövő felett, mert Kenyeres úr nem azért lett szolgabíró, hogy Arany János urat ve-

[8] Szendrey Zs. közlése i. h.

[9] Gyöngyösy: *A. J. élete és munkássága*, 169. l.

[10] 51. ápr. 13. — *Tompa Mihály levelei Szemere Miklóshoz.* — Közli Ferenczy József. Abafi *Figyelő*-je, XII.

szélybe hagyja jutni."[11] Kenyeres valóban nem feledkezett meg régi munkatársáról. Felszólította, hogy segítsen irodájában. Az efféle hivatalokat nem jó szemmel nézték, de Arany rászorult e csekély jövedelemre; „a mindennapi kenyér-keresés miatt kénytelen voltam minden napom *nagyobb részét* áruba bocsátani" — mondja. (Szilágyi Sándornak, 50 szept. 15.) E hivatalban mentve hitte magát az üldöztetéstől, s bízott folttalan becsületében, melyet az egész város ismert. Nem is érte ezért gáncs soha, Kenyerest sem, aki ez állásban is jó magyar ember maradt; kerületében egy bevádolás vagy elfogatás sem történt. Csak a megyefőnök tett kifogást a ‚rebellis' irnok ellen;[12] Kenyeres megmutatta neki Arany szép rendes iratait, mire ő is megenyhült, sőt ez irományokat az egész járásban példaképen köröztette.[13]

Idővel a keserves bérlakásból is megszabadulnak.[14] Kis tőkéjükből s a *Nép barátjá*-tól kapott 1200

[11] Kiadatlan levél a költő hátrahagyott iratai közt, 1874. nov. 25. Írója viszontszívességül arra kéri Aranyt, váltsa magához 3000 pengőről szóló adóslevelét Kenyerestől s adjon neki a lefizetésre három esztendei haladékot.

[12] Gyöngyösy: *Adalékok.* — *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1904. 762. l.

[13] Ercsey, 56. l. — Rozvány György a Kölcsey-Egyletben 1882 decemberében két kis verset mutatott be, melyeket Arany Kenyeres 1850-ben elhalt kis fia halálára és sírjára írt. Közölte az *Alföld*, 1882 dec. 19. — Gyöngyösy jobb és teljesebb szöveget közöl, az eredeti kéziratról másolva, melyet Rozvány György a szalontai Arany-szobának hagyott. *(Egyet. Phil. Közlöny*, XXX. 1906. 250—51. l.) Rozvány állításában nincs semmi valószínűtlen, a sírfelirat szép is, a másik hevenyészett.

[14] Gyöngyösy azt állítja *Adalékai*-ban, hogy 1850 elején átköltöztek Balogh Mihály házába. Adat erre nincsen. Balogh fent idézett levele amellett szól ugyan, hogy jó viszonyban vol-

váltóforintból[15] sikerült valamit — ami nem veszett Kossuth-bankóban — megmenteni s megtakarítani. Tavasszal eladó lett egy kis ház a Nagy-utcán, tőszomszédja régi jegyzői lakának, a Debreceni János csizmadiáé, kinek fia *Toldi* írása közben sokat háborgatta klarinetjával. A ház ára 1800 váltóforint volt; sógora, Ercsey János adott bele kölcsön hatszázat, hogy őszig ki tudják fizetni. A szerződés március 10-én kelt s Ercsey nevére szólt, „mert a politikai változások miatt így biztosabbnak gondoltam" — jegyezte rá Arany. Ki volt kötve, hogy Szent György-napra (ápr. 24.) beköltözhetnek. Alacsony, nádas, „kétszobás rozzant paraszthá z";[16] az udvaron egy terebély eperfa, mely alatt a gyermekek játszhattak; ennek lombja bólogat a *Családi kör*-ben; az udvar végén kis kert, benne sok gyümölcsfa; azokat a költő örömest ápolgatta; termésükből szívesen kínálta meg látogatóit, de virágot nem tépett le senki kedvéért, mert az csak a tövén szép és csak ott virág.[17]

Mindez nem vette le válláról nyomasztó gondjait. Van födelük, — a maguk hajlékában hajthatják le fejüket, amit vidéki ember megkíván; de a ház nem egészen az övé, tartozás nehezül reá, annál súlyosabb, mert rokoni. Állása bizonytalan, csak a kénytelenség tartja ott, emésztve idejét és erejét. „Most teljesen

tak, de a 600 frtról Ercseynek adott kötelezvényen Darvai a tanu, régi háziuruk, valószínűleg, mert ő volt kéznél. Télvíz idején bajos is lett volna költözködni.

[15] Arany jegyzete Petőfi 48 május 5-i levelén.

[16] A költő maga írta oda a *Háziuraság* vers mellé. Közölte Debreczeni Ferenc: *A. J. széljegyzeteiből.* — *Irodalomtörténet,* 1923. 91. l.

[17] Szendrey Zsigmondnak beszélték Szalontán. — *Irodalomtört.* 915. 147. l.

‚független' vagyok — írja, — de e függetlenség, vagyon s jövedelem nélkül, fene dolog".[17a]

A gond és a hivatal egyaránt elvonják a költészettől. Pedig maga mondja: „Bizonyos lyrai hangulatba estem" (Önéletrajz), idővel nem is fojthat el egy-egy följajdulást. Nem bír kiemelkedni egyéni fájdalmából, de abban is a közhangulatot fejezi ki. A temető nyugalma után sóvárog *(Karácsony éjtszakán.)*. Lélekben elaggottnak érzi magát, mint aki hirtelen megőszült. Tompa írja neki ez időtájban: „A minap leültem verset írni és miért, miért nem, szemem egyszerre könnyekkel telt meg" (51 febr. 10., kiadatlan). Arany költeményein is érezni ilyen könynyeket. Nem évek száma hozza meg a vén kort, mondja egyik költeményében, melyben reménye megtagadja a jövendő éveket. Életét romba dőlve látja s megadja magát a sors kényének. *(Évek, ti még jövendő évek.)* Hajótöröttnek tartja magát, kitől a habok az utolsó deszkadarabot is elrabolták. *(A hajótörött.)* Reménye törött csónakán sem árboc, se kormány; tehetetlenül a szélre bízza, a bizonytalanra, ‚mert a mi bizonyos, az kétségbe ejt', s ő „retteg ujabb kikötőtől". *(Reményem* és levél Szemere Pálhoz.) E képek ismétlődése mutatja, hogy nem bír szabadulni e gondolattól. Aggasztja családjának sorsa, fia jövője; imádkozni tanítja, mert maga is a hitet sóvárogja, csak ez maradt vigaszul az ifjú nemzedéknek, mely idegent fog szolgálni hazája földjén, néma könnyek közt nézve a megtiprott erényt, a becsület nyomorát. *(Fiamnak.)* Az egész fiatalsághoz

[17a] Szilágyi Sándorhoz, 51 jan. 9. — Kiadta Darnay Kálmán: *Arany János levelei.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1931. II. füz. 219. l.

szól; tartózkodó művészete családias költeményében, egyéni szenvedéseiben is a közfájdalmat érezteti. Egész lelkét sötét felhő árnyékolja; a kis házáról szóló, derült hangúnak tetsző versek alján mély szomorúság lappang. A *Háziuraság*-ban emlékei újulnak föl, az újra kezdett élet gondja kétkedő sóhajra fakasztja; a másiknak tréfás párhuzama keserű gúnyt takar. *(Irószobám.)* Kertjét is méla költemény örökíti meg; mindenütt szenvedést lát, s legfölebb a közönyben talál orvosságot. *(Kertben.)*

A világtörténetből népek pusztulását olvassa ki. *(Gondolatok a békecongressus felől.)* E sorstól félti nemzetét. Le akarja tenni a lantot, mert ha a fa élte megszakad, nem éli túl virága; e gondolat erősen belerögződik, a kép kétszer is visszatér nála. *(Letészem a lantot, A dalnok búja.)* De érzi a költő szomorú hivatását: hogy ha nem zengheti nemzetének dicsőségét, legyen pusztulásában hattyúéneke. *(A költő hazája.)* Később ő biztatja Tompát és magát: „Még ha az irodalom haldoklik is, mi vagyunk a vonagló tagok, melyek mozgásuk által némi életre mutatnak. Tehát csak mozogjunk, jól vagy rosszul, czélra vagy czél nélkül, az most mindegy". (52 okt. 21.)

Tompát sokszor bántja a közöny, az elismerés hiánya (1850, András-napi s több kiadatlan levelében); keserűn kifakad: „1-ször: szellemi jutalom nincs, mivelhogy az ördög sem olvas s nem vesz könyvet. Innen 2-szor: Anyagi jutalom sincs".[18] Elismerésre, jutalomra csakugyan nem lehet számítani. Nagy Ignác őszintén megírja első levelében Aranynak: „Most roppant hiánya van még az előfizetőknek;

[18] Szilágyi Sándornak. Szilágyi: *Rajzok a forradalom utáni időkből;* 77. l.

azért bármennyire óhajtom is önnek közremunkálását, e pillanatban még nem igérhetek díjt." (49 dec. 13., kiadatlan.) Ezt Tompának is előre megmondja (T. Aranyhoz, 50 okt. 27. kiadatlan).[19] Aranyt ez nem riasztja vissza; később maga írja Szilágyi Sándornak, hogy ha nem bírja verseit 4 pftjával díjazni, „úgy örömestebb írok *minden díj nélkül*, s vigasztalom magamat azzal, hogy nem képes irodalmunk jelenleg díjt fizetni". (1850 márc. 20.) Ennyire vigyáz az író méltóságára, pedig sohasem volt jobban rászorulva a keresetre. Mint Noé a vízözön után első galambjait, szárnyára bocsát egy-egy kisebb verset; felküldözi a *Hölgyfutár*-nak, 1850 első felében mindössze négyet. *(Karácsony éjtszakáján, Névnapi gondolatok, Évek, ti még jövendő évek, Fiamnak.)* Tompa is küld egyet-egyet, látva, hogy felesége ‚elbetűzget' a lapban.[20]

Nagy Ignác lapja sehogysem tudott szert tenni sem jó írókra, sem kelendőségre. A régi neves írók rejtőztek és hallgattak. Vörösmarty, mióta Bajzával együtt vésztörvényszék előtt állott, egész esztendőn át nem szólalt meg; Czuczor Kufsteinban raboskodott, Jósika külföldön élt, Kemény hallgatott. A dolgozó írók java, Tompa, Gyulai, Lévay, Szász, támogatták ugyan ez egyedüli folyóiratot, de a fiatal írók közül is Degrét Aradon, Pálffy Albertet Budweisba internálták; Vajda Jánost, Vadnayt, Lisznyayt besorozták az osztrák hadseregbe közlegénynek. Ily kö-

[19] Más szerkesztők sem díjaztak. Gyulai Pál írja Pákhnak: Vahot „soha egy költeményemet sem díjazta, a *Remény*-ből még tiszteletpéldányt sem kaphattam." 1851 okt. 24. — Kiadva a *Nyugat*-ban, 1911, II. félév, 727 s köv. l.

[20] Szemerének, *Figyelő*, XII.

rülmények közt bajos volt naponként egy szépirodalmi lapot előteremteni; a szerkesztő akarva-nem akarva névtelen próbálkozókra szorult. A jámbort a katonai ellenőrzés, a vésztörvényszék is rémítgette. Megesett rajta, hogy azért is megfeddték, mert egy novellának tartalma nem igaz.[21] A szerkesztő felelősségét tetézte, hogy az írók többnyire csak nevük kezdőbetűit tették ki. Arany is kiköti: „Nevet persze semmit alá." (Szilágyi Sándornak, 1850 május 7.) Tompa is azt mondja: „Saját becsületes nevét ki pellengérezte volna ki?"[22] Mások álnév alá rejtőznek; Szász Károlyt a Vándor név takarja, Bérczyt Orion, Bátor Miklós Lévay. A közönség egy betűből is ráösmert az írókra. „A névjegy annyi, mint a név; én tudom pl. a T. betűt itt a gyermek is ismeri", — írja Arany Szilágyi Sándornak, szept. 15. Ezzel minden felelősség a szerkesztőre hárult. Nagy Ignác vigyázott ám magára s kinyilatkoztatta, hogy „álnév alatt ismert íróktól semmit sem közöl" (80. szám).

Ez engedélyes és óvatos irodalom nem tetszett sem a közönségnek, sem az íróknak.[23] A fiatal írók

[21] Lévay Aranynak, 1850. május 27., kiadatlan.

[22] Szemere Miklósnak Kelemér, 1850 jún. 30. Abafi Figyelőjében, XII. — Arany itt idézett leveleit Szilágyi Sándornak írta ugyan, de előbb említett költeményei a *Hölgyfutár*-ban A. betű alatt jelentek meg.

[23] A hivatalos *Magyar Hirlap* mellett is új napilap indult meg, 1850 március közepén, a *Pesti Napló*, szintén kormánysegéllyel; szerkesztője a septemvir Császár Ferenc, régi érzelgős versíró, Dante első fordítója nálunk. Türhetően díjazta munkatársait, ezzel magához kapcsolt néhány számottevő írót, mint Garay, Obernyik, Pompéry. Ujdondásza Lévay, „mert élni kell" (Aranynak, 50 május 27., kiadatlan); ezért tud pesti híreket írni Aranynak. Az új lap 2500 példányban jelent meg; ezt a *Hölgyfutár* állítja, 1851. 22. sz. — Így írókat is, előfizetőket is

vendéglőjükben s a drámabírálók páholyában új szépirodalmi folyóirat tervét pendítették meg. A jobbak készek voltak mellé állni. Kiadó is akadt Heckenast személyében, az engedélyt is megnyerte a fiatal Szilágyi Sándor, a hivatalos lap engedelmes szerkesztőjének fia. Heckenast füzetenként száz forintot szánt írói tiszteletdíjra s a füzetet ezerkétszáz példányban nyomatta, tehát elegendő terjesztést lehetett várni. Irányukat az jelölte ki, hogy Szilágyinak a forradalom végnapjairól szóló könyve váratlan sikert aratott, több hamarosan megjelent hasonló tárgyú munkája szintén; ezen vérszemet kapva, úgy okoskodtak, hogy a közönség minden érdeklődése e nagy emlékeké. Így indultak meg a *Magyar emléklapok* 1848 és 49-ből, 1850 március 15-én. Feledtetni kívánták „e hazával a közelmultak miatti veszteségét, újra fölépíteni azt, mit irodalmunk terén a háborúk vihara lerombolt, — és ismét ápoló őrei lenni nemzeti létünk egyetlen palladiumának — édes hazai nyelvünknek". E merész tervet a lap csodálatos bátorsággal valósította meg. Lapjain oly költemények láttak napvilágot, mint Tompa verse *A gólyához,* Gyulai *Hadnagy uram*-ja; már ekkor Pesten lappangott Jókai s megkezdte Sajó néven a szabadságharcból vett elbeszéléseinek sorát; a szerkesztő maga rövid történelmi rajzokat közölt egyes városok szenvedéseiről a közelmultban. Saját-

vont el Nagy Ignáctól. A lap Császár betegeskedése miatt mindjárt eleinte többször szerkesztőt cserélt, 51-ben Kemény Zsigmond is kötelékébe lép, nyomában Csengery szintén s ettől fogva ők nyomják rá szellemök bélyegét. — E korszak irodalmi életéről Berzeviczy Albert ad kimerítő képet: *Az absolutismus kora Magyarországon.* II., hírlapirodalmáról Angyal Dávid tanulmánya és jegyzetei e kötetben: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél levelezése.*

ságos, de az ostromállapot idején az irodalom kevésbbé volt korlátozva, mint a későbbi Beamter-kormányzat alatt. Gyulai Pál ezt azzal magyarázza: „A kard emberei mintegy megvetni látszottak a toll embereit s tőlök mindent lehetett írni, ha egyenesen nem ütközött a haditörvényszék szabványaiba.[24]

Szilágyi természetesen Aranyt is fölkérte munkatársul, de neki még nagyon „fájdalmas a visszaemlékezés" (50. ápr. 14.). Először *Letészem a lantot* költeményét küldi föl, egyéni hangulat leple alatt az általános csüggedést fejezi ki. Szigetről mindjárt hangzik a biztatás: „Lantolj! enyhítsd a keserveket . . . A szív oly teli, de teljességéből nem szólhat a száj" (50 jún. 10., kiadatlan). Később látva, mily szabadon jelennek meg a szabadságharcból vett képek, megküldi a *Nyalka huszár*-t „tiszteletből a t. példány fejébe", (aug. 19., kiadatlan részlet), sőt a *Koldus ének*-et is. Mire azonban ez fölért, Szilágyi kénytelen-kelletlen óvatosabbá vált. A katonai hatóság megsokallta a szabadságharc örökös emlegetését, s az *Emléklapok* készülő VII. füzetét letiltotta.[25] Az írók arról suttogtak, hogy Nagy Ignác jelentette föl a lapot, kenyéririgységből. A föladás, a gyanú mindennapi volt. Ha az újabban megindult Pesti Napló szerkesztőjét, Császár Ferencet intették meg, Szilá-

[24] *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján. — Emlékbeszédek,* II.

[25] Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből.* 26. l. Apróra el van itt mondva Szilágyi füzeteinek egész története. V. ö. Szinnyei Ferencnek a folyvást változó füzetek történetét részletesen és pontosan meghatározó cikkét: *A Magyar Emléklapok. — Irodalomtörténet,* 1912. 113—116. l.

gyira gyanakodtak, mint versenytársra.[26] A dologban annyi volt igaz, hogy Nagy Ignác Tormásynak *Zugba veled tinta, toll* című verse miatt, mely vihart várt, mikor majd ‚zászló lobog' kürt riad', mint Aranynak írta (50 júl. 20., kiadatlan) „haditörvényszék előtt izzadt", s ott azzal védekezett, hogy ő csak azt teszi, amit más, — hasonló verset Szilágyi is közölt. Mindkettőjüket megrótták, átvizsgálták az *Emléklapok* régebbi számait s azokban elég okot találtak a betiltásra.

A leleményes Szilágyi kifogott a rendeleten; meg sem állította a nyomást, hanem az új számot *Magyar Irók Füzetei* címen küldte széjjel. Mégis vigyázóbb lett; a szabadságharcra vonatkozó több közleményt kihagyott, köztük Szász *Perzsa ének*-ét, melyben a hivő a szétdúlt oltáron kesereg, — bár a vers óvatosságból eleve fordításnak volt feltüntetve. Nem merte kinyomatni a *Koldus ének*-et sem, csak felolvasta az Arany-Ökör vendégőben munkatársainak. „A köny kicsordult szemeinkből" — írja.[27] Nehezen is mondott le kiadásáról. Megmutatta a verset a biztosnak; olvastára az is megindult, de a felelősséget nem vette magára, hanem németre fordítva bemutatták a parancsnokságnak; az nem tanácsolta közlését, s az ilyen tanácsot akkor nem lehetett semmibe venni, mondja Szilágyi.[28] E szűk írói kör volt a közönsége

[26] Lévay levele Aranyhoz 1850. május 27., kiadatlan. A Napló szerkesztőségébe tartozott ekkor Lévay is, mint ujdondász.

[27] Szilágyi S., I. m. 42. l.

[28] Arany költeménye csak 1861-ben látott napvilágot, az akkor már megtűrt *Honvédek könyvé*-ben, s egy kalóz röplapon, Debrecenben. — Éppen nem hihető tehát, amit Gyöngyösy állít, hogy a költő 1850-ben felolvasta volna versét Szalontán egy

Tompa *Pusztán* c. költeményének is. Előzetes cenzura nem volt, hanem minden nyomtatványt be kellett adni a katonai hatóságnak, s ha három, nagyobb nyomtatványt nyolc nap alatt le nem foglaltak, kiadható volt.[29] Az utólagos lefoglalás azonban nagy kárt jelentett a kiadóra, a szerkesztőnek pedig a haditörvényszékkel gyült meg a baja. Hova-tovább odajutott az irodalom, mint Tompa jellemezte: „A mit nyomatni lehet, érdektelen, a mi érdekelné a közönség lelkét, nem kiadható" (Aranyhoz, 1851 febr. 10., kiadatlan). A cenzor szeme sokszor oly burkolt célzáson is megakadt, mint Arany *Eh!...* című kis versének második szaka, hol gondolatait lefagyott szárnyú túzokhoz hasonlítja, s ehhez jegyzetben megmagyarázza az ónos esőt, az időjárás ‚kivételes állapotját'. E célzás miatt a cenzor a versszakot és a jegyzetet kivágta, a számot újra kellett nyomni.[30] Ily viszonyok közt nem lehet csodálni, ha Nagy Ignác nem merte kiadni Arany versét, mellyel a törökországi bujdosásából hazatérő Egressy Gábort köszöntötte. Tudatta Aranynyal, hogy közlését Egressy sem tartja kívánatosnak; „nem adhatnók ‚Egy barátomnak' cím alatt? — Csak semmi célzás ne legyen a

kémnek tartott német kocsmáros vendéglőjében, s megrázó hatását Balogh senator azzal ütötte el, hogy rágyujtott az „Ez a szoba, hol én most..." nótájára, mire mindnyájan dalolni s táncolni kezdtek. (*A. J. élete és munkássága.* 177. l.) — Ezt nyugodtan a mesék birodalmába utasíthatjuk.

[29] Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből,* 26. l.

[30] Ezt Arany László megjegyezte a Ráth-féle kiadásban. A Nemzeti Múzeum s az Akadémia könyvtárában van ép példány is. L. Tolnai Vilmos kis cikkét: *Irodalomtörténet,* 1917, 172. l. Ez különben már a *Magyar Írók Füzetei*-nek folytatásában, a *Röpivek*-ben esett.

forradalomra s annak következményeire" (1850 szept. 13., kiadatlan). Csak hónapok multán nyomatta ki, mikor a hatóság már azt is megengedte Egressynek, hogy színpadra lépjen. — Vahot is, mikor a *Családi kör*-t a *Losonczi Phönix* számára megkapta, szintén ijedt levélben kérte a költőt, tegyen mást azon négy sor helyébe, hol a béna harcfi „beszél a dicsőség véres napjairól" s azokról „kikkel más hazába bujdosott — koldusnak"[31] —; „átalánvéve a forradalmi dicsőség és nyomorúságról csak említést sem lehet tenni. — Én tudom ezt, mert a *Phönix* I. kötete e miatt operáltatott" (kelet nélkül, kiadatlan). Még *A hegedű*-t is Müller Gyula naptárában (1854) Friebeisz csak *Allegoria* címen merte közölni, az „illető hely kívánságára" s a szövegen is kívántak változtatásokat. (Friebeisz Aranyhoz, 53 május 31., kiadatlan.)

Sok vers maradt akkor az íróasztal fiókjába zártan. Arany is magának tartott néhányat, mely a korra vonatkozott. *(Egy némely nagyocska emberre, Hecz-hecz!)* Azt tartotta, mint Tompa, hogy „írni kell a magyar betűk kedvéért",[32] de meggyőződése

[31] Ettől kezdve: „Az idősb fiú is beteszi a könyvet..." előbb ez a hat sor volt a kéziratban:

Beszél a dicsőség véres napjairul,
S keble áttüzesül és arca felpirul,
Beszél azokról is — szemei könyben úsznak —
Kikkel más hazába bujdosott — koldusnak.

Elbeszéli vágyát hona szent földjére,
Hosszu terhes útját, a míg haza ére:

A kézirat hasonmását kiadta a *Magyar Figyelő*, III. 1913., 22. f.z. nov. 16.

[32] Tompa Szemere Miklósnak 1853 jan. 3. — Abafi Figyelője, XII.

volt: „A költőnek azért, hogy nemzete előmentét eszközölje, épen nem szükség a politikától kölcsönzeni eszméket; ő énekeljen, költsön úgy, mintha végcélja nem egyéb volna magánál a költészetnél; már megtette kötelességét nemzete irányában. A nemzet, kinek jeles költői vannak, érezni fogja önbecsét, habár a költemények nincsenek elárasztva politikával, hazafisággal s egyéb ilyen phrasisokkal. A *virágregék* épen úgy célra visznek, vagy még jobban, mint a leghazafiasb költemények". (Tompának írja, 1853 május 23.) Közömbös tért keresett munkásságának. „Még az elégiáig sem higgadtam meg — írja Szilágyi Sándornak, 50 ápr. 14. — s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb, de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom, s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem vicsorog rá örökké a való sceletonja." Oly tárgyat keres, mely nincs vonatkozásban a jelennel. Szilágyi Sándor egyenest ‚hosszabb költői beszélyt' kér tőle, akár ‚egy nagyobbszerű epost is' (márc. 25., ápr. 5.). A költő április 14-én (mily évforduló!) felküldi mutatóba *Katalin* költői beszély nagyobb felét, — május 7-én a végét.

Katalin elkészülte s néhány e korbeli kisebb költemény világot vet e csöndes hónapok irodalmi tanulmányaira.

Az utóbbi évek alatt kitartón végig tanulta Rothwell német nyelvű angol grammatikáját; jegyzeteket, egész táblázatokat készített a kiejtés szabályairól s a hangsúly természetéről; több árkuson hexameterekbe szedi a szavak kiejtését; külön füzetben

295 pontba foglalta a szókötés törvényeit s e nagy munka végére még azt vetette oda: „A többit gyakorlatból". Egészen ura már a nyelvnek; nehézség nélkül olvassa a költőket, s közben kijavítja az angol szöveg sajtóhibáit. Shakespeare nyelvéhez kíván közeledni, de más kiváló költők is hatnak reá: Burns népies üdesége, Ossian méla szomorúsága, Moore lágy dallamai. Egyhangú életében mintegy a benyomások híját pótolják az irodalmi hatások. Szelleme felüdül a változatosságon és új erőt merít belőle. Fejleszteni kívánja saját művészetét s egyúttal gazdagítani nemzeti költészetünket, mint célul tűzte maga elé már a népies irány elveinek vizsgálata idején. Ennek útja szemében kiváló példák tanulmányozása és követése. „Költészetben — valamint minden ágában a művészetnek — többé-kevésbbé mindnyájan utánzók vagyunk — vallja *Irányok* c. cikkében. (III.) — Maga a lángész a meglevő példányok után indul." Szerinte az alaptehetséget ‚minél több példa látása s utánzási ösztön fejleszti ki' (u. o.); a költői tehetség Isten adománya, „de a többi nevelés, képezés, — utánzás".[33] Az egyoldalúság orvossága éppen a sokoldalú hatás. „Csak minél többféle példány átélvezése menti meg a költőt, hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen." (*Irányok.* II.) Nem fél attól, „hogy idegen minták szemlélése jóravaló tehetséget kiforgatna eredetiségéből, hogy szükségképpen letörlené róla a nemzeti zománcot".[34] Éppen ő erre a legjobb példa, sokágú tanulmánya mellett. Forgatja Burnst, ‚a skótok Petőfijét'

[33] *Az észszerű utánzásról a költészetben* c. kis tanulmányában.

[34] Dózsa Dániel *Zandirhám*-jának bírálatában.

(Vojtina); Tauchnitz-féle kis kötetének első lapjai tele vannak a szavak jelentésének szótári kijegyzéseivel, vagy — ami gyakoribb — útbaigazításul az eltalált szógyökök megjelölésével. — Burns *Szombat esté*-jének hatása alatt szülemlett a *Családi kör;* Arany László hagyta ránk, hogy a költő föl is akarta ezt említeni, csak azért hagyta el, hogy a „a béna magyar harcos által akkor kelteni óhajtott hatást ne rontsa."[35] A valódi tehetség mindig eredeti. Lévay szemében e költemény „miniatur rajzában egész népéletünk elevensége van megörökítve, hasonló festmény nem került még ki magyar költő-művész ecsetje alól;" „győzelmes társa Burnsének".[36] Arany is azt akarta felmutatni, amit a skót költő: ‚Ily jelenetekből áll nagyságod, hazám!' — de kettejök hangulata közt nagy a különbség. A skót család népesebb, korosbak a szülék; a magyar háznép elevenebb, a képen több a mozgalom, a jellegzetes és festői vonás. Ott a hit, itt a szabadság mártirjainak bús emléke jár; a skót költő végül szinte himnusig emelkedik, a magyar képre a szabadságharc árnya nehezül. Burnshöz Arany később is visszatér s fordít belőle.

---

[35] Bevezetés a *Hátrahagyott versek* kötete előtt, XVI. l. Burns költeményét Lévay is, Szász is lefordították. Burns maga is Fergusson *Farmers ingle* versének hatása alatt állott. — Burns e versének többszörös hatásáról l. Tolnai Vilmos: *Burns Róbert Szombatestéje irodalmunkban.* — Budapesti Szemle, 1923 márc. — A Burns-kötet tartalom-jegyzékében irónvonással meg van még jegyezve: *Tom o' Shanter, The Deil' s awa wi' the Exciseman, The lazy mist ... Ae fond kiss;* az első kettőt évek multán lefordította, az utóbbiakból is maradt töredéke.

[36] Lévay József: *Arany lyrája.* Akadémiai Értesítő, 1893 június.

Moore és Ossian lapjain a hangulat hatja meg. Moore verseiben már 1847—48-ban lapoz, — most lefordít egyet-kettőt hazafias énekeiből. Egy magános versszakkal Petőfi emlékének áldoz *(A dalnok elhullt...)*; ő is megszólaltatja magyarul az *Eszünkbe jusson* vérző elégiát, mely Vörösmarty pompás distichonaiban a multat dicsőítő kis hőskölteménnyé változott, Petőfi lantján a honszerelem himnusává; Aranyé hű mása az eredetinek: a hazafi emlékezés bús elégiája, a bánat feljajdulása. Neki az ötvenes években e költemény ugyanazt jelentette, mint írójának. Az ír költő csöndes bánata, burkolt célzásai egyideig ott lebegnek költészete fölött.

Újra olvasgat Ossiánban is. Reá Szilágyi István figyelmeztette, még az Árpád korából tervezett eposz mintájául, mert a két kor közt ‚patriarchalis oldalt tekintve, nagy a hasonlatosság'. (Lev. 47 ápr. 9.) A költő maga is úgy érezte; már előbb írta Petőfinek (47 febr. 28.), hogy e tárgynak „akkor Homér kellett volna, most Ossián, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök erényeire visszaemlékeztetné". Szilágyi Herder párhuzamára is figyelmeztette a két költő közt. Blair Hugó egy polcra tette kettőjöket; Goethe Wertherjének szívéből Ossian kiszorította a görög énekest; a világfájdalom kora őt választotta epikusának; Byronra is hatott.

Arany figyelemmel olvasta Blair bevezetését s megjelöli azt a helyet, hol a hasonlatokról beszél. Ez időben emlegeti Tompának.[37] Petőfi is fordított Ossianból (*Oithona*-t), s szembeállította Homérral, de ő ‚a koldusok ősének', Homérnak ragyogó világát

[37] Levele elveszett, csak Tompa 1850 András-napi válaszából látni.

magasztalja; korábban ő érte lelkesült Arany is, de most Ossian borúja vonzza; e választás lelkének gyászára vall; ez nyilvánul *Ősszel* c. költeményének ellentétes képeiben; egészen ossiáni hangokat üt meg a végstrófában; *Az innishonnai háború*-ra emlékeztet, hol „A lefolyt időknek bárdja — Együtt beszél atyáival", s a *Selmai dalok*-ra: „Miért zeng mégis Ossian?" — de az ossiani képek: a borongó ég, kihalt tusa, a harc fiát fedő halom — (mely ismét Petőfire vonatkozik) — a mi emlékeinket jelenítik, a tájképen is a délibáb s pacsirta elárulják, hova gondol a költő igazában. — Ossian varázsa később szétfoszlott előtte, midőn nem tudta többé élő személynek.[38]

Mélyebben és tartósabban hatott reá Byron. *Don Juan*-t, *Parisiná*-t, *Mazeppá*-t évek óta ismeri; Szilágyi István 47-ben az *Abydosi arád*-ra figyelmezteti, „s foghat olyan *Széchy Máriá*-t írni, mint senki más" (márc. 12.); ezzel egyenest a költői beszély mintájául tűzi elébe. *A chilloni fogoly* egy sorát teszi Arany jeligéül egyik költeménye elé: ‚Megőszültem, de nem a kortól.' Byronban nálunk két ellentétes nagy szellem gyönyörködött leginkább: az ifjú Széchenyi a szökdelő szellemet, epés kedélyt, maró gúnyt szerette

[38] Ez időben még élő személynek hitte; Blair Hugó s a magyar fordító, Fábián Gábor (1883) után; Dózsa *Zandirhám*-jának ismertetésében már máskép beszél róla. — Ossián is Tauchnitz-kötetben van meg könyvei közt. Waldapfel János rámutatott, hogy Arany képének egyes vonásai megegyeznek azokkal, melyeket Goethe *Werther*-je 72 szept. 4. levelében kiemel: Sturmwind, Nebel, hoher Gras, Waldstrom, das dämmernde Licht des Mondes, die Zeiten der Vergangenheit, Geister der Väter *(Egyetemes Philologiai Közlöny*, XXII. 714—718.). Mind a ketten jól ismerték Ossiánt.

benne, mert mindez az ő természetében is megvolt; Arany azt, ami belőle hiányzott: a képzelet merész kalandozását, a nagy szenvedélyeket, a közvetlen lírai előadást. A mi költőink is szőttek romantikus meséket lovagok és remeték életéből, bajvívások, leányrablás és kegyetlen bosszú eseményeiből, de vagy ballada-féle hangba merültek, vagy oly kényelmes mesélgetésbe, mint Kisfaludy Sándor, *Regéi*-ben. Jobbára külső eseményekre szorítkoztak, a belső élet épúgy hiányzott náluk, mint a részletek szépsége. Vörösmarty kisebb tárgyaival is a kis eposzokban mozgott otthonosan; költői beszélyei közt van egy remekmű, *Szép Ilonka*, a többi vagy elnyujtott ballada-féle, vagy szélesen kivitt genre-kép. Petőfi követte először Byront a szörnyűséges képzelet és viharos szenvedély útján s az előadás iramával *Salgó*-ban. Aranyt vonzza e regényes világ; a tragikus szenvedélyek, a sors komor képei illenek hangulatához s mégis elvonják a jelentől. Ha Byron — saját vallomása szerint — azért írt, hogy szerelmi bánatát feledje s álmatlan éjjelein költötte keleti történeteit: — Aranynak sokkal több oka volt a való elől menekülni. Egész öntudattal követi Byront a költői beszély formája s élénk előadása dolgában. Csábítja a szokatlan műforma, a képek özöne, színek áradata. Eddig csak népies előadással élt, ‚lomha'[39] Sándor-verssel; most vonzza ez a mozgalmas előadás, mely hol drámai jelenetet rögtönöz, hol a lírának nyit utat s szakadatlan lendülettel törtet előre. Petőfi mellőzte a rímeket, Aranyt éppen ez a nehézség ingerli. Nem nyugszik, míg próbát nem tesz e nehéz formával, „in-

[39] Maga illette e szóval a mozgalmasabb lírai fajokkal szemben, Szász Gerő költeményeinek bírálatában.

kább forma-gyakorlat végett, mint költői czélból... mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem tartja könnyűnek". Arany, a nyelv és rímek mestere, megkísérlette ‚a rímszegény és hosszu szavaktól nehézkes magyar nyelven', „miután nagyobb ilynemű költeményt, rím s mértékben kivíve, nálunk még nem ismertem" (Erdélyi Jánoshoz, 56 szept. 4.).

Tudott oly mondát, mely byronias tárgyul kínálkozott. Mednyánszky kötetében, honnan *Murány ostromá*-nak meséjét vette, az utolsó rege ez: *A budetini falüreg*. Mednyánszky 1826-ban, Vág-vízi utazása közben látta e barlangot, a hozzá kötött mondát már hét évvel előbb kiadta, Hormayrral közös *Taschenbuch*-jában. A mondának van némi történeti alapja. Budetin várát valósággal a Szunioghok bírták; Gáspár történeti személy az 1600-as években; Katalinnak fennmaradt egy levele, melyben azon síránkozik, hogy ‚atyja ura miatt három esztendeig nagy sanyarú rabságot szenvedett'.[40]

Mednyánszky elbeszélésének elemei: a kegyetlen apa, aki leányát Jakusichhoz erőlteti, a lány titkos szerelme Forgáchcsal, befalaztatása, a kedvesét kimentő lovag, s amint menekülésök közben a szintén menteni

[40] Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. II. kiad. 214—16. Hegedüs István: *A. J. Katalin-ja és ennek forrása* c. tárca-cikkében (Fővárosi Lapok 1884. 14—15. sz.) a forrást gr. Majláth János német elbeszélésében (1825) kereste, melyet Kazinczy *A falba zárt* címen magyarra fordított; e föltevésben él Koltai Virgil is, *Arany János élete és költészete*, 83. l., holott Majláth csak sógorának, Mednyánszkynak egyszerű előadását öntötte át, kibővítve, levélalakú elbeszélésbe, 12 levélben; nála több új alak szerepel, Mednyánszkynál csak azok, akik Aranynál. A mondának Arany

sietö Jakusich rajtuk üt s a lányrablót elejti, a lányt pedig várába ragadja: mindez Péterfyt a lovagromantika lomtárára emlékezteti.[41] Egy s más vonás azonban tagadhatatlanul rokon Byron regényes történeteivel, s ezért illett a költő szemében e byroni formához: tiltott szerelem s rettentő büntetés, mint *Mazeppá*-ban és *Parisiná*-ban, szökés, mint az *Abydosi arád*-ban. A történetbúvár Majláth hozzáteszi a valóságot, hogy Katalin végül is felesége lett Jakusichnak; csak azt hallgatja el, hogy elözvegyülve még egyszer férjhez ment, a második Balassa Bálinthoz.

Arany elveti a történet köznapi végét; sokkal bátrabban bánik a mesével, mint *Murány* írása idején.[42] Elhagyja az előzményeket, drámai módon a kézfogói nap végén kezdi, amint a mogorva vár kedvetlenül piheni ki a szokatlan vígság lármáját. A vár le-

előtt már két feldolgozója is volt; Rosty Zsigmond: *Katica vagy a budetini falüreg.* Történeten épült hös dráma 4 felvonásban. 1832. Jakab István: *Zsarnok apa,* ezt elö is adták Budán, 1836. A feljegyzések- s feldolgozásokról l. Griesbach Ágost alapos munkáját: *A budetini monda,* 1891. Katalin történetét Jókai is elmondja *Szeretve mind a vérpadig* c. regényében, az *Idegen háznál* c. fejezetben.

[41] Salamon Ferenc *Irodalmi tanulmányai*-ról szóló bírálatában, Péterfy: *Összegyüjtött munkái,* III. 496. — Salamon I. kötetében nagy tanulmány szól *Katalin*-ról; így ejt róla szót Péterfy.

[42] Itt is vesz át néhány mozzanatot: az egész tájképet; Oroszlánkö festését: „fejér a' vár színe, ugyanaz a' szikláé is; mire az azokat huzamosabban tekintök szemei előtt mind a kettő egymástól megkülönzetlen marad" (200. l.); Arany Budetinről mondja: „Egyszínüek vár és falak — egy ködtömegnek látszanak;" egy sora, hogy ‚az apai kény előtt fetrenge a hü szerelem', — Katalinnak Mednyánszkynál leírt könyörgését érinti.

írása, mely körül a kopasz bércek, alázatos jobbágyok módjára, ‚födetlen fővel állanak', a kietlen táj, összeszorult völgy, honnan a gyors hegyi folyó ‚szabadulást remélve fut' — jellemzik a vár urát, az ottani sívár életet, s a készülő zord eseményeket sejtetik; byroni tájkép ez, ki azt mondotta magáról: magas hegyek neki érzelmek. A kopár sziklák közt halálraítélten keresi a napot a szerelem szende virága. (Hasonló kitérés, a bűnös szerelemhez mérten sötétebb színekkel, Petőfi *Salgó*-jában is van.)

Minden éjtszakai homályba burkolódzik, minek művészi hatását Salamon Ferenc kiemelte. Napvilágon olyan volna e történet, mint Byron keleti regéi egy európai városba hozva. E félhomályban az alakok álomképek gyanánt tűnnek föl: Katalin a torony erkélyén, Forgács közelgő csónakában, a fal hágcsóján; a két árnyék egybeolvadva. A táj, a lég menekülést kiált nekik. A lányt az anyjára gondolás tartóztatja; e gyöngéd vonásból látjuk, mennyire egymáshoz hajolt e két fűszál egy kemény láb alatt. Habozás közben csak pillanatra tűnik elő az ősz Szunyog alakja, mint kísértet, amely halálra rémít. Egy percre az anya rémlik fel, az alélt leányt ápolva; arcán vonaglás a mosoly, „egy színevesztett ajk-fodor, — mikép az a rózsalevél — mit tűz fölé röpít a szél — s annak hősége megsodor." E képben ott van egész élete: régi szépsége, hervadtsága. Most is retteg, haragos ura félelmes hallgatásától. S egyszerre megkondul a föld, „mint óriási — kebelnek tompa dobbanási". Lent a mély boltok alatt Szunyog árnyéka fekszik a szirtfalra, mint árnyvilági jelenés. „Fátyolt kezembe!" kiált a költő s a rémséges eseményt azzal mondja el, hogy el akarja takarni. A szörnyű tettre megszólal az

emberi érzés, ‚árnyék megől' a szolgák ajkain. Mily lélektani, hogy Szunyog visszafojtott indulata az ellenkezésre kitör s karddal esik szolgáinak. A szolgák arcain önlelkiismeretét üldözi; önvádja ellen védi magát, bizonygatva, hogy szerette leányát; agyrémét, a szégyent ismételgeti; kitépné elszoruló szívét s magára erőszakolja, hogy nem fáj, amit elkövetett. A magában beszélés látomásba csap át, üldöztetéstől fél, vérfoltot lát kardján (mint leplén Ágnes asszony). Midőn Forgács paripáján magával ragadja kimentett kedvesét, az ősz, a téboly túlfeszített erejével, gyalog rohan utána, visszakövetelve most már kedves halottját. E képek úgy suhannak, mint a lázálom jelenései, mintha csak egy-egy villámlobbanás cikázna bele a zivataros éjtszakába. Az ősz alak maga is mint vízió üldözi Katalint, csak egy-egy pillanatra változik el valósággá, ággá, bokorrá (fordítva, mint az *Erlkönig* káprázatai). Midőn a tévedt harcból Jakusics magával ragadja eleinte föl sem ismert mátkáját, az őrült ő utána fut, kapuján széttöri kardját, míg a várúr a dühöngő elé nem viteti — a holt leányt. Az éj lázálmai a reggel józan világításában szétfoszlanak. (A szenvedély e megszállottai a romantikus költészetben mindig álomalakok gyanánt hatnak, Byronnál, *Salgó*-ban s a *Két szomszédvár*-ban is.)

Salamon Ferenc azt mondja: ‚a művészi feldolgozás nélkül azt hihetnők, e költeményt azok egyike írta, kik csak a szenvedélyek túlzott festésében s a rendkívüli eseményekben látnak költészetet'. Arany költőivé emeli rémületes mesevázát, a tartalom és forma összhangja, az előadás szépsége s lélektani elmélyítés által. A szörnyű események mintegy ki vannak szakítva a valóságból s balladaszerű sebességgel kergetik egy-

mást, hogy kételkedni, gondolkozni, lélekzethez jutni sem hagynak. „Az egész költemény nem egy kép, — úgymond Salamon — hanem mintha minden megmozdulna benne, mint *Macbeth*-ben a dunsinai erdő.“ Minden csupa élet, csupa személyesítés; a vár mogorván *ül*, ágyúi *hűtőznek*, dörgésükkel a visszhang nem *labdázik*, *pihen*, a csend újra *felüti sátrát*, — az első 24 sorban 15 személyesítés. Ép így halmozódnak a hasonlatok. Szunyog a szörnyű munka alatt kőből faragottnak látszik, de megfagyott ábrázatán a mécsvilágnál homályos völgyek feketéllnek; ajkát ezüst eresz árnyazza, szeme villog, mint prédára leső tigrisé; — hogy újra számot mondjunk: 16 sorban 6 kép. Folytonfolyvást új meg új kép tűnik szemünkbe, elkápráztatóan; úgy tolulnak, hogy egy csoportnak másik veti közbe magát (1 szak.). Arany sokallta is; „byroniassá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel, ... egy pár képpel többet szőttem be a kelletinél.“ (Erdélyinek, 56 szept. 4.)

Gyorsan lüktet az előadás is; az egyben folyó rövid sorok sietve szaladnak tovább; a rímek úgy csillannak fel, mint gyors vizen a nap csilláma. Három, sokszor öt rím is csap egymásra. Ez ömlő sorok szinte a folyó beszéddel rokonok, a rímek is szabálytalanul, szinte önkénytelenül csengenek föl, néha messziről fordulva vissza. Az önkénytelenséget fokozza a sok assonance, — ezt a költő éppen akkor tanulmányozza.

Minden csupa sietség, csak a kidolgozásban nincs semmi elsietett. Salamon kifogásolja, hogy Katalin alakja nagyon légi, nagyon homályos; de ő valójában csak mellékalak, e történet különben sem a jellemekből folyik, legalább nem Katalin és Forgács jelleméből. Minden cselekvénnyel van elmondva. Forgácsról sem

halljuk Mednyánszky dícséreteit, csak Katalin szerelméből ismerjük. Okul Salamon is elismeri, hogy itt a költő a részt feláldozta az egésznek; — ez csak a leggondosabb költők sajátsága. A főalakon, az apán, minden vonás élethű kórtani megfigyelés. ‚Vonási torzak, mint mikor — valaki csúfságból feszíti — képét s az Isten úgy veszíti.' Mikor felkacag: ‚Üvöltő ajkán a kacaj — Jajjá huzódik és e jaj — Hahotává tördelődzik.' Hegedűs István ez alakot Lear király mellé állítja; „Shakespeare legszebb jeleneteivel fölér e jelenet." Arany általában mester abban, amint a lelkieket a testen tudja megmutatni. A gondolataiba mélyedt Katalin lába alatt indulni érzi a parti tornyot; — a tiltott ölelésből ocsudva ‚arcán szétrezzen az ideg'. Erdélyi „a lélekfestés magasb nemű példáit" *Katalin*-ból mutatja fel.

A megfigyelés élessége természetesen nem kisebb reális mozzanatoknál sem. A faltörésnél szembeötlenek a pöröly ‚visszarugó' csapásai; gyönyörű leírás, amint a vágtatás zajára az éjtszakai természet felriad álmából.

Minden méltánylat mellett *Katalin* fejtegetőinek ellentmondásai óvatosságra inthetik a műbirálót. Salamon fennakadt Katalin hosszú magánbeszédén, midőn anyjára gondol, — Erdélyi ízlése szerint „e sorokban homéri becs vagyon". Erdélyi magát az érzést nézi, Salamon a helyzetbe illesztve ítéli meg; de vajjon kimondott szavaknak kell-e venni ezeket, érveknek Forgács ellenében, nem inkább némán átcikázó gondolatoknak?[43] — Greguss és Erdélyi egyaránt magasztal-

[43] Salamon e részen általában némi lankadtságot vesz észre. Az eredeti kézirat (a nagykőrösi főgimnáziumban) előbb Forgács menekülését is részletesen s valószerűen mondta el,

ják a képeket, — Salamon kifogásolja, hogy az alakok is képekben beszélnek, de akkor először Shakespearet kell elítélni, mert alakjai az indulat tetőfokán is ontják a hasonlatokat. A szenvedély felgyujtja a képzeletet. — Verselés dolgában sincs egyetértés. Greguss és Erdélyi[44] szóvátették, hogy a költőt itt-ott mintha cserben hagyná szokott gondossága, névelők, kötőszók maradoznak a sor végén. Arany ezzel tisztában volt, s okát is adta. „A névelő, kötszó, stb. elszakítása mindenesetre hiba — írta Erdélyinek (56 szept. 4.). — Hosszabb sorokban éppen nem tűrném el; rövidekben néha megszenvedtem s tudnám is igazolni. Kétségtelen előttem, hogy *caesura* által névelő, kötszó, elszakadhat a rhythmus sérelme nélkül. „Menjen ki a nagy erdőre." (Népd.) helyes rhythmust ad, csaknem helyesbet, mintha az *a* is a caesura után esnék ... A hangsúly nincs névelőn, kötszón ... No, már most rövidebb sorokat tekinthetni úgy, mintha csak caesura volna a rímnél s ha a következő sor hangsúlyos szótagon kezdődik, megbocsátható a kötszó elvágása ... cum grano salis." Ezt Salamon is megvédelmezte e ‚nyugtot nem engedő, láncolatos rímelésnél'. Péterfy éppen azt találta: „Arany sehol sem annyira pusztán virtuóz, mint e beszélyében." — Erdélyi különben abba az érthetetlen tévedésbe esett, hogy a jambust sem ismerte fel, e rövid sorokat ősi nyolcasoknak olvasta s lengedező ütemet keresgélt bennök.

mit a költő később kitörölt. Néhány fontosabb szövegbeli eltérést, köztük ezt is, közzétett Huszár György, az *Egyetemes Philologiai Közlöny*-ben, 1913. 628—31. l.

[44] Mindketten *Arany kisebb költeményei*-nek megjelenésekor (1856) bírálták, melyek közé *Katalin* is fel volt véve. Greguss a Pesti Naplóban 313. sz., Erdélyi János is a Pesti Naplóban, újra kiadva a *Pályák és pálmák* kötetében.

Az egésznek becséről sincsenek egy véleményen. Erdélyi a költő ‚legpompásabb fogamzású és alaprajzú művének' itéli s ‚belső alkotás'-ra nézve kitűnőnek. Hegedűs a Múzsa vasárnapi ajándékának mondja. Viszont Salamon Arany ‚geniusa talányának' nézi, „mert elüt minden eddigi művétől tárgy és forma tekintetében". Ő általában nem kedveli a lírai elem bevitelét az elbeszélő nembe, mert könnyen elvontságba és dagályba csap; többre nézi a tárgylagos megtestesítést, s szerinte inkább is abban otthonos *Toldi* költője; kivált a naivságot nélkülözi. Szemében *Katalin* „mind tárgyra, mind formájánál fogva az őt megelőzött irodalmi korszakra emlékeztet — s mintegy összekötő láncszeme Arany költészetének az előbbi korszakban divatozott költészettel"; — pedig a költő itt éppen új utat tört nálunk, nem csupán hang és forma dolgában, hanem abban is, hogy a romanticizmus külső eszközeit mély lélektannal s a részletekben teljes valószerűséggel kapcsolta össze. Megtalálta a kisebb költői beszély művészi alakját, melyhez később is többször visszatért, így *Perényi* és az *Öldöklő angyal*, *Édua*, *Az utolsó magyar* írásakor; *Rózsa és Ibolyá*-t is ily sorokba kezdte átönteni. E könnyen ömlő előadást megtalálta Burnsnél népi tárgyon, *Kóbor Tamás*-ban; ezt követte, ha nem mértékben, legalább a szakokra nem vagdalt, folyamatosan mesélő előadással *Jóka ördögé*-ben, *A fülemüle* és *A bajusz* anekdotikus elmesélésében.

Byron munkáiban nemcsak a kisebb költői beszélyre talált példát, hanem új hangot, új formát, új előadási módot nagyobb epikai műnél is. Cseppet sem idegenkedik a tanulmánytól és példáktól. Nem titkolja, hogy „a kor követelései mellett, néha azok dacára is, a fényes siker, a *lángész sikere* az, mely darab

időre megszabja a költészet irányát". (*Irányok*, I.) Így állt most előtte Byron, világ-híre és -hatása dicsőségében. Fia a bizonyság, hogy ez időben „lelkesedett érte".[45] A hatás mély volt és tartós. Fejtegetéseiben, bírálataiban nem egyszer hivatkozik Byronra. Évek multán még belefog *Sardanapal* lefordításába. A 40-es években, Homér tanulmányai idején, hidegen hagyta *Don Juan* szatirikus eposza, de az *Új görög dalnok* bánatos hazafi éneke megkapta, le is fordította (Szilágyi Istvánnak, 1845 dec. 4.), ebből érleli most egy sugár *A dalnok bújá*-t. Azóta érzelmi kapcsolat támadt közte és Byron közt. Moore és Ossián borúja hazafi bánatához illett; Byronban a keserűség és gúny szólott szivéhez. Az angol költő hatása érzik egy-két kisebb költemény szellemén, hol Arany szíve is a társadalom félszegségei- és bűneitől vérzik *(Czakó sírján, Gondolatok a béke-congressus felől)*. Volt hajlam Aranyban az erőteljes realizmusra is, mely az angol költőnél túlzásában világnézetté és -bírálattá fokozódik; neki is van szeme a látásra, ereje az ostorozásra, már *Az elveszett alkotmány*-ban megmutatta. A mindennapi tárgy, fesztelen előadás új utat nyit az epikusnak. Különböző, szinte ellentétes elemek vonzzák Byronhoz: a képzelet bizarr szabadsága, a keserűség nyiltsága — ezek a romantikus kor vonásai — s mellettök az egyes részek realizmusa, mi együtt jár a keserűséggel s túlzásában szinte maga is a képzeletre támaszkodik. Sokat hallotta hánytorgatni, hogy az eposz kora lejárt; ő nem akart ebbe belenyugodni. Éles szeme és műveltsége észrevette, hogy „egy Virgilnek a római, egy Tassónak az olasz míveltség fénykorában lehetett a

[45] Bevezetés a *Hátrahagyott Versek*-hez.

naiv hőskor és a kifejlett polgárosodás szerencsés combinálása által örök életű műveket hagyni hátra", s föltette magának a kérdést; hogy ha „a sajátlag vett eposz, vagy inkább a classikai epopoeia korunkban többé nem lehetséges: vajon a több kevesebb romanticai vegyülettel modernizált eposz: egy Frithiof-rege, egy Childe Harold, egy Onegin, szinte lehetetlen-e?"[46] Később írja ezt, de már most követésre ingerli az ilyen lírai eposz, mely nem merül a multba, hanem a jelennél marad; közeledik a kor divatos műfajához, a regényhez, a mindennapi élet embereihez fordul, laza előadása fölveszi a költő lírai hangulatát, enged a kitérések okoskodások csábításának, a kornak tetsző sajátos ember- és világ-gyűlölet felhője lebeg fölötte, s megmegszaggatják a felindulás villámai. E háborgás a fájdalom és gúny vegyülete rokon Arany lelkiállapotával s az egész nemzetével.

Hiába fordult *Katalin*-nal közömbös tárgyhoz, lelkének felindulását nem bírta elfojtani. „Kedélyemhez s az általános hangulathoz illő tárgyat kellett keresnem. Így fogtam a *Bolond Istók* első énekébe, mely mű fesztelen alakjában mind subiectiv élményeim s érzelmeim, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott." (Az *Elegyes darabok* előszavában.) A szabadság káprázatából elnyomatásra ébredt nemzet a nagy elszánás árán vásárolt kudarc, a csillogó remények szétpukkanására következő kijózanodás, minő az álmából fölrázott ember bambasága, — ez eszmény eltől megrabolt világ egyaránt érdemelt szánalmat és keserű mosolyt. Magáról saját maga mondja Toldynak: „... lehet, hogy van, úgy élet-, mint iro-

[46] Dózsa Dánielről szóló bírálatában.

dalmi pályámban valami humoros“ (57 aug. 11.). Mint nemzete, maga is szétfoszlott álmokat hordoz szívében, semmibe fúlt küzdelmek emlékeit. Tehetsége és helyzete közt állandó ellentét van: érzékenysége és önérzete alacsony sorsban sínylődik; élete, ha visszanéz reá, valóságos mindenbekapás: volt praeceptor, színész, falusi jegyző és ünnepelt költő; nyugalomra vágyó természete forradalmi időkbe sodródott; kevéssel megelégedés mellett örökös gond üldözi; költői álmait bilincsbe veri a hivatal, szabadulni vágyának szárnyát szegi a család gondja és kötelességérzete. Szemében ez örök vergődés s örök tehetetlenség fájón nevetséges. Byront is elkeseredés üldözi, mikor kalandos élet után, mint a társadalom számüzöttje, gyűlölettel fordít hátat Angliának, de őt ‚Helvétia tetői', a tenger és Velence várják; — Aranyt prózai nyomorúság fojtogatja; tehetségével, terveivel Szalonta viskóihoz van láncolva, egy császári szolgabíró irodájában írja nemzete sorsát siratő költeményeit s üres szemmel néz a jövőbe. Ily hangulatban fog egy új munkába. A kéziraton a cím és kelet: *Jún. 21. 1850. Bolond Istók vagy az élhetetlen. Nedélyes költemény.*

Bolond Istók nevét egy példabeszéd tartotta fenn, melyet Dugonics is följegyzett *Magyar példabeszédek és jeles mondások* c. munkájában,[47] az *Esztelenek* között: „Bé tekintett, mint Bolond Istók Debrecenbe“, s hozzáteszi, hogy Istók „Léván született volna, egész életében nem lett volna más ingerje, hanem hogy minden esztendőben meglássa egyszer Debrecen városát. Nem is ment tovább az első háznál benne, ismét haza

[47] Megvan a költő könyvei közt.

tért és kóborlásával megelégedett".[48] E hiába való fáradságban Arany a maga füstbe ment küzdelmeit, elfecsérelt életét látta; ekkor írja magáról *A hajótörött* c. versét.

Bolond Istók címet visel Petőfinek egy költői beszélye is; kritikai kiadásának rendezője, Havas Adolf, az Aranynyal való érintkezésnek tulajdonítja, hogy a költő figyelme ez alakra fordult.[49] Csakhogy vázlata megvan Petőfinél néhány régebbi költeményben *(A csavargó, Őszi éj, A vándorlegény).*[50] A fiatal jókedv, a világot fumigálás, tréfálkozó könnyelműség: mindezek egyéni vonásai; Bolond Istókban is magát rajzolja, 47 őszén, új tűzhelye mellett, boldogsága teljében, — műve az optimizmus kátéja. Hősének puszta nevét ölti magára.

A szubjektiv átolvadás a hős alakjába Byron kezdeménye; e líraiság vonzott nyomába számos epikust. Ő a maga szenvedélyét s kiábrándultságát ruházta hősére. Joggal írta róla Arany: „lyrája nagy s legszebb részét elbeszélő formába öntötte."

Arany a névvel együtt szintén fölvesz valamit hagyományos tartalmából s ő rejtőzik beléje. Toldy Ferencnek azt írja: „... egy töredék, egy forgács, egy *példabeszéd* gyakran becses eszméket költ fel". (51 ápr. 28.) Ő e céltalan vándorló, e kóbor élhetetlen

[48] *A Bolond Istók* alakról l. Benedek Róza tanulmányát, Ethnographia, 1911., 2—3. füz. Az irodalomban ez alak Szaller György pozsonyi tanár füzetében merül föl először: *Istók Debrecenben.* Pozsony, 1794. Szerinte a Till Eulenspiegel magyar párja. L. Kardos Lajos, Ethnographia, 912., 3. sz.

[49] Petőfi kiadása, I. 415. l. Szinnyey Ferenc is e nézetet vallja; *Arany humora.* Budapesti Szemle, 1905., három közlemény; 340. sz. 64. l.

[50] Horváth János *Petőfi*-je, 418—419. l.

adomaszerű furcsaságában oly vonást látott, melyet egy keserű óra túlzásában magával rokonnak érez.

Mi lett volna e művének tárgya, maga megmondja; megvan első vázlata is, *A falu bolondja* (szintén ez évbeli) képtöredékben. Ez „azt akarta feltüntetni beszély alakban, mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el. Később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istók*-ba vittem volna át". (*Elegyes darabok* előszava.) Az ily abbamaradt költő alakja erősen érdekli, versben, tanulmányban többször visszatér reá s mindig szinte ugyanazon vonásokkal festi. Kósza Bandi nem tartja szemmel a rábízott libákat, nyáját odahagyja, a felhők játékát bámulja; Istók, a gyermek (II. 41—49.) meseszóval tartja juhőrző pajtásit; — „nagy benne az *élhetetlenség*", azért vált falu bolondjává; — ez volna a fővonás Bolond Istók-ban is. A henye *Bóka Bandi* — a költő utolsó éveiből való töredékben — derűsebb úton szintén idejut.[51] E siheder van ott egy tanulmányban, amint ‚órákig elnézi a felhők játékát, a nyáj körül nem szemes'; egy másikban a bojtár, ‚ki oly keservesen ríkatja tilinkóját', ‚a híres mesemondó', ‚az élces falusi vőfél', — talán mindenik „*született* költőnek bizonyul, ha alkalom és mód nem hiányzik", s viszont egy költő „fosztassék meg az elemi oktatás minden jótékonyságától, hagyassék magára egy rideg faluban, hol az anyagi lét fenntartása vesz igénybe minden erőkifejtést, — nem tudom, ha az élelmesb, gya-

[51] E két töredék rokonságára s kapcsolatukra az alább idézett értekezésekkel rámutatott Kardos Lajos: *A falu bolondja Aranynál.* — *Budapesti Szemle*, 916 április, 472. szám.

korlatiabb, ügyesebb földiek szemében egyéb lesz-e" — falu bolondjánál?[52] Egyik beszélytöredéke szintén elnémult költőről szól, ki most irodában görnyed. *(Látogatás egy barátomnál.)* Mindebben van valami, ami saját gyermekkorára, helyzetére emlékeztet.[53] E kérdés azért érdekelte ennyire, mert magát is ilyen ‚poëta natus'-nak tudta, kinek tehetségét csak a véletlen mentette meg az elkallódástól; írta is Tompának (58 május 11.) „... az ily Schlag-beli ember, mint te és jó magam, versírás nélkül is *poëta* maradt volna." Bolond Istók-ban ez üres ábrándokat akarta rajzolni, melyeket önmagából ismert, s melyeket a józanság élhetetlenségnek bélyegez. Ő az, aki csak bekukkant Debrecenbe, az iskolába, de alig megy tovább az elejénél; a színészetnél is hamar kudarcot vall; „viszontagságai megtanítják, hogy belőle sohasem lesz nagy ember", letesz ábrándjairól, s kész „lenni közönséges ember, mint más". Önéletrajzának e vallomását szinte szószerint ismétli a *Bolond Istók* terv-vázlata: „... lemondván ... hírnév utáni vágyairól, practicus ember akar lenni", „de az élet practicumát nem tudja megtanulni". Ezek a költő ‚subiectiv élményei és érzelmei', ebben érzi magát egynek hősével, hogy nem tud boldogulni. Öreg korában is mondotta: „Simplicius napján születtem, — Simplex maradtam holtomig". *(Al-*

---

[52] *Irányok* III. — *Az észszerű utánzásról.*

[53] Gyöngyösi László szerint (21. l.) a költő gyermekkorában ét Szalontán egy ilyen ember, Juhász Mihály obsitos katona s dinnyecsősz, aki egy pár falatért elmulattatta a lakzik, disznótorok közönségét, pedig maga keserűen érezte, hogy a város bolondja. Falvakon gyakori jelenség volt ez, Arany többet is láthatott; ő fiatal koruk vonásait veszi tollára az idézett helyeken.

manach 1878-ra.) — Különösen élhetetlennek érezhette magát ez időben, mikor az ő tehetségével és sikereivel, biztos kenyér nélkül, írnoki munkában görnyed, semmi jobb kilátása a jövőre.

Tervének szavaiból sejthetni, hogy Istók tehetségét nyomtalan elsorvadásra szánta; ő maga ekkor írta *Letészem a lantot* költeményét. Petőfi ebben is optimista. „Te új példa vagy azon régi állításomra, hogy a világon semmiféle tehetség el nem vesz. Nem olyan bolond a természet, hogy hiába teremtsen erőket" — írta barátjának (47 febr. 23.). Arany a felvergődés útját sem látta rózsásnak; nem érezhette-e túlságosnak az árat, melyen semmit sem vásárolt? Az bizonyos, hogy ez időtájban azt írja Tompának (53 jún. 28.): „Miért is kellett nekem oda hagyni békés magányomat? Miért e pályára lépnem, mely egész életre boldogtalanná tett? Oly nyugodtan élnék, én egyszerű falusi jegyző, nem ismerve senkitől! De az ördög nem hagyott békét; első léptem sikere hiúvá tőn s vágyakat keltett bennem, melyek elvontak a mindennapi élet apró gondjaitól. — — Óh barátom! ha én *Toldit* ne írtam legyen: nem volnék most vagabundus". — Ily szemrehányással illeti magát, amiért a gyakorlati életet elhanyagolta, — az élhetetlenségért.

E vonás köti össze hősével. Byron tulajdon szenvedélyét, kalandjait ruházta Don Juanra, részben egyéb alakjaira is, — Arany csöndes természetének egy vonásában érez vele rokonságot. A hős külső története, az első tervben legalább, semmiben sem rokon az övével.[54]

[54] Rozvány azt írta Riedlnek, később Kardos Lajos is hangoztatta, hogy az I. ének csőszputrija Arany szülőházának mása (i. h. 94. l.). Ily általános rajz nem állja ki az össze-

Az I. ének egy csőszkunyhót fest, Istók ‚bekukkanását' a világba, s amint a cigányok ellopják, egy orgazda pedig felfogja. Riedl szemében ez ‚egy paraszt eposz töredéke',[55] s azt az állítást kockáztatta, hogy a II. énekkel ‚az eposz egész terve és ezzel együtt egész hangulata megváltozott'. Merész föltevés oly költőről, aki azzal vádolta epikusainkat, hogy ‚nem dolgoznak terv szerint', ha ‚nagyjában körülgondolák a történetet, minden egyéb a pillanatra, az ihlet percére lőn bízva; innen az áradozás, a descriptiók, a lyrai ömlengés, a mesének ziláltsága'.[56] — Igaz, a jóval később írott II. énekben Istókot már a kollégiumban látjuk viszont, majd színészek közt, honnan csalódottan tér haza, — e részben fejezi ki a költő ‚subiectiv élményeit', — s e környezet változott hangulatot hoz magával; de a két ének közét Istóknak — önéletiratában elmondott — emlékei töltötték volna ki. Itt tudnók meg, a följegyzett terv-vázlat szerint, hogy a cigányok Istókot az orgazdától is ellopták, s egy, dajkája gondatlanságából szerencsétlenül járt gróf-fiú he-

hasonlítást; önéletrajzában a költő másképen ír szülei lakáról. — Inkább önéletrajzi a tervvázlat meséjében, hogy Istók „megszeret... egy árva leányt". — Az I. énekben élmény a felgyúlt asztag is. — Márki Sándor, Rozványra támaszkodva, oly állítást kockáztat, mintha Bolond Istók alakján ‚igen sok vonás emlékeztetne' egy Csungó Náci nevű víg fráterre, kivel Balogh s az ő útján a költő is Aradon ismerkedtek volna meg, a nemzetőri napokban. E név Arany leveleiben sehol elő nem fordul. Az Istókkal való kapcsolat merész képtelenség: ő diák korában Arany életét éli; semmi köze a hóbortos Csungóhoz. — Márki feljegyzései az *Irodalomtörténet* 1917. évi folyamában jelentek meg.

[55] *Arany János.* 3. kiadás 250. l.

[56] Garay Alajos *Bethulia hölgye* c. hőskölteményének bírálatában.

lyébe csempészték; de a turpisság kisül, a betolakodott jövevény szűrét kiteszik; visszakerül az orgazdához, annak elhaltával pedig egy iskolamester iskoláztatja az éber eszű fiút. Iskoláinak végeztével visszakerül nevelőnek a grófné házába, s az eljátssza vele Putifárné szerepét. Ez lett volna a III. és IV. ének; a többiről följegyzés sem maradt. De az egész terv előre át volt gondolva; már az I. énekben van célzás a főrangú szülére (73. vsz.), egy másik hely is előre mutat (99. vsz.). Mint fordult volna Istók élete továbbat, följegyzés híján csak gyanítanunk lehet. Két támpontunk van. Salamon Ferenc, aki a hatvanas évek elején a költő folyóiratainak benső munkatársa volt s gyakran érintkezett vele, 1863-ban, az első éneket ismertetve, azt mondja: „Istóknak, viszontagságos kalandjai közben, számos életviszonyok közt kellvén forognia, föltehetjük, hogy a későbbi énekekben bár eltorzított, de alapjában hű rajzát vennők a magyar élet sokféle oldalainak.[57] Megerősíti ezt Gyulai Pál, a költő bizalmas barátja; szerinte a költő azért hagyta félbe, mert „érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát".[58] Ez egybevág azzal, mit a költő maga mondott, hogy a közhangulat humorát kívánta feltüntetni.

A kor hangulatát s a költőét az I. ének csak sötét színei által fejezi ki. A csőszputriban a ‚hajadon' eszméletlenül elterülve, újszülöttje a dagasztó teknő alatt, az egyetlen ágyon haldokló vak anyja; a viskóban az Élet és Halál viaskodik: — így az fest, aki — maga írja — ‚kétségbeesésben talál gyönyört', ‚midőn

[57] A *Részvét könyve* ismertetésében; újabban *Irodalmi tanulmányai* II. kötetében.

[58] Arany fölött tartott emlékbeszédében.

sebet a lélek önmagán ás'. (I. én. 37.) Elkeseredésében a csősz ütésre emeli botját, aztán egyszerre felkacag; a szörnyű bánat, mint a tornyosuló hullám, átbukik magán. Arany ismeri a fájdalomnak ez eltorzulását: Szunyog jajja szintén ,hahotává tördelődzik'. Maga is ilyenformán van: ,lelke bújában nevet', mondja egy kitörölt versszak. Az egész művön e felemás hangulat vonul végig. A temetésen a kántor két diákja elneveti magát, a mester bennreked az ének közepén, a kótyagos keresztanya a *fiút anyja* nevére keresztelteti: hazamenet el is veszti. Az események sötét realizmusa a jellemekben pesszimizmussal párosul; a kettő némikép együtt jár. A csősz vigyázás helyett horkol, álma büntetéspénz vagy jövedelmező szemhúnyás; a szenvedés láttára kegyetlenség és gúny fakad belőle; kései elérzékenyülése merő önzés: „Kim lesz már, Istenem?" mert a lány után vőt remélt, aki öregségében eltartaná. Arany szemében önzés az ember eredendő bűne.

hol van
Igazi bánat, a mely nem önös?
Ki *nem veszíte* semmit a halottban,
Képmutatólag sír vagy közönyös.
Minveszteségünk az, bármely alakban,
Mi a búnak mélységet kölcsönöz. (61 vsz.)

Ez időben máshol is írja:

Közönyös a világ... az ember
Önző, falékony húsdarab,
Mikép a hernyó, telhetetlen,
Mindég *előre mász* s — harap. *(Kertben.)*

Lélektana szerint azonban ,a legrosszabb emberben is lappang jobb érzés', mint a tervvázlat mondja (ez éppenséggel nem byroni felfogás). A csősz szemén is

könny rezdül (77. vsz.), csakhogy jobb érzése furán nyilatkozik: hogy lánya hiányt ne lásson, pénzre akar szert tenni, maga hajt tilosba egy gulyát, s hamisan esküszik, csakhogy a csősz-garast megkapja. Durva lelkében ily torzképet ölt a jóság. A haldokló vén asszony, amint vackán égi koronáról álmodik, aztán régi rágalmazója, Pityeri Erzsók siratja el; a pap, aki besöpörve a díjt, nem-törődöm módra elsieti hivatalát: mindez túlzottnak látszik, mégis igaznak ismerjük; a felszínen nevetséges, de alapjában keserű. Itt-ott közvetlenül is megszólal a költő peszimizmusa, hol elegikus panaszban (74—76.), hol tréfával vagy gúnnyal leplezetten (20., 46., 49., 118.). E komikum a gyász tőszomszédságában, e nevetség a nyomorúságban, az ellentétbe csapó érzelmek, a hangulatok e zavara nem más, mint keserű humor, gúny a világra, gúny az emberekre.[59] *Bolond Istók* keserű realizmusát semmi sem érte utól irodalmunkban.

---

[59] Arany *Bolond Istók*-ját sötét színei miatt Petőfi *Apostolá*-val hozta kapcsolatba Hantz Jenő. (A humor és A. J. humora. — Abafi: *Figyelő* XXV., 26—27 l.). Részletes párhuzamokat erőltet, a vén tolvaj és a csősz, a pálinkás banya s Erzsók közt; Silvestert egy tolvaj neveli, Istókot orgazda. Ezek nem oly vonások, hogy Arany az életből ne vehette volna. Ha ismerte is Petőfi költeményét, csak kéziratban, futólag olvashatta, 49 nyarán; kinyomatni csak 50-ben próbálták, szellemben eltorzítva; így is elkobozták, s Lévay csak 52-ben vitt le Aranynak egy dugott példányt. (Arany levele Lévayhoz, 52 júl. 13. Később nála volt a mű kézirata; annak alapján szólalt fel a Müller-féle naptár botrányos szövegrontása ellen.) Koncepcióban teljes a különbség: Petőfinél politikai eszme és szenvedély uralkodik, Aranynál a költő lélektanát illető gondolat. A két mű sötét színe is különböző. Petőfi 48-ban írta a magáét, mikor a kormány kineveztére a kedélyek csillapulni kezdtek s ő féltette a szabadság lángját; Arany

Az ily keserű humor némi részben rokon a szatirával, oly kegyetlenül fedi föl az élet visszásságait. Csakhogy a szatira támad, ostoroz; a humor merő szemlélet. A szatira inkább az értelemből fakad, a humorban nagy része van a szív ellágyulásának. A szatira a harag villámát gyujtja a szemben, a humor könnybe lábasztja. Látni az élet fonákságait, fájdalmat érezni miattok, de a tehetetlenség érzetében nem tenni ellene semmit, csak elmosolyodni, s ezzel felülemelkedni rajta: — ez a humor. A szenvedés titkos győzelme a megbántás fölött. Könny, mely szivárványt vet. Salamon Ferenc szépen fejtegeti, mennyire ritka az igazi humor, s mily tévesen adják e nevet sokszor a komikumnak, holott a humor „a kedélyben van, s az érzelmek bizonyos diszharmóniája szüli, mely az édessel keserűt, a mélységgel bizonyos könnyelműséget, szomorú eseményekkel komikumot, a sírással nevetést vegyít. A költő gyakran egy személyben játssza Lear és bohóca szerepét".[60]

sötétben ír, mikor e láng már kialudt, vagy lidércként imbolyog temetők fölött. Mindkettőjüknél hivatkoztak Dickens hatására (Horváth János: *Petőfi*, 527. l); ő juttatott először nagyobb szerepet az irodalomban gyermekeknek, *Twist Olivér*-ben. Mindkét rajz ennek keserves sorsára emékeztet; Aranynál az a hit is, hogy minden emberben lakik jobb érzés. Hantz egyeztetéseit Szinnyei Ferenc is, Kardos Lajos is erőltetetteknek találják; Kardos részben mégis ismétli, sőt meg is toldja, főkép azonban a sötét színezet hasonlatosságát hangsúlyozza. Kardos igen jó könyvet írt Arany Bolond Istókjáról (Debrecen, 1914) műve a budapesti egyetem pályázatán díjat nyert. Arra készült Gróf István műve is, *A. J. Bolond Istók*-ja, melyben szintén vannak értékes részek, kivált *Don Juan* és *Bolond Istók* közti párhuzamok keresésében. Ugyanekkor foglalkozott *Bolond Istók*-kal Helle Ferenc Hugó, értekezése a kassai főgimnázium 1913—14. évi Értesítőjében jelent meg.

[60] *Irodalmi tanulmányok*, II. 224—25.

Arany maga jellemzi legtalálóbban a permeteggel, mely közt átsüt a nap, a napfény és árnyék játékával a mezőn, s a magyar zenével és tánccal, melyben összefoly kedv és bánat. Könny és mosoly találkozik s ebben rendszerint megenyhülés van; „kiengeszteli a világ dissonanciáit",[61] mint Arany kívánja. E képek azonban inkább a II. ének humorát jellemzik, az enyhébb, mosolygóbb, megértőbb és elnézőbb, mert amit elmond, az emlék távolából nézi; az első énekben a könnynek nincs ily édes melegsége, a mosoly nem mer megszületni.

A humor annyiféle, ahány szívből fakad. Aranyé egészen más, mint aminőt Byronnál látni. *Don Juan*-t Arany szatirikus eposznak nézte (Szilágyi Istvánnak, 45 dec. 4.), az is; Byron haragos, korbácsol, személyeskedik; a társasélet kinövéseit, a képmutatást, hazug erkölcsbíráskodást ostorozza, személyi okból, s mindezért a társadalomra támad: Arany magával az élettel fordul szembe. Aranynál is ott van „az emberi élet apró s egyszersmind nagy nyomorúságainak megindító rajza, egy felülemelkedett bölcsész nyugalmával s egy szeszélyes költő vidám elevenségével festve";[62] de ő még mélyebb: az embert látja sötéten. Szerette idézni Gyulai mondását, hogy „fáj az élet". Istókja is születésekor rögtön „jövendő életét siratja". (I. 24.) Byron szatirája gyűlöletből ered, Arany humora fájdalomból.

Arany egy Byron hatása alatt is megőrízte eredetiségét. Tőle tanulta az eposz modernizálását, tár-

[61] A Hebbel-bírálatban.

[62] Szász Károly Arany összes költeményeinek ismertetésében, *Budapesti Közlöny*, 1867. VI. közlemény, 96. sz. júl. 7.

gyában a jelenhez, formában a verses regényhez közelítését; a ‚nem épen respectábel' hőst (II. 15.), a könnyelmü formát', azt a szabadságot, hogy a stanzák csiszolt poharába zavarosabb italt töltsön, humorosan keverék ‚bábeli' nyelvet (II. 15.). Az idegen szavak száma Szinnyei szerint a két énekben megüti a százat.[63]

Tőle veszi a formát is, a stanzát, mely pompásan alkalmazkodik ily csipkedő műhöz: hat soron keresztül halad fölfelé, részletezve, fokozva, fejlesztve mondanivalóját, hogy a végső két sorban szinte epigrammai éllel csattanjon el. Ily nagyobb mérvben Arany vezette be e formát irodalmunkba,[64] s kezelésében nem múlta felül senki. De mindenütt nagy különbségek vannak. Arany műve sötétebb, súlyosabb; alapeszméje nagyobb fajsúlyú; reálisabb az alakok rajzában; Macaulay ráolvasta Byronra, hogy mindössze két embertípusa van: egy erőszakos férfi és egy szelíd nő. Alanyisága jobban hátra húzódik, s ahol magát megmutatja, nem személyes gyűlölködés és gúny, hanem fájdalom szól belőle; előadását bibliai példák tarkítják, mi Byrontól idegen. Bár egyes helyeken, többnyire a negédlett formátlanságban, mesterére ismerni, néhol szinte a kitételekig:[65] viszont sok helytt szabadon

[63] Szinnyei Ferenc: *Arany humora.* — *Budapesti Szemle*, 1905.

[64] Négyesy szerint ekkorig vajmi kevesen tettek próbát a stanzával: Ráday, Zrinyi átdolgozásában a török ifjú énekével, Szemere, Kölcsey és Kisfaludy Károly.

[65] Sorról-sorra végigrostálták reminiszcenciákat keresve. Hantz kezdte, Gróf folytatta, később Morvay új vonásokat keresett, Koeppel Byron-életrajza fordításának függelékében. Pontosan latra téve, a kölcsönzések négy osztályra oszlanak.

Legtöbb az alaki hasonlóság, a pongyolaság látszata.

bontja szárnyát, mint a pusztai est rajzában, hol utóléri Byron legszebb festéseit, vagy az Élet és Halál versengésében, hol felül is múlja. Az előadás formáját kivéve minden szín-magyar nála; az élet, az alakok, a táj, a hangulat. — Egyes hasonlóságok ellenére az egész kétségtelenül jóval közelebb áll Arany többi munkáihoz, mint Byronhoz. Mindezt számba véve, róla is elmondhatni, amit ő mondott Zrinyiről: hogy „a sűrűn felismert *közhelyek* dacára elenyészhetlen maradt nálunk a benyomás, minőt csak eredeti mű s csak határozott költői egyéniség tesz az olvasóra".[66]

A költő maga is kedvelte művét, vissza-visszatért hozzá. Mert 50-ben csak az I. ének készült el, abból is egyhuzamban mindössze 105 szak; az esti tájkép vonásai már csak prózában vannak papírra vetve, a kidolgozás későbbi. Az összetartozó 99 versszakot ki is

Aranynál: I. 5., 6., 9., 96., 117.; II. 11., 56., 122. = Byron I. 1., 5., III. 1., III. 81., 101., VIII. 89., IX. 74., XI. 22., XIV. 6., XV. 27. (Grófnál.)

Modorbeli tréfás fontoskodás, komázás az olvasóval: Ar. I. 7., 99, 117.; Byron I. 82., IX. 74., XIV. 7. Ar. 1. 54., 72., 90.; = B. V. 139., VIII. 73. Gróf.

Leírások, festések: Ar. I. 22. = B. XV. 43. Gróf; Ar. I. 43., 47. = B. IX. 11. Gróf; V. 52. Hantz; Ar. I. 101. = B. II. 183. Gróf.

Hasonló hangulatok, gondolatok: Ar. I. 17—20. = B. V. 59., 63. Hantz, Morvay; A. I. 42. = V. 36—39. Hantz; Ar. I. 47—49. = V. 52. Morvay; Ar. I. 91., 92. = B. I. 36. Gróf; Ar. II. 48. = *Childe Harold*, IV., 178. Riedl.

Az utóbbi két csoportnál kétségesebb a hatás, mert Aranynak akárhány nem kisebb becsű leírása van, pl. a szél *Buda halálá*ban, a vihar *V. László*ban, melyekhez nem volt mintája; a közös gondolatok pedig többnyire általánosak; úgy hogy ebben is jobbára csak a formai szabadság közös.

[66] *Zrinyi és Tasso* tanulmányának bevezetésében.

adta az e nyáron Debrecenben megindult Csokonai Lapokban, melynek első száma *A lantost* közölte.[67] Kötelességnek nézte egy-egy új irodalmi kezdemény támogatását. De névtelen maradt; kíváncsi volt, mint fogadják e különös művet nevének ajánlása nélkül. Készültéről csak Szilágyi István tudott; „az a mű nekem gyönyörűségem". (50 nov. 13.) A szerkesztők — elég illetlenül — megcsillagozták, hogy legjelesebb népköltőnk műve, s máskor is elárulták a névtelen szerzőt.[68] De ki olvasta e vidéki lapot, ki keresett volna benne remekművet? Különben is egy-egy szám csak 10—12 versszakot közölt s bár a lap hetenként kétszer jelent meg, így szétaprózva nem lehetett hatása (Aug. 21—szept. 28.).

„Mondhatni semmi figyelmet se gerjesztett — írja a költő maga (az *Elegyes darabok* előszavában) — s ha egy nagyon kompetens műbírónak évek mulva tett nyilatkozatát kiveszem, (ki az *ismeretlen* szerzőt váltig magasztalta előttem) — bizony a varjú sem károgott utána". E műbírónak Salamon Ferencnek kellett lenni; ő lelkesen magasztalta, mikor 1863-ban az egész I. ének megjelent a *Részvét könyvében.* — Ősszel Szilágyi Sándor füzeteiben (akkor Pesti Röpívek 6. sz., nov. 10., 186. l.) Gyulai fölemlíti a *Csokonai Lapok* megszűnését, de abban „csak az irodalmi közlöny sajnálható", — e művet észre sem vette. Tompa magának

[67] Két fiatal író szerkesztette, Oláh Károly és Orbán Pető.

[68] Egy hírben említették ‚Arany Istókját', aug. 28.; idézte Kardos Lajos 11. l. — Bangó Pető az utolsó előtti közleménnyel egy számban, szept. 25., verset ír Aranyhoz, melyben azt kérdezgeti: Szólj, merre vagy, mondd, hol keresselek. Hová sodortak a szilaj szelek?

Aranynak ír a lap elakadásáról, a költeményt ő sem említi (50 okt. 27., kiadatlan). Ennyire újszerű mű, ily szokatlan hang, sötét színezés máskülönben is bajosan aratott volna sikert; Byront is le akarták beszélni barátai *Don Juan* első énekeinek kiadásáról, s csakugyan nem sok tetszésben részesültek. Ezzel a költő is tisztában volt: „... a modor... nálunk szokatlan: kétely fogott elő, vajon minden rápazarlott erőm s időm után is fogja-e élvezni a magyar közönség" (id. h.). Így maradt félben az I. ének. De a tárgy vonzotta. 56-ban belefog a II. énekbe; így kezdi: „Hat hosszu éve immár, hogy Bolond — Istók felől kezdettem éneket". (Kiadatlan.) Csupán harmadfél strófáig halad; a harmadik versszak már a kastélyról szól — tehát ekkor sorjában haladt volna az eseményeken, a cigányok dolgát folytatva. Ennél maradt 63-ban is, mikor, a *Részvét könyvé*-ben közölt I. ének nagy sikere után, újra hozzáfogott, megírta a II. énekből a *Nagyidai czigányok*-at magyarázó strófákat s ki is adta a *Koszorú*-ban.[69]

E részt akkor is meghagyta, mikor 73-ban Istók kollégiumi életével folytatta a II. éneket. Így megmaradt valami a régi kompozícióból, bárha most a szerkezet terve megváltozott — de nem a munkáé. Ekkor be is fejezi a II. éneket; ez az ő második humoros korszaka, az öregségé, mely enyhébben mosolyog a világon s főképpen önmagán. E hangulat fordítja emlékeihez, így ruházza azokat hősére.

Örök kár, hogy e geniális mű torzó maradt, vég-

[69] Arany pontossága ekkor így változtatja meg a *hat* évet: „Már jó minapja eltelt, hogy..."; 73-ban pedig: „Tenger sok éve immár, hogy..."

kép félbe szakadt. Sokan az I. ének sikertelenségére vetnek — de efelől a költő újra kézbe vette még húsz év multán is visszatért hozzá. Bensőbb okának kellett lennie. ‚A munka nagynak volt kezdve" *(Önéletrajz)*, vége szinte beláthatatlan messzeségben ködlött a költő előtt. Ez izgatott hangulat, a gúnyba csapó fájdalom feszültsége nem tarthat sokáig, a nemzetnél sem tartott; elmúltával újra beletalálni magát szinte lehetetlen. Az általános csüggedés kora nem volt alkalmas hosszabb lélekzetű munkákra. „Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő más, egy darabig futva, posvánnyá lapul vagy iszap és fövénytalajban vész el: úgy voltam én. Hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat". (Az *Elegyes darabok* előszavában.) Kisebb tervei is nagyrészt félben maradnak: *A falu bolondja, A lacikonyha* remek vásári képe, pedig ezen érzik, milyen kedvvel dolgozta.

Könnyebb verseit a *Hölgyfutár*-nak küldi, a komolyabbakat Szilágyi Sándornak. Nem sokat, mert ‚a líra nem legerősb oldala' (Szilágyi S.-nak, 50 szept. 15.). Kissé össze is zördült Szilágyi Sándorral, *Katalin* miatt, melyért 40 frtot kért, annyit „másfél ív mértékes — rímes — sallangos, kipitykézett vers atyafiak közt is megér" (ápr. 14.). Szilágyi külön is kiadta Arany akarata ellenére, bár megírta: „A külön kiadásban meg nem egyezni okom van" (aug. 19., kiadatlan részlet); nem szerette elzárni maga elől a javítgatás lehetőségét. Geibel azonban a költő kedve el-

lenére októberben már hirdette a *Röpívek* borítékján;[70] mi több, Szilágyi a tiszteletdíjat szándékozott a nyomdai költségre fordítani s a tiszta hasznon osztozást ajánlott volna. Arany ezt zokon veszi. „Vannak impressiók — írja —, melyek oly emberen, ki nagyrészben bizony már is áldozat, sötétebb percekben erőt vesznek. Azonban ... Kegyed anyagi kárát nem kívánhatom" (szept. 15., kiadatlan részlet). Szilágyi, hogy a csorbát kiköszörülje, az egész jövedelmet ajánlja. „Ez áldozat, köszönöm, de el nem fogadom" (okt. 21., kiadatlan részlet). Csak az őt megillető díjat kérné pontosan, „mert tudja azt kegyed, hogy az efféle magamszőrű ember jelen viszonyok közt etc., etc." (U. ott, kiadatl.). A külön kiadásból járó részét azonban hiába várja, pedig „soha sem esett volna oly jól néhány pengő, mint épen most, midőn semmi de semmi kilátásom nincs az ég alatt". (51 jan. 9., kiadatl.) Még 51 nyarán is sürgeti, Gesztről (kiadatl.). Ilyenekben Szilágyi könnyelmű volt. Arany panaszosan írja neki: „Óhajtanék már annyira tisztába jönni, hogy ne kellene minden darab versért 3—4 levelet váltanunk" (50 okt. 4., kiadatlan). Mikor pedig füzeteivel felhagyott, a nála volt s már magához váltott kéziratokat díjuk fejében szó nélkül átadta Vahotnak, a *Remény* és a *Losonczi Phőnix* számára; Tompával is így tett (levele Aranyhoz, 51, Szt. György nap); meglehet így jutott Vahot a *Daliás idők* I. énekéhez.

---

[70] Az *Új Magyar Múzeum* első száma (50 okt. 1.) így említette fel megjelenését az *Irodalmi naplóban*: „Különnyomat a *Magyar írók albumá*-ból. Költői beszély és Arany János: kell-e több a mű előleges ajánlatára? Ára 20 Kr." — *Magyar Írók Albuma* cím alatt az élelmes Szilágyi a *Magyar Írók Füzetei*-nek el nem kelt példányait köttette egybe.

Másfelől Szilágyi Sándor menthető annyiban, hogy rengeteg baja volt lapjával. Július végén megintették, hogy a politikai versektől és novelláktól tartózkodjék s minthogy nem fogadott szót eléggé, füzeteit szeptember elején betiltották. Ekkor már Prottmann volt a rendőrség és a cenzúra feje, hirhedt magyarfaló, aki gyönyörűségét találta a szünetnélküli bosszantásokban. Szerencsére Szilágyinak már ekkor kezében volt az engedély egy szépirodalmi hetilapra. Ez irányváltozás nem vált volna kárára az irodalomnak. Gyulai anélkül is azt javasolta: „Nem lehet úgy írni, ahogy kellene, azután az ember bele is csömörlik, midőn az egész irodalom nem egyéb, mint forradalom s megint csak forradalom. Azt ajánlom neked, hogy inkább tisztán szépirodalmi tartalmúak legyenek füzeteid".[71] Szilágyi kénytelenségből is megfogadta a jó tanácsot. Az új vállalat *Pesti Röpívek,* utóbb *Pesti Ívek* címen folyt, de most már minden egyes szám kibocsátása írásos engedélyhez volt kötve. Arany minden hónapban két versre kötelezte magát, Tompa is, így hirdette a „Szerkesztői Telegráf". Azonban mindjárt legelső versét visszavette. Hírét hallva, hogy Petőfiné újra férjhez ment (50 júl. 21.), a *Szeptember végén* jóslatának ily hirtelen beteljesülése egész lelkét megrázta, annál inkább, mert voltak, akik még kételkedtek a költő halálában. Erdélyi János 1850 ápr. 10-én azt írta Szemere Miklósnak: „Még mindíg beszélik hogy Petőfi S. él. Többek közt Kazinczy Gábor is".[72] Egressy hazatértekor Arany előtt is újra felcsillant a remény; érthető, ha e gyors hűtlenség ba-

[71] Szilágyi S. idézett könyve, 77. l.

[72] Levele az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben XV. 240. l.

rátja emlékéhez elkeserítette. Botránkozása, felindulása egy ballada-szerű költeményben szólalt meg, melynek *A honvéd özvegye* címet adta; indulatában fel is küldte Szilágyinak, de aztán visszakérte. „Hogy a beküldött egyik dolgozattal sérteni még most nem akarok, arra *fő* okom nem az, amit Kegyed gondol. Biographiát akarok írni s adatokra lévén szükségem, nem akarom az azok megszerzéséhez vezető *legjobb* útat elzárni magam elől". (50 szept. 15.; kiadatlan részlet.) Később sem váltotta be rendesen havi két versre tett ígéretét, de küldött prózai dolgozatot is.

Az új vállalat lelke Gyulai, ki Gyömrőn élt, mint gróf Teleki Domokos titkára; sűrűn bejárt a fővárosba. Cikksorozatot, egész rovatot kezd *Társas életünk*-ről, gúnyolva a világpolgárságot, művelt nemzetiséget és nemzetiesedett műveltséget kíván, leckézte az arisztokráciát, mely „idegen műveltség szaggatott rongyaiban" egy századot szakított ki a nemzet életéből, — épúgy a táblabíró-világot, mely viszont „az idegen elemmel egyszersmind a müveltséget is kizárni igyekszik". Magyar műveltséget kíván, ‚mert tudjátok meg, hogy az irodalom és tudomány oltára felett a halovány szentkép — a hazáé'. Sűrűn ír az irodalmi életről szintén. Mindjárt az első számban (okt. 6.) kritikát sürget, mire valóban nagy szükség volt, mikor az irodalmi értékelés egyik legfőbb fóruma, a Kisfaludy-Társaság szünetelt, az eddig egyetlen szépirodalmi közlöny pedig, a *Hölgyfutár*, kritikátlanságba süllyedt. „Vannak ugyan emberek — írja —, kik irodalmunk e szerencsétlen korszakában a szigorúságot hazafiatlanságnak tartják... Jaj azon irodalomnak, melyet így kívánnak fölvirágoztatni... Most inkább kell, mint valaha, szigoru és józan beszéd. Jeleseink

nagy része visszavonulva él, a középszerűség csiripol és erőszakoskodik. Dudva kezdi lepni az eddig csinos kertet, s minden lépten szilaj állatok lábnyoma látszik." E beharangozást néhány kemény bírálat követte; a kis nyilas ember, mely Gyulai jegye volt, mindig jól talált, s a komoly írók örvendtek bátorságának. Tompa ezt írta Aranynak: „Sohasem láttam annyi gazt és szemetet az irodalomban, kivált a költőiben, mint jelenleg van! Mezitlábos kamaszok hanczúznak, honn érezve magokat a jól mívelt téreken. Hova fog ez vezetni?" (50 okt. 7., kiadatlan.) Szilágyi Sándornak is szemére vetette: „... nem nagy öröm azon csürhe nép közt élni, melylyel az ujabb időben kegyetek az irodalmat ellepték. Fáj az ember lelke, ha látja, hogy minden mezitlábos kamasz otthonn érzi magát a szépirodalom terén s confidens impertinentiával akar ott helyet foglalni."[73] (Okt. 22.) Egy nappal előbb (okt. 21.) Arany is felháborodva inti Szilágyit: „iszonyú sok lerudalni való állat kezdi rágni a bogácskórót Parnassus körül. Nem vagyok azon értelemben, hogy ezt hazafiságból türnünk kell. Botot nekik, míg el nem rontják a közönség izlését". Levelében már küldi is a botot, — egyenest ezzel a jeligével: „... fungar vice — baculi", Vojtina Gáspár levelét (megjel. nov. 10.), mely keményen ostorozza a fűzfapoétákat, szatirikus fonák szóval biztatva őket: csak tegyék túl magukat minden szabályon, — de példáival éppen a pongyolaságot teszi nevetségessé. A versírás ábécé-jét, a rímet magyarázza s az asszonáncról ejt szót. Tolnai kimutatta, hogy a rím fejtegetése (hím- és nő-rím, *valá*-k. ragrímek) dolgában Csokonainak *A magyar verscsinálásról közönségesen* szóló értekezése után megy, mely

[73] Idézi Váczy: *Tompa életrajza*, 94. l.

tizennégy szabályt állított fel a ‚sarkalatok'-ra (= rímre), közben egy-egy oldalvágást mér Pulszkyra, ki megrótta Petőfit, mert „a rím sok helyütt csak assonance által van pótolva", s Erdélyire, ki Tompát hibáztatta *maradt-darab* rímeiért, mert az efféléket a nép után használja, „mely nem ismeri a nyelvet irásból, hanem csak hallomás után, mi irónak már nem szabad".[74] Ide vág Arany gúnyja: „szemnek írunk, a fül második". Ő pártolja az asszonáncot, mellyel a nép él, míg az elharapódzott egyhangú s ragrímek mellett „a verset nem is kell irni, csak a prózát hosszabb s rövidebb sorokra szakgatni". *(Valami az asszonánczról.)*

Hamarosan egész irodalmi csatározás fejlődött ki. Mintegy Arany és Tompa kifakadásait ismétli s idézi Gyulai a december elseji számban; hevesen nekiront a *Hölgyfutár*-nak; elismeri, hogy ‚munkásság és szenvedés közt képviseli a magyar irodalom és nemzetiség érdekeit', de megrója, hogy „a magyar Parnaszt mindinkább igyekszik szemétdombbá és állatlegelővé változtatni". Egész sereg rossz poétát kicégérez, köztük Rém Eleket és Mikét; — amaz Tompa álneve volt (lakhelyéről, megfordítva: kelEméR), emez Erdélyi Jánosé. Tompa, bár rendesen igen érzékeny, ezt föl se vette; Szilágyi Sándor útján köszönti ‚a kis nyilas embert'; „folytassa, a mit elkezdett, ... ez a kis con-

[74] Tolnai Vilmos: *A. J. Vojtina-leveleinek keletkezése. Budapesti Szemle*, 1920, 513—325. l. — Csokonaira utal az odacsapott *Amintas* rím is; Tassonak e pásztorjátékát ő fordította le. — Erdélyi Tompa-bírálata a *Szépirodami Szemlé*ben jelent meg, 1847 jan. 24., 59. l. Megvan a *Pályák és pálmák* kötetében is.

fusió teljességgel meg ne hökkentse".[75] Inkább Nagy Ignácra bosszankodott, amiért fölleplezte a megróttak közül e két nevet, mert a többi gáncsoltak ezután „így fognak okoskodni: lám, Erdélyi és Tompa is köztünk van, mint ők, mi sem érdemeltük a megrovást".[76] Egy hét mulva (dec. 8.) Vojtina első levelét egy második követte; átvesz Tompa leveléből néhány kemény kifejezést; ostorozza a kalóz-írókat, kik orzott szépségekkel páváskodnak; Gyulai vádját ismétli ebben, ki Barna Ignácról kimutatta, hogy kevésbbé rossz versei „legszembeötlőbb reminiscentiák Bajza-, Vörösmarty-, Garaiból";[77] leckét ad a ritmus-, mérték- és rímről, s az asszonáncról; erről ugyane számban tanulmányt is kezd. Bevezető soraiban a kritika híját panaszolja, s korbácsolja azokat, ‚kik a költő nevet önmaguk ruházzák magokra'. A levelek gúnyját tetézi, hogy a leckét egy közismert nevetséges alak osztogatja. Vojtina a Bernát Gáspár habókos tót szolgája volt, aki csapszékekben hadarászta együgyű rigmusait; néha az írók vacsorázó helyére, a Parragh-vendéglőbe is bevetődött s megnevettette őket klapánciáival: ‚Egy kis halál nem tesz semmit, — Őseinknek szint úgy volt'. Ott mutatták őt Aranynak s Tompának.[78] Bernát Gazsi, mikor *Vojtina-levelét* olvasta, nevetve fakadt ki:

[75] Váczy, 96. l.

[76] Szilágyi Sándor, idézett könyve, 113. l.

[77] Gyulai bírálata a *Röpívek* 3. számában jelent meg, okt. 20. A Vojtina-levélnek ezzel való kapcsolatára Tolnai mutatott rá, i. h. Gyulainak a *Röpívek*-beli cikkeiből csak az *Irodalmi életről* c. és a Pálffy Albert elbeszéléseiről szóló van kiadva a *Kritikai dolgozatok* újabb kötetében.

[78] Szilágyi S., 109. l.

‚Adta tót diákja, elérte, a mire én hiába törekedném: fenmarad a neve a magyar irodalomban'.[79]

Tompa örömmel olvasta Arany intelmeit, de hatásukban nem bízott. „Irhatsz e veszett csordának, ez nem veszi magára, mert a szerkesztők cudarok, minden patvarista gyerekből híres irót csinálnak huszonnégy óra alatt". (50 András napján.) Felelni is készült, Vojtina András nevében, kijelentve az intelmekről, hogy „egy betűt sem tanulok belőlök, — Hanem eztán is csak szabadon költök". Meg is írta a verset, fel is küldte, de már nem jelent meg.[80] A *Pesti ivek*-et az év végével végkép betiltották. A szerkesztő nem bírta megállni, hogy a kötekedő cenzúrával ő is ne kötekedjék. Pákh Albert például azt a tréfát követte el, hogy egy, nagyon is a jelenről szóló rajza elejére s végére néhány sort írt, mintha az egész Hunyadi János halála körül forgó elbeszélés volna; a cenzor csakugyan nem olvasta végig, de utóbb a csíny kiderült s felróták.

A füzetek betiltásának kárát vallotta az irodalom. Szilágyit, igaz, sokat gáncsolták az írók, — de hol van szerkesztő, akivel minden munkatársa elégedett? Aranynak sok rosszat ujságoltak felőle. Tompa azt hallja, hogy ‚szilárdság és elv nélkül való' (50 okt. 27., Aranyhoz); Lévay úgy tudja: „neve bármely vállalat élén malum omen" (50 aug. 3., kiadatlan részlet). Gyulai tanuló-társa volt, mégsem áll mellé segédszer-

[79] Vadnay Károly: *Gazsi*. — *Irodalmi emlékek*, 388. l.

[80] Szilágyi Sándor iratai közt akadt rá Váczy; ismertette a *Magyar Salon*-ban, 1890 okt., 32. l. — Tompa belenyugodott, hogy verse eltemetődjék. „*A Hölgyfutár*-ban nem lenne értelme, a *Röpivek*-ben jól jött volna ki" — írta Aranynak, 51 febr. 10., kiadatlan levél.

kesztőnek, sőt eleinte föllép ellene; Jókai csendesíti le azzal, hogy más nem nyerhet lap kiadására engedélyt.[81] Lévay már 50 tavaszán új vállalat tervéről beszél, mellyel ‚a Sz.-féle felületességet és pénzhajhászatot akarják megakasztani'. (Aranyhoz, 50 május 27., kiadatl.) Erdélyi János azt írja Szemere Miklósnak: „Cotteriát tesz az a nehány ifju, ki a történetrontó Szilágyi Sándorral kuktálkodik a kóficz napi irodalom körül" ' s nem nézi többre őket a *Hölgyfutár* ‚csatlósainál'.[82] Mikor megbukik, mégis sajnálják; „még olyan sem volt, mint ő" — mondja Tompa (51 febr. 10., kiadatl.). Nyugtalan fészkelődésének és kitartásának megvolt az a sikere, hogy csoportosította a jobb írókat, munkára ösztönözte őket, megélhetésükön is segített valamicskét; füzeteit lehető magas színvonalon tartotta, s ezzel mind hazafiság, mind irodalmi ízlés dolgában jó szolgálatot tett.

Legnagyobb kár a betiltásban, hogy abbamaradtak Arany költői leckéi. Ő maga nem bánta; „megszántam szegényeket, hisz magyarul döngicséltek" *(Elegyes darabok,* első). Még egyet suhint *Év kezdetén* versével a fűzfa-poétákon, s a kölcsönkért könyveken kérődző, közömbös közönségen is. Félbeszakadt tanulmánya is az asszonáncról. Pedig éppen ekkor ajánlja Szilágyi Sándornak: „Sokféle, és talán irodalmunk jelen állapotjában nem haszontalan munkásságot tudnék én egy jó szépirodalmi lap irányában kifejteni, ha az a szépirodalmi lap képes volna engemet havonként legalább 20—25 pengőig biztosítani, hogy

[81] Gyulai levele Pákhhoz, 51 okt 21. — *Gyulainak Pálch Alberthez írt levelei.* — *Nyugat,* 1911. évf.

[82] 1850 okt. 24. — *Irodalomtörténeti Közlemények,* XV., 1905. 240. l.

ne kellene más, lealacsonyító, kézi munkára szorulnom, mindennapi csekély költségem beszerzése végett. Nem mondom, hogy ön ezt tegye, de ha tehetné, talán mindkettőnkre jó volna" (50 okt. 21.). Szeretne szabadulni keserves robotjától. Az új terméssel mindennapi kenyerük csekély pótlék mellett biztosítva lenne. El is szánja magát kelletlen hivatalának elhagyására, biztos kilátás nélkül is. Tompa már októberben bizonyosra veszi: „Tehát elválsz hivataltalan hivatalodtól" (okt. 27., kiadatl.).

Arany ez időben szíve egész melegével Tompához fordul, előtte önti ki panaszait, neki beszél életéről, terveiről. Levél útján próbálnak közelebbről megismerkedni; mindenféle apróságot megírnak magukról, azt is, hogy pipás emberek; lerajzolják egymásnak házukat, udvarukat; Tompa lefesti önmagát: „Képzelj egy falusi papot, olyat, a milyen a többi, — kivévén, hogy pörge kalapban s gyakran tarka nadrágban járok." — „Lármátlan jó kis csendes feleségem van." (Kiadatlan levelek.) Kár, hogy Aranynak ez évekről való levelei elvesztek Tompánál, s csak a válaszokból vehetni ki tartalmukat. Pedig irodalmi terveiről is volt szó bennök. „Jól mondod, hogy a kik megmaradtunk, csatlakozzunk szorosan egymáshoz" — viszhangozza Tompa (50 jún. 12., kiadatl.). Ezzel Arany arra gondolt, hogy kölcsönösen megbírálják egymás munkáit, mint azelőtt Petőfivel, mert Tompa azt válaszolja: „Az irodalmi társulat közted s köztemi alakításán elmosolyodtam... Velem, barátom, nem mégy semmire ilyen dologban; én Aesthetica kisasszonnyal oly keveset társalogtam, hogy ha felőle és belőle valamit próbálnék mondani, okvetlenül bolondot mondanék... én valóságos naturalista czigány vagyok". (50. András

napján, kiadatl.) Aranynak pedig komoly céljai voltak verses és prózai irodalmi leckéivel. Szeretett volna tenni valamit az irodalom fölemelésére. Nagyon érezte Szilágyi füzeteinek híját; jól ismerte saját tanulmányainak hasznát, kritikai képességeit. Úgy látszik, megfordult fejében egy folyóirat alapításának terve, talán Jókaival együtt, mert Tompa 51 Szent György napján azt írja: „Jókaival nem állok levelezésben. Nem tudok róla semmit, hogyan él? Mit csinál? Terved igen szép és jó; de nem tudok rá mit mondani; nem ösmerem most a fővárosi irodalom és sajtó körülményeit. Kelemérből és Szalontáról, barátom, tervet nem vihetsz ki. Pesten kell arra nézve lakni. Ha te gazdag ember volnál, Pesten laknál, úgy tennél valamit, olyan lélek és kezek kellenének arra, mint a tied. Igy... várjunk az időtől! Igaz, vannak ott jó fiuk is; Jókai, Pákh, Gyulai stb., de a Kuthy makranczos természetével mit csinálnál? Hát Berecz, Vas Gereben stb. tudnák-e magokat alárendelni a köznek, — Obernyik, Vahot bele állanának-e? Irna-e Vörösmarty? vagy Garay? Szóval szomorú a kilátás. Várjunk még ezzel! Végezetre: én a közönségben sem bízom többé. — Eddig csak hajlama nem volt az irodalomhoz, most meg pénze sem lesz.“

Alig lehet ezt máskép érteni, mint lap-alapításra.

Tompának igaza volt, mikor e terv akadályait elősorolta; de igaza volt Aranynak is: egy jó folyóiratra szükség lett volna. Ő elállt szándékától, de egyre-másra új lapok próbáltak szerencsét, először Vahot *Remény*-e; 52-ben Szilágyi Virgil az *Értesítő*-vel és *Budapesti Viszhang*-gal; 53-ban indította meg Jókai a *Délibáb*-ot, Császár Ferenc a *Divatcsarnok*-ot, Pákh a *Szépirodalmi Lapok*-at, mely legtartalmasabb, legkomolyabb

volt. Özönével lepték el a közönséget az albumok, többnyire a feldúlt városok javára. Szilágyi Sándor divatlapot akart volna indítani, majd *Nagyenyedi Album*-ot (51), *Nők könyvé*-t adott ki (53). Itt is Vahot járt elől a *Losonczi Phönix*-szel, három kötetig vitte s jövedelméből valóban tetemes összeg jutott alapítványképpen a város művelődési és jótékony alapjainak; 52-ben már új zsebkönyvet adott ki, *Magyar Thaliá*-t. Sárosy Gyula saját javára kamatoztatta az áldozatkészséget *Az én albumom* kiadásával, melybe ingyen kért közleményeket írótársaitól.

A komoly irodalom is megmozdult. 50-ben már készült az *Ismerettár;* megindulóban volt Toldy Ferenc *Uj Magyar Múzeuma*, a tudományos értekezések közlönye. A *Nemzeti Könyvtár* a régi magyar írókat volt hivatva fölelevéníteni. Élénkül a színházi élet. Csengery Antal kiadja a *Magyar szónokok és statusférfiak könyvét*, a közelmult szereplőinek jellemrajzaival. 1850 június óta az Akadémia megtartja csöndes üléseit s zajtalanul folytatja munkásságát. 50 őszén a Kisfaludy-Társaság is közrebocsáthatta rég kinyomva heverő könyveit, *Évlapjainak* 1845—46. évi kötetét, Gregusstól *A szépészet alapvonalai*-t s a *Hellén Könyvtár*-ból két kötetet. Fölébred az érdeklődés a közművelődés iránt általában. Újra megnyílik Marastoni festő-akadémiája; megint vásárolni kezd a Képcsarnok-Egyesület.

Szóval, Aranynak jó érzéke volt, egy magvas folyóirat reménnyel nézhetett volna a kellő érdeklődés és pártolás elébe, — de őt körülményei gátolták, hogy az élénkülő irodalmi életből tevékenyen kivehesse részét.

A helyett csöndes és szerény megélhetés kínál-

kozott számára. Kollégiumi diáktársa, Kovács János, már jó ideje nevelősködött a közeli Geszten, a Tisza-családnál,[83] fel is újították a költővel a régi ösmeretséget. Kovács holmija közt utazhatott Pestre, Tiszáék szekerén, *Az elveszett alkotmány* kézirata.[84] Toldy Ferencet is arra kéri Arany, hogy Ilosvaira vonatkozó jegyzeteit Kovácshoz juttassa, ő majd leviszi magával (51 ápr. 3.). A szerkesztők a honoráriumot többször Kovácsesal küldték le.

A nagyobb fiúk, László, Kálmán, Lajos már kinőttek a nevelő keze alól, s most éppen külföldön tanultak;[85] de volt a családban egy serdülő gyermek, Domokos, aki 50-ben csak tizenharmadik évében járt; ő volt most Kovács nevelésére bízva. A csinos, nagy kékszemű, eleveneszű fiú érdeklődést árult el az irodalom iránt, maga is faragott verseket. A család gondosan nevelte gyermekeit, angol nevelő is volt a kastélyban. Kovács főkép a természetrajzot tanította; később a debreceni kollégiumba választották meg tanárnak. Neki támadt az a gondolata, hogy a klaszszikai és magyar irodalmat Arany tanítha'ná, növendékének költői hajlamát is ő vehetné gondjai alá; ezzel a költőn is segítve lenne. A család nemcsak a költőt ismerte h'réből, hanem személye szerint is becsülte a közeli Szalonta volt jegyzőjét; kaptak az alkalmon. Kovács sem hagyta elaludni a tervet, s 51 elején Pestről, hol a család a telet tölteni szokta,

[83] Már 1847-ben ott volt, l. Arany levelét Petőfihez, jan. 25.

[84] Arany levele Szilágyi Istvánhoz. 47. jan. 31.

[85] Távollétükre céloz a *Domokos napra* üdvözlő versben a ‚hiános család' kitétel; csak az év végén jöttek haza külföldről. (Domokos levele, 51 dec. 17., kiadatlan.)

mint közbenjáró levelezni kezdett a költővel. Arany már januárban (18-án) tanácsot kér Szilágyi Istvántól, mily könyveket ajánlana vezérfonalul a költészettan, a klasszikai és a magyar irodalom körére, „legjobb magán-nevelés által kifejlett *gyermeknek* (de 13 éves gyermeknek)." Egy évre 400 pftban egyeztek meg; abban az időben ez nem kevés, egy nagykőrösi tanár fizetése is mindössze 500 pftra ment. Biztosította ez a költő megélhetését, neki való foglalkozás volt s elég szabad időt hagyott költői munkásságra. Nehéz az volt benne, hogy családjától el kellett szakadnia, de Geszt csupán 13 kilométer Szalontától. S volt idejök e gondolatba beletörődni. Tiszáék ez évben későcskén mentek haza Pestről; május 9-én, pénteki napon, értesíti Kovács, hogy a kastély tele van vendéggel, „e miatt nem találtam célszerűnek önért előbb, mint jövő kedden küldeni, s kérni meg az átjövetelre."[86]

Az otthonn töltött utolsó napokban Pestről jött látogatója: Gyulai Pál, kit Arany munkáiból ösmert és becsült, Szilágyi Sándor útján Jókaival és Szásszal együtt ‚ab invisis' üdvözölt (50 okt. 21.). Gyulai Erdélybe tartott, szülőföldjére, s útba ejtette Szalontát, csakhogy Aranyt lássa. Látogatását élénk és meleg színekkel írja le úti benyomásai közt.[87] Délelőtt

[86] Ercsey azt írja (57. l.), hogy Arany 1850 közepétől fogva élt Geszten egy éven át; téved. Arany tanári önéletrajzában azt mondja, ott tartózkodása „51 május első napjától fogva... okt. közepéig tartott." Kovács levele a bizonyság, hogy nem épen 1-től. Kovács levelei kiadatlanok, s nincsenek az Akadémiában.

[87] Gyulai cikkeit, melyek elsejében e látogatást írja le, Papp Ferenc fedezte fel a *Pesti Napló*-ban s ő adta ki *Erdélyi úti benyomások* cím alatt az *Olcsó Könyvtár*-ban. —

érkezett a helységbe s mindjárt elvezették az alacsony kis házhoz. „A fehérre meszelt fal, csinos udvar, barátságos szoba, hol mindenütt gondos női kezek nyoma látszott, a nyugodt házigazda, derült gazdaasszony, vidám gyermekek sejteték, hogy a vén fa, mely a lak fölé védelmezőn terjeszkedik, több kincset rejt, mint sok palota büszke boltívei.“ A lakás szegényes, mert ‚butorai- s könyveinek nagy része a forradalom alatt elveszett.'

A szíves házigazda maga vágott dohányt a vendégnek, s pipával kínálta. Gyulai megnézett az asztalon néhány könyvet: angol költők voltak; Arany beszélni kezdett róluk, „nagy előszeretettel s igen tanulságosan“, aztán „mintha restellené, hogy tudóskodik, . . . más tárgyra tért.“ Mialatt beszélt, a vendég jól szemügyre vette e ‚csöndes embert, nyugalmas homlokát, mély, de csöndes tüzű szemét'. A beszéd hamarosan Petőfire fordult; Gyulai elmondott egyet-mást, amit ifjúkoráról hallott; Arany vidám leveleit emlegette s hogy mint játszott gyermekeivel.

Összebarátkoztak; midőn a vendég arról tudakozódott, mennyire haladt Toldi második részében, fel is olvasott neki *Toldi estéjé*-ből, s a *Daliás idők*-ből Toldi búcsúzását Rozgonyiéktól.

Alkonyatkor búcsút vett Gyulai, de még sokáig előtte állott a kis ház s gazdája. „S különös, nem azt éreztem, mit érezni kellett volna, méltó bosszankodást, hogy egy oly jeles magyar költő oly kedvetlen anyagi viszonyok közt él, hanem azon méla eszme ringatózott kedélyemen: vajon a francia és angol írók, kiket egész világ olvas, palotákban laknak, fény és bő-

Kovács János idézett levele szerint a látogatás nem történhetett május 23-án, mint Papp F. gondolja, hanem előbb.

ség közt élnek, látva e boldog családot, e nyugodt férfiút, e vidám gyermekeket, nem irígyelnék-e sorsát, egy magyar költő sorsát, ki kunyhóban lakik, egy pár száz embernek ír és szükséget lát." Jólesik e képből olvasni, hogy a házban a gond mellett némi megnyugvás tanyázott.

Gyulai nagy emléket vitt magával: ő volt az első, aki *Toldi* készülő középső részét látta; majd három évtized mulva megint ő volt egyik első olvasója, kéziratban, a kész *Toldi szerelmé*-nek.

Néhány nap mulva eljött a kedd, 13-a, s előállott a geszti kocsi. Mikor a költő elbucsúzott családjától s még visszanézett a kis házra, nem gondolta, hogy sohasem tér vissza többé állandó lakosnak Szalontára.

A geszti kastélyban szívesen látták; nemcsak becsüléssel, hanem valóságos gyöngédséggel bántak vele. Vasárnaponként hazajárt családjához, vagy azt vitték ki hozzá; a kis Laci néha egész héten át ott maradt, a vendég-gyerekek, a Bethlen-fiúk, szívesen játszottak vele a nagy angolkertben; az erős, napégette gyermeket Marokvasnak nevezték. A költő a kastély emeletén lakott, egy udvarra néző szobában, az úgynevezett ‚pavillon'-ban, „melegebb időkben azonban szívesen időzött a kis kerti lakban" — mondja Kovács János.[88] Ez a természet-szerető tudós

[88] Géresi Kálmán: *Arany János lakása Geszten.* — *Vasárnapi Ujság*, 1887. 6. sz. — Ő a Tisza-családban fennmaradt emlékezet adatait jegyezte föl, még idején. Ő említi a pavillont. Rendszerint a kerti házat tartják Arany lakásának. Hogy 50-ben nem ott lakott állandóan, 52-ben azonban abban töltött néhány hetet, kitetszik Kovács későbbi leveléből (52 júl. 19., kiadatlan), melyben a szünidőre Gesztre hívja Aranyt s azt írja: „Lakásul csak a kerti szobát adhatja

Steindl nagyváradi kanonok kedvéért épült, aki gyakori vendég volt; egyetlen szoba, nádfödeles idilli házikó, valódi remete-lak; kétoldalt bokrok és hatalmas fák takarják, másfelől a szőlő volt előtte. Itt Arany félrevonulhatott dolgozgatni. Mert a kastélyban eleven élet pezsgett. Tisza Lajost vagyona, tekintélye a megye főrangúival egy sorba emelte. Felesége, gr. Teleki Júlia, „az erdélyi aristocratia magyaros műveltségű ‚urasszonyainak' mintaképe" — írja Arany László (a költő önéletrajzához csatolt jegyzeteiben). Maga vezette házát s éberen ügyelt gyermekei nevelésére. Házuk központja volt a vármegye társaséletének, találkozóhelye a hazafiaknak, mert a földesúr, amilyen elszánt aulikus volt előbb, olyan tüzes magyarrá változott most. Nemcsak a háziak, a vendégek is dédelgették a költőt; de ő többnyire szobájába húzódott, dolgozni; a kastélybeliek mulatságaiban nem vett részt, a lovagolni, agarászni indulókat csak ablakából nézte. Korán feküdt, későn kelt, „de aludni nem tudott, s ha aludt is, rémes álmok környékezték." Jövendő sorsán tépelődött vagy írói

ugyan a Grófné, miután most annyira tömve vagyunk...; de hidd el, hogy ez nem csak tágasabb, hanem kellemesebb is lesz a régi szobádnál." — Tisza Kálmán tíz éves miniszterelnöksége emlékére tisztelői akvarellekben lefesttették mindazon helyeket, melyekhez őt kedves emlék kötötte; Mészöly e remete-lakot örökítette meg. A kép mását Arany László kiadta atyja műveinek Ráth-féle kiadásában. A család kegyelete a kis lakot azon mód tartja fenn, mint Arany korában volt. Újabban kiadta képét Baros Gyula: *A. J. és Tisza Domokos.* — *Uránia.* 1911. és különnyomat. — A geszti tartózkodásra nézve becsesek Gyöngyösy följegyzései, melyeket, mikor Arany életrajzát írta, Kovács János mondott neki tollba. — Megjelentek az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben, 1912. 416—18. l.

tervei izgatták. Éjjeli asztalán mindig ott volt az irón, s ha valami eszébe jutott, gyertyagyujtás nélkül följegyezte a falra. (Kovács.) Esténként néha összeültek Kovácsesal beszélgetni, adomázni, vagy átmentek a paphoz, az agglegény Szabó Józsefhez, aki a költőnek grammatista-diák korában, 1826 őszén, rektora volt Szalontán. Örökké jókedvű, izgó-mozgó ember; barátai Mozgolánynak hívták; „typusa a kálvinista deáknak, aki a collegiumban beszítt légkörből holta napjáig ki nem bontakozik" — így jellemzi Arany László. Tréfáiról híres volt a környéken; ha paptársai egy-egy ünnepi alkalommal meg voltak híva a kastélyba, megcukroztatta velük a mustárt, megpaprikáztatta a fagylaltot; efféle csínyjeiről a grófnő szigorúsága sem tudta leszoktatni. Bernát Gazsi-féle tréfás mondásaiból néhányat Domokos később megírt Aranynak. (‚Oly erősen sütött a nap, hogy még X. Y. becsülete is kivilághott.') Arany rendesen csöndes, szótalan, komoly volt, de a ‚pap bácsi' mellett egyszer egy korai disznótoron ő is földerült s „szabadon röpítette ki keserű és jókedvű ötleteit."

Különös alak volt az angol nyelvmester is, Arany László emlékében „csaknem karikaturája a continensre vetődött, itt különcködni szerető angolnak". Angliából négy-öt egyforma színű és szabású, nagy zsebekkel megrakott bő öltözetet hozott magával, csak a szövet vastagságában volt különbség.[89] Nagy hidegben hármat is fölvett egymásra. Egyszer Arany valahonnan kitűnő ó-szilvóriumot kapott. „Az

[89] Arany László azt hiszi, erről van a *Nagyidai Cigányok*-ban a hasonlat: Környösközül immár meg van rakva sebbel, — Mint az ángol ember kaputrokja zsebbel. (Jegyzete az önéletrajzhoz.)

angol ekkor — beszéli Arany László — azzal az ajánlattal lepte meg, hogy ő szeretne magyarul tanulni; vegyenek leckét cserébe; ő az angol kiejtésre tanítja atyámat, atyám viszont tanítsa őt magyarul. Atyám kapott a jó alkalmon." Lecke alatt a szilvórium az asztalon állt s az angol hozzálátott. Mikor pedig elfogyott, nagy nyugalommal azt mondta: „Tudja mit, Mr. Arany! Én meggondoltam. Ez a csere-lecke nem igazságos. Mert én itt minden kocsistól tanulhatok magyarul, ön pedig angolul nem tanulhat senkitől, csak tőlem. Én hát abbahagyom."

A tanítás naponként mindössze két órára volt szabva; ez nem volt terhes. A leckék főkép klasszikusok olvasásából álltak, miközben Arany rámutatott a szépségekre, így fejtegette azokat. Nem hiába örvendett Kovács előre: „Örömmel olvasám ... leveléből, hogy célunkat tökéletesen felfogta, s inkább képezni, mint tanítani akarja a kis költőt". (51 febr. 13., kiadatlan.) Későbbi levelei mutatják, mint tudta egyes helyekből az általános igazságokat, hibákból a helyes szabályokat kiolvastatni s úgy hajolni le tanítványa értelméhez, hogy őt feljebb emelje. Arany érdekelni, lelkesíteni is tudta tanítványát, s „a tanítás óráin maga is föllelkesült" (Kovács). Újra beleélte magát a klaszszikai és a magyar irodalom élvezetébe és tanulmányába. A lecke-óra egyikükre sem volt teher, kedvessé tette a viszony, mely tanár és tanítvány közt hamar kifejlődött. Domokos bálványozta mesterét; annyira, hogy utóbb a szülők, ha nehéz volt valamire szépszerével rávenni, Arany közbenjárásához folyamodtak. (Tiszáné levele Aranyhoz, 52 szept. 24., kiadatlan.) Arany is megszerette a csinos, lelkes, meleg-

szívű fiút; a maga terveiről, készülő munkáiról is beszélt előtte; egyik levelében a *Jóka ördögé*-re céloz, még megjelenése előtt (51 nov. 12., kiadatlan); többször emlegetik a *Nyulak szigeté*-t (Domokos 51 dec. 28., kiadatlan), mi Toldi középső részére vonatkozik; Domokos *Nagy-Ida* készülte felől is tudakozódik (levele 52 febr. 29., kiadatlan).

Vele voltak angol könyvei; mikor Gesztről eltávozott, szobájában Domokos egy Byron-kötet borítékjára akadt s rajta néhány stanzára. (Domokos levele, 51 nov. 2., kiadatlan.) Úgy látszik, ekkor s itt végezte be *Bolond Istók* I. énekét, vagy talán folytatására készült.

Geszt néhány vonással belerajzolódott költészetébe. Kétségkívül itteni benyomásból sarjadt (májusban) a *Hajnali kürt*, itt láthatott ilyen vadászatot. Ott állott a kripta dombjának oldalán ‚a dajka sirja'.[90] Itt írta júliusban *A gyermek és szivárvány*-t; a lelkes, rajongó ifjúnak Domokos lehetett mintája; ő rá gondolhatott, mikor versében, mint Erdélyi Jánosnak írja, ‚azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjúi kebelnek vágyai — fellegvárak, csalképek —, melyektől később oly nehezen válik meg, miután a való kiábrándítja" (56 szept. 4.).[91] Neki szól üdvözlő verse: *Domokos napra* (aug. 4.). Tisza István szerint „talán a legőszintébb, legférfiasabb, legnemesebb s legfenköltebb gratuláló vers, amelyet

[90] Szabó István geszti ref. lelkész úr szíves közlése.

[91] Solymossy Sándor: *A. J. és a népiesség* c. becses tanulmányában hazafias intelmet is lát benne, oly korban, midőn a közvéleményt délibábos képzelgések fogják el, „lehetetlen tervekben bíznak s a szabadságharc újra lángra lobbanását várják, titkos fegyverkezések híre szállong. Nehogy

ismerünk."[92] Valóságos paraïnesis; a származás és helyzet előnyével kötelességet állít egyensúlyba s a humanitárius eszményt tűzi ki: „Ember lenni mindég, minden körülményben". Domokos büszke is volt rá. „Én nem tudok oly *nem köszöntő* köszöntő verset írni, mint a milyet én ... kaptam, s ez, úgy vélem, nem is csoda." (53 jan. 6.) De később ő is verssel viszonozza, ismételten, s szavaiból a fiatal szív lelkes csodálata szól.

Ideje és ereje javát a költő nagyobb munkára tartogatja. Egy hatalmas tervet és félben levő művet hozott magával e békével kecsegtető helyre, gondjai nagyjától szabadulva. E mű *Toldi* középső része volt. Mikor *Toldi estéjé*-t Vörösmarty, Petőfi és Szemere előtt felolvasta, rögtön azt tanácsolták, dolgozzon egy eposzt a hős férfi korából is, alakítsa trilogiává. (I. k. 214.) Petőfi folyvást bíztatta: „ha már a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is megcsinálni" (48 ápr. 18.). Arany megfogadja a tanácsot; „megpróbálok elmélkedni fölötte. Annyi világos, hogy onnan nem oly könnyű beszély- mesét venni ... Költsek, azt mondod. Majd meglátom. Meglátom, tudok-e repülni az Illosvai Péter diák szárnyai nélkül" (ápr. 22.). Ettőlfogva mégis ez állandó gondja; amit közben ír, csak mellékhajtás; képzeletében Toldi alakja uralkodik, ő kopogtat szívén. Hamar munkához is lát, „még a forradalom idején, mindjárt ... *Toldi estéjé*-nek be-

a csalódás kiábrándulása még keserűbb legyen, Arany mérsékletre, okosságra, türelemre inti a nemzetet." *(Ethnographia,* 1916.) Szellemes magyarázat, de miért eltérni a költő saját felvilágosításától? — Érdekes, hogy a remete alakja s a szerkezet némikép Bajzára és Eötvös Józsefre emlékeztet.

[92] *Utazás Arany János körül.* — *Az Ujság,* 912 febr. 16.

fejezése után" mondja Arany László. (A *Hátrahagyott versek* bevezetésében.)

Toldi estéjé-hez még volt egy-két jelenet Ilosvaiban; „ami azonkívül fenmaradt: a nagyon mesés prágai kaland, az özvegygyel való comicus jelenet, meg a sírrablás alávaló bűnténye, — semmiképen sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak" (*Toldi szerelme* előszavában).

De ott volt a mozgalmas kor, annak eseményei közé el lehetett merítni hősét. Toldy Ferenc már 1847-ben azt tanácsolja: „Adjon . . . egy egész kort, annak minden társadalmi rétegeivel együtt. S a koszorú el nem marad" (okt 1.). Váltig ismétli ezt; minden áron a magyar lovagkor eposzát akarja Aranynyal megíratni: „. . . Nem volna-e kegyed hajlandó Toldit Lajossal Nápolyba, Litva- és Oroszországba vinni,. . . mik által a dolog . . . érdekét a történet felsőbb köreibe vonatás által nemesbíteni és sokféle érdekes közbeszövésekkel tarkítani lehetne" (51 ápr. 16.). Arany megnyugtatja: „Öröm volt . . . olvasnom Tekintetes Úrnak sorait . . . eltalálta gondolatim egy részét . . . A nápolyi hadjárat csakugyan befűzendő lesz, sok egyéb dolgokkal együtt". (51 ápr. 28.)

Eleitől fogva ezen az úton indul.

„Történeti, korrajzi s egyéb adatok a *Szép idők* című népies eposzhoz" felirattal egész nyaláb jegyzet gyűl fel nála; később ráírja: *Toldiana, tűzre való.* Tizennyolc nagy árkus lapot lepnek el gyöngybetűs kijegyzései. Szó van bennök a kor erkölcséről, a terjedő kétszínűségről, a fény és pompa fitogtatásáról. Összeállítja röviden Nápoly egész történetét, Endre királyfinak, Nagy Lajos öccsének megöletéseig, neje Janka által. Kivonatot készít az eseményekről Horváth Mi-

hály nyomán,[93] 1343-tól fogva; kiírja Endre elüttetését a nápolyi tróntól, Lajos anyjának útját Endre fiához, a bosszuló hadjáratot a fekete zászló alatt, melyen Endre képe van festve (*T. Sz.* VII. 18.), az igazságtételt; „Apor, máskép Laczkovits István vajda" kormányzóságát; a második had-utat; a pápa ítéletét, mely szerint Johanna *ellenállhatatlanul megbűvölve* lévén, a gyilkosságot meg nem akadályozhatta" (Horváth 44. l. *T. Sz.* XII. 84.); végre is, minthogy a pápát Johanna megbüntetésére rávenni nem bírta, a király a vétkest „a Nemesis lassú, de iszonyúan bekövetkezett boszújára hagyá". (Horváth szavai, 44. l.) „És így végződik ezen nyolc éves viszály és háború, mely egy *regényes kalandként* szövődik be a nemzet életébe, minden jelentékenyebb közvetlen következés nélkül." Ez Horváth felfogása (u. o.). A költő aláhúzta e két szót: regényes kaland, s a történetíró felfogása nyomot hagyott képzeletén. Egyebeket is kiír Horváthból: „epizodnak" a prágai kalandot, „a történet későbbi, de mitsem tesz". Kapva kap egyes részleteken Horváth jegyzetei közt. „Canosa ostrománál maga is ostromhágcsóra lépett, de a falakról reáhányt következtől lesujtatott". (Horváth 43. l. jegyz. *Toldi szerelme* X. 65—77.) Szeredairól Horváth azt mondja (u. o., 2.): „mások szerint egy épen usztató *olasz* ifjú" — „(tehát ellenség, ez jobb)" — teszi hozzá a költő. (*T. Sz.* XI. 5—11. mégis *magyar* maradt.) „Aversa falait is első hágta meg a vitéz király, holott egy nyíltól meg is sebesíttetett". (U. o. 3. jegyzet, *T. Sz.* XI. 104., másképen.) Látszik, mint kap meg a költő egy-egy részletet,

[93] *A magyarok története.* Pápa. 1842—46. II. kötet, 2. szakasz: Nápolyi események és hadmenetek.

mint szövi terveit már olvasás közben. Amit begyüjtött, annak hasznát is vette, nemcsak a félbemaradt első dolgozatnál, hanem évtizedek multán, a végleges kidolgozásnál is, *Toldi szerelmé*-ben.

Horváth Mihály azonban csak az események vázlatát mondja el, merő általánosságot, elevenítő részletek nélkül. Más forrás után néz tehát. Végigböngészi Budai Ferenc három testes kötetét, a *Magyar Ország polgári históriájára való lexicon*-t, mely a hagyományt sem mellőzi; épen ezért volt tárháza a költői tárgyaknak. Arany kiírja belőle Lajos uralkodásának történetét, főképen a boszú jelenetét. „Hogy Aversa városához érkezett, mellyben András halála esett vala, ott *ment az ő tiszteletére Durazzói Károly*, a kihez ment volt feleségül Mária, a Johanna testvére, az a *Mária, ki hajdan magának Lajosnak volt eljegyezve*. Titkolta itt egy kevés ideig Lajos azt az írtózást, mellyet ezen szomorú helyen András emléke támasztott benne, — és némelly fő embereket asztalához méltóztatott, Károlyhoz is nagy lebocsátkozással viseltetett. Vacsora felett egyszer véletlen kifakasztja boszús indulatját, Károlynak szemére hányja, miképen állott el ő tőle Johanna mellé, stb., mindaddig, míg egyszer őt elfogatja, Latzk István gondviselésére bízza, másnap reggel fejét véteti." (Így mondja ezt el *T. Sz.*, XI. 122—136.) Lajosnak Máriával volt jegyességét is fölveszi a költő, mi Lajos érzelmi világához ad színt, s még boszszújába is beleszövődik (*T. Sz.*, XI. 42—46.). Budaiból is kiírja, hogy a királyt Canosa ostrománál, „mikor a lajtorján igyekeznék fel a vár falára, úgy találták kővel, hogy a vár árkába letántorodott". Nála olvassa, hogy Tarentói Lajos párviadalra hívja ki a királyt (*T. Sz.* X. 80—81., XI. 91., stb.); itt is olvas

Szeredai esetéről, s hogy Aversa alatt Lajos lábán nehéz sebet kapott, „mely miatt nehezen hozhatták őt vissza a doctorok a halál révéről". Mindez részletesebb, színesebb Budainál, s a költő megbecsüli a hagyomány morzsáit. Azt is ő nála találja: „Épen akkor Jubilaeum tartatott Rómában"; elment oda Lajos is, négy mérföldre elébe mentek Róma előkelői, „sokféle muzsikusokkal", „a nép őt Róma urának kiáltotta, de ő e titulust el nem fogadta". „A pápa palotájában volt az ő szállása." (Ez is be van szőve *Toldi szerelmé*-be, XII. 82.) Többnyire kivonatosan jegyezget ki, ritkán szóról-szóra. Kiírja Budaiból Endre életét s halálát. „András holttestét, minek utána egynéhány napig temetetlen hevert volna, egy nápolyi nemes ember temettette el."

Toldiról semmi újat sem talál, csak azt olvassa róla itt először — szerencsére későn —, hogy „nógrádmegyei fi lett volna, ... de mindenek bizonytalanok ő felőle".

Ezután azok életrajzait veszi sorra, akiket Ilosvai névszerint említ. A névsorban ott van Hédervári Kont „vagy Tót" Miklós, kit Lajos táborának egy részével előre küldött, meg is vette Aquilát Lalli kapitánytól alkun. Ehhez később Arany odajegyzi: „Ezt Szalay máskép írja. Kont csak később jön, ez a Miklós a nyitrai püspök". Ennyire pontos apró részletekben is. Kiírja Drugeth Miklóst, Bebek István és György egész családját, Szudár Pétert („György, kit Ilosvai említ, később élt"); ott van a sorban Lindvai Szécsi Miklós, Kanizsai Lőrinc. Egy névsor: *Azok nevei, kikről áll, hogy Lajossal Nápolyban voltak;* utánok: *Jelen lenni költetnek;* harmadik névsor: *Kik voltak még jelen v. lehettek Nápolyban.*

Sorra kijegyezgeti a főbb szereplők életrajzait. Legbővebb a Latzk v. Latzkfi Istváné; ebben is el van mondva az ítélet-vacsora, még részletesebben. *(T. Sz.* VIII. 78., XII. 43—44.). Laczfi Dénesről kijegyzi, hogy Sumpna v. Summa alatt „nem lévén a magyaroknak lajtorjáik, Dienes egy német ember vállára hágott és onnan a kőfal tetején egy gerendába kapaszkodott". *(T. Sz. XI. 79—81.)* Itt van Rozgoni László neve, ki Aversa alatt jus gladiit kapott; Budai egész sereg Rozgonyit sorol fel; kiterjedt család volt abban az időben, de történelmi alak nem volt köztük, így a név épen alkalmas a költött Piroskának. Itt van a két német vitéz, Wolfard *(T. Sz.* 4.) s öcese, Konrád, négyezer harcos kapitánya, ki Bariban fellázadt a király ellen. Telegdi Csanádon két ízben feküdt az ország igazgatásának gondja: először, midőn Erzsébet, másodszor, midőn Lajos járt Nápolyban.

Szó van a jegyzékben Korotnoki Lengyel Péterről, kiről Budai azt mondja: „Nápolyban hadakozott. Még itthon létében valami Barbaréth nevű ember őt perbe fogta és az Ország Bírája előtt calumniában convincálta. Ezt a szennyet annyira lemosta magáról Péter nápolyi maga forgatásával, hogy Lajos király egy 1350. eszt. Aversa városában költ királyi levelével őtet és maradékit ezen vétek bűntetése alól felszabadította". E sorok mellé *később* odaírta a költő: „Zách Felicián utódjául költetik, hogy azon történet elbeszéltethessék s így egyszersmind Lajos emberséges szíve, ki a halálos büntetésnek a fiakra átvitelét megtiltotta, ez alkalommal kitünjék. Igaz neve Korotnoki, azonban Lengyel név alatt jár, míg bravourt nem csinál".

E sorokban a kobzos alakja rejlik. Amit Arany olvas, így ölt mindjárt tervébe illő alakot.

Látnivaló, hogy ugyancsak megfogadja Toldy Ferenc tanácsát s alaposan neki készül a korrajznak. Ez azonban nem a nagyobb része volt a tervnek, nem is a nehezebb. Bajosabb volt Toldi életét rajzolni, vagy inkább költeni. A költő maga azt mondja: „Azzal hamar tisztában lettem, hogy ha II. részt írok, ez nem lehet anélkül, hogy hősem hatalmas physicumát a szerelem convulsiói közt is fel ne mutassam". (*T. Sz.* előszó.)

Ilosvai ehhez még mottónak valót is szűken adott, a költő először azokat is népdalokból válogatta össze. „Kénytelen valék jobbadán a puszta képzeletből meríteni s Lajos korabeli történeti háttérre fektetni" — írja Toldy Ferencnek (51 ápr. 3.).

Csakhogy bökkenő volt ám *Toldi* első részének végén ez a két sor: „Nem is lőn aszonynyal tartós barátsága, Azután sem lépett soha házasságra". Így nem maradt Toldi előtt más út, mint oktalan üres kalandok, vagy a szerencsétlen szerelemé. Arany ebben is veszedelmet látott. „Népies ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem — írja. — Mit mondana a nép például oly *meséről*, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utoljára is — elveszti? — Mindazáltal megkísértettem ily tervet nagyjában összeállítni, s megírtam az I. éneket" (*T. Sz.* előszava).

Ezen meg is érzik, mint Arany László mondja, „az első két résznek naiv üdesége" (a *Hátrahagyott versek* előszavában). Valóságos idill. Lajos király a népmesék ösvenyén indul, álruhában járva az országot — ezt Horváth említi — s vánkos alatt hagyja pecsétes írását. Rozgonyi házatája és vendéglátása egy

köznemesi kúria, a mult idők ölébe téve; Piroska a kútnál, aztán amint kimossa a kancsót, borért megy, vacsorát főz, megveti a vendégnek az ágyat: Szép Ilonka párja, egy magyar Nausikaa. Ez ének tökéletes; épen is hagyta a költő, valahányszor új kidolgozásba kezdett, csak Piroska ébredő szerelmét festette bővebben.

Úgy látszik, négy ének készült el egyhúzomban, mire a szabadságharc megállította tollát; e négyen kíván változtatni később. Egy *Pro memoria* feliratú félárkuson följegyzi a további terv vázlatát és felosztását tizenkét énekre — néhány odavetett gondolattal együtt.

A kész II. énekbe a harcjáték készületei közé a keletkező szerelem leírását akarja beszőni, a III-ba bővebb festését a viadalnak, melyben Toldi elüti a győztes Holubár kezéről Piroskát.[94]

A költő már itt mérlegre állítja a főalakok hibáit s bűnhödését, érezteti az erkölcsi törvény kényszerüségét, a végzet acél kapcsai közé szorítva szívöket. „Éreztetni kell az olvasóval — úgymond —, hogy Toldi jogtalanul nyerte el Piroskát, különben e miatti szenvedése tragikus hatást szülne. Így Toldiban hiba, hogy szerelme jogtalanná teszi s lakol érte bezzeg." Még a királyban is hibáztatja, „hogy kedvez Toldinak" s új viadalra bocsátja, „miért derék vitézét oly sokáig nélkülöznie kell". „Rozgonyiban hiba, hogy leányát szíve megkérdezése nélkül harcjáték kockájára, vásárra teszi: lakol érte, mert elveszti leányát". Piroskában a könnyelműséget hibáztatja, mi „nőben legkegyetlenebbül bünteti magát." Holubár végre „úgy is,

[94] A IV. énekre esztétikai változtatások vannak tervbe véve, de az aligha volt a *Daliás idők* első dolgozatában ránk maradt IV. ének.

mint hölgyrabló, úgy is, mint neje gyilkosa, megérdemli sorsát". Ebben a legrégibb feljegyzésben tehát Holubár a Toldi vetélytársa; elrabolja Piroskát s — nyilván Toldihoz való hűségéért — megöli.

Ez az egyszerű terv hamarosan megszépül. Ugyane lapon irónnal „Nevezetes változtatás"-képen ez van följegyezve: „Toldi sokáig keresi az elrablott Piroskát... Végre feltalálja a kis sziklavárat Csehországban. Megvíja azt, csaknem egyedül. Ott találja Piroskát. Holubár nejévé tette azt. A női magamegadás a sorsnak illy esetben mind jellemzőbb, mind természetesb, így szebb, mintha halált venne fel az ember". Ezt egy közbeszúrás még jobban hangsúlyozza: „Piroska megadta magát a kénytelenségnek, s kötelességét teljesíti, mint illik *akkori* magyar hölgyhöz". Ez az erkölcsi vonás átjut a végleges kidolgozásba is. Ennek kedvéért a költő enyhít Holubár alakján. „Szereti Piroskát. Lemondott a rabló-kalandokról, — becsületesebb úton, harci zsold által akarja keresni kenyerét. Ezt Piroska eszközölte."

A mesét a vázlat így folytatja. „Toldi ezt megtudván Piroskától, ajánlást tesz, hogy megöli hadban Piroska férjét s elveszi. De a nő, mint nő, ezt ellenzi. Sohasem leszek nőd, mondja, ha kezed által hull el férjem. Ha történetesen elvész más által, akkor igen. — Így válnak el." Ez a szerelembontó akadály átmegy *Toldi szerelmé*-be. „Toldi vissza megy Nápolyba. Épen jókor, szükség van rá, mert a vasvitéz pusztít kegyetlenül s a magyarok szerencséje hanyatlóban. A király betegen fekszik. Toldi megösmeri Holubárt a vasvitézben, de nagy küzdés után megállja, hogy ne víjon vele." Hanem egy borzasztó éjjel ő is harcba vegyül — s megöli Holubárt. A magyarok győznek, Toldi siet

Piroskához. Kénytelen megvallani, hogy férje az ő keze által esett el. Piroska megmarad feltételében. Apjához vonul Magyarországba, s mint özvegy éli le napjait". Más helyt: „Klastromba megy", „Toldi agglegény marad". Ily mese zsongott eleinte a költő fejében, már csirájában változva, nemesülve. Látszik, hogy a terv a másik két részhez közel fogamzott. Az első résszel szorosan összekapcsolja Holubár alakja, ki az ott levágott cseh bajnok testvéröccse, s mintegy a megölt vitéz bosszújával üldözi Toldit egész életén át. Csakhogy főcselekedete, a leányrablás, durva, egész alakja visszatetsző, s nagyon is sok helyet fog el ez idegen. Toldi minden vitézsége csak egy tartós párbaj vele.

Ki van építve a kapcsolat *Toldi estéje* felé is, a lovagi vitézség lealkonyultához. A *Pro memoria* szerint: „Holubár személyesítője a hadi kalandoknak, melyek Toldi és minden hasonló személyiség boldogságát elrabolják". Ezt az árnyalatot a költő később elejti, mert nem illenék a korba; itt ellentétül állt volna Toldihoz, aki boldogságáért küzd. — Egy másik feljegyzésben Toldi harcra kél két nápolyi vitézzel, Toldi egyiket elejti, a másik megfut; kiderül, hogy az az elesettnek neje, ki páncélosan együtt járt férjével; „ez hatja meg Toldit, hogy megutálja a hadi életet és házi boldogságra áhítozik". Ez a vágy fokozná ugyan Toldi balsorsát, de gyengítené harcos természetét; amellett az első rész fiait kesergő özvegyasszonyára emlékeztetne, el is maradt végkép. A páncélt viselő amazont később tréfásan szerepelteti Anikóban. Elő volt készítve az öreg Bence fiatalkori szerepe e megjegyzésben: „Egy eszme! A fiatal Bencében folytonos iróniáját adni Toldinak!" Ez az ötlet megélt s kidolgozásról-

kidolgozásra fejlett, a *Toldi estéje* humoros alakja felé.[95]

Legbecsesebb része a költött mesének Piroska alakja, sorsa, lelki rajza; ez nagyjában már itt kikristályosult, főkép erkölcsi magva: a hitestárshoz való hűség, a női tisztaság érzése; de árnyékba állítja alakját, hogy élettársa Holubár. — Toldi alakja sokkal vázlatosabb még. Sorsának balra fordulása inkább Holubár gonosz tettéből, a leányrablásból folyik, mint saját hibájából. Nagy harcokat vív, kevesebb belső küzdelmet. A történeti eseményekben nincs döntő szerepe, a „vasvitéz" mellett maga is szinte mesebeli hőssé válik.

Amint Toldi országokon keresztül keresi Piroskát s egymaga megvív egy várat: egészen népmesei, a mesékben keresi így eltűnt kedvesét a királyfi. A költő általában a népmese és néphiedelem vonásaival igyekszik meghittebbé tenni leleményét. Egyik följegyzés így szól: „A banya *három ízben* jő. Először P. *megmondja* apjának. Apja megtiltja. Másodszor a banya leírja a vitézt, úgy hogy T.-hoz hasonló. — Akkor *nem mondja meg.* — Harmadszor elmegy". Ily csalárdsággal ragadja el Holubár. Ez egyszerű csel, a banya alakja s a hármas fokozás tisztán népmesei. Az elrablás előtt Piroskának vén szolgálója a sellőkről mond regét; ehhez ki van írva Lugossy értekezéséből két sor verstöredék, az *Új Magyar Múzeum*-ból (III. k.).

[95] Odavetve egy-egy kép, leírás magva is felötlik. „Szép még a halál után is. Nem egyszerre hal meg, halála csak kezdete hervadásának, — mint a virág, melyet kivágnak, de még azután is szép, — csak idő mulva veszti el kellemeit." — Ez a kép belegyökerezett az elgondolásba; l. *T. Sz.* VI. 76.

Budainál olvassa, „hogy Andrásnak az édes anyja egy gyűrűt adott vólna, mellynek az az ereje vólt, hogy neki sem méreg, sem fegyver nem árthatott és ezért kellett kötéllel próbálni az ő megfojtását". E sorokat kijegyzi, alá is húzza. Budainál rábukkan Isolda nevére s alakjára. Ez ‚jó famaliából való magyar asszony, András hertzegnek dajkája', ki véle Nápolyba is elment. Ott volt Aversában a végzetes éjtszakán; a királyfi kiáltozására zajt ütött, lámpát gyujtva, be akart menni Endre szobájába, majd ‚némely Barátokkal' a holttestet egy templomba vitte s reggelig őrízte.[96]

A költő képzelete vele szövi tovább a gyűrű sorsát. A róla kiírt sorok mellé odaírja, hogy Isolda levonja a halott ujjáról a bűvös gyűrűt, később történetből találkozik Toldival, „s mint anyjának barátnéja, a gyűrűt neki adja. Toldi sértetlen lesz, — azonban épen ez elunatja vele a háborút, hol semmit sem kockáztat. A gyűrűt tündér-kedvese elkéri tőle, de midőn elhagyja a szigetben, a tengerbe utána dobja, — s elnyelik a hullámok. Ezután még nagyobb kedvvel ví Toldi, mint azelőtt". Máskori írással ez van alája írva: „Sem Isolda, sem Toldi nem tudja a gyűrű erejét, mert Endre még neki sem merte megmondani, árulástól félvén". E tündér-szerelem játéka Odysseus és Aeneas kalandjaira emlékeztet, a gyűrű az olasz eposzok bűbájosságaira, épúgy, mint a férjét követő ama-

[96] A gyűrű, Isolda és viselkedése emlékezetét Gravinai Domokos krónikája tartotta fenn. L. Miskolczy István: *András herceg tragédiája és a nápolyi udvar.* — A Szent István Akadémia kiadása. — Az egymagában várat megvívó hős is regényes eposzi alak, Ariostóra emlékeztet: Roger az, ki ‚egymaga hoz pusztulást egy ármádiára'. (44. én., 89. stanza.)

zon. Utóbb az egész följegyzés keresztül van húzva. Isolda egész alakja egyetlen egy sorra zsugorodott össze a *Daliás idők* I. dolgozatában. (IV. én. 20. vsz., 2. sor.)

Be lett volna szőve valahol az istenítélet, ezért küldi meg Szilágyi István (1850 dec. végin) a Tudománytár két kötetét s benne Kállay Ferenc tudós-társasági tag értekezését: *Törvények' és szokások' históriai hasonlatosságai, némi tekintettel Magyarországra;*[97] itt többek közt a tüzesvas próbáról van említés, a második részben az igazság-megbizonyító, istenítéletszerű viadalokról (ordalia). De a fejtegetésből nem lehet kivenni az eljárás szokott módját — írja Arany (51 jan. 18.). Ezt is elhagyta hát, azért is, mert Horváthnál ráakadt, hogy „az istenítéletet Lajosnak még apja eltörölte. Tehát idejében illyet irni nem lehet". („Böngészet Horváthból" feliratú kijegyzései közt.)

Mind e csodálatosságokból nem tartott meg később egyebet, csak amit Ilosvai kötési lapjára vetett oda írónja: „Toldi új lova táltos volt, ezért ellopatása csodás hatással bir. Neve a lónak Pejkó, Pirkó".

A történelemből is örömest ragadja ki a színest, rendkívülit: a Vezuv kitörését, a pestis dúlását. A történeti részre egészben nagyszerű epikai gondolatot terít. „A fatum nagy eszméjét szerencsésen ki vinni." Ezt a fátumot a *Pro memoria* följegyzése szerint Károly idézte az Anjou-házra, egyrészt a Konradinon, másrészt a Zách-családon elkövetett vértettel. „Lajos, *eré-*

[97] *Tudománytár.* — Közrebocsátja a' Magyar Tudós Társaság. Szerkeszti Schedel Ferenc, az 1837. évi folyamot már Luczenbacher János. Kállay értekezése bő munka; az 1835. évi kötetben a 29—75. lapokra terjed, a 37. éviben a 261—311. lapokra.

nye által saját *személyére* nézve kiküzdi magát a fátum alól", de öccse halála ebből foly, azért nem lehet megbosszulnia. „Lajos, mikor ezt megtudja (álomlátás), a fátum ellen nem küzdhetvén, nemesebb boszút áll: *visszaadja országát Johannának.* Úgy hiszem, ez egészen *epikus szellem*-ben van."[98] A fátum eszméje a klasszikus eposzok hagyománya. De a meggondolt Arany a tíz-parancsolatra is hivatkozik: meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban, harmad- és negyed-iziglen; hivatkozik a hagyományra is, Dlugossra, hogy a magyarok maguk tartották a Zách-eset óta: „Omnem felicitatem ab illis et regno eorum defluisse et innumeras clades et vastationes a barbaris in illos recidisse" (Lib. IX. p. 1005.). „Vajjon hibáz-é a költő (ki nem historicus), ha a nemesist magára a kegyetlenkedő királyra és nemzetségére fordítja?"[99]

Ez hatalmas epikai felfogás, kár, hogy nem a hősre vonatkozik; így ahelyett, hogy emelné, inkább háttérbe nyomja alakját. Ezért lesz, hogy e gondolatnak később csupán csökevénye maradt, Erzsébet öreg királyné önvádolásában. *(T. Sz.* VII. 28—30.)

Az egész elgondoláson a monda szelleme uralkodik, azt akarja pótolni a költő történelmi és népmesei elemek vegyítésével. Erre az útra nem merőben kép-

[98] E gondolat csirája Fesslerben van, de csak ennyi: „So musste Carl des I. unschuldiger Urenkel Andreas in seinem neunzehnten Lebensjahre endigen, und den Untergang beginnen, welcher im Rate des Schicksals wegen der an Conradin begangenen Raub- und Blutschuld über das ganze Haus von Anjou verhänget war." III. 214. l.

[99] A fátumról Lajos életrajzánál még ez van: „Itt (Aversában) jelenik meg álmában D. Károly, s felfedi előtte a fátumot, nagylelkűvé teszi Johanna iránt."

zelete csábította, hanem részben az epikai hagyomány, másrészt Horváth Mihály felfogása, ki az egész nápolyi hadjáratot csupán ‚regényes kaland'-nak nézi; nem kevésbbé másik forrása, Budai, kinél e felfogáshoz tápot s adalékokat talált. Mindez olyanformán elegyül, mint romantikus költőinknek a magyar előidőkről szóló rajzaiban, s kevéssé illik akár a költő józan géniuszához, akár a két készen lévő *Toldi*-hoz.

Nem is sokáig haladt e csapáson. Emlékeztetőül följegyzi a tervet, de már változtatással, s mikor megint munkához lát, új úton indul. A négy éneket nem veti el végkép, hanem átdolgozza; reánk már ebben az alakban szállt át. Csak az I. ének marad változatlan, „az ovum, miből a mű kikel". (Arany szavai a *Pro memorián.)* Kézírása is csak ennek a régi, a többi újabb, egyforma a további, új résszel.

Ez az új munka, a *Daliás idők* fennmaradt első dolgozata, már más terven épül.

1850 elején már dolgozik rajta; május 7-én írja Szilágyi Sándornak, hogy idejét főleg e költői beszélyre fordítja, mutatványt is kész belőle küldeni az *Emléklapok*-ba. De erre nem került sor. Ez év őszén, a szünidőben Szalontán járt látogatóban Szilágyi István (dec. végi levele); akkor megmutatta neki, min dolgozik. Szilágyit furdalja „Lajos tette a fiusításban" (lev. dec. végén). Erre azért volt szükség, mert így a király közelebb lép Piroskához és a frigyhez, sorsáért reá is felelősség hárul. A költő már tudott egy fiúsításról: Losonczi Istvánról énekli Tinódi, hogy szolgálatjáért a „felségös király Minden várait engedé leányinak, — Fiakká tevé ő sok jószáginak"; ezt Arany is átvette *Losonczi*-jába: „A király felfogta özvegyét, árváját, — lányágra bocsátá a sok szép maradtat". Bu-

dai Ferenc a Rozgonyiak közül Istvánról említi, hogy birtokait lányára szállította, II. Lajos király alatt.[100] Neki ennyi példa elég is lett volna, de Szilágyi kutat, búvárkodik, hogy Lajos korából találjon adatot, példákat. 51 július 5-én ír is három fiúsító donationalis leveléről „ellent nem állhatván az országnak *szokásbeli ellenkező* törvénye". „Tehát mindent önfejétől tett" — mutat rá Szilágyi, még teljesebb igazolásául a költeménybeli cselekedetének. „Ez, barátom, a spiritusnak egy neme. *Spiritus flat, ubi vult.*" „Ha te ezt *felhasználhatnád* ... nyer a mű" — mondja. A hű barát most is buzgón segít, amiben tud. Nála sürget adatokat a költő a vitézi torna rendjéről (51 júl. 5.); ezzel Szilágyi nem boldogul, s Arany kénytelen beérni annyival, amennyit Kállaynál olvasott, azonfelül maga írt ki valahonnan, ezek szerint megy a III. énekben a bajviadal, a baj-mester dolga (ő fordította így egyik kijegyzésében a Tournier-vogtot).[101]

Szilágyi István megint szorgalmasan küldözi a könyveket. Útnak indítja Székel István könyvét, *Cronica ez világ jeles dolgairul;* ez elmondja a nápolyi

---

[100] Erre Vargha Ilonka mutatott rá: Arany *Rozgonyi Piroskájának keletkezéséről.* — Beöthy-emlékkönyv, 350. l. Szerinte ez vezette a költőt a Rozgonyi név választásához. Ilyen korbeli áttétel, mint költőknél gyakran, előfordul Aranynál is; utal Holubár és Tar Lőrinc nevére. — Tegyük hozzá: *Rozgonyiné*-járól a költő Budainál olvasott; a család neve előfordul *Az egri leány*-ban és *V. László*-ban is.

[101] Kállay értekezésének második részében megemlítette a párviadalt, Holmgangot, s hogy azt nálunk lóhátról is vívták, hogy „a' segédek tiszte volt a' a bajviadal' helyét is megnézni, valljon az egyenlőképen alkalmas-e mind a' két félre s' előre gondoskodni, ne hogy a' szél vagy napsugára miatt egyik inkább szenvedjen, mint a' másik"; azt is, hogy ‚a'

utat. Szilágyi figyelmezteti a döghalál, földindulás említésére; „ettől féltében sietett Lajos haza". A földrengést a költő néhány különálló stanzában ki is dolgozta. Küldi Fessler 3. darabját; Le Bret-től *Itália históriájá*-t, saját könyvei közül *Nagy Lajos védelmé*-t,[102] s atyjának egy könyvét, *Neapel und Sicilien;*[103] „kár, hogy a rezek kivesztek belőle" (1850 dec. végén írt levelével). E kettő ma is megvan a költő könyvei közt, de semmit sem meríthetett belőlük. „Fesslernek még legtöbb hasznát lehet venni" — írja barátjának, 51 jan. 18. Ebből mégsem készít jegyzeteket, mert kötete kéznél van. Mindössze annyit jegyez fel Ilosvai belső borítékján: „Hadra felhívás. Fessl. 653. l." — ott a véres kard körülhordozásáról van szó. Ott van Fesslernél az egész történet egybefüggően, szélesen kiteregetve, Budaihoz képest egy és más bővebben, egy-egy új vonással. Ysold alakja a végzetes éjen (213. l.),

---

bajviadalt a' királynak kellett bejelenteni s tőle engedelmet nyerni' (295., 297. l.). Tanulmánya első részében említi a pristaldust — az istenítéleteknél vigyázó hatósági személyt; ez Aranynál a *Tetemre hívás*-ban jelenik meg. Rotteckből is kiírja több módját az isten-ítéletnek, többek közt: „Kit gyilkosság vádja terhelt, azt a meggyilkoltnak holttestéhez vezették, azt hivén, hogy ha bűnös, friss vér fog a sebből csergedni".

[102] *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás hires magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében*. Tekintetes tudós Schwandtner Márton úr vádjai és költeményei ellen írta Horvát István. Pesten, 1815.

[103] *Neapel und Sicilien.* Ein Auszug aus dem grossen und kostbaren Werke: Voyage pittoresque de Naples et Sicile de Mr. de Non. Mit 8 Kupfern. Sechster Theil. Gotha, bey Carl Wilhelm Ettinger, 1794. A penészes ó könyvbe bele van írva: Samuelis Szilágyi Jenae. 1851. febr. 1. Szilágyi Aversa topographiájához is ír ki adatokat.

a fekete zászló Endre halálfejével, Lajos király római útja és Rienzi, megsebesülése Aversa előtt, Durazzó Károly vége, Szeredai esete (név nélkül, 309. l.), Wolfhard, Conrad, Werner; a pápa felmentő ítélete, a (korábbi) földrengés, melynek leírásából átvesz vonásokat.[104] Ekkor forgathatja jobban a krónikákat a részletek kedvéért; a kézirat alján feltűnik Turóczi, Oláh Miklós neve, többször hivatkozik Galeottira, kinek művét Schwandtner II. kötetében már 46 szept. elküldte neki Szilágyi István. Beéri vele, ha ezekben annyit talál, hogy Lajos király kissé hajlott vállú („fuit autem homo ... aliquantulum in humeris curvus". Gal., Pars III. Cap. LV.), vagy hogy nálunk tornán is hegyes lándzsa járta. Így szedegeti össze az apró vonásokat. Podhrászky *Budai krónikájá*-ból följegyzi: „Lajos idejében a magyar király, midőn valakit vitézzé avatott, övvel ékesíté fel".

A főbb szereplőket egymás mellé állítja egy kronológiában, Ilosvai-példányának bekötési tábláján, a belső fehér lapon; ezzel maga előtt akarja őket szemléletessé tenni.

„Károly nőszik 1320; † 1342, Lajos születik 1326, Toldi 1320, Endre (hihetően) 1327, † 1345 (18 éves),

---

[104] Fessler III. 198. „... gewaltiger Sturm, begleitet von anhaltenden Blitzen ... brachte das Meer in Aufruhr ... stürzte ... Gebäude nieder ... Schiffer litten Schiffbruch mitten im Hafen ... Der grosse Tag des jüngsten Gerichtes schien da zu seyn. Die frechsten Sünder bekehrten sich ... alle Feindschaften versöhnt.

A földrengés töredékében: csattog szakadatlan ... fellázad a tenger ... torony, ház reng belé ... a hajósok népe hajótörést szenved ... a révbe ... Azt hinnék, jelen van az ítélet napja, Szánja-bánja bűnét az istentelen is, Megbocsát egymásnak halálos ellen is.

Endre és Johanna 1343 (16 évesek). Első hadjárat 1347/8. Fekete halál 1348. Második hadjárat 1350, Toldi 1348 = 28 éves, Lajos 22 éves, Lajos † 1382 (56 éves).

A költő most elhagy minden mesebeli és babonás vonást; ha az első tervnél szabadjára bocsátotta képzeletét, most szigorúan ragaszkodik a történelemhez.

Népdalsorok helyébe megint Ilosvaiból keres mottókat. Egész elgondolása megváltozik. „Érezve, hogy maga a sikertelen szerelmi kaland nem elég cselekvény: valami nagyobb történeti eseményhez, jelesül a nápolyi hadjárathoz akartam támasztani, oly módon, hogy Toldi szerelme annak mintegy episodja legyen: azért neveztem, általánosabb címmel, *Daliás idők*-nek. Tehát egy epos (quasi népies epopoeia), benne Toldi a kiválóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy nagy episod." Így mondja el maga a költő az új tervet, harmadfél évtized multával, a megérett műnek, *Toldi szerelmé*-nek előszavában. Az első terv Toldi életét csak történeti háttérre akarta fektetni, — most epizóddá vált a történelmi részben. „Címe nem volt már Toldi." (U. o.)

A tartalommal megváltozik az egésznek műfaji jelleme s elnevezése is. Eleinte Petőfi és Szilágyi Sándor előtt költői beszélynek nevezi. (P. 48 ápr. 22., Sz. 50 máj. 7.) Toldy Ferenc előtt most népies eposznak (51 ápr. 3.). A népiességet mindig szem előtt tartja; midőn e részből Gyulainak felolvas, akkor is arról beszél: „leginkább szeretné, ha a ponyván kaphatna hírre, akkor nagy és állandó közönsége lenne, s mi legtöbb, maga a nép".[105] A másik két *Toldi*-t is oda szánta volt.

[105] Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások.*

Szembeötlő a változás a cselekvényen. A költő ritka szerencsével tudja újból megeleveníteni az első rész hatalmas, szenvedélyes Toldiját. A lovagi szabályokhoz nem tört, duzzadó erejű hős harcjátékon sem érti a tréfát, felindulásában ott is halált osztogat; mikor látja, hogy egymás után három viadalban mind Holubár győzött és így ő a nyertes, látja a könnyekre fakadó Piroskát: szenvedély és düh egyszerre támad fel benne, mit sem adva a vitézi torna törvényére, neki ront a győztesnek s levágja. Ezzel Piroska is, az egész mű is megszabadul Holubártól, csakhogy viszont egy halálos végű párbaj került ebbe a részbe is, szinte ismétlése a fiatal bajnok első hőstettének. De Miklós ezzel maga idézi fel sorsát; amit elkövetett, lovagi törvény szerint gyilkosság; büntetését a király maga csak száműzetésre enyhítheti. Így Miklóst éppen győzelme mindjárt meg is fosztja attól, ami harcra indította: szerelme tárgyától. Toldi kardjában egyúttal a tragikum pallosa villámlik, s ez rajta üt sebet. Gyulai a költő felolvasásából első hallásra mindjárt észrevette, hogy itt az epikai erő magasabb fokon jelenik meg, mint az első részben, mely inkább költői beszély, s az idilli képek és kedélyes jelenetek mellett ott áll a tragikum is. *(Erdélyi úti benyomások.)* S mindezt a költő úgyszólván egyetlen vonással, néhány strófában érte el, mindjárt a II. énekben, hogy ez rögtön ellentétbe forduljon az elsővel, s egyszersmind megvesse az egésznek alapját. Mennyire a régi Miklós ez, aki nem ad halálra és száműzetésre, s naív bizalommal egészen természetesnek veszi eljegyzésüket, biztosnak a jövendő boldogságot. Ismételt búcsúzása, amint nem tud megválni, tiszta népmánc.

Riedl az egész töredéket ‚derüs eposnak' nézte,

melynek tervére csak leányának halála után borult volna rá a költő ‚lelkének árnya'. Igaz, Arany gyönyörűséggel merül el az idilli képek festésében, mintegy tartóztatva hősétől, magától a sötétebb sors megindulását. De Toldi vétsége és száműzetése, mire Riedl ügyet sem vet, előre veti árnyékát.

A munka gyorsan ment. Eleinte két esztendőt szánt rá. Tompa legalább ezt írja 51-ben, Szent György napján: „Ha elkészíted két év alatt, jó, ha 6 alatt, úgy is jó". (Kiadatl.) 51 áprilisában azonban arról tudósítja Toldyt Arany, hogy már szinte az ötödik énekig előhaladt. Már a befejezésből, a művétől való búcsúzásból is szállinganak sorok a papírra. Ilosvai bekötési lapján belül oda rója:

> Most, egyszerü ének, szállj Isten hirével!
> Tápláltalak szívem legbecsesb vérével:
> Pellikánfi vagy te, nem vagy büszke kócsag,
> Tollaid, mint ezé, nem olyan kapósak.

Már a kiadás felől is gondolkodik, fametszetekkel. Tompa kételkedik e terv sikerében; „az csak ‚elröppenő álomkép, csalódás', mint egy pataki chorusbeli énekben vagyon, — azt a magyar irodalom és nemzet kebelében soha el nem éred". (Márc. 27., kiadatl. lev.) Az I. éneket ekkortájt közre is adja a *Losonczi Phönix*-ben.[106] Májusban Gyulai előtt úgy számít, hogy „nyár folytán kész lesz"; ennyire bízott a geszti csendben. Meg is írja ott lelke békéjében a gyönyörű V. éneket, amint Toldiné háztűznézni megy. E harma-

[106] Érdeme szerint fogadják. A *Remény*-ben azt írja a *Phönix*-et ismertetvén Atádi. „... minden bötűjében magyar, lelkünkhöz szóló, természetes egyszerűségével megragadó, kifejezései sajátságában egészen nemzeti" (209. l.).

tos bájú jelenetben még egyszer felújul az I. ének idilli hangja, szeretteinek boldog reménysége, miközben Toldi már bujdosik. Méltó párja e jelenetnek, amint Toldiné a király anyja elébe készül kegyelmet kérni, — de, mint *Toldi szerelmé*-ből tudjuk, nem lágyíthatja meg. Látszik, hogy a költő szívesen időzik ily jeleneteknél, hol a való életet festheti.

Toldi sorsa most szorosabban kapcsolódik a történeti eseményekbe, mert a király már ott a vitézi tornán vesz hírt öccse balsorsáról, s a hős boldogságáról érezzük, hogy múló epizód. Toldi bujdostánál a VI. ének valósággal halmozza a történeti adatokat; el van törülve a tündér kísértése, helyébe történeti lehetőség lép: a lengyel király kedvesének, Eszternek csábítása; Toldinak ezen támadt felháborodása népies ízű adoma az ösztön hirtelen emberéről, jól illik Toldinak s jobban érezteti Piroskához való hűségét, mintha merő harc tartóztatná.[107]

Mint alakult volna e dolgozatban Piroska sorsa, mily alak s minő események töltötték volna be Holubár szerepét — nem látni. Mielőtt a költő a meseszövésben e fordulathoz ért, megállott.

Ezidőtájt olvasta, még Szalontán, Toldy Ferenc értekezését Ilosvairól, hogy 1746-i kiadása hiányos, s hogy általában a Toldi-mondának egy nagy részét felhasználatlanul hagyta. A költő megörül ennek. Neki hasonlíthatlanul többet érne, ha magából a mondakörből vehetné az anyagot. Megkéri Toldy Ferencet, iratná le neki a hiányzó verseket, ‚mind pedig az egész

[107] E részben a maga megjelölte krónikákon kívül Fesslerre támaszkodik, III. 326., 330.; Eszterről a 430. lapon van szó; Küküllei idézett részét Túróczijában a 315. lapon aláhúzta.

Toldi mondát, teljes kiterjedésében, hogy tervét, ha még lehetséges, ahhoz idomíthassa', s küldje le Kovács úr által. „Ki tudja, mit, hol használhatok? építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem fölösleges" (51 ápr. 28.). Röstelt is volna „valami fönlevőt s felhasználhatót fel nem dolgozni". (U. o.) Toldy Ferenc az első rész jeligéiből rájön, hogy Arany ösmeri a kérdéses tizenöt versszakot; szépen leiratva, mégis elküldi neki értekezését, „e szép, de már csak romjaiban fenlévő tárgyról"; Dugonicsot is készséggel leiratja, bár nem tud benne, amit használni lehetne (ápr. 16.). Később megküldi Ilosvairól szóló újabb értekezését[108] is: „Isten adjon kedvet, erőt és életet a gyönyörű munka befejezésére." (Jún. 3., kiadatlan.)

Segítség helyett Toldy Ferenc még kétséget oltott a költőbe. Ekkorra már olvasta az I. éneket a *Losonczi Phőnix*-ben. E kezdet „aggódtatná', „hogy Toldi nagyon korán fogatik a szent igába s ez által eleje vétetik számtalan érdekes szövődésnek"; de bízik a költő ‚találmányos elméjében' (ápr. 15.). Nagy könnyen úgy akarna ezen segíteni: „A kedves Piroskának *suo tempore* meg kell halnia" (51 május 2.). Aranynak erre már az első elgondolásban lélektanibb terve volt; meg is nyugtatja tudós barátját, hogy „a *szent iga* el is maradhat" (51 ápr. 28.). Eddig bízott tervéhez: „Ha a Toldi-mondából kevés van, vagy semmi nincs is fel, azon felül, mit már ismerek, az engem, mint írót, nem aggaszt" (Toldynak, ápr. 28.) — mégis csalódást érezhetett, mikor az Ilosvaitól remélt segítség cserben hagyta. Számított a hagyomány termékeny segedelmére; várakozás közben bizonyára újra mérlegelte

[108] Új művéből: *A magyar történeti költészet Zrínyi előtt.* Bécs, 1850.

tervét, s töprengő természetét kétségek ostromolták. Kovács látta Geszten, mint „tépelődött azon a *nagy* tévedésén, hogy Toldit választotta *népies* hősének, akinek élete legnagyobbrészt az udvarban tölt el. Valósággal megakadt abban a nehézségben, hogyan dolgozza ki az udvari élet eseményeit az ő népies nyelvén".[109] Egyik énekét kétszer is eltépte, beszéli Kovács, de arra rosszul emlékezik, hogy az a II. lehetett: az régen készen volt; az udvari élet rajza a IV.-ben kezdődik, itt pedig sikerült, annyira, hogy strófáit *Toldi szerelmé*-be is átvitte a költő. (II. 21—27.) Áprilisban már az V. ének felé járt, mint Toldy Ferencnek írta.

A munka időnként megakadt, meg is állott. Mi állította meg?

„Az idő . . . nem volt alkalmas hosszabb költői dolgozatokra" — mondja maga; lelkületére ez időszak „ólomsúllyal borult". „1848-ig, három év alatt (pedig szellemnyügző hivataltól éjente lopott órákban) négy nagyobb dolgozatot fejeztem be. E korból nincsenek töredékeim . . ." Az újabb évek nagyobb munkái, *Katalin* kivételével, rendre töredékben maradtak. „Hajtott a munka ösztön, de nem találtam irányomat. Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hősidylli képeket kezdtem rajzolni *(Toldi)*, elvesztette rám varázsát." (Az *Elegyes darabok* előszavában.) A nemzeti katasztrófa romjai közt, mikor lelke keserűséggel van tele, nem könnyű beleélnie magát a *Daliás idők* hangulatába.

Pedig ösztönzésben nem volt hiány. Tompa már a puszta terv hallatára azzal biztatja: „. . . a hármas

[109] Kovács János emlékezései, tollba mondva Gyöngyösy Lászlónak. Kiadva *Irodalomtörténeti közlemények*, 1912, 416—18. l.

Toldi, ha kiviheted, az első magyar könyv lesz, az első nagyszerű *epos*, mert Vörösmarty költeményei, kivált *Zalán*, igen messze állnak attól... Zrinyi kétségen kívül jobb, de ez is nyelv és költői képességben természetesen hátra van a mai idők szüleményei mellett". (50, András napján, kiadatlan.) A *Phőnix*-beli mutatványt pedig gyönyörűnek találja (51, Szt. György napján, kiadatl.). Olvastára Toldy Ferenc is újból fellelkesül. „Kegyedtől én egy magyar Odüsseát óhajtok maholnap olvasni. Az első *Toldi* egyik legszebb műve költészetünknek, azt senki sem képes meghaladni, csak ön" (ápr. 16.).

Másnemű elösmerés is bátoríthatná. Nehéz abban a korban költői műre kiadót találni; Tompa folyvást panaszkodik, regéit ingyen is odaadná, csak valaki kinyomassa. S íme, a *Daliás idők*-ből alig lát napvilágot az első ének, Nagy Ignác tüstént ír a költőnek: „Könyvkiadó társulat elnöke vagyok. Ha önnek sajtó alá bocsátandó nagyobb költeménye, vagy apróbb kiadatlan gyüjteménye van, méltóztassék azt mielőbb hozzám utasítani és díját meghatározni, én tüstént fizetni fogom" (51 ápr. 12., kiadatlan). Ő Tompát is felszólította, de a társulat rövidesen megbukott. (Tompa Aranyhoz, júl. 13., kiadatl.) Ősszel Heilprin miskolci könyvkereskedő tudakolja Tóth Endre útján, ki örömest vállalkozik e megbízatásra: mi szándéka a művel, melyről Heilprin Lévaytól és Jókaitól azt hallotta, hogy alkalmasint be van végezve. (Vatta, 51 okt. 25., kiadatl.) E nagy várakozás Aranyra inkább csüggesztőn hatott; a kiadott rész becsével együtt fokozta szemében a folytatás nehézségét, s ez habozóvá, késlekedővé tette.

Gyors munkához szokott alkotó kedve zsibbadni

kezdett. „Nagyon megszoktam — írja művéről Szilágyi Istvánnak (51 jan. 18.) — s nálam valamely művem megszokása után következik a megúnás. Igazán, nálam addig kell ütni a vasat, míg meleg. Ezt már több izben tapasztaltam, amit hevenyébe kivittem, *kiment*, amivel sok komédiát csináltam, rendesen belesültem. Nem csodálom, hogy Virgil tűzbe akarta dobni könyvét, min tíz évig rágódott; az ember a legszebb gondolatokat annyira megszokja: hogy végre semmi szépet sem talál benne." Mély megfigyelése ez az alkotó természetnek. Nem ritka eset, hogy a hosszan tengődő terv kihűl, a kohó tüze kialszik a késlekedésben, mielőtt az érc formába ömlenék: túlságos lassú érlelés alatt elsorvad a kidolgozás ingere, ha munka közben is nem kecsegtet a lehetőségek közt való szabad válogatásnak meglepetése, a képzelet játékának gyönyörűsége, mikor a szellem kidolgozás közben is alkot, s nem a gondolatban már kitaposott gyalogúton mendegél. A művésznek szüksége van nagy tervei közt egy-egy kisebb munkára, mely játszva halad s a befejezés örömében részelteti.

E kettős lelki szükség is oka, hogy a *Daliás idők* kidolgozása a VII. ének elején megszakadt. Nem a költő munkakedve vagy éppen tehetsége apadt el, hiszen rögtön új tárgyak felé fordul: egyik kész meseanyag, csak alakítást kíván, játékosan siet a befejezéshez, ez *Jóka ördöge;* a másik, nagyobb tervben a kor keserű hangulatát fejezi ki, mely régóta felgyűlt benne: ez *A nagyidai cigányok.*

Jóka ördögé-nek alapja ősrégi mese-tárgy; szétágazó családfájának gyökerét Zlinszky Aladár a Pançatantráig tudta visszavinni. Az ind mesében egy szegény brahmin a pusztában bújdosik házsártos fele-

sége elől; összeakad egy démonnal, aki sokáig élt az ő udvarán egy fa tetején, de nem bírta kiállni az asszony szüntelen nyelvelését; megszánja a brahmint, felbiztatja, hogy ő megszáll egy királylányt s csak a brahmin szavára hagyja el. A brahmin a kuruzslásért elnyeri a lányt s fele királyságot. Máskor is próbálkozik, de a démon többet nem fogad szót; erre a ravasz brahmin azt mondja: jön a felesége, — ettől a démon megfutamodik. Széltében elterjedt mese, keleten, nyugaton egyaránt.[110] Zlinszky két tagra hasítja; egyiknek gócpontja a mindig ellenkező makacs asszony,[111] másiké a szegény ember mint orvos; ez, a kényszerítés motívumával megtoldva, a botcsinálta doktor mesekörévé nő, amelyet Molière is feldolgozott. A másik

[110] Kunos Ignác: *Jóka ördöge a törököknél.* — *Nemzet*, 1887. febr. 19. — Később: *Török népmesék;* eredetijét gyüjtötte és magyarra fordította Kunos Ignác. Vámbéry Ármin előszavával. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1889. — A 78. sz. — Megvan az *Ezeregy éjtszaká*-ban is, a Vörösmarty által kiadottak közt, *A favágó és a szellem* címen (1829.). Halász Ignác a finnek és lappok közt találkozott e mesével; ott a szegény ember a megszemélyesített betegséggel áll össze. — *Jóka ördöge a finneknél és a lappoknál.* — *Pesti Napló*, 1892 dec. 25. — Melich János több szláv változatra figyelmeztette Zlinszkyt. Zlinszky Aladár tanulmánya: *A gonosz asszony meséje és Jóka ördöge.* — *Irodalomtörténeti Közlemények.* 1899. IX. 15—40 l. — Hasonló mesét ismertet H. Günter: *Die christliche Legende des Abendlandes* c. művében, 113—114. l. *Religionwissenschaftliche Bibliothek*, II. Heidelberg, 1910. Az irodalomban Radó Antal Macchiavelli Belfagor-jára mutat rá *(Az olasz irodalom története*, I. 391. l.), Elek Oszkár pedig La Fontaine *Belphégor*-jára *(Egyet. Phil. Közl.*, 914. 816. l.) Mindez a mese élet- és irodalom-képességét mutatja.

[111] Ilyen *Az ördög és a vénasszony* c. angol ballada, melyet Lévay lefordított.

ágból hajt ki Zlinszky szerint Tompa *Három a daru* költeménye; de népmeséink közt is rátalál, a *Mondjad hát: széna* címűben. Itt egy truccos menyecske beteg lesz belé, mert ura nem mondja a szalmára, hogy széna; el is temetteti magát, s meg nem szólal; de az ördög visszahozza hátán a földszínére; erről meg le nem száll, míg egy huszár kardot nem ránt reá. Ennek az ördög hálából ördögűző hatalmat ad, de harmadjára nem hajt szavára, csak mikor a furfangos huszár azzal ijeszt rá: jön a székely menyecske. E mesét Arany László és Gyulai Pál közölték *Népköltési gyüjtemény*-ökben (III. kötet), rámutatva, hogy ‚variansa van kidolgozva *Jóka ördögé*-ben'; Krizának két rokon meséjére is utalnak.[112]

Arany nem mese alakjában bukkant rá e tárgyra, hanem egy elbeszélésben, de az álruhában is fölismerte a mese vonásait. A győri kalendáriumban vagy Helmeczy *Társalkodójá*-ban olvasta *A gonosz nő és az ördög* elbeszélést; a férfi neve itt Joka.[113] A főbb pontokban Arany műve megegyezik a beszéllyel. Ebben az asszony megnézi urát a mezei munkánál s hazamenet beleesik egy ó kútba, melyet „a fű egészen be-

[112] Zlinszky egy másik magyar mesét is említ, Gaál György gyüjteményében, *Märchen der Magyaren*, 1822., 4. db., *Des Teufels Schrecken;* itt az ördög is felesége elől bujdosik.

[113] Forrása érdekesen derült ki. Szél Farkasnak egy régi nyomtatvány néhány kiszakított levele került kezébe, rajtok Sz. M. szerzőnek ez elbeszélése. — Zlinszky kikutatta, honnan valók e lapok: Magyarországi, különösen győri kalendáriom Krisztus urunk születése után 1844. esztendőre, özvegy Streibig Klára betűivel. Később Czóbel Ernő rájött, hogy a naptár az elbeszélést szóról-szóra a Társalkodóból vette át (1842 szept. 10. és 14.); itt a szerző is meg van nevezve:

nőtt"; a férj kötelet ereszt le érte, fel is húz valami ‚feketének látszót'; „mint ijedt meg, midőn... benne... az ördögöt ismeré meg". Vissza akarja lökni, nagy könyörgésre mégis kimenti, az pedig elpanaszolja, hogy az asszony ‚pervágyától' „ezen egy oldalomra egészen halvány lettem." Hálából megigéri, hogy beleveszi magát egy királylányba, de tüstént elhagyja a Joka szavára. Így történik; a király lányának kezét, országát kínálja segítség fejében, de „ki ezen próbát merészlendi, a nélkül, hogy három nap alatt javulna a beteg, irgalom nélkül felnyársaltatik". Joka „a poroszlóknak mint híres orvos jelenté magát s rögtön a király elibe kért vezettetni". „Pár értetlen szót mormogott"; az ördög elkotródik, de inti, hogy többet ne próbálkozzék, mert kárba vész fáradsága. Nemsokára a szomszéd király ‚önkézirásával' kéri segedelmét, majd haddal fenyegetődzik; ipa is unszolja, s Joka ráadja fejét, remélve, szép szóval majd ráveszi az ördögöt, hogy elhordja magát. De az rátámad: „Nem tiltottam-e meg, itt engem fölkeresni?" Joka szabadkozik: nem akar ő semmit, csak felesége elől szalad; mit hallván az ördög, kiugrik az ablakon.

Szalay Mihály; a cím alatt: „Népmonda, Fogl után." (Egyet. Phil. Közl. 1912 nov., 830. l.) Vogl Nepomuk osztrák költő (1802—66) magyar anyától született, sokáig élt a Dunántúl, több mesét hallott egy szlavóniai embertől, s azokat feldolgozta: Volksmärchen von Joh. N. Vogl. Wien, 1837. Das böse Weib und der Teufel. E könyvet Zlinszky fölkutatta s megállapította, hogy Szalay Mihály szóról-szóra fordította Voglt. A szlavóniai származás igazolta Zlinszky föltevését, ki a Joka (= Jankó), Mara, Rada király (= Radivoj) nevekből a mesét szerb eredetűnek gyanította. Zlinszky ujabb cikke: Egy. Phil. Közl. 1913., 438. l. Arany költeményét viszont szerbre fordította Popovics Mita, a Jabor c. szépirodalmi lapban, 1886. 32. sz.

Jóka ördögé-nek cselekménye ízről-ízre egyezik ez elbeszéléssel, csakhogy a költő lépten-nyomon új leleménnyel önt bele életet és művészi hatást. Szerkezete összekovácsolja a mese két tagját; az első részt, melyet a mesék elnagyolnak, nyomatékosan kidolgozza; a házastársak bemutatása, burleszk vonásokkal, a cselekmény megindítója és alapja. Mily eleven a házsártos nember, aki még álmában is rugdalódzik; a tutyimutyi férj, kit a veszekedésnél jobban kihoz sodrából az asszony szokatlan hallgatása; gyávasága bosszuállásról képzelődik, gondolatban aközt válogat, hogy megöli vagy elveri feleségét; de csak odáig megy, hogy alamuszi gúnnyal ugratja ki belőle a szót, mire az asszonyt tüstént elönti a pulykaméreg, s megint felülkerekedik. Ez a költő leleménye. Lépésről-lépésre fokozódik a komikai erő. Itt kezdődik voltaképpen a cselekmény, amint a munkára kizavart Jóka gyönyörűséggel nyűvi a kendert, mintha Judit haját tépné; rátámad az éhség, mint láncos komondor, mégis kárörömmel lesi, amint az ételt hozó Judit lezuppan a kútba, mint egérfogóba. Ez állati hasonlítások az indulatot és eseményt a komikum alsó fokára szállítják, hol a tárgy is mozog. Jóka éhgyomra sajnálja a kását: ez a lelkifurdalás paródiája, mondotta Salamon Ferenc;[114] ezért bocsát le egy rekettyéből font gúzst az asszonyért. A részletekben valódi költői eszközökkel találkozunk, népies alakban s komikai módon. Jóka nehezelli a terhet a gúzson, oda pillantva, nem hisz a szemének, megijed, felfohászkodik; a költő is közbeszól, hogy nem hazugság, *úgy látta, mint most;* — ily folytonos érdekkeltés és feltartóztatás után derül ki, hogy az ör-

[114] *Irodalmi tanulmányok*, I. 90—96. l.

dögöt húzta fel. Mint Midasnál aranyá, a költő érintésére minden szín magyarrá változik; a két szerződő parolázik, lakomát csap; az ördög a puszták ördögszekéren gurul tova; bolha alakjában bújik a királylány fülébe; a királyné légycsapóval ül a beteg ágya mellé; a határhányás, az ördögűzés a gyermekek játékos madár-nyelvén,[115] a szomszéd király levele — mind a nép életéből s képzeletéből szakadtak. Minden porcikán lelemény s műgond érzik.

Változtat az elbeszélésen abban, hogy nála Jóka másodjára nem kérleli az ördögöt — ami hátráltatná a kifejlést —, hanem egyenest paraszt-fortéllyal ront rá, ijedelme meggyőzi, meg is futamítja amazt, miben a komikum hirtelen tetőfokára jut. Legfőbb változtatása, hogy tovább viszi a mesét s nem ejti ki belőle Judit asszonyt; az hagyományos felfogás, hogy az ördög elviszi a vele szerződőt; itt a lóvátételért méltán áll különös boszút azzal, hogy Jókát a pokolban összezárja feleségével, ami az egészet kikerekíti; a mesét kiindulásához viszi vissza, megint Judit kerül felül, örökössé válik kárpálása s Jóka szenvedése. A jelentéktelennek látszó mese kivitel dolgában művészi; egyöntetűsége, arányai, fejlesztése példaszerű, változtatásai tanulságosak egyszerű népies voltában is (mert Arany, amint kalendáriumból vette tárgyát, feldolgozását is abba szánta). Művét maga is kedvelte; megmutatta tanítványának, egyik levelében a tisztelet küldéseknél emlékezteti a király levelére (51 nov. 12., kiadatl.).

E könnyed munka felüdíti s éleszti kedvét

[115] Jókai szarka-csergésnek nevezi *A lőcsei fehér asszony* regényének *A nyaktörő versenyfuttatás* c. fejezetében.

költője ott tanítna. Egy kékbeli presbiter megsokallja a dícséretet s elkiáltja magát az ülésen: „Aranyszekeret küldjünk elébe!“ Az egyháztanács azonban kész a segítségre; elhatározza, hogy utazási és költözködési költségre 120 ezüst forint fizettetik. (Okt. 19.)[118] Jánosi Ferenc ezt az ülés után nyomban megírja Aranynak még a hivatalos értesítés előtt.[119]

Ez áldozatkészség mintegy kötelezi Aranyt, mert lemondásának okául csak a költséget hozta föl; az elismerés, ragaszkodás meghatja, vonzza a neki való állás, a művelt környezet. A rábeszélés sem hiányzik; erre vet később: „Magam feje után nem hagytam volna én oda csendes Ermenonvillemet, de a tanácsadók! azok a tanácsadók! Féltem, hogy bolondnak kiáltnak ki, meglőnek“. (Szilágyi Istvánnak, 53 febr. 5.) Ily fontos dologban az ember könnyen megbánja első elhatározását. 21-én értesíti az egyháztanácsot, hogy az állást elfoglalja, „fenntartván mindazonáltal az e székhez kapcsolandó melléktudomány iránt belészólásomat“. Néhány nap türelmet kér, házi ügyeinek rendbehozatalára, igérve, hogy ‚a kért várakozási napokat lehető legkevesebbre fogja szorítani'.[120] Szásznak külön is ír, tréfásan reá fordítva a Vojtina-levél két sorát: „Ejnye Kari, hát hogyan illik a — Poésishez az arithmetika?“ A püspök Arany megválasz-

[118] Benkó könyvében, 15. l. Az arany-szekér esetet a *Kolozsvári Közlöny* mondja el, 1882 dec. 3. számában. Mentovich *Toldi szerelmé*-nek olvasása után, halálos ágyán, erről az arany-szekérről írt néhány kusza vers-sort, melyekkel régi barátját készült üdvözölni.

[119] Debreczeni katalogusa a szalontai Arany-Muzeumról, 34. l., 45. sz.

[120] Benkó, 15—16.

tásán külön levélben fejezi ki örömét az egyháztanácsnak.[121]

Elbúcsúzik hát Geszttől. Domokos még meglátogatja az utolsó napokban Szalontán, maga adja át *Búcsúhangok* c. versét, melyben magát is családtagnak, a költő gyermekei közé szeretné számítani.[122] Levelében szívesen emlékezik e látogatásra, a barátságos szobára, hol a költő beszélgetett vele, míg a két gyerek pörölt, mert Laci elhányta Juliska bábjának kalapját. Levelét, melyben erről szó van, november 2-án már Nagykőrösre címezi.

A költő csakugyan nem sokáig váratta Kőröst. Néhány nap alatt felkészültek az útra. Kevés bútorukból is eladogattak, hogy a fuvar olcsóbb legyen s később Pesten vásároltak újat.[123] Még a folyóiratokat is Erdeynél hagyta, melyek munkáit közölték.[124] Neki adta át két régibb színművének kéziratát is, hogy égesse el.[125]

Nehéz szívvel hagyta el Szalontát, hogy annyi küzdelem és csalódás után, harmincnégyéves korában, új helyen új pályát, új életet kezdjen.

---

[121] Benkő, 21. l.

[122] Megvan verskötetében; kéziratát a költő eltette s ráírta: „Itthon létemben adta át".

[123] Erdeyhez, 51 nov. 12.

[124] Levele Erdeyhez, 53 május 20.

[125] E mű I. kötete, 75. l.

VI.

Nagykőrös, a város és az iskola. — Arany helyzete és hangulata. — Befejezi A nagyidai cigányokat. — 1852 nyara, Szalontán és Geszten; levélbeli leckéi Tisza Domokosnak. — A hún mondakör tanulmánya: Keveháza, Csaba királyfi első dolgozata.

Nagykőröst nem hiába hírlelte a nóta ‚híres város'-nak. Történelmi vidék; Anonymus szerint a város határában, a tetétleni halmon ütött sátrat Árpád; a hét vezér közül három itt foglalt földet magának; a tájék nagy része sokáig királyi birtok volt. A tatárjárás alatt a nép beszorult a kőris-erdők közé, honnan a város nevét vette. A török hódítás nagyjában kimélte, a budai basa a szultán városának nyilvánította s oltalma messze földről ide édesgette a népet, salétromfőzésre. Jobban kiélték a várost a felszabadító császári hadak. A Rákóczi-időkben kuruc, labanc versenyt pusztította egymás elől; Herbeville generális hada irtotta ki a kőris-erdők maradékát. A szabadságharcot vérrel, élelemmel szolgálta a város. A szorgos kezek nyomán mindig visszatért a természetadta jólét. Az ötvenes években — mikor Arany ott lakott — hatvan csúcsos, buzogányos tetejű szárazmalom állott az utcákon, a sűrűn rakott házak közt, a jó föld, munkáskéz és jólét jelei.[1] A félrebillent nagy keréken üldögéltek

[1] *Nagy-Kőrös város monographiája.* — Több munkatárs közreműködésével írta és szerkesztette Galgóczy Károly, 1896.

vasárnaponként az öreg emberek, beszélgetve, meghányva-vetve az időjárás sorját.

Régtől fogva buzgó hívei a reformációnak. A nép sokat megőrzött a régi szigorú erkölcsből, mikor ‚ingyen sem lehetett egy szitkot hallani', mert eklézsiát kellett követni érette: a vétkesnek a templomban fekete székre ülve, fekete posztóval letakartan végig hallgatni, míg a pap felolvassa bűnét, s utána mondani.[2]

Rátarti nép; „együtt-mentnek" nézi, aki nem ott született; kaputos emberrel szemben tartózkodó; ujság, divat nehezen fér hozzá. Viseletben sokáig kitartott a régi mellett; az ötvenes években ugyan kezdték elhagyogatni az asszonyok a régi gerezna-mentét, de kivarrott décbundát öltöttek helyébe, a férfiak is levetették az aba-posztó ruhát, sötétkék ünneplőt vettek magokra, ellenzős magyar nadrágot, ujjas mellényt, kettős elejű kabátot, az iparosok pantallért.[3] A vagyonszerzés mellett megbecsülték a tanultságot; legalább egy fiát a legtöbb földmíves taníttatni kívánta. Felkarolták az iskolát; rektoraikat nem ritkán kiküldték külső egyetemekre, ‚illendő költségekkel'. A százesztendős régi épület helyébe 1836-ban új iskolát emeltek; a városi tanácsból s a közbirtokosságból álló ‚erdőgyülés' ekkor ötszáz hold föld haszonvételét adta az iskolának, később megint ezerét egy második tanár

[2] *Nagy-körösi krónika,* írta Balla Gergely, jegyzetekkel és okmányokkal ellátva kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor, 1856. — Mindketten tanártársai Aranynak. ! — „Mult századbeli kézirat, mely localis érdekeken kívül a magyar históriának is tesz némi szolgálatot" mondja róla Arany, Erceynek, 56 ápr. 26. — Balla 1770 körül halt meg. Idézett megjegyzése az 1600-as évekre vonatkozik.

[3] *Nagy-Körös monographiája,* 137—141. l.

fizetésére. A tanári fizetés a harmincas években váltócédulában ezer forintot tett, négyszázat pengőben.[4] Ennyi áldozat árán Kőrös azt remélte, hogy elnyeri az egyházkerület főiskoláját. A líceumot mégis Kecskemétnek adták, de Kőrös nem tett le a nemes versenyről; a hároméves „philosophicus cursus" mellett „iskolatanítókat képező s gyakorlati gazdaságot tanító intézetet" állít, hol egy harmadik tanár pedagógiát, földismeretet s gazdasági termesztést és tenyésztést tanít.[5] A város a tanulóknak is gondját viseli: ellátja a bentlakókat kenyérrel és fával; élelmüket a város közönsége vállalja magára, soros-főzéssel. Szigorú fegyelem uralkodik: egy káromkodásért kicsapják a diákot.[6]

1848-ban a nagyobb diákok fiatal tanárukkal, Galgóczy Károlylyal, mind elmennek a haza védelmére. Az otthonmaradtakat a két régi tanár oktatgatja, Szigeti Warga János és Fitos Pál. 1850 tavaszán két új tanárt választanak melléjük: Jánosy Ferencet a kémia és gazdaság oktatására, Mentovich Ferencet költészettanra.

A bécsi kormány az iskolákra is ráteszi kezét. 1850-ben az osztrák Organisations Entwurf rendelkezéseit hazánkra is kiterjeszti; ez csak nyolc osztályú gimnáziumnak enged nyilvánossági jogot, ehhez pedig tizenkét tanárt kíván meg. E rendelet új nagy áldozatot követelt. Sokak szíve szerint ellenkezés lett volna helyén, hazafiságból. Nagykőrös jobban szerette iskoláját, hogysem el hagyta volna csenevészni. Az

[4] U. o. 336. l.

[5] *A nagy-kőrösi ev. ref. főgymnasium története.* Írták: Ádám Gerzson igazgató és Joó Imre tanár, 1896. 174—176. l.

[6] *Nagy-Körös monographiája,* 340—43. l.

egyháztanácsban oly férfiak ültek, mint Báthory Gábor lelkész, a későbbi szuperintendens, Tanárky Gedeon, Kőrös követe 1848/49-ben az országgyűlésen, utóbb közoktatási államtitkár. A város és az egyházkerület meghoztak minden áldozatot. Jártak-keltek ugyan Pontiustól Pilátusig, hogy érné be a hatóság egyelőre tíz tanárral, de foganat nélkül. Pedig embert is bajos volt találni egyszerre ennyi tanszékre; csupa olyat, kinek tanári oklevele lett volna, teljes lehetetlen. Voltak azonban szép számmal emberei a betűnek, akik káplánkodtak vagy nevelősködtek, több-kevesebb nevet is szereztek már az irodalomban, de részt vevén a szabadságharcban, szívesen húzódtak a papi talár vagy a tanári szék oltalma alá. Kőrös is ily férfiakkal rakta meg katedráit. 51 őszén mégis csak tíz tanárral nyílt meg az iskola. A régiek közül Warga bölcsészettant tanított, Fitos latin nyelvet, Jánosy régi szakjánál maradt, Mentovich a természettanhoz pártolt; görög nyelvre Ács Zsigmondot választották meg, aki tizennégy nyelven értett, Shaksperet fordított; történelemre Kiss Lajost; a matézis tanszékét a fiatal, alig huszonnégy esztendős Szász Károly foglalta el. Az egyházkerület által fizetett két tanszék közül a püspök a német nyelv és irodalomra Mikulás Jánosnak, a bécsi közoktatási minisztérium tisztviselőjének ajánlatára Weiss Jánost nevezte ki, vallás-tanárrá Csikay Imrét. Mentovich egyúttal püspöki titkár volt. A tanári testület felterjesztéseit Kiss fogalmazta, latin nyelven, mert csak német és latin közt lehetett választás.

Ez volt a város és az iskola, hová Arany indult. Az út Szalontáról ekhós szekéren három napig tartott, ami gyermekestül utazó családnak nehéz sor. Hiába

számított a szép őszi napokra,[7] csalódott. ‚A két első nap fútt a szél, a mint tudott'. Első nap el is tévedtek a dobozi erdőn; éjtszakára Békésen háltak meg; másnap, átkelvén a Tiszán, Vezsenyben, Ádám Mihály lelkésznél.[8] Harmadnap eső kezdett esni, de ‚az még hasznos volt', mert már akkor a homokon jártak. Ez nap este értek Nagykőrösre.

Mentovich kiment elébök az országútra. Jakab Ödönnek elmondta, mint látta meg messziről az ernyős szekeret, mellette egy férfit gyalog, pipázgatva. Mentovichéknál együtt várta őket a tanárok nagy része. Szálláson is ott maradtak néhány napon át, míg lakást kerestek (Erceyhez, nov. 12.). A kiszemelt szállás dolgában Pestre kellett menni, megegyezni az ott lakó háziúrral (Tisza Domokosnak, 51 nov. 12., kiadatl.); bútort is ott vettek, mert Kőrösön a háztartás mindennapi eszközeit sem lehet megszerezni (Erceynek, u. o.). Pesten Szilágyi Sándor egy este erővel elvitte magához, ott találkozott Arany Keménynyel, Csengeryvel, Lévayval, Egressy Gáborral.

November 10-én végre a kivett lakásba költöztek, a Gál-féle házba.[9] „Szállásunk nem nagy, de nekünk elég — festi le sógorának (nov. 12.). — Van délre fekvő egy szobánk s mellette egy kisebb, de azt fűteni

[7] Köszönő levelében írta az egyháztanácsnak, igyekezni fog az átköltözéssel, ‚hogy még a szép őszi napokat használhassa'. (Benkónál, 16. l.)

[8] Benkó Imre: *Arany János tanársága N.-Kőrösön.* 17. l. Ez alapos, részletes munka Arany tanári életére a legfőbb forrás. — Az idézőjelbe tett részek Aranynak sógorához írt leveléből valók, 1851 nov. 12.

[9] A mai Vörösmarty- és Rózsa-utcák sarkán, IV. ker., 45. sz. Benkó, 19. l.

nem lehetvén, jelenleg csak a lomot tartjuk benne; konyha, de ezt nem használjuk, konyhán túl nagy szoba, melyet a vaskonyhával fűtünk, belső és külső kamra, nagy pince, de üres... Az udvar kővel erősen bekerítve, mint egy vár. Persze, az a legnagyobb kényelem, hogy az udvar nem közös, magunk lakjuk az egész peripheriát. Azonban, valamint majd minden háznak Kőrösön, megvan az a hibája, hogy nedves, a lakószobánkon kívül, mely elég száraznak mutatkozik. Fizetünk pedig érette 100 pengőt, a nedvességért nem kell fizetni külön".

Ezen a hétfői napon kezdte meg a tanítást is. Hetenként tizenhét órát ad; ez nem fárasztaná túlságosan. Kimerítőbb a házi írásbeli dolgozatok javítása, minden két hétben; lélekölő, időrabló munka; már első levelében panaszkodik Tisza Domokosnak: „Javítgatok iszonyú ortho- vagyis κακογραφία-kat, conceptusokat s verseket. Ebben áll főmulatságom. Ez ideig még nem volt alkalmam felkiáltani: „beh dőre lettem volna, ha Szalontán maradok" (nov. 12., kiadatl.).

A munkánál jobban lohasztja kedvét egy váratlan körülmény, mely szinte mindnyájok állását megrendíti. Mikor a püspök a tanárok névsorát felterjeszté, a tanhatóság keményen megleckéztette, amiért a felsőség előzetes jóváhagyása nélkül ejtették meg a választásokat. A kormány észbe kapott, hogy a sok új tanári állás, a kálvinista iskolák választási szabadsága mellett, sok veszedelmes embernek ad buvóhelyet. Kötelezvényt kívántak az egyháztanácstól, hogy ,a gymnasiumában működő és név-szerint is megnevezett tíz rendes-tanárnak politicailag feddhetlen élete fölött őrködni s minden idevonatkozó kihágásért a M. Kormány irányában a kezességet magára vállalni annak

tiszta tudásával kész, miszerint ezen igéretek beváltása tanodájának életfeltételét képezi'.[10] Minden tanártól bekivánták önéletrajzát, különösen annak bejelentését, mely tárgyból van képesítve, s kész-e abból majdan vizsgálatot állni; főkép pedig: mivel töltötte az időt 1848 március 15-től tanárrá választásáig.[11]

E követelmények a két régi tanár és Kiss Lajos kivételével mindnyájok állását megingatták. A többiek nem dicsekedhettek tanári oklevéllel, legföljebb némi nevelői gyakorlatuk volt; Mentovich éppen mostani tanártársának, Szász Károlynak volt nevelője Nagyenyeden, míg maga a főiskolán tanult; első verseskönyvüket is együtt adták ki, hármasban Gyulai Pállal, *Nemzeti Szinek* címen, 48-ban, Erdély uniójáért lelkesülve. Jánosy szintén jogot és teológiát végzett; mindketten csak utóbb mentek külföldi egyetemre, természettudományt hallgatni; ennek pedig azt a hasznát vették, hogy a szabadságharc alatt puskaport és gyutacsot gyártottak. Ács káplánkodott, Weiss nevelőségből ment tanárnak Temesvárra, onnan a harctérre. Szász is félbehagyta az egyetemen a matematika és hadtudomány tanulását, honvédnek állt, ott volt a Lánchíd fölszedésénél, dolgozott Szeged megerősítésén, hallotta Kossuth bucsúját ‚elfogyó regementjétől'; az oroszok el is fogták, de megszökött, s azóta nevelő és káplán volt Gömörben. Csikay is vérzett a harctéren. Ily tanári kar méltán tartott attól, hogy nem lesz ínyére a felsőségnek. Arany sem tudott tanári képesítést felmutatni, néplapot szerkesztett s a forradalmi kormány hivatalnoka volt. Hely-

[10] A leiratot közli Benkó, 22—23. l.

[11] Ez önéletrajzokat kiadta Benkó Imre, *A nagy-kőrösi református főgymnasium 1907/908. évi Értesítőjé*-ben.

zete így megint kérdésessé vált; egyrészt a kormány elnézésétől függtek, melyre nem lehetett számítani, másrészt a város is kikötötte, hogy alapítványát visszavonja, ha az iskola nem nyeri el a nyilvánosságot.

Az életrajzokat még november elején megírták, nem titkolva, csak módjával takargatva forradalmi szereplésüket. Jánosy megvallotta, hogy a forradalmi kormány egy salétromgyár felügyelőjévé rendelte, de „a gyár csak terv maradt", teszi hozzá mentségül. Szász bizonyítványt tud mellékelni arról, hogy Nagyenyeden nem vált be katonának, de miniszteri fogalmazóságát nem hallgatja el. Szomorú időkre vall ez az óvatosság s a kenyér féltése. Arany önéletrajza november 9-én kelt; őszintén megvallja benne fogalmazóságát, de meg is magyarázza, hogy szorult helyzete vitte rá; hivatkozik a cs. kir. főszolgabíró irodájában töltött időre s Tisza Lajosra, „ki, ha az idő rövidsége s távolság engedné, politikai s erkölcsi feddhetetlen magamviseletéről bizonyságot tenni nem vonakodnék". Ez irattal kezdődik tanári működése, e bizonytalanság várja új otthonában.

A damokleszi kard sokáig lebegett fejök felett.

Bánja, hogy elhagyta Szalontát, hogy e pályára lépett. Még kis tanítványa előtt sem állja meg panasz nélkül: „némi purificatión is keresztül kell esnünk, a mit előre tudva, természettel nem indítottam volna el töredékeny sajkámat a tanárság vészes óceánján" (nov. 12., kiadatl.). ‚Fekete levelet' küld Tompának (Tompa, 52 febr. 2.). Sógorának már a legelső levélben azt írja: „Sok baj van itt öcsém, a mit előre nem láttunk s nem tudtunk, úgy hogy ha a megtörténtet meg nem történtté lehetne tenni, nem volnék én nagy-

kőrösi tanár, hanem szalontai — semmisem. No, de már most benne vagyok, küzdenem kell, a hogy s a míg lehet". (51 nov. 12., két nappal a tanítás megkezdése után.)

A mindennapi megélhetés is gond. ‚Drága Bécs'-nek csúfolja Kőrösi;[12] „drágaság, mint Pesten" — írja Domokosnak (nov. 12., kiadatl.). Ez állapot annyira nyilvánvaló, hogy az egyháztanács már Arany odaérkeztéig önként fölemeli a tanári fizetést ötszáz pengőről ötszázötvenre.[13] Szilágyi Istvánnak mégis azt panaszolja: „Itt vagyok ... az alföld egyik Kanaánjában, hol az ember hatodfélszáz forint fizetés mellett meghalhat éhen, oly nagy a drágaság a főváros közelléte miatt" (53 febr. 5.). E módos városban mindenki a magáéban és a magáéból él; a jövevény, ha valamire szüksége van, szivességre szorul; ezt ily jellemnek nehéz elviselni. „Az az úr, a ki fával biztatott, még eddig hallgat róla — írja sógorának (52 újév napján) — s én nem bánom, inkább nélkülözni, mint lekötelezve érzenem magamat".

Már-már arra gondol, hogy nem lesz tartós maradása. Tataroztatja az otthoni kis házat, s bár kérik, egyelőre nem adja bérbe; „ki tudja, nem szorulunk-e vissza, s az esetben jó egy barátságos fedél, ... ha t. i. van a háznak fedele". (Erdseynek, 52 febr. 28.) Lelkére köti sógorának, hogy hernyóztassa a fákat, legyen gondja a szőllőre (u. o.). „Inkább szeretnék fás-kertembe vagy hozzátok, mint az itteni fel- és algymnasiumban sétálgatni" — írja neki, amint először tavaszodik rá Kőrösön (u. o.). Sűrűn vált levelet otthoni

[12] Lévaynak, 54 április 24.

[13] Erdseynek, nov. 12.

rokonaival, főkép sógorával, üzen testvér-nénjének, Jámbornénak, Ercsey Janinak, ír is nekik (Ercsey Sándorhoz, 52 febr. 28., 53 márc. 2., júl. 21. stb.); ebből látni, mennyire kívánkozik vissza közéjük.

Nagy-Kőrösön nem egyhamar tesznek szert barátokra. A város, az egyház vezetőihez megteszik az ‚illem-visitet', mint sógorának írja (52 újév napján), „különösen ha valamelyiknek névnapja van, mert akkor egész nap (magán a névnapon, nem előestéjén) egész processió szokott lenni, s ha ismerős ismerősét névnapján meg nem látogatja, akkor úgy veszik, hogy eo ipso fel van mondva a barátság. Ez az itteni etiquette!" Ily vacsorákon „az ember éjfélig tisztességesen megúnhatja magát s ehetik rossz levegőt, pipafüstöt akár egész hétre" (Ercseynek, 54 jan. 21.). Tompa nem érti elzárkozásukat (52 febr. 2.). De a kőrösiek megvannak maguk közt, nem könnyen melegszenek össze új ismerősökkel. „Itt túlfinom arszlánok, hölgyek, haute-volée van, kik az oly polgároktól, mint a szalontai értelmiség, chinai fallal különzik el magukat". (Sógorának, 55 febr. 3.) „Majd csak összesurlódunk az itteniekkel" — biztatja magát. (52 újév napján, Ercseynek.) Kedve sem volt, nem is ért rá látogatóba járni. „Az emberek idegenek és nekem, úgy hiszem, azok maradnak, ha száz évig itt lakom is, mire ugyan nincs kilátás." (Ercseynek, 53 márc. 2.) Belenyugodott, hogy „nem bántják az embert, de nem is törődnek vele". (Szilágyi Istvánnak, 57 dec. 3.) Lassanként összebarátkoznak egy pár családdal, kivált amint a gyermekek nőnek. Aranyné rokonra talál Bordács Gábornéban, háziorvosuk is barát-számba megyen, Károlyi Sámuel. De azt még évek multán is panaszosan említi sógorának, hogy egyetlen család hívta

meg őket szüretre. „Csak mégis jobb emberek vannak Szalontán." (Erceynek, 57 okt. 17.)

Mindez kivált feleségét hangolja le; ő még sohasem volt távol Szalontától, az elszakadás árán gondjaik enyhültét remélte s csalódott. Ekkor írja férje gyöngéd biztatással: „Oh ne nézz rám oly sötéten, — Pályatársa életemnek.

Zúgjanak bár künn a vészek,
Csak ez a kis enyhe fészek,
Ez maradjon mindig épen:
Szívem a bajt könnyen hordja:
Férfié az élet gondja.

Neki öröm a geszti magányosság után, hogy újra együtt lehet családjával, „hol örökké csillagos van".

És felejtem egyelőre
Gondjaimat a jövőre...

Családja körében élteti a bizalom:

Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édes atyja.

(Itthon.)

Nem vár sokat az élettől. „Valami tulságos gyönyörűen nem folydogálnak napjaink, de úgy hiszem, az a boldogság nem is oly mindennapi valami..." írja sógorának (54 jún. 21.). Sorsát nem régen hánytvetett sajkához *(Reményem)*, magát hajótörötthöz hasonlította *(A hajótörött)*, most az *Enyhülés* révben mutatja csolnakát, pihenőt talál ‚az élet sivatagján'; igaz, ez csupán egy lemondó lélek megkönnyebbülése, melynek sok szenvedését ‚kárpotolja a nyugalom enyhületes percze'. Szíve

Mint egy lankadt földmüvesnek
Pihenő tanyája:
Kész boldogság lesz neki a
Szenvedés hiánya.

(Enyhülés.)

Küzdelmei, csalódásai után kevéssel beéri, elég neki a fásult nyugalom. „... megvagyunk — írja sógorának 52 újévkor, kéthónapi kőrösi élet után. — Egészségünk jó, mindennapi kenyerünk még eddig nem hiányzott, — nem ázunk, nem fázunk és... pipázunk; — mi kell több a boldogságra?" Az élettel leszámolt ember senecai megnyugvása ez, melyet *Vágy* című verse így fejez ki:

Földi ember kevéssel beéri,
Vágyait ha kevesebbre méri.

Egy-egy derültebb órát tölt tanártársai közt. A két régi tanár, Warga és Fitos, félrehúzódva, maguknak élnek, de az újak összetartanak. Szászszal, Mentovichcsal összekapcsolja az irodalom, Jánosy hamar megnyeri barátságát. Nemcsak az óraközökben tréfálkoznak, minden héten, szerdán, együtt töltenek egy estét.[14] „A collegatus jókedvü nátzió" — írja egy tréfás verses levélben Lévaynak (52 júl. 13.). Mentovich nevenapjára rigmust faragnak Szász Károlylyal, minden strófából Arany írja az első két sort, a másik kettőt Szász.[15] Négy sor verset rögtönöz névjegyére, máskor meg négy strófát, mikor Szászt nem

[14] Erceynek, 54 jan. 21.

[15] Kiadta a *Kolozsvári Közlöny*, 1882 dec. 3., lenyomatva Benkó könyvében is. A kéziratot Mentovich Jakab Ödönnek adta, ezen a dátum: „1851 a 12,351-ik szerdán".

találja otthonn. A közel Kecskeméten is író-tanárok vannak: Obernyik, a *Főúr és pór* eltiltott szomorújáték s *Az örökség* szerzője; Losonczy László, Ballagi Károly; tartják a barátságot, meg-meglátogatják egymást, csapatostul, a készülő vasút töltésére szállított kavics tetején utazva (Tompának, 53 szept. 1.). Az úton is vigan vannak. (Tompa levele, 52 febr. 2.) Egy időben Szilágyi Sándor is ott tartózkodik, s Gyulai Pál heteket tölt nála, *Varju István* regényén dolgozva.

Lehet, Arany sokszor csak erőlteti a jókedvet, társai kedvéért, de néha talán szívébe is lehat egy sugára, — ő tudja, hogy ez meg szokott történni. (*Toldi szerelme*, V. 75.)

Tél vége felé igazi öröm éri: meglátogatja Tompa. Ő 51 nyarán jobb parókiába költözött, Hanvára, s egyik öröme a jobb jövedelmen az volt: „Van káplánom, kit az egyházban hagyhatok, pénzem annyi, mennyivel Pestre és onnan hozzád elmehetek". (51 dec. 9., kiadatl.) Készül is erősen. Szemere Miklósnak írja: „Szeretnék már szeme közé nézni ennek az embernek, ki hogy nagy költő, bizonyos" (52 jan. 7.).[16] Meg akarja lepni, mint annakidején Petőfi: „... Majd elmegyek én incognito, beszállok hozzád és szállást kérek, mint idegen, nem vallom ki, hogy ki vagyok; ha rám ismersz, jó, ha nem, majd meglátom akkor, mit csinálok". (51 dec. 9., kiadatl.) A levél végén egy-két *talán*-nal leplezi elárult tervét, de valóban így cselekszik. 1852 február 20-án, egy pénteki nap délutánján, mint ‚fehérmegyei poéta' állított be (Arany Tompához, 52 dec. 1.), „de én rögtön gyanúba vettem s így kénytelen volt elnevetni magát" — írja Arany Er-

[16] Tompának Szemere Miklóshoz írt leveleit közölte Abafi *Figyelője*, XII.

cseynek, 52 febr. 28. A szűk szobában ott egy termetes szál ember, fürkészve veszi szemre régi barátját, kit most lát először, mosoly bujkál bajusza alatt; a másik összehúzott szemmel fordul a látogató felé, kétségeskedve egy képzelt képpel méregeti össze az őszbevegyült fej, telt arc vonásait. Tompa ekkor még jókedvű, tréfaszerző, adomázó ember; most a sikerült csíny felvillanyozza, bajos ráösmerni benne a panaszos levelek írójára. „23-a délig mulatott nálam... — írja Arany. — Remek fiú, kit nem csak becsülni, de szeretni is kell. Ha munkáit olvasva azt hinnéd, hogy valami melancholikus ember, igen csalatkoznál, örökké röhögtetett bennünket élczeivel s anekdotáival. E három nap valóságos oáz kőrösi életem Saharájában". Mikor hazamegy, Arany és Szász — kit még Gömörből, nevelőkorából ismert —, elkísérik szekeren Ceglédig, mert még csak odáig jár Pestről a vonat; a kis Juliskát is magukkal viszik.[17] Tompa tovább fűzi a tréfát, s legközelebbi levelében megkérdezi: „Csakugyan járt volna ott valami kalandor az én képemben?" (52 márc. 8., kiadatl.) Ő is jól érezte magát barátainál. „Nagyon becsületes, szelíd ember ez az Arany, egy látásra örökre megszeretnéd" — írja Szemere Miklósnak; Szásznak pedig: „A vágy oda menni ismét oly nagy bennem, mint volt azelőtt".[18] Azt ajánlja, fogadják meg, hogy ő minden tavasszal elmegy Aranyhoz, az meg minden nyáron őhozzá, ha lehet, családostul. (52 ápr. 13.) E kedves terv, sajnos, mindegyik részről csak sokára és igazában csak egyszer sikerült.

[17] Benkó, 42. l.

[18] Mindkét levelét idézi Váczy, Tompa életrajzában, 132. l.

Néhány nappal később, Arany éppen Tompa látogatásáról ír sógorának, mikor egy másik régi barátja toppan be hozzá, Gondol Dániel, volt hivataltársa a belügyminisztériumban. Gondolt elfogták az oroszok, nagynehezen megszabadult, megházasodott, gazda lett, s ökröket venni járt a kőrösi vásáron. (Erceyenek, 52 febr. 28.) Volt mit beszélniök e váratlan találkozáson; a sors kereke mind a kettőjüket új helyre, új helyzetbe sodorta.

Bármennyi baja, elfoglaltsága van is Aranynak új helyzetében és új hivatalában: munkakedve fellobban a változott életben. Az elmúlt esztendőben két nagy tervet hagyott félben, most egy harmadikat befejez. A keserűség, melyet a szabadságharc kinövésein, a fájdalom, melyet bukásán érzett, nem bírt lehiggadni lelkében. Már 50-ben belefogott egy szatirikus műbe, *Furkó Tamás* címen, a pipogya, de szájas hatalmaskodóról, aki kortes-ésszel vezérkedni akar, felgyujtással ijesztgeti a falvakat, de magát tizenkét silbakkal őrizteti. Elég ilyet láthatott jegyzőkorában; egy pár töredékvonással oly élő alakot rajzol, hogy Riedl a magyar típusok közé sorozza, mely ha ki találna veszni, rá lehet mutatni e képre: ilyen volt.[19] ‚A forradalmi bramarbasok hőstettein akart nevetni' — mondja a költő —, „sírnom kellett, s abbahagytam". (Az *Elegyes darabok* előszavában.) De keserűsége és az ötlet nem nyugodott. Miközben *Toldi* második részéhez a *Polgári lexicon*-ban böngész adatokat, egy furcsa tárgyra akad, melyet kiír magának (III. köt., 98. l.). A Perényiek közt van ott fölemlítve Ferenc és Mihály, „egypár testvérek, ezek is első Ferdinand király alatt

[19] *Arany János*-ában, 3. kiadás, 130. l.

éltek. Izabellát, a Zápolya János özvegyét, Ferencz elkísérte Kassáról Opoliába, 1552 eszt. Ugyanazon esztendőben Nagy Barabás hadnagysága alatt huszonöt katonát küldöttek ők Egerbe, Dobó István segítségére. Mihály azután is megmaradt Ferdinand hűségében, de Ferencz 1556 az Erdélybe visszajött Izabellához pártolt, mellyért Ferdinand Puchaim nevű vezére által elvette ő tőle Abauj vármegyében *Nagy Ida* várát, húsz napi ostrom után. Azt irják, hogy mivel alkalmasabb vitézeket nem kapott, czigányokkal ótalmaztatta a várat, kik is minden reménységen s hitelen kívül viselték magokat, úgy hogy Puchaim már elment volna a vár alól, ha a vitéz czigányok, mint a haris, magukat el nem árulták volna. De ezek nagy kedélyesen azt kiabálták Puchaim után, hogy annak köszönje, hogy az ő puskaporuk már elfogyott, mert különben az ő táborának utána ereszkednének és azt összetörnék. Eszerint Puchaim kitanulván erőtlenségöket, visszafordult, a várat megvette, földig lerontatta, a czigányokat is mind lenyakaztatta". Ennyit írt ki Arany.[20]

---

[20] Gerendi és Czibak neve nincs említve Budainál. — Ugyaninnen s ekkor írta ki Perényi Gáborról a *Perényiek* töredék költői beszély tárgyát; talán ezt dolgozta fel Szalontán színműben. V. ö. dr. Gulyás József: *A Perényiek a magyar irodalomban.* — *Adalékok Zemplén vmegye történetéhez* c. folyóirat 1925. és 26. évi folyamában. — Dittrich Vilmos egész tanulmányt írt *A nagyidai czigányokról*, Bpest, 1898; ebben több krónikában is felkeresi a cigányok esetét s elősorol minden arra vonatkozó célzást az irodalomból. A mű elemzésével Arany László nem értett egyet, ez indította arra, hogy halála előtt néhány héttel még tanulmányt készült írni atyja e művéről. L. Gyulai Pál előszavát *Arany László összes művei*, II., irodalmi tanulmányait magában foglaló kötete előtt.

A rövid cigány-dicsőség, mely után csak siralom maradt, egy sötét órán úgy villant elébe, mintha nemzetének nagy küzdelmét látná, torzító tükörben. A cigányok elbizakodása, puskaporuk fogyta, az üres fenyegetőzés, mellyel magukra zúdítják az ellenséget, szomorú végök: kiábrándult lelkében oly hasonlók ehhez a szabadságharc vérmes reményei, túlfeszített vágyai, merészsége és gyásza. E torzkép sarkához nőtt, mint a kétségbeesett Learnak bohóca. „A világ folyásával és önmagammal meghasonlva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni" — mondja önéletrajza. E nevetséges és siralmas faj furcsa esete több volt *Furkó Tamás*-nál, — a nemzeti katasztrofa torzképe az; tükör, mely ferdére húzza az ismerős vonásokat. A fájdalom mélységéből, a szenvedés jogán, a gúny túlzásával mutatja a nemzet hibáit, a vezetők bűneit vagy tévedéseit, fonák hőskölteménnyé növesztve egy adomát. Így jött létre *A nagyidai czigányok* ‚hőskölteménny'-e, négy énekben.

A cigányok s nagyidai esetük már bejutottak az irodalomba. A század tizes éveiben *Bánk bán* későbbi szerzője írt róluk darabot, de csak címe maradt fenn. Szigligeti 1842-ben színpadra vitte a *Nagyidai cigányok*-at, egy népszínműben, hol a Perényiekkel együtt szerepelnek, bonyodalmas képzelt mesében, de megvan benne a cigányok nagy lakmározása első győzelmük örömére. Garay 40-ben verset írt *A nagyidai vajdá*ról, melyben Csóri vajda a vár elestén kesereg két rajkójával, gyászdalukat gajdolva. Eötvös József a részvét nagy könyvébe, *A falu jegyzőjé*-be (1845) szövi be e házatlan kóborlókat. Az ő regényéből vette *Viola* tárgyát Szigeti József; darabját 1851 tavaszán adta elő a Nemzeti Színház; Vahot folyóirata, a *Remény*,

melynek Arany is munkatársa volt s így olvasgatta, külön cikket írt a cigányok nagy jelenetéről, kiknek hangszereit duhaj urak összetörték, a zsiványok előtt már csak dúdolni tudják a híres nagyidai nótát, nemzeti keservüket, utánozva a hegedű, bőgő és klarinét hangját, közben kezük önkénytelen játszani kezd tört hangszerük roncsain, mintha egész volna, míg szaggatott panaszaik tehetetlen ümgetésbe vesznek, „hogy a ki hallja, majd megszakad nevettében".[21] A költőn is efféle hangulat uralkodott; tört hangszerén akart játszani ő is, szívszakasztó éneket, nevettető alakban.

A cigány-adomát az eposz külsőségeivel hőskölteménnyé emeli. Gondolati magván a legkülső burok: paródia. Ritka, egyszeri eseményekhez méri tárgyát, de merő aprósághoz; a parlagi múzsáját invocálja s tárgyszerűen a cigányzene eszközeit, hangját kéri tőle. E nagy nekifohászkodás után a krónikás ének módján kezd a tárgyba. Évszámot mond ugyan, de egyébként elmossa a történeti hátteret, hogy a jelenre vonatkozás közvetlenebb legyen. A várvédő katonák kiosonnak az ostromlott falak közül; kapitányuk a vajdára bízza a várat, azzal hitegetve, hogy csak eleségért mennek; de a cigányfurfang túljárna az eszén, ha sor kerülne rá: Csóri vajda rögtön tisztában van vele, hogy nem ereszti vissza őket a várba. A valódi eposz nagy céljai helyett: cselre csel. Eposzi gyűlés, seregszemle következik, tarkán, ritka népies szólamok s cigány-adomák közbeszúrásával, mint Csimaz lólopása, Hubi betörése (III. én.);[22] csupa rikító színfolt, mint egy cigány-

[21] *Remény.* 1851, II. félév, 96. l.

[22] Az előbbit ilyenformán Vida József is elmondja, *A vén cigánynő* versében, *Nemzeti koszorú* című kötetében

gúnyán. Egyes alakjait a költő gondolkodás közben le is rajzolja a papír szélére.[23] Csóri nagy eposzi szónoklatban magát örökös vajdának ajánlja; ebből vetélkedés, parázs verekedés, valóságos cigány-forradalom, minek Csóri lakomával veti végét, ágyút dörögtetve hozzá, mint a dán király *Hamlet*-ben. Ezen megbékélnek, ki is kiáltják őt örökös vajdának s táncra kerekednek.

A II. énekben új tér nyílik a komikumnak az ellenség rajzában. Puk vezér és haditanácsa vakon hiszen a térképnek; bár az odarajzolt hegyet nem látják a valóságban, mégis arra építik a haditervet, melyből ‚már csak a kivitel hiányzik'. A régi módi térkép szemléletes jelei közt a vár is le van festve, benne két őrvitéz; Puk a szomszéd hegyre odapingál és rájok fog két ágyút, hogy reszketnek belé. A költő ezt oda is rajzolta a kézirat szélére. A vezérek a felsülés után azzal igazolják magokat, hogy az elmélet helyes volt.

Ez a teórián lovagló német ész kicsúfolása. Mily kacagtató ellentét, hogy a cigányok észre sem veszik a hadi készületet; a nagy lakoma után álom lepi meg őket; hozzájuk illő, szegényes tündér ez, mezitláb jő, göröngyből puhít párnát fejök alá, s kényelmetlen helyzetekbe merevíti őket. Csak Csóri nem alszik, eposzi hősök módjára a jövőt vágy tudni, cigányszokás szerint: kártyavetésből, s mint Aeneas az alvilágba, lemegy egy ó-pincébe, a varázsló Rasdihoz.[24] Kincset,

(1860, 194. l.). Ott Arany melléje írta: *Adoma.* — L. *Irodalomtörténeti közlemények*, XXXIII. 105. l.

[23] Néhány rajzát közölte Benkó Imre a *Vasárnapi Ujságban*, 1899, 35. sz. Újból lenyomatva Gyöngyösynél.

[24] A név Ipolyi *Magyar mythológiá*-jából való, azon részletből, mely az *Új Magyar Múzeum*-ban 1851 júl. 1-én meg-

hatalmat ígér a jóslat; Csóri hallgattában elszenderül, s álmában minden rögtön betelik: a banya egy kincsesel megrakott szobába vezeti, ott előterem a „fekete ember', s mert Csóri a szájába csapódó darazsat lenyelte — ami népmesei mozzanat —, mindent nekiad: táltos paripákat, sok veres nadrágot. Csóri álmában is kételkedik: megtömi inge elejét arannyal, „csak ez legyen való"; néha föl is érez, látja a pince földjén hunyorgó üszköt, — aztán *álmában* fölébred, felmegy seregéhez, hogy kiöltöztesse, lóra ültesse őket. (II.) Hosszan álmodja az ébrenlételt; előkerül eltűnt felesége, két fiával, kiket cethal nyelt el, — ez is az alvilág paródiája, cigányos tódítás-, hazudozásban. Álmában megharcol a Puk seregével, komikusan szörnyű párharcokat vívnak, mint az eposzokban. A lovag-eposzok egy amazonja is küzd, Dundi asszony, s úgy hasítja ketté alulról Héringet, hogy csupán tarkója tartja össze. Csóri lova úszik a vérben, naplementéig vív Pukkal, meg-megpihenve, míg leüti Puk fejét. (III. én.) A dicsőséget Csóri nagylelkűen megosztja népével, de mikor a zsákot akarják tartani, elkergeti őket. Szétosztja a hivatalokat: adószedőnek tolvajt tesz, ‚mert tud a pénzzel bánni', körmönfont hazugot bírónak, mintha csak olvasta volna Faguet könyvét, a *Culte de l'incompetence*-t. Jönnek az elesettek is jutalmukért; nekik emlékkövet igér. A diadalmasnak ellensége támad: régi vetélytársa kihívja egy szál kardra. Csóri lezuppan a lóról, maga is azt hiszi, hogy

---

jelent. „Egy magyar rovásló, rovó stb. tündéri névvel még szinte összefüggésbe hozható a pogány vallás visszállítására I. Béla alatt kitört forradalomnak krónikáinkbani leírásából ismeretes Rasdi pogány bűvös papnőnk neve is." — Később a könyvkiadásban 89. l.

meghalt, — s e zuhanásra fölretten álmából. Pislogva, értelmetlenül nézi, hogy népe oly rongyos, mint *annak előtte*. Ezek rázták fel, mert szalad az ellenség. Most van itt igazán ideje a harcnak; ágyút töltenének, de a port ellőtték a dáridó közben. Csóri öklét rázva kurjantja utánok: Volna csak puskaporunk, most megbánnátok! Ezt hallva amazok, visszafordulnak; a cigány alig győz elbújni előlük; körülfogják őket, s ők rágyujtanak egy siralmas nótára.[25] Pukot tulajdon népe kéri kegyelemre, de ő boszút akar állni. A vajda váltságul kiadná az álombeli kincset, csakhogy nem talál rá. A haragos győző ebrudon vetteti ki őket; erről is van egy rajz a lapszélen: egy fekete cigány, nagy angyalszárnyakkal, a levegőben. Csak az élelmes vajda szabadul könnyen: sebtiben kisuhan a rúd alatt.

Sokrétű mű ez. Adoma, epossá felfújva, tartalma, alakjai komikaiak, a bohózatig. Jól mondja Beöthy: „Komikai eposzra már tárgyat sem lehetne alkalmasabbat képzelni: hősköltemény egy népről, melynek mondái adomák, egyetlen hadi vállalata hahotára keltő tréfa, s a közfelfogás felőle, melyre a költő támaszkodhatik, mindig és mindenfelé komikus."[26] A költő kiaknázza tárgyát; a cigány-eposzt tárgyszerűn, következetesen dolgozza ki. Mellőzve a történeti hátteret s a Perényieket, pőrére vetkőzteti a cigányok esetét. Geszten sok cigány tanyázott,[27] ott leshette el az alakokat, munkaközben is figyelhette mozdulataikat, természetöket.

---

[25] Ennek egyes cigány szavait s az ühmgetést a költő a *Remény* közléséből vette.

[26] Aranyról szóló tanulmányában a *Nagy Képes Irodalomtörténet*-ben.

[27] Gyulai Pál mondotta Dittrich Vilmosnak, l. Dittrich tanulmánya, 13. l.

Geszten látott vonás tetszik fel egy tréfás hasonlaton, mikor Diridongó úgy meg van rakva sebbel, mint az angol ember (a geszti nyelvmester) kaputrokja zsebbel.[28] Szalontai emlék az az apróság, hogy a cigánykovács érti mesterségét, s a bélyegző-vason fordítva metszi a *p* betűt *q*-nak. Rozvány tudomása szerint Szalontán megesett valakin, hogy az egyenest vágott betű a lesütött bilyogon fordítva ütött ki.[29] — Mindenütt cigány-észjárás uralkodik. Az arcátlan Csóri tüstént ‚fiam'-nak szólítja a várkapitányt, mikor az szóba áll vele; csupa merő furfang; hadonászva beszél; ha kardot húz, végigtörli mente-ujján; nadrágot képzelni sem tud folt nélkül, csakhogy új korában bársony rajta a folt; a kincsesházat úgy álmodja, hogy — mint a parasztszobában — az ajtó mögé gyöngy-szemét van seperve, az ágyláb mellett arany kotló vatyog; viszket is rá minden ujja a vajdának. Tollheggyel odavetett vonások; e tárgy nem érdemel olajfestést, csak futó rajzón hegyét. E sietés nem únatja meg a jelentéktelen tárgyat. Mint Salamon Ferenc mondja: „A cigányvajdának fenyítéktelen csapata, a cigánytermészet könnyelmű bizarrságának képét viseli mintegy maga a compositió is, úgy hogy e művel is kis mértékben úgy vagyunk, mint a cigány néppel, melyet gyengéi, rendetlenségei mellett is érdekesnek, mulatságosan komikusnak találunk."[30]

---

[28] Erre Arany László mutatott rá, a költő önéletrajzánál a geszti évhez fűzött jegyzetében.

[29] Levele Riedlhez, *Magyar Figyelő*, 1917 március 1.

[30] *Irodalmi Tanulmányok*, I. 71.

Ekkor kezdi olvasni a költő Dantét, németben; a Toportyán, Laboda, Juhgége-féle nevek Angyal Jánost, Dante fordítóját, az ördögök neveire emlékeztetik a *Pokol* XXI.

Egészben mégsem egy új, tréfás *Jóka ördöge*, nem bohózatos cigány-eposz. ‚Kasperli-féle hip-hop', mint Greguss nevezte az üres komikumot. Mint ó-pergamenten a szöveg alatt egy elhomályosult régebbi írás betűi: a cigányok rajza alatt más vonások ötlenek fel itt-ott. Mindjárt legelől azt mondja a költő: ‚Pártosság magyar közt vala szép divatban', — mintha ez korjelző volna; a vajda, ha nem is hét törzset, hetven sátoralját hí tanácsba; ‚régi híres nemzet' az övék, ‚csak az egyetértés közte igen vékony', mert ők az ‚arany szabadság népe', mely rend, összetartás békóit nem tűri; „iugi impatiens", mondta a krónikaíró a magyarokról, „libertati incapax", mutatja itt is a példa. E célzásokat könnyű elérteni.

Magyar szemmel festi a költő a német ellenséget, az elmélet határtalan hitelét gúnyolva a józan fővel szemben. Csóri álmában a cigány-fantázia uralkodik, de a kifejlés felé annál több a világos célzás. A semmivé vált kincs a Kossuth-bankó; Puk, aki győzni nem bírt, de boszút állni tud: Haynau; célzás a szalmapörnye is, mellyel Puk ki akarja füstölni a világból a dádékat; ott a ‚nagy álmodó', aki épségben menekül.[31]

énekében, a levágott fejét kezében hozó Puk Bertram de Born-ra, aki fejét lámpásként hordozza (a XXVIII-ban).

Angyal fordításában a *Pokol* 1878-ban jelent meg; ott céloz ezekre, a jegyzetekben. — Kaposi József: *Dante Magyarországon*, 103. l. — A III. ének 51. szakában a Bradamante-hasonlítás, Ariostóból, csak a 67-i második kiadásban van meg.

31 Rajongva tűnt elém a sátrak népe:
A vajda Csóri, a nagy *álmodó*,
Ki maga alszik egy nemzet nevébe,
Álmában újabb, szebb hont alkotó.

Bolond Istók, II. 9.

Imre Sándor úgy nézi, hogy ‚a részletek távol esnek a főtételtől'; pedig éppen ez apró célzások segítnek megnyitni a szemet, hogy az egészben egy nagy szatirát lásson, s ezeket maga a költő hitelesítette: „Mind csupa bátor, nyilt őszinteség." (Bolond Istók, II. 9.) Imre szerint „az egésznek benyomása tartoznék bizonyos eszmének megfelelni", de „ezt nem könnyű kiismerni belőle."[32] Pedig a műnek minden ütése egy helyre vág. A holnappal nem törődés, egymás közt marakodás, üres kérkedés, hirtelen csüggedés nemcsak cigány tulajdonok; az álmodott dicsőség, Nagy-Cigányország rajongó álma, melyből kudarc az ébredés, — nemcsak cigány-sors. Mindez nem túlzás, míg fáraó népéről van szó, vonatkozásában válik szatirává. Kétértelmű könyv ez, mondhatni egy nagy travestia, csakhogy nem valamely irodalmi művet forgat ki s burkol a gúny condráiba, hanem magát az eposzra méltó tárgyat, a szabadságharcot. A gyáva cigány a magyar hősiséget, kérkedésük a nemzeti önérzetet jelenti, hangos jajveszékelésük a nemzet néma fájdalmát.

S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségb'esett kaczaj lőn Nagy-Ida.
(Bolond Istók, II. 8.)[33]

Ritka dolog, hogy egyetértsen *három;*
A holnapot *ma* bízvást megeszik... U. o. II. 10.
A szalma-pörnye sem volt tőlünk messze. II. 4.

[32] *Arany János és Aristophanese.* Először a *Budapesti Szemlé*-ben, utóbb Imre Sándor: *Irodalmi tanulmányok,* I. 194. l.

[33] Arany ismerte a végletes fájdalmat, mely fintorrá torzítja az érzést, mint a kín az arcot. *Katalin*-ban Szunyog önvádló fájdalma hahotába csap át, *Bolond Istók*-ban az elkeseredés nevetésbe tör ki.

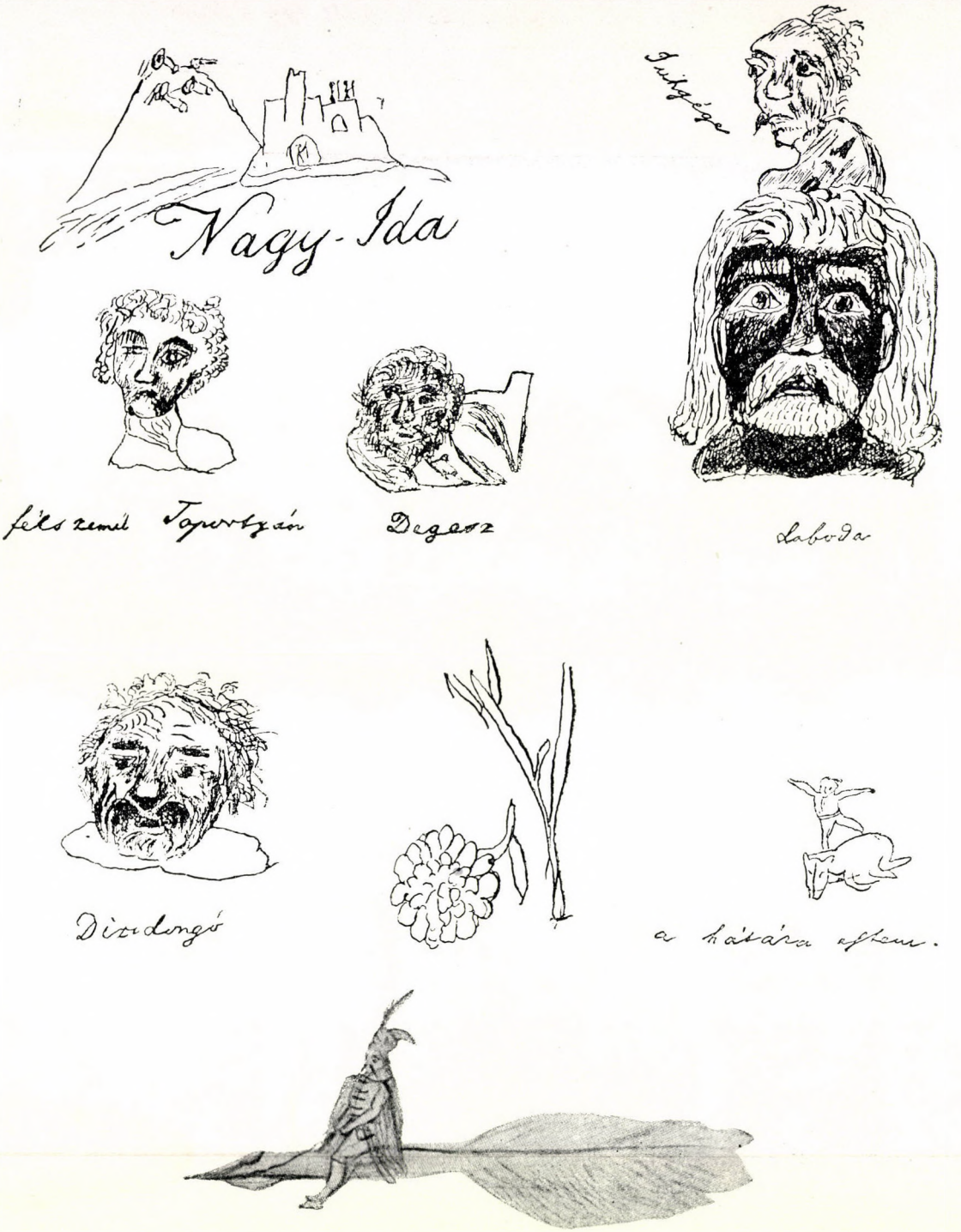

A NAGYIDAI CZIGÁNYOK KÉZIRATÁNAK LAPSZÉLI RAJZAIBÓL.
A legalsó rajzot a költő a nyomtatott könyv kézipéldányába rajzolta, írónnal.

Jelen volt a királyné, a német Ildikó,
(Krimhilda volna máskép, de tetszőbb így a szó);
Hozzá Etele nyájas hívó parancsa ment:
Azért, mind udvarostul, a nászon megjelent.

Tündérvilágnak hinnéd a csarnokos Budát,
Fény, szín, zaj lelkesíté a nászi palotát;
Benn a király, mosolygva; — ruhája dús bibor,
Gyémánt s arany kehelyben előtte drága bor.

Előtte a menyasszony, miként egy napsugár,
Mint tükörrel vetett fény, — tánczos libegve jár;
Szépségin összeolvad, szeméremmel vegyest,
A szűz lélek szerelme s a habzó vérü test.

Sülvén királyi székben a vőlegény, Etel:
„Járjad, kiáltja, járjad, te kin szivem, legel!“
Egyszerre szívja lelke, miből egy is megárt,
Szemével a szerelmet, ajkával a pohárt.

És Ildikó megőrzője urának örömét,
Mosolygva szép Mikolcsán jártatja kék szemét,
Szelíd hunyászkodással urának egyre tölt; —
Hozzá is a király ma nyájasb, mint azelőtt.

Éjfél után a bajnok ágyasházába tér,
Éjfél után a hősek vigalma véget ér;
Súlyát a hosszu napnak növelte hosszu est,
Törődve annyi kéjben, álomra dől a test.

Egy langyha nyári szellő minden szemet lezárt,
Bágyadva ejt az égről a csillag is sugárt;
Az őrtüzek szunyadnak a palota körül,
Az őr is mind paizsra, vagy ló sörényre dül.

Ám Ildikó nem alvék, nem ő csupán maga,
Kemény lőn egyes ágya, szép bársony pamlaga:
Kést döfött a szívébe halálos sérelem,
A régi bosszu hamvát felszítja friss jelen.

A KÖLTŐ KÉZIRATÁNAK HASONMÁSA,
a hún-eposz 1856 jún. 1. kezdett második dolgozatából.
A tervezett trilogia harmadik részének I. énekéből, később teljesen kihagyott versszakok.

A kétségbeesés e humorát a költő egy régi adomával példázza, a szőllősgazdáról, aki a jégverés láttán doronggal esik a tőkéknek. (*Bolond Istók*, II. 7.)

Beöthy szemében e mű ‚ép annyira lyra, mint éposz',[34] s Gyulai csak a költő önjellemzését fejtette tovább, midőn hozzátette, hogy ez „a legalanyibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban."[35] Bohóc-sapka a komoly Múzsa fején, a haza szobra tele aggatva rikító cafranggal: e visszásság megrázó, nyugtalanító. Nem olyan gúny ez, mint a szatiráé, mely javítni remél, mikor pelengérre állít: ez a tehetetlen fájdalom átkozódása, melybe alacsony képek tolulnak; egy flagelláns korbácsütései, aki maga vérzik alattok; a szerencsétlen Jób megalázkodása, ki sebeivel a szemétdombra ül. Valami szent őrjöngés van ez önmarcangolásban, egy szóhoz nem jutott, elkésett Kassandra vádja. A hazafi-elkeseredés e gúnyjának párját Széchenyi *Blick*-jében találni s döblingi emlékiratainak egyes lapjain. — A heves fájdalom kitombolja magát, s végül rezignációba lankad a vajda sóhajában: „Száz ébrenlételnél többet ér egy álom." A költő búsongása ez, a miért nem tudott a többiekkel lelkesülni s most szinte bánja józanságát. A kiábrándultság e panasza többször ismétlődik nála; *Mint egy alélt vándor* ... kezdetű versben is felsohajt:

Óh édes reményim, tündérpalotátok —
Hadd volna az ábránd, csak előttem lenne!

---

[34] *Arany nemzeti érzése epikájában.* — *Romemlékek*, I. 222.

[35] *Emlékbeszédében.*

E késő bánatot visszhangozza *Ez az élet egy tivornya* kezdetű vers:

> Mért nem ittam úgy, hogy jó rég
> Én is a pad alatt volnék.

A költő Geszten fogott műve írásába, alighanem nyáron, mert csupán két énekkel készült el; a folytatáshoz már Kőrösön látott hozzá; kitetszik ez a III. ének elejéből, hol Pegazusát, a gunárliba tollát biztatja: „Eleget pihentél...“ Rajza is van erről: lúdtollat sarkantyúzó kalpagos vitéz. Februárban alighanem megmutatta Tompának; Tisza Domokos február végén (29) már „Nagyida végit“ tiszteltetti levelében (kiadatlan). Tompa ugyan március 8-án azt kérdi: „A vajdával még csak ennyire vagy?“ (Kiadatlan.) De ez a kiadásra vonatkozhatik. Arany mutatványt küld belőle Hanvára (Tompa lev., ápr. 13., kiadatlan); talán hogy Tompa tegyen kérdést iránta Heilprin miskolci könyvárusnál, aki *Szépirodalmi Könyvtár*-t indított, az első füzetekben éppen Tompa regéit és beszélyeit adta ki (I-IV. füz.), hogy aztán Sue munkáival folytassa a sort. Mi másért küldené el különben Tompa Heilprin levelét, méltatlankodva: „Te sem tudsz munkáidnak kiadót találni? ez, barátom, botrány.“ (U. o.; Heilprin ajánlata nincs a levél mellett.) Ekkorra Arany, a húsvéti szünidőt használva, Pesten van kéziratával; Domokos hívására a Tisza-házba száll (T. D. 52 jan. 24., kiadatlan); még csak Domokos lakik ott Kovácsecsal, minden órán várják a szülőket, Aranyt is marasztalják. (Arany, feleségének, 52 ápr. 9., kiadatlan.) Ő mindjárt alkudozni kezd Müller Gyula kiadóval, meg is egyeznek örök-

áron 300 pftban; a második kiadásért Müller még százat fizetne, későbbiekért semmit.[36]

Ezzel Arany elvégezte, ami Pestre vitte, de még ápr. 12-én is ott van, mert Jókainál járván látogatóban, addig tartóztatta, míg elkésett az indulástól. Együtt készül haza Domokossal és Kovácsal, akik útba akarják ejteni Kőröst, miről feleségét előre értesíti. (Ápr. 12., kiadatl.) Domokos látogatása ekkor elmaradt, de ‚quod differtur, non auffertur': április 24-én tudatja Kovács, hogy lemennek három egész napra, vasárnap déltől szerda reggelig. Szeretnék magukkal vinni a *Czigányok* nyomdai levonatait, de „a mi nagy fátumunkra még talán az első ív sincs készen a Csóriász-ból, és így Május elejére nem lesz készen". (Kiadatlan.) Május 11-ére azonban a költő már átnézte s vissza is küldte. (Erceynek, 52 május 11.)

Május végén megjelenik a könyv.[37] Kiállítása szegényes; címlapján ponyva füzetre illő fametszet: Csóri a pincében egy hordóra dőlve álmodik s látja magát, amint hullákon gázol, kard meg zászló két kezében, — az ajtóból a cigányok álmélkodva nézik.[38]

[36] A szerződés, idegen kézzel írva, megvan a költő iratai közt, a Müllernél maradt másik példány, Arany kezeírása, id. Szinnyei József birtokában volt. Kelte ápr. 9. (Dittrich Vilmos: *A nagyidai cigányok*, 16. l.) A költőnél levő példányra 1863 júl. 24 rávezették, hogy Arany a szerzői jogot 100 ausztriai értékű forinton visszaváltja, de „miután az első kiadásból még valami 600 példány eladatlan, szerző nem rendez külön kiadást, míg e költemény összes költeményeivel együtt meg nem jelent, semmiesetre pedig mostantól három évig külön ki nem adhatja".

[37] L. Arany levelét Ercsey Sándorhoz, 52 május 31.

[38] Az I. kiadásban a cím: *Nagyidai cigányok;* saját példányában a költő elébe rajzolt egy *A* betűt. E példányban is vannak rajzai, rajzónnal.

Június 2-án már ismerteti a *Pesti Napló*, mint ‚tartós becsesel biró, figyelemre méltó jelenséget', dicsérve a nyelv ‚kedves klasszikus ó-zamatát', a komikai gazdagságot; eszmei tartalmát is felfogná, csak az kérdéses, miért kívánná akkor a nép közé juttatni. A *Magyar Hirlap* (jún. 8.) bírálója nem hatol mélyebbre a cigány-élet rajzánál, ebben pedig ‚csekély neki a képzeleti és költői anyag'; a költő nem is sokat ‚bányászott ki tárgyából'; megró néhány ‚pórszerű gondolatot és kifejezést', s bár az élcet és találékonyságot dicséri, a ‚szabadosságok' nélkül ‚sokkal jobb lelkiismeretességgel ajánlhatná' az olvasóknak. Még Szilágyi Sándor is hibáztatja, máskülönben méltányló bírálatában, hogy ‚néha a népiesből a póriasba ereszkedik le'.[39] Csak a *Pesti Napló* bírálója érti, hogy ezeket ‚tárgy és alkalom mentheti'. Komikai eposz nem igen szokta kerülni a pajzán célzásokat s hamar átcsap az illem és a rendes ízlés határán. Csokonai *Dorottyá*-ja és *Béka-egér harca*, melyeket Arany ismert, vaskos, érzéki tréfákkal akarnak nevetésre ingerelni; a finomkodó Pope *Rablott hajfürt*-jében[40] is mennyi a sikamlós élc, szemérmetlen ötlet, pedig a puritán Angliában s főúri körben játszik. Igaz, ezek nyersebb korból valók, viszont Aranynál természetesen, sőt kikerülhetetlenül hozza magával a szabadabb hangot a cigányok rajza. Az első bírálók kicsinylése általában onnan ered, hogy nem vették észre a benső vonatkozást; akkor mindent megértetett volna a költő féktelen keserűsége. E lélektani kútfőre csak nagy sokára mutatott rá Imre

[39] Mephisto álnéven, a *Budapesti Visszhang*-ban, jún. 20.

[40] Arany ezt is olvasta, l. levelét Szilágyi Istvánhoz, 47 jan. 9. Arany már Aristophanes *Plutos*-át is olvasta. I. k. 141. l.

Sándor, hogy a költő „a vaskos tréfákkal a figyelmet a kinzó fájdalomtól akarja elvonni".[41] Haraszti Gyula másik lélektani oldalról úgy magyarázza: „Annyi hiba hívta ki gúnyját, hogy fájdalma tőlük mintegy elmámorosodott".[42] A költő maga tudta, minő keskeny mesgyén jár; Tisza Domokosnak magyarázta: „kiképzett művész leereszkedik a nieder-komischba, de minden esetre nehéz út így a *szép*-nek szélein járni." (53 nov. 22., kiadatl.) A későbbi kiadásokból ki is hagyott két versszakot.

A bírálók más részének azért sem tetszett, mert *Toldi* költőjétől egyebet vártak. A *Magyar Hirlap* is azt kifogásolta, hogy *Toldi* után nem jelent haladást. Legszigorúbb e tekintetben Toldy Ferenc; ő Aranytól *Toldi* középső részét sürgette, a *Czigányok*-at ellenszenvvel olvasta s csalódottan tette le kezéből. *Uj Magyar Múzeum*-ában rövid néhány sorral máglyára vetette a művet. „E ‚hőskölteméný' nem hőskölteméný, nem is fonákja a hőskölteménynek, mint a sok tekintetben jeles *Elveszett alkotmány*, s nem is Arany Jánosé, t. i. azon Aranyé, kiben név és érdem oly szép azonosságban egyesült. Szomorú aberratiója egy ritka szép léleknek, nem a tárgynál fogva, mert a költő minden tárgynak kölcsönözhet költői érdeket az eszme által, melynek azt vivőjévé teszi; de a tartanál fogva, mely — áldatlan üresség. Elé most mielébb *Toldi* második részével, kitisztázására azon ragyogó fénynek, mely őt eddig körülvette, s megnyugtatására az irodalom barátnak, ki első rangú költője nevét ön-

[41] *A. J. és Aristophanese*, a *Budapesti Szemlé*-ben, 1885 és az *Irodalmi Tanulmányok* közt, I. 170. l.

[42] *Arany János.* — Megjelent Bodnár Zsigmond *Magyar Szemlé*-jében, 1881, — utóbb a *Modern könyvtár*-ban.

maga által elhomályosítva csak fájdalommal láthatja." (1852. I. 682. l., aug. 1.) Nyilvánvaló, kedvetlensége mialatt ő sem hatolt mélyebb rétegig.

A bírálatokban mindössze egy helytálló megjegyzés akad. A *Magyar Hirlap* ‚ügyes gondolatnak' tartja, hogy a cigányok kitörése álomképben van előadva, de fogyatkozásnak veszi az álom hosszaságát, mely a II. ének közepétől a IV-nek végéig húzódik, s ezzel ‚észrevehető zavart' okoz; „jobb lett volna egy külön énekben adni elő". Ebben van némi igazság. A tartalomban az álom a fődolog; csakhogy közben kétszer is új ének kezdődik, e megszakítás feledteti az olvasóval, hogy álom folyik előtte, egy rangra emeli azt a valósággal; hozzá még Csóri *föl is ébred álmában* s úgy éli a történőket, mintha ébren volna. Lehet, hogy a költő ezt így akarta, az álom elevenítése kedvéért.

A bírálóknál jobban méltányolták a művet a költők. Vörösmarty szerette.[43] Tompa ‚nagy gyönyörűséggel olvasgatja'. (52 jún. 3.) Később is költő szolgáltat neki igazságot, Szász Károly.

Aranyt bántotta a félreértés, a meg nem érdemelt gánes. Ejtett is erről szót Tompának, ki a megrótt trivialitások dolgában Shakespeare és Heine példáival nyugtatta. (53 jún. 23.) Lévay előtt kifakadt Toldyra, aki Lisznyai ízléstelenségeit elnézi, az ő tárgyánál fennakad rajtok. (52 okt. 16.) [44] Szilágyi István előtt föl-

[43] Gyulai Pál mondta Dittrichnek, l. ennél, 6. l.

[44] „Lisznyai nem aljas a szotyogó szottyal: én aljas vagyok a lágy majorannával" — írja e levélben, egy később kihagyott strófára célozva, mely Virgilius egy sorát parodizálta. Lisznyai dicsérgetett *Palóc dalai*-nak jelzett helye (119. l.) így szól: „— Ne falj annyi mézes kását, Bizony nem tod a szokását, Hej rotyogó rotty. — — Kedvem volna iddogálni, Oszt a szeretőmmel hálni, Hej szotyogó szotty."

fedte, „hogy Fratzét ir a világra s emberiségre, mert a *Czigányok* semmi egyéb, mint a pessimismus nyelvöltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni, ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet“ (53 febr. 5.). Sértett önérzete a *Magyar Hirlap* kifogásaira egy jelképes verssel vágott vissza, *Vágtat a ló...* címen: a meghajszolt nemes mén a költő Pegazusa, mely lerázva bosszantóit, utólérhetetlenül száguld előre. A cím alá ki is tette: „Emlékezés a *Nagyidai czigányok*-ra“. A verset a *Budapesti Visszhang* közölte, már június 20-án, együtt Szilágyi Sándor méltányló bírálatával, Mephistó álnéven, mely a művet irodalmi nyereségnek mondta.[45] A balsikert azonban a költő sokáig mint fájó sebet hordta magán. Tíz esztendő multán, 63-ban, *Bolond Istók* II. énekébe fogva, mely szintén cigányok közt kezdődött, néhány stanzában föltárta a meg nem értett mű benső értelmét, hogy „van benne eszme, — Czigány fölötti érzés valami... De Pucheim kardja szivemnek szegezve, — Félig se mertem azt kimondani“. *(Bolond Istók,* II.

[45] A személyes vonatkozás miatt, midőn verseit 1853—54-ben cím szerint összeírta, e vers mellé odavetette: *Nem kiadni való.* Mégis felvette költeményeinek 56-i kiadásába, a cím alatti magyarázó sorral. Később úgy találta, a jól kivitt rajz magában is megáll, mint a valódi tehetség előretörésének képe gúny és semmibevevés közt; s *Összes költeményei*-nek 72-i kiadásában eltörölte e vonatkozást, de kézi példányába odaírta: *A Nagyidai Czigányok felületes bírálataira;* egy másik példányba pedig, mely most a Csonka-toronyban van, e szót: *Jövendölés.* (Közli Debreczeni Ferenc, *Irod. tört. Közl.* XXXIII. 91. l.) Valóban az; géniusza fennen szárnyal, a hún trilogia körvonalai tűnnek elébe s az év végén megírja *Keveházá*-t.

3—10.) Ki is adta ezt a *Koszorú*-ban,[46] s később, 67-ben mikor *Összes költeményei* közt a *Furcsa hősköltemények* sorában a művet újra lenyomatta, magyarázatul elébe tette e stanzákat. A mű végére is szúrt be egy csúfos versszakot Puk szégyenletes diadaláról, mi a vonatkozást szembetűnőbbé teszi.

Ekkor fejtegette érdeme szerint először Szász Károly,[47] rámutatva, hogy csak mint Schwank is „kitűnő figyelemre s méltatásra lett volna érdemes". „A czigány-jellem minden árnyalata ki van merítve," úgy mond, s az egész a költő „minden művei között a cselekvény tarkasága, elevensége, gazdagsága által tűnik ki". „Hőskölteményi nagyszerűségével, s *furcsa* hőskölteményi, nagyszerű nevetségességével; és mindenek fölött költői azon magasabb jelvi értelemnél fogva, mely alatta lappang". „Az álomban fekszik az egész mű célzata, alapeszméje"; ez álom „torz-hűséggel felel meg annak, mit satirizálni akar".[48]

[46] A *Koszorú*-ban olvasta azokat Theodor Opitz, Madách nagy költeményének magyarázója s Petőfi fordítója; újra elolvasta a *Nagyidai Czigányok*-at s levelet küldött Aranynak. „Das Gedicht hatte jetzt für mich ein erhöhtes Interesse: wie viel reine Vaterlandsliebe und Seelengüte gehört dazu, um einer, das Gemüth schmerzlichst bewegenden Wahrheit in dieser weise Ausdruck zu geben! ... Aber auch abgesehen von dem tieferen politischen Sinne ihres ‚Heldengedichts', zeigen Sie hier eine so eigenthümliche Meisterschaft in reiner Komik, dass ich mich wundere, dass auch diese in Ungarn nicht die verdiente Würdigung gefunden hat." (Plesz, 1863 okt. 20, kiadatlan.)

[47] Arany *Összes költeményei*-nek megjelenésekor írt cikksorozatában, *Budapesti Közlöny*, 1867, IV. közlemény, 79. sz. jún. 15.

[48] A régi vádak felújultak még egyszer egy kis füzetben: *Pandora. A Nagyidai czigányok*, megbírálta Thewrewk

Idővel jobban megértették a művet, átlátták gúnyjának igazságát, mely közelből szívet metsző volt. Az események egyik főszereplője, Görgei, mindjárt elértette.[49] Ő is élesszemű, szókimondó, gúnyra hajló egyéniség, maga is így ítélte meg a korszak bűneit és hibáit, s nyilatkozatai hitelesítik a költő felfogását. Görgei is kárhoztatta a hivatalosztogatást, a nepotizmus visszaéléseit;[50] ő is így látta a szereplőket: „mindenütt önzés, hívság — legkedvezőbb esetben rendíthetetlen

---

Árpád. Pozsony, 1872. Írója legtöbb helyütt ‚ponyvairodalmi nyerseséget' lát, ‚trivialist, aljast', — azonban ezt sokszor maga magyarázza bele ártatlan népies kifejezésekbe. Értetlenségében Gerendi csapatának kilopódzását ‚hitszegésnek, akasztófát érdemlő gyávaságnak' nézi (23—24. l.) — egy adomában! — s úgy veszi, mintha az árulást is ‚nemzeti hibának' tartaná a költő; hogy a cigányok ‚egy eszmének hordozóivá tolják föl magukat', az ‚eszeveszett' gúny (22—23.); a cigányok gyávasága ‚profanatio' (39.); a költő egész „vállalata" ‚kárhozatos' = (41. l.). ‚frivol' (47.), már csak azért is, mert semmi reményt nem nyújt a jövőre (44.), hazafi érzésben még Paul de Kock is felülmulja (47.). Egyrészt nem ösmeri fel a célzásokat, másrészt semmit sem ért abból, hogy ily kettős értelmű műben nem szabad minden betűt célzásnak venni, mert némely vonás nem a belső értelem, hanem a külső alak festésével jár. Cselekmény nincs benne, mert Csóri csak ‚alszik és álmodik' (27.). — Különös, hogy Szana Tamás *Figyelő*-jében ‚örömet keltett' az ‚elfogulatlan bírálat', bár érthetetlen módon oda fordítja helyeslését, hogy e bírálat „gáncsai dacára alkalmat nyújt, hogy a hallgató nagy költő iránti kegyelet újabb hévvel buzduljon fel" (1872 márc. 3.). — E véleményt a *Pandora* szerzője sietett, megtoldva új gáncscsal és gúnnyal, külön röplapon közreadni. (Nyom. Pozsonyban, Angermayer Károlynál.)

[49] Gyulai Pál mondta.

[50] Kossuthhoz, 1848 nov. 15. Pozsony. — Görgey István *1848- és 1849-ből*, I. 36. l.

becsvágy".[51] A merész reményekről azt írta: „Csakis *boldog képzelőtehetséggel* és *optimisticus hiszékenységgel* megáldott férfiak engedhették által magukat oly *csalóka álom*-nak, hogy Magyarország immár meg van mentve".[52]

Íme, hány pontban találkozik a költő gúnyja és a hadvezér kritikája.

A túlzásokat egészen egyforma szellemben ítélik el. „A nemzet az optimismusnak esett áldozatául — írja Görgei.[53] — Az optimismus tunya gondatlanságra csábít. Önerőnket ilyenkor — ismeretlen mennyiség lévén minmagunk előtt — túlbecsüljük. Megvetjük az ellenséget. Készületlen ér a viadal, — gyámoltalanoknak talál a veszély, — minden szerencseváltozás erély nélkül valóknak". — Nem ugyanezt rajzolja-e Arany? Nem úgy hangzik-e Görgei fejtegetése, mintha szinte *A nagyidai czigányok* tartalmát vázolná, eseményeinek lélektanát és logikáját jellemezné?

Görgeinek elégtétel volt, hogy őt a költő nem állította pelengérre.[54] Arany a forradalom mámorát ítélte el, a fővezért inkább áldozatnak nézte, s nem gúnyolhatta az üldözöttet.[55] Görgei családja fel is kereste a költőt,

---

[51] Klapkához, 49 márc. 10. — U. o. II. 37.

[52] 49 júl. 2., félbeszakadt önigazoló iratában, az isaszegi csata utáni időkről. — U. o. II. 696. l.

[53] 1862-ben, a *Gazdátlan levelek*-ben, VIII.

[54] Gyulai Pál mondta.

[55] Arany egész köre megértéssel nézte később Görgei pályáját; Gyulai *Romhányi*-ban (1872), Arany László *A délibábok hősé*-ben (1873), Lévay *Régi emlék* és *Visegrád* c. költeményeiben; első védelmezője, mindjárt Világos után, a fiatal Szász Károly; ily szellemben írt róla Arany költői iskolája, Baksay, Kozma Andor, Bárd Miklós. L. ezeket összeállítva: *Görgei és az irodalom.* — *Budapesti Szemle*, 1912.

mikor hazajöttek Pestre, s ő egy kis emlékverset írt Görgei Bertának (1865), aki a világosi Bohus László menyasszonya lett. Hazatérte után a fővezér is meglátogatta Aranyt Pesten.

Így vívta ki e mű lassan a megértést és méltánylatot.

52 nyarán azonban az első bírálatok gáncsoskodása csak keserűséget szerzett a költőnek. Hónapokon át alig nyúl tollhoz, igaz, hogy nem is igen ér rá. Júniusban szokatlan izgalom uralkodik Kőrösön: a fiatal császár körutat tesz az országban, ahol lehet vasúton, nagyobbrészt hintón; első állomásai Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét. Vegyes érzések fogadják; a haditörvényszékek ítéleteit még egyre közlik a hírlapok; ez időben fogják el báró Vay Miklóst, Vachott Sándort, Sárosy Gyulát; viszont többeknek épen ez alkalomból elengedik büntetésöket. A bécsi sajtó nem győz dicsekedni a barátságos fogadtatással. A kormányzó Albrecht főherceg rendeletére diadalkapukat emelnek; ‚ekkor bontják ki ismét a házak díszítésére a 49 óta eltiltott s rejtett nemzeti zászlókat'.[56] Aki teheti, távol marad, kivált a független köznemesség és polgárság, a hivatalbelieket azonban kirendeli a hatóság; mint a debreceni tanároknak ‚kötelességökbe tette a püspök, hogy a magas ünnepélyben részt vegyenek'. (Kovács levele Aranyhoz, 52. VII. 19., kiadatl.) Így volt bizonyára Kőrösön is. A ceremónia rendesen nem tartott soká. Szalontán egy nagy színt emeltek a pia-

[56] Minderről részletesen ír Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon*, I. kötet, IV. fejezet, különösen a 307—8. l., — továbbá Bellaagh Aladár: *I. Ferenc József Magyarországon*. — *Budapesti Szemle*, 1917 jan. 481. sz. 21., 25., 27. l.

con, az alá hajtott a császár kocsija. „A papok, bíró stb. ott várták" — írja Tisza Domokos. — A lelkész szónokolt, a császár kérdezősködött a templomról, iskoláról; „ez alatt be lévén fogva a négy ló, elment, a mint jött". (Aranynak, jún. 29., kiadatl.) Kőrösön sem ment máskép. A készülődés sok emléket, reményt felújított, s izgalommal járt.

Júliusban az examenek foglalják el a tanárokat. Alig tud egy pár szabad napot tűzni Lévaynak, aki belecsömörlött az ujdondászi mesterségbe s haza készült Miskolcra, tanárnak; de előbb meglátogatta barátját Pestről, honnan közelebb érte. (Arany, 52 júl. 13.) Májusban Szilágyi Sándor azt hozza hírül Pestről, hogy Tompa ott van feleségestül s készülnek Kőrösre. (Erceynek, 52 május 11.) De csak Tompa maga termett lent félnapra.[57] Téli látogatásakor erősen fogadkozott, hogy ő minden tavasszal elmegy Aranyhoz, az meg minden nyáron menjen el Hanvára, ha lehet, családostúl (52 ápr. 13., kiadatl.). Most is ebben járt, de utóbb maga tartotta vissza barátját, kénytelenségből. (Júl. 6.) Májusban házkutatás volt nála, iratait lepecsételték, részben elvitték, köztük Aranynak egy levelét is, mi Aranyt aggodalomba ejtette, hiába biztatja Tompa: „tudod, hogy mi politikával soha nem foglalkodtunk". (52 május 20.) Június elején Tompát haditörvényszék elé idézik Kassára, mint volt tábori lelkészt, főkép pedig *A gólyához* írott verse miatt. Egy hónapnál tovább vár kihallgattatásra, azután a császár-várás idején haza bocsátják. Augusztus 22-én azt írja Szemere Miklósnak: „Aranyéknak most írtam; nem tudom, már eljöhetnek-e, ha el, akkor téged is

[57] Váczy, *Tompa életrajza*, 132. l.

rögtön tudósítlak. A szeptemberi szép napok igen szépek lesznek, jó volna együtt töltenünk ezekkel a jó fiukkal, mert hogy Arany az, én bizton mondhatom. Szász hasonlóképen, ha ugyan ő is eljő".[58]

Ez a hívás már nem érte otthonn Aranyt. Ő a vizsgálatok után rögtön, augusztus 5-én, fölkerekedett, s családostól haza ment két hónapra Szalontára, sógorához, hova gondolatuk oly sűrűn visszajárt. (Tompának, 52 okt. 1.) Otthonn sorra látogatták a környéken régi jó ösmerőseiket. Egy ily kiránduláson útközben a hőség miatt megfürödtek egy elhagyott vízimalom csatornájában; a zsilip tetejéről bőven csurgott alá a víz a deszka-padolatra, s ők felváltva alája álltak, hogy fejökre omoljon; Arany legtöbbször, oda sem hederítve a figyelmeztetésre. Este hazafelé menet már főfájásról panaszkodott; ezentúl sokat gyötörte az, arról azonban hallani sem akart, hogy ez a fürdés, zuhanyozás következése.[59] A baj évekre megöröködött rajta; soká panaszkodik az örökös fej- és fül-zúgásról. (Jókainak 55 dec. 10., — Szemere Miklósnak 57 nov. 29.)

Ősszel mulatságosabb kaland esett meg velök. Egyik, három-négy mérföldre lakó rokonukhoz mentek, ekhós szekéren, valami kilencen a gyermekekkel együtt. Késő délután indultak s rájok szakadt az őszi este. Az eső is megeredt, a kocsis nem látta az utat, a férfiak rongyból és szalonnából tekert kanóccal keresgélték a kerékcsapást, végre is ott háltak az úton a szekér gyékény-ernyője alá húzódva, s tréfás ijesztgetések közben telt el az éjtszaka. Pitymallatkor kiderült, hogy egy puska-lövésnyire vannak a helységtől, hova a

[58] Abafi *Figyelő*-jében, XII. köt.

[59] Ercsey, 70. l.

nagy sárban gyalog kellett bemenniök, mert a tengely eltört. Ily mulatságokkal szolgált a szülőföld a kedves vendégeknek; a gyermekek különben jól mulattak az ilyesmin.[60]

Arany maga nem időzött egész nyáron Szalontán. Őt Kovács már régebben élő szóval, júliusban pedig levélben is felkérte, „a Méltóságos Úr és a Grófné nevében, de különösen a Domokosoméban, légy oly derék fiú, jöjj hozzánk, minél elébb lehet, mert óhajtva várunk". (52 júl. 19., kiadatl.) Régi díjának aránylagos részét ajánlják s útiköltségét is készek megtéríteni. Családostól várták, de a költő csak maga ment ki Gesztre. Most a kis kerti házban lakott, mert a ház tele volt a Bethlen-fiúkkal. Kovács háta előre borsódzott: hat gyerek, két tanító; így a kis ház „nemcsak tágasabb, hanem kellemesebb is lesz a régi szobádnál".

Domokos forrón ragaszkodott tanárához, s szülei mindent megtettek kedvéért, Aranynak jó hatását pedig minden tekintetben maguk is látták. Domokos és Kovács nagy híját érezték, mikor Kőrösre költözött. „Még most sem nőtte ki magát egészen az elmented által okozott ür — írta Kovács (51 dec. 17., kiadatlan). — Szellemed azonban el sem ment s még mindig jóltevőleg hat Domokosra, annyival inkább, mert bírálatod által izlést és irányt adni egy leveledben sem mulasztod el. Fogadd ezért legszívesebb köszönetemet, melyet a szülék is tolmácsoltatnak általam." A szülék gondosan ápolták fiuk tehetségét. Az 1851—52-i telet az egész család Pesten tölti, hogy Domokos kiváló tanároktól tanuljon. Görög nyelvre Télfy oktatja, mértanra Brassai; földrajzot a nyelvgyakorlat kedvéért

[60] Erceynél, 70—71. l.

németül tanul; legnehezebben kap Kovács táncmestert, mert mind el vannak foglalva. Különös gonddal néz irodalmi oktató után, Vörösmartyra, Erdélyire gondol, de ők nem laknak Pesten, Garay beteg, Czuczort a nagy szótár köti le. Lévayban állapodnak meg, aminek Arany is örvend.[61] Csakhogy Lévay sokat betegeskedik s hétszámra elmarad.[62] Az irodalmi leckéket Arany levelei pótolják; Domokos sűrűn ír s rendre megküldi verseit, néha Lacinak is csúsztat bele pár sornyi levelet; Arany, ha késve is, nem igen marad adós a válasszal. Domokos tudósításaiban szaggatott vonásokban föltetszik egy akkori nagyúri család élete, a falubeli eredeti alakokkal együtt; a költő új oldalról mutatkozik, mint gyöngéd és figyelmes oktató, aki komolyságát józan tréfával, szigorát enyhe gúnnyal tudja fűszerezni. Eleinte gyakorlatra sarkallja, s Domokos úgy írja a verset, feladatképpen, mint azon idők iskolájában szokás. Az elsőket Arany is olyanformán javítja: helyesírási, nyelvi hibákat ró meg, rossz hangzásra, hangtorlódásra figyelmezteti, gyönge rímekre, verstani botlásokra mutat rá, váltig hangoztatva: „Ügyeljen többet a formára." (53 márc. 2.) Örvend, mikor „lantja hurjait már változtatni tudja" (51 dec. 15.). Később azt írja: „A rímgyakorlaton már átesett, ne irjon kényszerítve" (53 márc. 2.). Tréfásan csipked, módjával dícsér; de szigorún megró minden értelmetlenséget; Quintiliánra hivatkozik: „Nem csak arra kell törekedni, hogy meg lehessen érteni a beszédet, hanem, hogy lehetetlen legyen meg nem érteni". (52 jan. 1.) Mikor azt olvassa: ‚fátyolként sűrü köd'

[61] Kovács, 52 jan. 24., Arany Domokosnak 52 febr. 13.; kiadatlanok.

[62] D., febr. 29., Arany, márc. 22.; kiadatlanok.

— meginti: „Metaphorát még máshoz hasonlítni igen mesterkélt, = bombast", s hangsúlyozza: „Allegóriában szembetűnő hasonlatnak kell lenni" (51 nov. 22.). Blair Hugó leckéit ajánlja, látta is a geszti könyvtárban (52 jan. 1.); maga is kiveszi a tanári könyvtárból, később meg is szerzi.[63] Pontokba szedi, mi az oka legtöbbször az érthetetlenségnek. Tartóztatja, „ne akarjon örökké allegoriákban írni, vagy ha ír, tisztában legyen a hasonlatokkal, mert különben amolly T. E. és Sz. L. (Tóth Endre és Szelestey László) modorba esik, melyet mi együtt oly sokszor kinevettünk" (52 jan. 1.). A nagyhangú felkiáltásoktól azzal riasztja el: „Majd Orbán Petős lesz" (51 nov. 22.); a túlságoktól Payer Antal példájával, aki olyat mond: ‚egyetlen könnycseppje kioltaná a Vezuvot' (55 júl. 20.). Óvja az ‚óriás-költészettől, midőn a bérc megharagszik és csodát tesz, mert az ilyennek csak akkor van értelme, ha népmondán alapul v. allegoriai jelentése van'; a jelentéstelen bérc- és virág-regéket kevésre nézi. Folyvást egyszerűségre inti; „Nem szeretem az erőltetést, midőn meglátszik rajta, hogy nem *Kunst*, hanem szorultság" (53 ápr. 21.). Homérra hivatkozik: „Az a vén zenész jól húzta ám a nótát! Kevés ugyan a trilla, Läufer, stb. benne, de az alaphang, az teszi meg. Oly egyszerű, hogy ha most, magyarul irna, üresnek, plattnak mondanák. Pedig a plattságnak is megvan érdeme, csak művészi legyen. S művészet nélkül a legcifrább is . . . esztelen rángatózás". (53 márc. 22.) Általában így, példákon tanít; írja meg Domokos, mi tetszik neki a *Palóc dalok*-ban, ő is megírja majd véle-

[63] Huszár György: A. J. könyvei N.-Kőrösön. — *Irodalomtörténet*, 1913, 549. l. — Blair két kötete ma is megvan könyvei közt.

ményét; nézze meg a *Hölgyfutár*-t naponként s tegyen észrevételeket a versekre (52 jan. 29.). Ez ugyan elmarad, Domokos csak olvasmányaira tesz egy-egy megjegyzést. Mikor Szentjóbi Szabó *Együgyű paraszt*-ját megdícséri, Arany örvend: „azok a régi jó emberek a formát lelkiösmeretesen kezelték“ (53 febr. 5.). Figyelmezteti a belső formára; „az egység az, a mi ritka a mi magyar költőinknél: ők irnak *verset*, — elkezdik elül és folytatják, míg adja a kulacs“ (55 júl. 1.). Mértékre és méltányosságra tanít. Garay halálakor Domokos kicsinylően ír róla; ez Aranyt kellemetlenül érinti; „Ő korának hű képviselője, — írja — s ha talán az általános mértéket meg nem üti is (melyikünk dicsekedhetik ezzel?) kora szempontjából fogva fel, becsületesen betölté helyét s pályája koránsem dicstelen“ (53 dec. 4.). Folyvást feljebb emeli a mértéket. „Még csak pár évvel ezelőtt sokkal szelidebb volt iránta bírálatom“, — írja 53 nov. 22. — „de ne feledje, — mondja két évvel utóbb — hogy én a mértéket minden évben feljebb srófolom s most nem mint gyakorlatról, hanem mint irodalmi művekről beszéltem“ (55 júl. 1.). Gúnyoros gáncsaival, meggyőző megjegyzéseivel arra törekszik, hogy megnyissa tanítványának szemét, s a maga lábára állítsa. Az ő észrevételeinek se higyjen mindenben; „vizsgáljon, hasonlítson, ítéljen maga. Legyen szigorú maga iránt“. (53 márc. 2.)

Levelei módszer tekintetében a pedagógusok figyelmét is megérdemlik. Ha nem állíthatni is össze belőlük ars poëticát, megjegyzései érdekes adalékokat nyujtanak költészetéhez, s nemcsak tanári, hanem művészi gondját is mutatják.

Domokos megérdemelte e figyelmet, mind szíve, mind tehetsége szerint. Valósággal bálványozza mes-

terét; távol tőle, folyvást azon töri fejét, mint láthatná. Ha lemegy Szalontára, megnézi az üres kis házat; verset ír róla;[64] állapotáról többször beszámol Aranynak.[65] Arany sem zárja be szívét tanítványa előtt. Leveleik kedélyes hangja bensőbb viszonyra mutat; a megszólítás Domokos részéről: „Kedves Arany bácsi!" — a költő ‚barátjá'-nak írja alá magát s a címzésen is oda teszi: szeretettel. Ír és beszél hivatala bajairól, készülő munkáiról, a hun eposz tervéről. Természetes, hogy Domokos utánozza mesterét; maga is észreveszi s egyik küldeménye mellett azt írja: „Az egyik az ön *Dalnok búja,* hosszabb lére felereszt ve; tudom, köszön majd egy-egy eszmének, mint Béranger, midőn egy francia fiók költő, munkáiból lopott verseit előtte olvasá." (52 júl. 21.)[66] Van mély érzése, jó gondolata, sikerült strófái, verseiben egy-egy rész talpra-esett; népdalszerű formája pergő. Egy versét Arany még 51-ben elküldte Tompának, s az megdicsérte: „Igen szép, érettebbnek látszik e pár sorból, mint életkora mondja" (51 dec. 9., kiadatlan). 52 végén *Te adtad, te vedd el...* versét küldi el Arany; „én ebben a dictiót egészen költőinek, az érzést melegnek találom... Tizenöt éves gyermektől minden esetre elég,... én ily kezdet után merek remélni" (dec. 1.). Tompa azt mondja rá: „Több öröm-

[64] *Ott áll a ház.* Ki van adva *Tisza Domokos versei* közt.

[65] Aranynak Erdeynél közölt levelei szerint, 93. l.

[66] *A fecske* végsorai (52 febr.) a *Háziuraság* végsoraira emlékeztetnek; Aranytól kölcsönzi címét az *Árkádia-féle* (53 nov.), Giovanna (53 nov.) a *Daliás Idők* tervének árnyékában fakad; balladával tesz kísérletet (53 júl. 18., szept. 23.). Az *Ősszel* angolra fordításával is megpróbálkozik (53 okt. 11. s követk. lev.).

mel olvastam ezt a kis verset, mint félévi *Hölgyfutár*-t" (53 jan.).

Ötvenkettő nyarán Kovács egészen fölmentette tanítványát egyéb tanulástól, hogy Arany ott létének mennél több hasznát és örömét lássa (Kovács levele, júl. 19.); ez időszak hatása meg is látszik Domokos fejlődésén; mesterének szívéhez is közelebb jutott.

Arany szeptember vége felé hagyta el Gesztet. „Alig ment el Arany bácsi, — írja Domokos október 1-én — Fekete úrral[67] a kis szobába mentünk s néztünk egymásra ... hosszú orral. Nem tudom, miért, de engem egy baráttóli megválás, kivált ősszel, akaratlanul a halálra emlékeztet, s ez elszomorít." Bucsú-verset is küld, *Egy költő elutaztára.*

Elrepültél, zengő vándor fecske.
Ember itt már hiába keresne.
Puszta, rideg kicsiny dalos fészked,
Rá szemünk már csak bánattal nézhet.

A költő maga is kedvetlenül tért vissza Kőrösre, szeptember utolsó napján. A nyár folytán semmit sem dolgozott. Természetes visszahatás volt ez két esztendő túlfeszített munkája után. „A vacatiót iszonyú henyeségben töltöttem — írja Tompának (okt. 1.). — Sokak és nagyok voltak vala az én szándékaim és terveim, de bizony azokból semmi sem jött teljesedésbe .. Két hónaptól fogva nem láttam egy *Hölgyfutár*-t vagy *Visszhang*-ot, nem láttam egy verset."[68]

Otthonn „minő változás! Az eddig oly kopár udvar, mit nem tartottam képesnek egy árva fűszál meg-

[67] Fekete Mihály, tanár és író; ekkor nevelője a Bethlen-fiúknak.

[68] Ezt írja a nyárról sógorának is, később, 56 aug. 20.

termésére, övig érő dudva-vegetatióval üdvözölt; a kaput csak félóráig tartó gyomlálás és kapálás után lehetett kinyitni." (Tompának, u. o.) Ez van leírva az *Elhagyott lak* versben, s talán ez út benyomásából való *A puszta rémei.*

Otthon mindenféle baj környékezi, egész télen. Szalontáról visszatérve, még idegenebbnek érzi magát új otthonában. Novemberben a kis udvari szoba padlása, hol a gyermekek háltak, berogyott, a rá rakott kukorica súlya alatt. Rögtönösen ki kellett költözni, csakhogy Kőrösön nem könnyű ám lakást találni.[69] Szerencsére egy tehetős birtokos, Beretvás Gusztáv, önkényt felajánlotta ‚tágas úri portájának nagy részben üresen álló szobáit'.[70] A költő egész kedvtelve írja le az új szállást Tompának. „Áll ez három szép úrias déli, jó nagy szobából. A belső = zöld szoba, tartalmazza tisztességes bútorainkat . . . a középső háló és éttermül szolgál, sárga színre van festve, ajtói, kettős szárnyakkal, a más két szobába s a konyhába nyílnak . . . A harmadik, szélről, lilaszínű, s az én dolgozószobámul szolgál, benne mahagóni fából készült íróasztalom, mit jól ismersz, és könyvpolcom, mit valamely éléskamrából vetettek ki." (52 dec. 1.)[71] A szobák előtt tágas tornác. „. . . igen kényelmes", — írja sógorának, 52 dec. 4. „Azonban itt is van két nagy alkalmatlanság, egy az, hogy csak tavaszig tart a mulatság, más az, hogy a tulajdonos semmi fizetést nem akar elfogadni, miből

[69] Benkó, 51. l. — Arany levele Tompához, 1852 dec. 1.

[70] Arany László megjegyzése a Tompának 52 dec. 1-én írt levél alján. A ház a mai Arany János-utcában, IV. ker. 382. sz. L. Benkó, 52. l.

[71] Ez a tömzsi, egyfiókos, felül rácsos íróasztal ma a kollégium Arany-szobájában van.

némelyek azt jósolják, hogy ha megún bennünket, tél közepén is kihány, a mit én, persze, nem hiszek. Sajátságos ember, az igaz, de jószívű és... generosus." (Tompának, u. o.) „Utóbb elfogadta a tisztességes lakbért, — mondja Arany László — s a család három évig e lakásban maradt."[72]

Az új lakásban egyik baj a másikat éri. „Szegény néném több egy hónapjánál, mióta betegeskedik — írja a költő Erceynek, 53 jan. 15. — ....a kis Julcsa a szakácsné, anyja az ágyból vagy... szobából dirigálja." Márciusban megint fekszik Aranyné, s még májusban is alig szedi össze magát. (Erceynek, 53 márc. 28., május 20.) „Fürdőre kellett volna mennie, — írja Erceynek júl 21. — csak Budára, a mi innen nem lett volna olyan drága". Kovács, aki ezen a télen csak tanítványával lakja a pesti lakást, már karácsonyra várta Aranyt (dec. 22., kiadatlan), most feleségét hívja: „Ha talán a Császárfürdőt kellene nekie használnia, úgy legokosabban tennéd, ha magaddal együtt behoznád ide Pestre, hol én átadnám számotokra az egészen külön álló szobát, mely Kálmán és Lajos számára van szánva... A mi grófnénk tudom, hogy örülni fog, ha valamiben nektek szolgálhatunk. Innen osztán könnyű lenne a gőzösön minden nap fürdőbe menni, mert már most egy kiállása éppen velünk átellenben van, a lánchidon felül." (53 május 8., kiadatlan.)[73] „... hanem olcsó fürdőhöz sem volt pénz. A jó természet kipótolta a fürdő hiányát s megint oly egészséges kezd lenni, mint a makk." (Erceynek

[72] A Tompának írt levélnél. A bér évi 100 frt volt, mint a költő Erceynek írja, 1854 ápr. 25.

[73] Tiszáék háza Szél-utca 209., újabb elnevezés és számozás szerint Nádor-utca 11. sz. II. emelet.

i. h.) Maga sincs jól; feje, füle örökké zúg. (Erceynek, 53 nov. 21., 54 jan. 21.) Orvos, gőzfürdő talán segíthetne, „azonban hiányzik a nervus rerum gerendarum" (u. ahhoz, 54 márc. 1.). Az az egy jó, hogy „a gyerkőczök jól vannak". (Erceynek, 53 júl. 21., s többször.)

Hazulról csupa szomorú hírt hall. Ősszel testvérnénje, Jámborné haláláról tudósítja sógora (53 nov. 21.); lehangolt lelke tompultan érzi a gyászt: „majd mi is oda jutunk", de még évek mulva is eszébe jut, mint búcsúzott tőle nénje sírva, s ő mint vígasztalta, hogy nem utoljára látják egymást. (Erceynek, 55 jún. 30.) „Az én szegény családomból tán már alig is van valaki — azok elpusztultak." (Erceynek, 56 aug. 20.) Szinte szeme előtt hal meg Szász Károly kedves fiatal felesége, a költőnő Iduna; kövére Arany ír négy sort, jeligét is összegyüjtött versei elé. (Tompának, 53 szeptember 1.) Tompáért is aggódik, mert megint bajba került; újév után tudatja: „ismét Kassára idéztettem." (53 jan. 31.) Lévay már az elmúlt júliusban azt írta felőle: „Itt némelyek azt is rebesgetik, hogy talán eklézsiájából is kiteszik" (kiadatlan). Mikor Kőrösön szóba jön a tanári kar kiegészítése, Arany megkérdezi barátját: „Nem jönnél-e magyar irodalmat tanítani az én helyemre?" (53 ápr. 27.) Minthogy Tompa egyebet nem taníthatna, úgylátszik, ő, mint Szász az ő kedvéért, kész volna más tárgyat vállalni, bizonyára a klasszikus nyelveket. A haditörvényszék csakugyan küldött rendeletet a gömöri tractusnak, hogy Tompa ki levén mozdítva hivatalából, töltsék be helyét.[74]

[74] Tompa írja, fekete könyvében, *Budapesti Szemle*, 1918 júl., 499. sz. 18. sz. — Feladója, úgy tudja, egy Szerdahelyi nevü alhadnagy volt.

„A mely pap hadi-törvényszék előtt áll, eo ipso elveszti hivatalát“ — írja Tompa (53 május 17.); de szerencsére ítélet-hozásra nem került sor, a Libényi-féle merényletből a császár szerencsés felgyógyulásának örömére márciusban ‚der weiteren Untersuchung enthoben‘ (u. o.). Tanárnak hát nem megy, inkább ő szeretné barátját ‚valami jó papságra‘ segíteni (u. o.).

Mikor őt Szentesre hívnák papnak, a térképen nézegeti: mennyire esnék ott Kőröstől. (53 szept. 8.)

Ily gondok közt tölti Arany Kőrösön az első pár évet. Nem verstermő hangulat ez. Az irodalomban máskülönben sem telik öröme. Otthonn került kezébe az *Uj Magyar Múzeum* augusztusi száma, *A Nagyidai czigányok* bírálata; Lévay figyelmeztette rá (52 okt. 16.), de akkorra talán maga is olvasta. E meg nem értés nem csak könyvét ítélte el, hanem ízlését, tehetségét, szinte magát is. Mit szólnak hozzá Kőrösön, ha ilyet olvasnak a feldícsért új emberről? Ugyanaz a szám szigorúan bírálta Lévay költeménykötetét is, melyet Aranynak ajánlott; elismert nyelvképessége mellett „nevezetes hidegség terjed el majd mindenik darabján, jeléül annak, hogy a költészet nála írói foglalatosság és szokás inkább, mint szív ügye; ... keveset kellene producálni s könnyüsége elébe készakarva a szigorú forma nehézségeit gördíteni.“ Ezt még a szerény Lévay is zokon vette s azt írta Aranynak: „Én tudom, mily keveset érek, de azt is tudom, hogy vannak nagy férfiak, kik semmit sem érnek“ (okt. 13., kiadatlan részlet). Szeptemberben Tompa regéire került a sor a *Muzeum*-ban; „jobb költőink egyike, — írta róla, — de újabb művei nem csak külső alakban, hanem tárgyi kidolgozásban is mind több sietséget kezdenek elárulni.“ Úgy látszott, mintha Toldy az egész

népies iránynak ellene fordulna. Tetézte mindezt, hogy a *Hölgyfutár* ok nélkül lenyomatta mind a három bírálatot. Egy irodalmi tekintély kedvezőtlen véleménye, így elterjesztve a nagyközönség körében, meggátolta a könyvek terjedését. Betelt, amit Arany tréfásan jósolt a ‚cigány-krónikáról'; ‚vesz a világ egyet, — de csak egyet — abból', azt olvassa, míg széjjel nem szakad, a többi ítéletnapig ott hever a polcon. Csakugyan, három esztendő multán még hatszáz példány volt belőle eladatlan (mint a szerződés utóiratából látni).

A *Hölgyfutár* ‚turpissága' méltán bosszantotta őket; mind a hárman dolgozó-társai voltak, s a lap ugyancsak dícsérgetni szokta ‚bodzfa-poetáit' (Arany Tompának, 52 dec. 1.). Lévay szörnyűködésére (52 okt. 13.) tömjénezett Lisznyai *Palóc dalai*-nak, akinek kicsavart képeit Arany intő például szokta felhozni Tisza Domokos előtt; hízelgett Tóth Kálmánnak, aki Vörösmartyt kicsinyelte, míg saját magáról önhitten beszélt. (Tisza Domokosnak, 52 márc. 22., Szilágyi Istvánnak, 54 márc. 9.) „Az ünnepelt költők már ma csak úgy könnyedén kelnek tökmagról" bosszankodott Lévay (okt. 13.). Tompa már áprilisban unszolta Aranyt: „A *Hölgyfutár*-ral törnünk kell!... a szemtelenség- és középszerűségnek valóságos csirke-költő gépét állította fel." (52 ápr. 13., kiadatlan.) Arany is már régebben elítélte; „e lapban oly erősen grassál egy pár félreismert lángész, hogy becsületes ember nem képes meg nem csömörleni tőle" — írta sógorának, 52 május 31. Nagy Ignác ugyan az év végén is kürtölte neveiket az elmúlt év munkatársai közt, de ezt a kétkulacsosságot már a szelíd Arany is megsokallta; „alig lehet reménye, hogy mi többé valamit adjunk lapjába" — írta Tompának. (52 dec. 1.)

Nem szorultak a *Hölgyfutár*-ra. Szépirodalmi közlönyben nem volt hiány; album több is volt kelleténél. Ott van a naptárokon kívül a *Nők könyve* s a *Nagyenyedi Album*, mindkettőt Szilágyi Sándor szerkeszti, a *Szikszói enyhlapok*-at Császár; Vahot *Losonczi Phönix*-e három kötetig ment s *Magyar Tháliá*-t is indít, „játékszíni almanach'-ot, 1853-ra; Beöthy László *Komáromi Romemlékek*-et ad ki. Arany közremunkálására mindenütt számítanak. Új folyóiratok indulnak. Szilágyi Virgil tudományos és irodalmi *Értesítő*-je 52 májusában átalakul *Budapesti Visszhang*-gá; a *Hölgyfutár*-t Nagy Ignác halálával Berec veszi át; 53-mal indul meg a *Délibáb*, Festetics Leó neve alatt, de voltakép Jókai szerkesztésében, aki siet Aranyt felszólítani (52 dec. 18.); tavasszal kezdi Császár Ferenc a *Divatcsarnok*-ot. Arany mindenikbe adott időnként egy-egy verset, „a mi épen odavaló" (Tompának, 53 május 23.), még a Császár lapjába is, bár erre sem Tompa, sem Lévay nem jó szemmel néztek. (T. 53 máj. 17., jún. 5.; L. 53 máj. 19.) Arany kétszeri felkérésre hajlott s meg is magyarázza, miért. „Salon-lap, előfizetője van jó számmal: szükség tehát, hogy az irodalom azon körökben ne csak holmi nagyreményü porontyok által legyen képviselve — hadd vigye nevünket is oda, hol ‚felfedezik'." (53 máj. 23.) A *Délibáb*-tól visszatartotta annak könnyelmű elve: ‚tüskét-bogarat, akármit, csak sok legyen!' (Erceynek, 53 márc. 2.) Inkább a *Visszhang*-ot pártolta, azt ajánlotta sógorának: „ez lesz a szépirodalmi tehetségek organuma." (52 május 11.) A lap eleinte kizárólagos munkatársai közt említi (11. sz.), később a kizárólagosság elhagyásával. 53-ban ugyanis még egy hetilap támad, a *Szépirodalmi Lapok*; Pákh szer-

keszti, kivel ugyan csak ‚egyszer néztek egymás szeme közé' (Pákh Aranynak, 52 dec. 18., kiadatlan), de segédszerkesztője Gyulai, ez oda vonzza Aranyt. Pákh régi ember az irodalomban; már 45-ben tárcaírója Csengery *Pesti Hirlap*-jának, szellemes, egyéni zománcú író; sziporkázó ötletességét nem törték meg sem körülményei, hogy apja várfogságban volt, öccse sáncon, sem saját kórsága. Egy rosszul kezelt betegség következtében a szabadságharc éveit osztrák fürdőkben töltötte, így, mint ártatlan ember, remélhette lapengedély elnyerését. Sokat szobához, sőt ágyhoz levén kötve, a szerkesztés pepecselő munkájával szerezte kenyerét. Ő volt szerkesztője az *Ujabbkori ismeretek tárá*-nak is, melynél szintén Gyulai segédkezett. Ő már akkor biztatta barátját: „Kezdjen valami vállalatba, ... én szívesen leszek fegyverhordozója."[75] Pákh Jókaival együtt készült megindítani lapját, de a *Délibáb* előbb kapván engedélyt, Jókai ahhoz pártolt.[76] Pákh komoly lapot kívánt a közönség kezébe adni, divatkép nélkül; Eötvös, Kemény, Csengery munkáira számított. Természetesen Aranyt is felszólította. „Hiszem, hogy sikerülnöm fog egy szép központot teremteni." (52 dec. 18., kiadatlan.) „Tedd valahogy lehetővé, hogy lapunk első számát a te költeményeddel kezdhessük" (dec. 24., kiadatlan). Arany *Rozgonyiné*-t küldi fel, de megkésett. A borítékon szerkesztői üzenet köszönte „A. J. urnak K-n" a sürgetés ‚fényes sikerét', de „első számunk már szerkesztve volt." A szám Tompától közölt verset, aki tréfálkozott is az

[75] Gernyeszeg, 51 május 20. Pákhhoz írott leveleit a *Nyugat* közölte, 1911, II. félév, 727. l.

[76] Pákh Gyulainak, 52 dec. 4. — *Nyugat*, 1919. évf.

üzeneten: „Hm! tehát elő akartunk állni mindjár az első számban úgy-e? elkéstünk! oda a dicsőség!“ (53 jan.) Arany több verset küld e lapba, nehány csípős apróságot is a *Csipkebokor* rovatába.

Ennyi lap nehezen él meg egymástól. A *Délibáb* egy évig tart mindössze; a *Szépirodalmi Lapok*-ról Arany megjósolja sógorának: „Nem rossz lapok volnának, nehezen élnek meg.“ (53 márc. 2.) Az első negyedévben két-háromszáz előfizetőig vitte [77] s félév multán megszűnt, hogy aztán a *Vasárnapi Ujság*-ban támadjon föl.

A szerkesztők versengnek Arany munkáiért. Két-három levelet is írnak egy versért. „A divatlapok majd megölnek“ — mondja (Tompának, 54 febr. 13.). „Most bezzeg írhatnék eleget, volna is hova, mégis keveset dolgozom. Többnyire lehangolt vagyok. — — nem szeretek vásárra dolgozni, az ihletés pedig nagyon ritka.“ (Sógorának, 53 márc. 2.) Kis versekhez hiányzik az ösztönző benyomás; tartózkodóvá teszi az irodalmi divat áramlata; különben is nagy epikai tervek lebegnek előtte s kötik le erejét. „A kalendárium és népkönyvcsinálók erősen ostromolnak, de átláttam, hogy ha én erőmet arra fecsérlem, hogy mindenki igényének megfeleljek, akkor sohasem fogok valami nagyobbszerűt létrehozni; annak okáért ritkítom az apró-cseprő verseket“ — írja sógorának (54 jún. 21.).

Arany 52—53-ban alig másfél tucat kis verset ad ki egy-egy évben. Lévay szóvá is teszi ezt (53 május 19.). Arany azt feleli: „Hogy a lapokban ritkán látod költeményeimet: ez előtted szokott dolog lehetne. — —

[77] Pákh Tompának, 53 febr. 3., közölve *Irodalomtörténeti Közlemények*, XXII. 105. l.

a lyrából egy kissé már kinőttem, kivénültem, mondvacsinált érzelmeket nem tudok pengetni; eposznak pedig tárgy kell, olyan tárgy, minek költőisége az embert mintegy megüsse, átvillanyozza ... ily tárgy azonban nem mindig akad." (53 május 28.) Most éppen egy nagy terv körvonalai gomolyognak körülte; tanulmányok kötik le. Mint régebben Vörösmarty gáncsa, most Toldy Ferenc ítélete cseng fülében s szeretné a csorbát kiköszörülni. Egy nagy ‚népies hősköltemény' gondolatát már 47-ben forgatta fejében. (Szilágyi Istvánnak, jan 9.) A vezérek, Árpád korára gondolt; „akkor még az egész magyar nép szabad és harczos volt" (nagypént.); eszerint nem csak előadását képzelte népiesnek: hőse is a nép lett volna. „Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik — írja Petőfinek (47 febr. 8.). — E föladatot azonban csak te birnád meg." Petőfi — talán éppen e biztatásra — bele is fogott, forma dolgában is Aranyt követve. 48 jan. 29-én mondja barátjának: „Én most *Lehel*-t írom elbeszélő költeményben, röviden ... olyan nyolc soros alexandrinusokban, mint a te ... *Toldid*."[78] Ezzel mintegy elvette Arany elől kiszemelt

[78] Havas azt hiszi, hogy e terv 47-ben, a szalontai napok alatt fogamzott meg benne; Petőfi-kiadás, I. 422. — Grexa Gyula rámutat, hogy Arany levelének egyes kifejezései: a magvetők gubája, hogy ily verset a ‚nemesi rend' átvenne a néptől s ‚lenne a költészet nemcsak az írástudók és farizeusok' költészete, — visszacsengenek Petőfinél:

Nem írástudóknak, nem az úri rendnek,
De beszélek szűrös-gubás embereknek.

tárgya egy részét. Nála még úgy is *Toldi estéje* volt soron, azután pedig nem volt ily műre nyugalom, hangulat, lehetőség. A tárgyban is rejlett nehézség. Árpád s a vezérek körül a monda nem kristályosult ki egységesen; a krónikás csak foszlányait jegyezte föl, szinte akaratlanul. Tetteik összefolytak ugyan a honfoglalás nagy tényébe, de egyenként meglehetősen külön állók, mint Botond és Lehel mondái; az egésznek szempontjából mindenik csak epizód.[79] A szétágazó cselekvényt költői leleménynek kellene összekapcsolni, de mi köré, mikor a hősök mindegyike alig több puszta névnél, szinte személytelenek, emberré tételük pedig lefokozás veszélyével járhat. Ez az oka, hogy Árpádról nem szólt eposz; ha ki belefogott is, félbe hagyta. Ráday ‚bajnoki éneke' alig jutott túl a kezdet kezdetén; Csokonai magával vitte kora sírjába a ‚heroica epopoeia' tervét, melyhez Homerost és Tassot tanulmányozta, s közben Dugonics-féle érzelmes jelenetekkel szőtte volna át. Czuczor *Augsburgi ütközet*-e (1824) és *Botond*-ja (1833) csak részleteket dolgoztak föl. Pázmándi Horvát Endrét váltig sürgette Horvát István, de a monda és a történet hézagai feltartóztatták, annyira, hogy 1821-ben kezdett *Árpád*-ja csak *Zalán futása* után, 31-ben látott napvilágot. Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposza törte meg az utat, *A székelyek Erdélyben* (1823); ez gyujtotta fel Vörösmarty képzeletét, hogy megírta *Zalán futásá*-t. Művén is megérzenek a tárgy leküzdhetetlen nehézségei: az alakok élettelen volta s a cselekmény központjának hiánya, de a nemzet érzését egész eréllyel bírta illetni, s a honfoglalásnak epikai megéneklője lett.

[79] Garay az *Árpádok*-ban (1844) csak laza költeményfüzért font a vezérek és királyok körül,

Arany alaposan forgatta fejében e tárgyat; találgatta a személy- és helységnevek valószerű kiejtését, melyeket később szerzett Anonymusának szövege mellé is odajegyez; e búvárkodás közben kutatta fel a krónikában a monda szakadozott szálait, miről később *Naiv eposzunk* tanulmányát írta; a költői vizsgálódásból irodalomtörténeti értekezés vált.

A közhangulat kedvező lett volna egy hőskölteményre. Egyaránt éber volt a nemzeti és a történelmi érzés. Az irodalom mint a nemzeti szellem ébresztője és fenntartója követelt érdeklődést. Toldy Ferenc a Kisfaludy-Társaság *Hellén-könyvtárá*-ban Szabó Károly Euripides-fordításának második kötete előtt az irodalom nemzeti fontosságát fejtegeti: az részeltette az országot a XVI. században bátor haladásban, ez keltette föl a XVIII.-ban ‚disztelen álmából'; „ujra itt az idő, melyben nemzetiségünk aggodalmasan keresi a megmentőt, kit, ha valahol, az irodalomban lelend föl kétségtelenül. Minden egyéb felsőség ingatag, csak a szellemé biztos és maradandó... Ebben nemzetünk jövője és semmi egyébben." 1848 végén írta ezt, de a könyv csak 50-ben jelent meg; intelme ekkor még korszerűbb volt. Megindította az *Uj Magyar Muzeum*-ot, e jeligével Claudianusból: „... peragit tranquilla potestas quae violenta nequit." ‚E néhány szó átrepülte a kebleket' — írja emlékezéseiben.[80] Füzeteiben Toldy minden irodalmi vállalkozást buzdít, mert úgy látja, „a zsibbadt kedélyek eszmélnek". „Pártoljátok mindenek fölött az irodalmat, — kiáltja — s melyből egykor lelkesedést merítettetek, merítsetek abból most bizo-

[80] *Toldy Ferenc hátrahagyott irataiból.* — *Budapesti Szemle*, 1879, XIX. kötet, 393. l.

dalmat és kitűrést."[81] Lelkesen magyarázza, hogy a nemzeti életnek egyik alapja a földirati fekvés, másik az érzés, harmadik „a leélt idők emlékezete", melynek a külső tettek tudása csak egyik ága, — a szellemi művek maradványa az irodalom.[82] Ezért indítja meg a *Nemzeti Könyvtár*-t s írja meg ügyében ‚buzgó esdeklés'-ét. Magyarázatul készíti munkáját *A magyar történeti költészetről Zrinyi előtt*, s adja ki 51-ben *A magyar nemzeti irodalom történeté*-t két kötetben.

Írókban és közönségben fölébredt az érdeklődés a nemzeti mult iránt. Jósika a külföldről folytatta történeti regényei sorát *Eszther*-rel s *A nagyszebeni királybíró*-val (53), Jókai is a történelemhez fordult, *Erdély aranykora* s a *Török világ* rajzaival (1852, 53), az egykorú feljegyzésekre támaszkodva, melyeket ekkor adott ki Toldy Ferenc.

A történet-tudomány a történelmi érzéket ébresztgeti. A nemzet a mult küzdelmei és dicsősége felé fordult bizalomért. A történetírók ezért merültek a mult vizsgálatába. Szalay László azt írta Eötvösnek: „Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész multja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk."[83] Az Akadémia felolvasásai, az *Uj Magyar Múzeum* tanulmányai sokat foglalkoznak a régi történelemmel, különösen az eredet, az ősi műveltség s a pogány vallás kérdésével, így Szontagh Gusztáv, Jászay Pál, Érdy János, Lugossy József, Ipolyi Arnold. E ku-

[81] Az *Új Magyar Múzeum* 1851. évi ápr. 1. füzetében, a *Losonci Phönix*-ről írva.

[82] Az *Új Magyar Múzeum* 1851 ápr. számában.

[83] Idézi Eötvös, emlékbeszédében.

tatások világosabbá teszik a kort, anyagot adnak reálisabb rajzához, messzebb viszik a költői érdeklődést az őskorba, a hún hagyományokig. A magyarokat a hagyomány s e korban különösen Wenzel Gusztáv kutatásai a hatalmas ‚hún-scytha népcsalád' tagjának nézték, mely világtörténeti szerepet vitt ‚a IV. században a húnoknak Európában történt fellépésével' és Etelével, a IX.-ben ‚magyar őseink e földön letelepedésében'.[84]

1852-ben kezdte meg Thierry Amadé Atilla-tanulmányainak közzétételét s ezekben történeti ténynek veszi a hún-magyar rokonságot. Ezért ismerteti s fordítja le később Szabó Károly, mert „nemzeti hagyományainak és könyveink szerint Atilla hún jaiban véreinket ismerjük".[85]

A két mondakör e kapcsolata nyereség volt a költőkre, mert így az egységesebb, dúsabb, költőibb hún mondával is a magyar mondakörben maradtak. Az

[84] Wenzel Gusztáv: *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről.* — *Új Magyar Múzeum,* 1851, különösen 432., 437., 438. l.

[85] Szabó Károly kivonatos ismertetése a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 1853 jan. 16.; az idézett szavak a kísérő jegyzetben. — Csak 1876-ban, *Magyarország ethnographiájá*-ban vitatta Hunfalvy Pál, hogy a magyarok a húnokról keresztény német papjaiktól hallottak először s ezek költötték a hún-magyar atyafiságot. Méltán hangoztatta e nézettel szemben Gyulai Pál egy rövid jegyzetben Riedl Frigyesnek a hún mondát szintén könyvmondának tartó értekezése végén: „Vajjon a könyvmonda elterjedhetett volna-e így? Semmiféle monda nem terjedhet el, ha nem köti magát valamely élő emlékhez. — — bárhova üssön is ki a kutatás, e monda nemzeti mondánk marad, mert elfogadta a nép s költőiségénél fogva a magyar epikai költészetnek folyvást lelkesítő forrása." *Budapesti Szemle,* XXVII. Riedl Frigyes cikke: *A magyar húnmondák* 321—340. l., Gyulai jegyzete 341. l.

irodalomtörténetben Toldy a hún mondát ‚a két nép tőrokonsága' bizonyítékául nézi, melynek tárgyát Csaba népe vitte vissza magával keletre, ott közlötték az V. század óta a Volga és Don közt székelt magyarokkal, kik közt ‚lelkesítő nemzeti kincsül fentartatott', míg a IX. században ‚visszahozták régi bölcsejébe', a Duna-Tisza közzé.[86] Wenzel Gusztáv a hún-monda szálait összeszőtte a gazdag német hősmondákkal, melyekben szintén föltetszik Atilla alakja.[87] A nép-eposz tervének első hallatára Szilágyi István is mindjárt a *Nibelungen Noth*-ra figyelmeztette barátját: „Etele királyról nép-eposz az, a németek első legrégibb hőskölteménye." (47 márc. 12.) Arany szeretné olvasni (nagypént.); Szilágyi meg is rendeli számára, s Ossiant vele, mert Árpád korával ‚patriarchalis oldalt tekintve, nagy a hasonlatosság' (ápr. 9.). Arany várja is a könyvet, „majd mond talán valamit" (47 szept. 6.), de csak nem érkezik meg (48 jan. 27.). A népköltemény mintájául ajánlott mű tárgya szerint így is Atillához vitte a költő gondolatát. Mindez összehatott, hogy a költő a krónikákban tovább lapozzon visszafelé, a hún hagyományokig. Itt több és költőibb mondai elemet talált, mert a krónikások, kik a magyar énekmondók csácsogásait lenézték, a hún atyafisággal büszkélkedtek. A hún monda a magyar hagyományban külön színezetű, Csabára vonatkozó része eredeti, s a székelyeken át egybekapcsolódik a magyar honfogla-

[86] Toldy értekezése: *A pogány magyarok műveltségi állapotjai, Új Magyar Múzeum,* 1850, 37—8. l.; ugyanez átdolgozva *A magyar nemzeti irodalom története* c. könyvében, 1851, I. k. 17. §.

[87] *Eszmetöredékek a magyar nemzeti hősmonda történeti méltatására.* — *Reguly-Album,* 1850, 1—91. l.

lással. E monda-kinccset a költészet nem aknázta ki, mert inkább vonzotta a közvetlen nemzeti tárgy, Árpád honszerzése. E körből csak Bessenyei *Buda tragédiája* (1773), Székely Sándor kis eposza jelentek meg könyvben. Székely költeménye a ‚Honnyos Nemzetről' szól, mint a húnokat nevezi, a székelyek településéről Atilla fia Irnak által, s így érintkezik a magyar történettel. Lassanként mindez a hún mondákhoz fordította a költő figyelmét.[88]

Lelkében föléled a nagy nemzeti hősköltemény terve. A történelmi kutatás egyengeti a komoly képzelet útját, mely nem légvárakat akar emelni, hanem a mult nyomain kíván járni, a hagyományén és mondáén. Minden népnek megvan ősi eposza, a germánokéban, íme, Atilla is él, „csak nekünk nincs semmink". „A honfoglalást tárgyaló történeti költemény ... egészben véve idomtalan rimkrónika" — írja *Naiv eposzunk*-ról szóló vizsgálódásaiban. Sokszor boszankodik, hogy nálunk, „circiter az Árpád királyok, vagy Lajos-Mátyás alatt még csak olyan epicus sem cseperedett, mind Firdusi". (Gyulainak, 54 jan. 21.) Pedig „Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot", hiszen a mese és jellemek, a belső idom iránt — a népmesék tanusága szerint — nem hiányzik a kellő érzék. *(Naiv eposzunk.)* — Tehetsége sarkallja, hogy ő alkossa meg a nagy nemzeti hősköltemenyt, a hún hagyományból, mely testvére a magyarnak.

1852 nyarán alkalmasint krónikákat olvasgagott a geszti könyvtárban; képzelete az őskorban

[88] Arany László már a szabadságharc korától fogva ‚Atilláról szóló epos' tervéről beszél, atyja *Hátrahagyott Versei*-nek bevezetésében.

időzött s tervet szövögetett. Ez év végén elárul belőle valamit Tompának. Arról ír, hogy a *Szikszói enyhlapok* számára kellene valamit küldenie; „terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint eltévedek“ — mondja (dec. 1.) a *Nagyidai czigányok* balsikerére célozva. December 8-án már készen volt az említett művel; a dátum alája van írva. *Keveháza* ez; egy összeszorított eposz, mely a húnok beáradását festi Pannonia földjére, Atilla elődei korában. Tárgya elég egy epopoeiára, előadása balladai erejű s gyorsaságú. Első szavával keselyűk gyülekezését festi, ezzel felköltve a roppant pusztulás előérzetét; homéri ősiségű kép ez, hogy az elesettek a madarak prédái. Már itt megjelöli a helyszínt: a Duna partját és Kelen hegyét; ott vígad éjtszaka az ellen, Macrinus és Detre, gondtalanul, míg a hún vezér, Keve, tömlőkön átkel a vizen; innen a Kelenföld neve, mondja a vers, a régi ének népies-tudákos névmagyarázatával. Minden csupa szín és mozgalom itt: ahogy a tömlőkből kiöntik a bort, az éjtszakában fehérlő víz, amint zubogni kezd és fölleg úszik rajta: az átkelő had. Egy pillanatra felvillan a tivornyázó ellen; a hirtelen rajtaütésre nem marad a városból kő kövön, — s erre elég egy versszak nyolc sora. A két sereg harca egy eseményben összpontosul: Keve elesik eltévedt hún nyíltól; ellenség nem bírt neki ártani; Detre felülkerül; százhúszezer hún s kétannyi ellenség fekszik a mezőn. A húnok áldozatra gyűlnek, Ármányt kiengesztelni; s a ‚fél tábor temeti a másik felét'. Harmadnap az elhúzódó ellen nyomába erednek, a Húnbércen utólérik; a tusa ereje megint párharcba gyűl. Bendegúz levágja Makrint, Detrével frigyet köt, a hún nép hálát ad Hadúrnak. 38 versszakban egy hárómenekes eposz: az átkelés, a tárnok-

völgyi csata s az új harc Cezumórnál. Az események rohama pusztító zivatarként száguld; érezni, hogy Kelet és Nyugat tusája ez, mely megrázza a földet. Minden csupa epikai nagyítás: a mező látszik megmozdulni, mint a dunsinani erdő; minden fűszál egy kelevéz, a hűvös éjben hő szellőt áraszt a százezrek lehellete. Az ellenség mint a fövény, gyűszű nekik a város; a hún sereg alatt hajlik a part, akár a jég; nyilaiktól elborul a nap — ez herodotosi közhely; a völgy a had egy lábnyoma, hol fű sokáig nem terem, egy toppantására eltűnt egy emberöltő. Költői, regebeli az időszámítás, a harc alatt két hajnal kelt az ég átellenén s meg visszajött az éjtszaka: azaz esthajnallal kezdődött s tartott reggelen át a másnap éjtszakába. Felsőbb hatalmak beavatkozását érezni: a keselyűk veszélyt jósolnak, a küzdők fölött vészbanyák szárnyalnak, a zászlón a turul csüggedten áll, végül repesve szálldos. Mindez az ősi, babonás képzeletre vall, mintha a ködös emlékű Monda maga sugallná s egyszersmind babonás sejtelmeket ébreszt. A költő maga is beleszól: megállítaná a napot, mint Gibeonban, csakhogy ne lássák Keve elestét; a bajnoki temetés leírását a hősi halál dícséretével kezdi; ezekkel aláfesti érzésünket, anélkül, hogy feltartana. Az esemény strófánként, soronként előre lép, tettre tett nyomul, oly rohanón, mint az álomban. Van az egészen valami ossiani: mindent a múlt ködén át látunk, megnagyítva és sejtelmessé emelve.

Gvulai lelkesültében szinte rövid tanulmányt írt e kisded eposzról,[89] méltányolva, hogy ős-történe-

[89] A *Szikszói enyhlapok* tartalmát ismertetve a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 1853 febr. 24. — A szerkesztő, Császár, immel-ámmal fogadta, mi Aranynak tudomására esett. (Tompá-

tünk legrégibb szakából veszi tárgyát, honnan „csak nehány száraz adat jutott ránk, a népköltészet mit sem őrzött meg s hitregéjéről alig tudunk többet, mint menyit a jelen század költői költöttek. E miatt a tárgyhoz képest bizonyos homályban jelennek meg hősei, kikre csak a tábortüzek és szikrázó kardok világítanak, hogy fölismerhessük őket s dicsfényben lássuk. — Az egész eposzon a hang uralkodik a tárgy fölött, azonban a tárgytól van kölcsönözve és hatalmas, méltóságos.“ Kiemeli Arany ‚ritka nyelvhatalmát, technikai könnyűségét s azon bámulatos sajátságát, mely a szavak hangjaival a természet képeit s az érzések árnyalatait oly mesterien festi’.[90]

Valóban, nemcsak a hexameter hosszú soraiból szabadította ki a hőskölteményt, mi ily drámai előadást nem is engedne: hanem ódon zománcot önt a nyelvre, mely annyira illik e tárgyhoz. Erejét elsősorban az egyszerűségnek és tömörségnek köszöni, hogy a rövid sorokba egész mondatokat vagy legalább önálló értelmű részeket sürít, s annak az eltanulhatlan, veleszületett érzéknek, mely mindig eltalálja a legkifejezőbb hangot. A gyors események sietős, rövid szavakkal vannak előadva, feltűnően sok az egy- és

nak, 57 febr. 5., kiadva a *Budapesti Szemlé*-ben, 1907 okt. szám.) A lágy sonettók pengetője nem érthette meg ez acélos költeményt.

[90] Ugyane vonásokat emeli ki Szász Károly. „E költemény valóban csodálatos hatást tesz kedélyünkre. Tárgya fölött annyira uralkodik a hang, hogy képzelődésünkön is egészen uralkodóvá lesz. Ha Arany több eposzt e kicsinynél nem írt volna is, a legkitűnőbb epikusok közé tartoznék.“ (Arany *Összes költeményei*-nek ismertetésében. *Budapesti Közlöny*, 1867 ápr. 12—14.)

kéttagú szó;[91] a temetés hangulatát mélyebb hangok, hosszabb szavak által lassított ritmus érezteti; fülünkbe szűrődik a ‚búsan búgó lassu gyász ének' moraja s szinte hallani a repdeső turulos zászló csattogását, mikor ‚a keleti szellő vigan lebegteti.'

E rövid mű gazdag tanulmányon épül; a kéziraton s az első kiadásnál a költő tizennyolc tárgyi jegyzetet fűz a szöveghez.[92] Az esemény Kézai krónikájában legkerekebben elmondott része a hún mondának. Mint Zlinszky Aladár kimutatta, Arany innen merítette tárgyát.[93] Pannoniát ekkor a longobard

[91] Pl. a 14., 16., 19. vszak.

[92] Tolnai Vilmos: *Arany ‚Keveháza' c. költeményéről. (Irodalomtörténeti Közlemények,* XXXII. 1922, 27—38. l.). E forrástanulmány közli az első kiadás jegyzeteit (nagyjában egyezők a kéziraton levőkkel) s azokat is magyarázatokkal kíséri. A 4. versszaknál rámutat, hogy a költő „a harcra gyűlő sereg tarkaságát a katalaunumi csata rajzából veszi, ott csődült egybe észak és dél, kelet és nyugat minden népe szörnyű mérkőzésre". A költeményben itt említett herul és alán népnévre Tolnai Oláh Miklós *Hungaria et Atila* művében talált rá; e könyvről a költő Tisza Domokosnak azt írja, hogy ‚kezénél van'. (53 május 20., kiadatlan.) A szürr nép nevét, amint Arany a Scyrrus népet írja, Priszkosz Rhetornál olvashatni, Bél *Adparatusá*-ban, de mindezeket együtt említi Thierry Amadé Atilla életrajzában, mely a *Revue des Deux Mondes* 1852-i évfolyamában jelent meg. Tolnai csak a catalauni csata leírására építi, hogy Arany olvasta Thierry-t. Az alábbiak több pontban világítják meg Thierry hatását, melyet eddig senki sem vett kellő figyelembe.

[93] *Arany kisebb történeti költeményei. — Irodalomtörténeti Közlemények,* XI. 1901, 266. s köv. l. — Kézainak Horányi-féle kiadása volt meg nála később. Megvan Kézainál Potentiana, Tavarnucvelg, Zazholm (Anonymusnál Centum montes), Cuveazoa, a Budai Krónikában: Keveháza, Thuróczinál Keweháza és Tarnokwelgh.

származású Macrinus[94] tetrarcha kormányozta; a húnok ellen segítséget kért Rómától, s Detrét küldték.[95] A tárnokvölgyi ütközet a krónikában a húnok vereségével végződik, — a költő eldöntetlennek veszi az általános kimerültségben. Kézai 125 ezer halottat számlál a húnok részén, 210 ezret az ellenségén; Arany e számhoz is hű. Kevét a krónika szerint az országút mellé temetik, követ állítanak dombjára s a helyet azontúl Keveházának hívják.[96] Cezunmaurnál vívják az új ütközetet; itt esik el Wela, Rewa és Caducha, mit a költő beolvaszt az első csatába, hogy a másodikra csak a hún győzelem maradjon. Detre meghódolását a költő Kézainak egy későbbi helyéből előlegezi; erre általánosságban rámutatott Zlinszky; Luczenbachernél is olvassa ‚a kúnokhoz állott' halhatatlan Detrét.[97] A hún temetkezésre nézve Luczen-

[94] Petz Gedeon hozzávetése szerint: Martianus császár, Atilla kortársa. — *A magyar húnmonda*, 37—38. l.

[95] Kézainál: Ditricum Veronensem Alamannum natione. Thuróczi megjegyzi, hogy ez: Theodoricus de Verona, Ostrogothorum Rex, vagyis hogy Theodorich, a német hősmonda Dietrich von Bern-je, Atilla korába a német monda teszi, valósággal még nem is élt a hún király halálakor. — *Szász*-nak Arany nemcsak az *alamannus* után írja, hanem másik főforrása, Luczenbacher értekezése nyomán, ki beronai szász Detrét és Szászhalmot emleget. A 3. versszak mellé a költő odateszi: „A *vashomlokú* vagy *halhatatlan* Detre"; Thuróczi írja: „Sagittae truncum ... in fronte detulisse ... narratur. Hungarorumque in idiomata *halhatalan Detre* dici meruit." Cap. XII. — Luczenbacher is így nevezi.

[96] „Cuwemque Capitaneum prope stratam, ubi statua est erecta lapidea more Scitico solemniter terrae commendarunt, partesque illius territorii Cuweazoa propter hoc vocaverunt."

[97] E hely Szabó Károly fordítása szerint: a czézönmauri ütközet után Etele tiszántúli szállásán „udvart tartata, melyre

bacher János értekezése volt forrása: *A pogány magyar sírokról,*[98] mire a költő maga utalt az első megjelenés helyén, a 26. versszaknál. Luczenbacher több sírt felbontott Érd és Bata közt, Százhalom környékén, hol akkor még a kúnhalmok egész lánca állott; azokban jelkövek alatt égés-nyomokat talált, elhamvadt tetemek maradványaival; a hamu közt nyílcsúcsot, tört vas- és rézdarabokat. Egyik halom közepén „földszint nagy gödör volt; nem ásva, hanem hordott földből körültöltve s kövekkel kirakva, ezek és a földhányadék között égés fekvetek, a hányt föld között pedig fa maradványok jöttek elő." Ez a költő ‚tölcséres dombja'.[99]

Azt az ősi felfogást, hogy a levágott vitéz a másvilágon szolgája lesz legyőzőjének, Toldy Ferenc irodalomtörténetéből vette, mint maga feljegyezte (a 18. versszaknál. Toldy id. műve, 185. l.)[100]

Németország fejedelmeivel Veronai Ditrik is megjelenvén, Ethelének és a húnoknak teljesen meghódola".

[98] *Akadémiai Értesítő,* 1847, 216. és 282. s köv. lapokon, ábrákkal. Zlinszky ezt a forrást is ösmertette.

[99] Luczenbacher reconstruálja a támadás éjszakáját úgy, hogy Macrinus és Detre biztonságban érzik magukat. „Most nyugalmasan tölthetjük az éjszakát, ellenségünket a Duna választja tőlünk ... hajóik nincsenek." E részlet egyezésére Tolnai Vilmos mutatott rá. — Luczenbachert követi abban is, hogy hún helyett kúnt írt, Húnbérc helyett Kúnbércet. Luczenbachernek „a húnok, azaz *kúnok,* a magyarok vérrokonai". Szabó Károly is azt mondja Priszkosz-fordítása bevezetésének egyik jegyzetében *(Új Magyar Múzeum,* 1851, 548. l.) „a nagy hún, helyesebben khún király" s hivatkozik a byzanci történetírók *χουννοι* = *όννοι* írására.

[100] Thuróczban is aláhúzta: „Est namque fides Scythicorum, ut, quoscunque viventes occiderent in alio seculo, ipsis servire teneantur."

Amennyire lehetséges, alappal állítja össze hún mitológiáját is. Haddúr Aranyosrákosi Székely leleménye, tőle vette át Vörösmarty, őtőle Arany. Vele szemben a rontó elemet Vörösmartynál Ármány személyesíti, Toldynál e fogalom Ármány (Ahriman) vagy ördöng; később Manó; Arany mindkettőt átveszi, az utóbbi magyarabb és hagyomány-ízű, a másik kifejezőbb.[101] Ez egyszerű dualizmus körét a költő megbővíti a népi képzelet tündéres módján. 1851-ben adta közre Ipolyi Arnold *Magyar mythologiá*-jának egy részletét, *Tündérek a magyar ősvallásban* c'mmel.[102] Szól itt kártevő tündérekről, ‚végzetszerű tündéri hadnemtők'-ről; egynek veszi őket ‚a hellen mythos hadintéző végzetnőivel', kik ‚fogcsikorgva dühöngnek a csatában, mint a walküriák', ‚tisztök a harcot eldönteni'; ‚parcai alakok', számra hárman. Ime, a ‚vészbanyák' családfája; a költő jegyzete még azt is megjegyzi róluk: „... ily csodás némberekről is látszik tudni valamit a hún-magyar hitrege — legalább külföldi mondák szerint". — A harc kimenetelét megérzi a turul madár is. Kézai azt írja, Etele zászlaján koronás sas lengett, magyar szóval turul. Ipolyi tud egy normann regét, melyben három nővér bűvös zászlót sző s reá egy sas képét; ha győzelem néz a normannokra, a sas repkedve elevennek látszik; ha vereség van rájuk mérve, egyenest csüng le, mozdu-

[101] Toldy irodalomtörténetének az *Új Magyar Múzeum*-ban 1850 okt. 1. közölt részletében *(A pogány magyarok míveltségi állapotjai)* még ármány (Ahriman) vagy ördöng; *Irodalomtörténeté*-ben *Ármány*, vagyis *Manó* (12. l.).

[102] Az *Új Magyar Múzeum*-ban, 1851 aug., szept. Az idézett helyek a 600—605. lapokon.

latlan.[103] Így csüng, így lobog a zászló sasa *Keveházában* is.

Ennyi tanulmány teszi elevenné, színessé a képet. A költemény a hún-mondakörből sarjadt, de alig volt mindjárt egy hún eposzba szánva, erre vallanak az utolsó sorok, az is, hogy az első dolgozat VI. éneke más szavakkal mondja el e történetet. Szerencsés gondolat, hogy a mondakör ily messze eső részeit a költő önálló énekekben dolgozta fel; később a csoda-szarvas regéjével is így lesz, melyet előbb csak Buda álmába sző be, ható erővel; utóbb mind'nkább önállón illeszti bele az egészbe, *Keveházát* először Atilla temetési ünnepébe. Lehet, eleinte kisebb hős-énekeket készült írni a nagy mondakörből — erre mutatna a *Két éles kard* c. ballada-töredék, mely Etelének Marcianus császárhoz küldött követségéről szól; de az is lehet, hogy a monda e balladának szánt forgácsát éppen a kikerekedő hún eposz miatt ejtette el, hogy túlságosan ki ne zsákmányoljon egy tárgyat.

Buzgón tanulmányozza az egész hún-mondakört. Gyüjtögeti a forrásokat. Megkéri Domokost, „sétái alkalmával ejtené útba a jóféle antiquariusokat" s szerezné meg („nem felette drágán") Schwandtnert, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuïni*, Kézait Hoványi kiadásában, Thuróczi krónikáját, Endlicher *Monumentá*-it és a budai krónikát. (53 jan. 20.) Domokos és Kovács el is járnak a megbízásban s megveszik a kívánt könyveket. Arany meg-

[103] Ipolyinál az 51-ben kiadott részletben, 603—605. l. — Az első versszaknál Arany jegyzete megmagyarázza a turult; Ipolyi nyomán ölyűnek veszi: „*toroly* = *tor-ölyü*, a holttestekeni lakmározástól", mondja a kéziraton, „mint a *karoly* a karra szállástól".

örvend Schwandtner szép bőrkötésű I. kötetének, melyben Anonymus és Thuróczi mellett, „melyeket Kőrös és Kecskemét tékái nem bírnak kiállítani", Rogerius *Miserabile Carmen*-jét is megtalálja, „mely azonban sem carmen, sem miserabile, hanem legjobb egykorú forrás a tatárjárás történetéhez" (53 febr. 5.); még a kötet végére szorult Petrus Ranzanusnak is veszi hasznát. Csak Endlichert nem kapják meg, melyről pedig azt hitte, „még könyvkereskedésben is megkapható, mert nem régi kiadás" (53 jan. 20.).

Podhraczky *Chronicon Budense*-jének azért örvend, mert „nem a csupasz textus, ... a jegyzetek többet érnek. Különösen a nekem hozzáférhetlen dubniczi krónikának épen azon helyeit idézik, melyekre most szükségem van." (53 febr. 5., kiadatlan.) A Dubniczi krónika Nagy Lajos korához nyujt bőven adatokat, ekkor tehát még a *Daliás Idők*-ön dolgozott; a IV. ének hivatkozik e krónikára, négyszer is.

Májusban már azt írja: „Jelenleg oly könyvekre volna szükségem, mik a hún-magyar mythologiára, különösen a hún történetre vonatkoznának." Oláh Miklós, a pozsonyi krónika ‚kéznél van'; „a byzanczi írókból is kaptam valamit, Priscus Rhétort pld.; szeretném még Jornandest, de rebus geticis, — szóval a mi csak azon korra vonatkozik." (Tisza D.-nak, 53 május 20.) Ekkor már a hún eposz terve ragadta magához.[104] Különösen sürgeti a *Nibelungen*-t; „ha Garaynál az enyém fel nem található, hát vegye meg

[104] A forrásokat e levelek ismerete nélkül felkutatta Grexa Gyula: *Arany János Csaba királyfi-jának töredékei* c. dolgozatában. — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1917, I., II. és III. füzet, s helyreigazítások a IV. végén. — Helyes nyomokra jutott, de a kiaknázás dolgában nem mindenben követ-

(Gyulai) a legjobb fordításban" (T. Domokosnak, május, 20., kiadatlan); ebből sovány adatok helyett mondai vonásokat remélt, a monda szellemének ihletését. Pákhra b'zza, hogy a könyvek árát versei díjából adja meg Kovácsnak. (T. Domokosnak, márc. 2., kiadatlan.) Akkoriban több vidéki városnak háza volt Pesten, így Nagykőrösnek is, a Nyár-utcában; oda vitte el Kovács a könyveket, átadta a házmesternek, s ha valaki fent járt Kőrösről, magával vitte. (Kovács levele, 53 jan. 27., kiadatlan.) Pünkösd ünnepe előtt Arany is megfordult Pesten. (T. D. 1853 május 18; Arany, május 20.).

Eötvös József is ajánlta könyveit. Tisza Domokos írja levelében, hogy az ünnepen Eötvös beszélt Gyulaival; „igen sajnálta, hogy Arany bácsival nem találkozhatott, és miután *Keveházá*-t és a balladákat ujra egész lelkesedéssel feldícsérte volna, rábízta Gyulaira, ... írja meg, hogy neki több érdekes tárgyakat tartalmazó könyvei vannak, melyekkel bármikor szivesen szolgál. Gyulai feljegyzé ezt esze táblájára — tréfálkozik Domokos —, de hogy tegnap meglátogattam, jónak látta azt a restség nyullábával letörölni s nekem adta át ez izenetet." (53 május 18., kiadatlan.) Eötvös Kaulbach híres *Hunnenschlacht*-jának acélmetszetét is készül megküldeni, ihletőül. (Gyulai, 54 jan. 16.)

Ilyen úton-módon juthatott Arany kezébe Thierry Amadé első munkája: *Histoire d'Attila*, mely

jük az ő forrás-megjelöléseit. — Jornandesnek nincs nyoma könyvei közt; amit állítólag innen merít, azt mind megtalálni Thierry alább idézett értekezésében; Thierryn keresztül ír ki jegyzeteiben egyet-mást Jornandesből.

52-ben jelent meg a *Revue des Deux Mondes*-ban.[105] E mű összefoglaló képet ad Atilla életéről s nem egy új vonást a hazai krónikák előadásához, főkép az idegen, leigázott fejedelmekről. Ahol lehet, a költő jobban a magyar krónikákhoz ragaszkodik, nem tér el tőlük még színesebb idegen hagyomány kedvéért sem; mellőzi például Atilla hármas koporsóját, melyet Thierry elmond; ő Kézai, Thuróczi s a budai krónika nyomán Keveházán tartja a hún király temetését, elődei sírhelyén, hol a hely szelleme is fölidézi Keve történetét. Mindig a legrészletezőbbet tartja szem előtt, s egyes vonásokkal kiegészíti a hún világ képét máshonnan, olykor Thierryből. Atilla hadi dicsőségét a magyar krónikák nyomán idézi föl *Csaba királyfi* I. éneke. Aquileja ostrománál Thuróczi s Kézai egyaránt beszélnek az elköltöző gólyáról, mit Atilla előjelnek vesz a város pusztulására; de a három évig tartó ostromot csak Thuróczi, a tízszázezer számot csak Kézai mondja. Thuróczit követi a Róma előtti jelenetben, a fogcsikorgató légi alak leírásával, tőle veszi a catalauni csatánál a remetét (Quidam Ere-

105 A 3—6. füzetben, febr.—márc. havában, *Episodes de l'histoire du cinquième siècle*. Szabó Károly kivonatosan ismertette a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 53 jan. 16.; — ez hívhatta föl rá Arany figyelmét. Tolnai tárgyi bizonyítékkal mutatott rá, hogy Arany ismerte Thierry tanulmányát, a *Keveházá*-ban előforduló scyrrus nép nevével, melyet Tolnai csak Thierrynél olvasott. — Thierry e művét 1855-ben Szabó Károly magyar fordításban is kiadta. — Arany érdeklődési körét nehéz kimérni; Jolovicznak keleti költők német fordításaiból összeállított kötetében pl. az 560. lapon odaírja Ferideddin Attar neve alá magyarázatát, hogy az első név jelentése: a vallás gyöngye, a másodiké: illatszerárus, előbbi foglalkozásától; „a *Revue Contemp.* 93. füzete alapján".

mita), jóslatából sokat szószerint is átvesz;[106] e két intést Thierryből is kiírja, a monda szellemében megtoldva egy harmadikkal, a Lech vize mentén, hol, mint Ipolyi írja, „egy Rúna-szűz által a háromszoros ‚vissza Attila' kiáltással riasztatott el";[107] ezeket a latin mondák a keresztény hit diadalául festik a nagy barbár felett; Arany csupán babonás intőjelnek veszi. A catalauni csatát fokozás okából hátrább teszi; részleteit több helyről gyüjti össze: a ‚nézők' baljós előjeleit Thierryből, a vérfolyó megduzzadását a budai krónikából, a kaszás szekereket Kézaiból, Thuróczi-ból a nyergekből rakott máglyát, szintúgy a győztes felujjongást: Stella cadit, tellus tremit, en ego malleus orbis. — Hogy az e csatában vele szemben álló vezér, Aëtius, régi ismerőse Etelének, azt Thierry után Szabó Károly kivonata is említi; Aëtius kezes, túsz volt Etele nagybátyjánál, Ruánál, (Szabó szerint Rov- vagy Rof-nál), Atilla viszont a rómaiaknál tanulhatott, s „Aëtiust és őt a barátság egy neme köté egymáshoz... E két férfiú egymást becsülte s titkon tartott egymástól, mint két versenytárs, kiket a szerencse folyama egykor a csata mezőn szembe vezetend."

---

[106] Thuróczy, 103. l.:

Tu es anim flagellum Dei	*Csaba királyfi:*
Tua severitate a sua declinantium iniustitia, impietatem ipse Deus corrigere voluit	Ostora Istennek! Kit bűnér' bocsát az földi halandóra,
Tuis de manibus persecutionis gladius cadet	Üldözés szablyája kiesik kezedből,
illum alteri tradet	Más ember veszi fel.

A ‚flagellum Dei' a krónikába Ésaiásból van átvéve: Virga furoris dei; kimutatta Thierry: *Atilla mondák*, I. fej. 2.

[107] *Új Magyar Múzeum*-beli közleménye, 602. l.

A magyar krónikák természetesen főkép Atilla tetteit beszélik, mellette másokról alig szólnak. Csaba és Aladár alakját a költő a krónikákból veszi, Rikáét a székely hagyományból. Többek nevét Priszkosz Rhetor őrizte meg, aki követségben megfordult Atilla táborában, s leírta, amit éles szeme látott; töredékeit épen ekkor fordította s adta ki Szabó Károly,[108] a neveket sokszor szerencsésen megmagyarosítva, így Csát és Bere nevét. Önögészét Arany rövidíti Onégészioszból; később elhagyja, mint idegen hangzásút, s Zoárddal pótolja a krónikákból.[109] Említi Priszkosz a király feleségeit, Rékát (Kréka, Rékán néven) és Ildikót; Oreszteszt, mint ‚Atilla apródját s irnokát'; Edekót húnnak ismeri.

A hún életmód, szokások leírásában Priszkosz följegyzései pótolják, amit krónikásaink elmulasztottak. A költő mindössze a kiáltó őröket találta náluk (Kézai, Thuróczi). Priszkosz leírja Attila sátortáborát, tornyos fapalotáját, „szépen kidolgozott deszkákból és gerendákból összeállítva és nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve", a királyné mellett Onegészioszlakát s kőfürdejét (II. ének), körül a hún főkét, a követek sátrát is. Lefesti Kréka palotáját, mely után Aranynál a Krimhildé épül, „részint gyallott s csinosan összeeresztett deszkákból, részint meghántott gerendákból; a padozat gyapjú szőnyegekkel volt bevonva, úgy hogy azokon kellett járni." Arany ezt a faragó pásztorok jártasságával színezi, (II. ének 39—41.); a szőnyegre borulás találó keleti vonás nála.

[108] Az *Új Magyar Múzeum* 1851. évi jul.—aug. számaiban.

[109] Thuróczinál: Zoward, Bud. chr.: Zoard.

Azt is Priszkosz írja Atilláról, hogy bár sok felesége volt, ‚szkütha szokás szerint' újakat is vett el; említi az Észkám nevezetű leányt; Szabó Ecskának magyarítja, a költő Észkának. A budai krónika és Thuróczi nyomán Arany Honoriát is említi; kit bátyja, Valentinianus, ajánlt feleségül Atillának, ki aztán e címen a félországot követelte véle. Kézai szerint Csaba e Honoria fia. A későbbi dolgozatból a költő kitörli ez apró, sokszor ellentmondó adatokat.

Az idegenek közül Krimhildet, Detrét emlegetik krónikáink, Kézai Aldarikot is. Krimhild nevét a költő a Niebelung-énekből egészíti ki jellemmé; a germán eposz épen ő általa érintkezik a hún hagyománnyal, ki Szigfrid után Atillának volt felesége; a mondák ez érintkezését Wenzel Gusztávnak a *Reguly-album*-ban megjelent értekezése is fejtegette. — Detrét a magyar krónikák a tárnokvölgyi csatából ismerik; de a monda nem tartja számon az idő telését (Thuróczinál Atilla is százhuszonnégy éves, I. 22.): tudják róla, hogy meghódolt Atillának, udvarában szolgált, becsületben állt előtte, (Thuróczi, I. 23., 15.) mégsem volt jó szívvel a húnok iránt (non recto erat corde, Thur. I. 23.); Atilla halála után főrésze van a zavarokban. Alakján a magyar monda is rajta hagyta jegyét: a vashomlokot és haláltalanságot. (Thuróczi, I. 12. — *Keveháza*, 35—36.) Thierry nem tud ez alakról; Detre valósággal a történelem Nagy Theodorichja, aki nyolc évvel a hún király halála után született.[110] — Alattomos jelleme, vagy inkább szerepe, Aranynál egy ke-

[110] Riedl azt tartotta: Detre alakját a német monda csak későn fűzte Atillához, de *mesebeli* alakja még élhetett Thuróczi korában a hagyományban, e mellett szól a ‚halhatatlan' jelző, s egy csodálatos sisak említése. — *Philológiai dol-*

véssé a Nibelung-ének Hagenjére üt; örökös tanácsadó, ki urai fülébe ‚új s új szelet fuval'. Eleinte Krimhildet kerülgeti; később egyenest Atilla és Buda közt fonja hálóját.

A többi idegen Thierry művéből vándorolt át Arany költeményébe. Thierry írja, hogy Atilla udvara szinte iskolája volt a nyomába lépett hódítók- s uralkodóknak; említi Odoakert, Orestest és fiát, a későbbi Augustulus cézárt; Walamir jellemének alapvonását is megadja egy szóban: nyiltság az. Thierrynél olvasta Arany, hogy Ardarik állt a fölkelők élére, — ezért számít rája már eleve Detre. Ez alakok fontosak neki, mert az első dolgozatban az idegenek ármánya s összeesküvése döntené meg Atilla birodalmát.

Ennyi részlet-ismerettel a költő egészen otthonossá válik a korban és alakjai között. 53-ban bele is fog a nagy munkába: eposzt kezd írni a hún mondakörből. Roppant feladat ez, mert szétszórt, vézna adatokba kell egységet vinni, életet lehellni.

Elevenítő, lélektani módot talál: kereszt-útra áll, honnan a multra is lát, az események készülődésére is. Detrét állítja előtérbe, az ő nevét viseli az első dolgozatban az I. ének. Ott lebzsel a király palotája körül, ‚vadmacska-szemmel' kísérve a jövő-menőket. Ha fő hún jön, feláll és utána hajlik, maga-forma gót vagy alán fejedelemnek odalop egy-egy szót, jelt ad pillantással, „néha beszélgetnek hosszú hallgatással". Egy-két vonással előttünk az alattomos hunyászkodó, kétszínű alkalmazkodó, titkolt ármánya takargatója. Mindjárt kifeslik belőle a ‚hamis szinlő', ‚rossz szán-

gozatok a magyar-német érintkezésekről. (Heinrich-emlékkönyv.) U. itt Négyessy László Detre szerepének mintáját a királymondák Vidjében látja.

dékú tettető cselekvésben és beszédben', Theophrastus e jellemképe.[111] Walamir jön, a gótok rég látott királya s a hallgatag Detréből egyszerre megered a szó. Dicséri, mily könnyű életük van, nem nyomja őket az uralkodás gondja, országuk biztonságát Etele őrzi. A lágy Walamir könnyre, szóra fakad; fáj neki barátit szolgasorban látni; de ő gondolni sem képes vátozásra, éppen Róma, Aquileja alól jő, tanúja Etele roppant hatalmának; most ujságol ezzel. Detre, a ravasz új Nestor, a Róma alatti megfordulásban intő jelet gyanít, hozzá teszi a Lech-parti esetet s a catalauni pap jövendölését, hogy Etele kardja kiesik kezéből, más fogja fölvenni. A szerencse fordulhat, teszi hozzá, kardja végével a földet döfölve. E párbeszéd kevés szóban alkalomszerűen drámaian foglalja össze Atilla nagyságát, s a fenyegető jövőt. Még drámaibbá válik, mikor Walamir megnyílik, s egyenes lelkével elmondja, hogy ő is tudja, mint lesik a leigázottak a visszavonást Etele fiai közt. Itt a ‚hamis szinlő' ráijeszt, mintha ő csak most hallana erről; mi lenne, ha egy hű alattvaló feladná a tervet? Walamir megretten; Detre megnyugtatja, s az egy követ fúvók gyűrűje nőtt az ujonjöttel.

Mindez merő történelem, mégis csupa cselekvény, eleven beszéd, forrongó terv. Grexa megfigyelte, hogy a költő mindössze három helyen szólal meg maga: ahol Etele őr-láncát írja le, azután városát s Réka temetését; van egy negyedik is, ahol kézfogóját említi Mikolttal. Péterfy hibáztatja, hogy ez utóbbival a beszélgetés ‚menetébe epikus foltot varr',[112] — ez nyilván

[111] Magyar fordításban 52-ben adta ki az *Új Magyar Múzeum*-ban Hunfalvy János.

[112] Péterfy, *Összegyüjtött munkái*, I. k.: *A. J. eposzi töredékeiről.*

szándékos pihentető; máskép könnyű lett volna Walamir szájába adni.

Nem kevésbbé drámai, párbeszédes a II. ének. Detre Walamirtől Krimhildhez indul. Útközben megáll, ahol az ifjak gyakorlatoznak; Orestes elpuhult fia kínlódik a lovon: Rómától nincs mit tartani, ha ilyen császárja lesz. Ott van Atilla két fia is; Csaba vív, bátyja Aladár félreállva nézi. Csabát Arany a Rika fiának mondja, hogy tiszta hún vér legyen; ő a magyar mondák kedves hőse; Aladár a Krimhild sarja, félig idegen vér, ezt a költő a névvel együtt a krónikából veszi; Ranzanus írja: Aladarius esset natus matre germana (VI.). Detre kap az alkalmon, hogy a két testvér közt szítsa a haragot; Aladárnak a Rajnát emlegeti, hol ősei királyi széke állt; de Aladár szótlan elhúzódik tőle; titkolódzó lélek. Csaba nyilt beszédű ifjú, nem hallgatja el vitézi vágyát; a mindentudó Detre az ifjú szerelmére céloz egy korozmán lánynyal,[113] mire a szemérmes Csaba faképnél hagyja az öreget. Detre pedig megy Krimhild palotájába. Itt a kidolgozásban hézag van; Detre beszédét a közepétől fogva halljuk. A Nibelungok gyász végét emlegeti, régi boszú-kedvét szítja fel Krimhildben, mikor maga emelt kardot véreire; most is tőle várja Atilla halálát, mire szándékosan botló nyelve céloz. A királyné kitérő kérdésére fölfedi a tervet, mely Krimhild fiának igéri a hatalmat. Hogy Atilla életét egyik felesége oltotta ki, azt a költő Ranzanus krónikájában olvasta, e sorokat alá is húzta írónnal. Ranzanus két hiedelmet említ; egyik, hogy katonái közül ölte volna meg valaki,

[113] Kézai említi: Uxorem traduxit de Corosmina, s hogy fiai e törzs lányától származtak.

— ez nincs aláhúzva; a másik, hogy bor- és kéj-mámorában álma közben orrvér-folyás fojtotta meg, Ildico oldalán, ‚a kit némelyek halála okának tartanak'. Thierry ezt a hagyományt színezi ki. A költő tehát e ponton is a történelemre épít.

Atilla hazaérkezése, új násza s halála töltötte volna ki bizonyára a III., IV. és V. éneket, melyek nincsenek megírva. A töredékben maradt VI. énekben már temetik és torát ülik, itt zengi ‚csatamondó Hábor' Keveháza hősi énekét. Thuróczi szerint a királyt Keve, Kadosa és Béla emlékköve mellé temették, emléköket itt nemcsak a származás, a hely szelleme is föl-idézi. Ez ének fennmaradt strófái *Keveháza* kézirata mellé vannak odavetve, s annak eseményeit mondják el, más szóval; ez tehát csak vázlat. Hábor neve Vörösmartyból való; azt pedig Toldynál olvasta, hogy „papjaik, kiket táltosoknak neveztek, egyszersmind bölcsei, jósai és dalnokai voltak a népnek",[113a] azt is, hogy az elhúnytak felett ‚gyászdalokat zengedeztek', s ‚legnagyobb szerepet a történeti énekek játszottak'.

Ennyi van kivíve ez első dolgozatból, melynek címlapjára ezt írta a költő: *Csaba királyfi. Hún monda. 1853;* — utóbb: *Legelső töredékek.*

Atilla temetésén túl nincs megírva az eposzból semmi, pedig itt jut fordulópontra a cselekmény, itt kezdődnék Csaba küzdelme, aki az eposznak, címe szerint, hőse. Az első rész a leigázott fejedelmek ármányát készült rajzolni, ami aláássa a hún birodalmat. A költő maga mondja:

[113a] Az *Új Magyar Múzeum*-ban közlött részben; a következők *Irodalomtörténeté*-ben, 33—34. l.

Ama titkos ármányt kezdem énekelni,
Melyet forralának nyugot fejedelmi,
Hogy Etele jármát egy nap összetörnék,
A hatalmas királyt orozva megölnék.

Ez elgondolás némi részben szintén a krónikán alapul, Kézai csaknem így foglalja össze.[114]

A második rész a jóslat betelését foglalta volna magában, melyet az I. ének 46. versszaka így mond el: Atillának

az vala egykor jövendölve,
Birodalma elvész, a semmibe dölve,
Széthull a nagy ország, elzüllik a szittya;
Hanem Csaba végre mind visszaállitja.

E jóslatnak is van alapja; Priszkosz észrevette, hogy Atilla csak legkisebb fiára vetett nyájas szemet; egy szkütha elmondta neki: a jósok azt jövendölték Attélásznak, hogy nemzetsége meg fog bukni, de ezen gyermek által ismét fölemeltetik.[115] Ezért szerette s gyászolja annyira a költeményben Rikát, Csaba anyját.[116]

[114] Ditrici astutia Veronensis ac Principum Alamanniae, quibus Rex Ethela in collo residebat imperando, in partitas diversas Hunorum communitas est divisa... E sorokat a költő vörössel aláhúzta.

[115] Szabó Károly szövegében, 624. l. — Priszkosz e fiút Érnásznak nevezi, Szabó Irnáknak; a magyar krónikákban Csaba (Chaba).

[116] Temetési-helyét, Rika-erdejét Szabó Priszkosz fordításánál említi jegyzetben; 53-ban az *Új Magyar Múzeum*-ban közölt erről egy helyi mondát (a márciusi füzetben; l. Arany L. = Gyulai *Népköltési gyüjteményé*-ben is a III. k. 99. lapját); ezt követi Arany Rika sírjának leírásában. — Sebestyén Gyula szétoszlatná a Réka-hagyományt, mert ez szláv szó s erdőt jelent. (*A honfoglalás mondái*, I. 554. l.) Etel is folyó volt, Kézai szerint: Fluvius Don in Scitia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur; Arany maga is említi ‚Etel ősfolyamot'.

E második részbe azonban ekkor bele sem fogott. Nagy koncepció lebegett előtte. A honalapítást akarta megírni, a hún birodalom romjain, az örökség jogán, krónikáink felfogása szerint, a dúsnak tetsző hún mondák alapján. A honfoglalással való kapcsolat nemzeti hőskölteménnyé avatja a tervet. Ha megvalósítja, a költő nemcsak föléleszti ős mondánk emlékét, hanem törmelékeiből újonnan megalkotja, kipótolva az elveszett naív eposzt. Korszerű is lett volna: az elnyomó idegen erő, az ősi birodalom leigázása, szinte megsemmisülése a közelmultat példázná, Csaba pedig a reményt, hogy egy új nemzedék visszaszerzi, ami elveszett. E vonatkozást az ötvenes években bizonyára mindenki elérti, s oly reményt merít belőle, mint a történetírók vizsgálódásaiból. Ily vonatkozás nem idegen Arany gondolatától; az őshazáról szóló költői beszélyéről, *Az utolsó magyar*-ról maga mondja, hogy ‚vigasztalásunkra' írja, „ a multban tükrözni a jövőt". (Tompának, 58 jún. 5.) Ezért vetette a fősúlyt itt is a második részre, szabta az egészet Csabához.

Munka közben roppant nehézségek tornyosultak eléje. A legfőbb, hogy e hagyomány nem ép, nem is valami bő, csak foszlányai lebbennek meg itt-ott a krónikák száraz sorai közt. „Sajátságos sorsunk, — mondja a költő — hogy mig szerencsésebb nemzetek legrégibb történetöket, hová a historia nem ér, költői maradványokban nyomozzák: nekünk megforditva, a historia nyujt némi vezérfonalat régi költészetünkhöz. Krónikásaink minden józanságuk mellett sem tehetik, hogy át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, melyből gyakran merítenek. Vajha többször tegyék ezt!... Történetíróink örvendve emlegetik a józanságot, mely krónikásainknál már a legrégibb korban mutatkozik. Én

nem örülök e kora józanságnak. Mythologiánk, mondavilágunk úgy szólván elveszett". (*Naïv eposzunk* c. tanulmányában.) — Thierry ugyan még 1852-ben egy újabb nagy értekezést közölt, az Atilla alakját övező mondákról, természetesen a latin és germán hagyományokat ismertette;[117] Arany kivonatot készített belőle, sőt e mű tovább vezette a német *Heldenbuch*-ra, melyből szintén kiírta az *Etzel's Hofhaltung* első három versszakát: Er hat zwelf Konickreich freye, Die waren im vnderthan . . ." Mind ennek kevés hasznát veheti.[118] Magának kell kimosnia a krónikák iszapjából a monda arany szemcséit. Éles szemét egyetlen babonás vonás, mesebeli nagyítás sem kerüli el.[119]

Csakhogy jobbára Atilla nagy tetteihez tapadnak, ezek pedig a multba, háttérbe szorulnak a költeményben, melynek terve Csabához siet. Atilla hőskorát csupán emlegetni halljuk; maga ‚borongó árnyék', mint az *Előhang* írja; ‚csak halotti torára jelen meg', mondja Péterfy.[120] Ez ellenkezik Atilla alakjával s megfosztja e részt a küzdelemtől. Ami készül, Detre mozgatja; ármánya szinte akadály nélkül ér célhoz, majdnem a krónikás ének egyszerű módján, mely csak egymás után fűzi az eseményeket. Atilla életének,

---

[117] *Histoire legendaire et traditionelle d'Attila*, szintén a *Revue de deux mondes*-ban. — Később megjelent *Histoire d'Attila* c. nagy művében az előbbi tanulmány az első fórész, ez meg az utolsó.

[118] Csak a Mikolttal való nász két előjelét olvassa itt, melyeket a második dolgozatban használt fel.

[119] Erdélyi Pál: *A magyar húnmondák.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, I. 843. l.

[120] *Arany János eposzi töredékeiről.* — Összegyüjtött munkái, I. köt.

halálának nincs egyéb tanulsága, mint az enyészet hangulata; ezt keltik föl az első rész végén a VI. ének végsorai. Letűnése így pusztán Csaba történetének előhangja, merő előzmény, nincs egyensúlyban a másik résszel. Ez a szerkezeti fogyatkozás kihat a tartalomra is. Amint Atilla a multba húzódik, magával viszi a mondák nagy részét. Amit a költő összegyüjtött, két énekben mind fölhasználta: az elsőben Detre és Walamir párbeszédében, a másodikba már Krimhild multját is beszőtte, Detre ármányával együtt, s mindent, amit Priszkoszból és Thierryből merített. Képzelete még nem kelt szárnyra, csak a gyüjtött anyag közt nézelődött, s nem akart közüle kiemelkedni. Így hamar elfogyott előle az anyag. Toldy *Irodalomtörténet*-ében láthatta a krónikákból kivont hún-mondakör összeállítását: a tíz tagból kettőt fölvett Keveháza; a legelső, a maeotisi kaland, messze esik az ő tárgyától; Atilla hódításain már túl van; előtte mindössze a halálhozó menyegző és a temetés, melybe *Keveháza* énekét készül beszőni, azontúl a hún birodalom szétomlása, Csaba küzdelme következik, Toldy szerint a mondának mindössze két tagja. Számot kell vetnie ezzel. S ez is nagyobbrészt száraz krónikai anyag, csak itt-ott van meg rajta a monda hamva, hangulata. E kettős hiányt emlegeti Gyulainak: „... beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvacsinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie, hacsak hexameterben flosculusokat nem akar pattogtatni: s az nem oly könnyű dolog. Hol az anyag? a gazdag mondakör? a mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik" (54 jan. 31.).

Eleitől fogva érezte a föladat nagyságát, de épen

az vonzotta. Az első tervek közül önbizalommal írta sógorának: „... nem hiszem, hogy ki volnék merülve, a mit, ha isten éltet, valaha tán még be is bizonyítok". (53 márc. 2.) Munka közben váratlan akadályok szegülnek elébe. Lehet a terv világos, mint egy térkép, — ki tudja, hány előre nem látott szakadék, süppedő mocsár szegi útját a kipécézett vonalon megindulónak! Maga írta:

Bányász a költő: hányszor kergeti
Mély föld alatt vakon a vak eret!
Bízvást elindul, hévvel követi,
Az egyszer elvész, meddő szirt mered
Eléje: s ő áll e szirtnél merőbben,
Sápadva színben, fogyva kedv- s erőben!

(*Bolond Istók*, I. 124.)

Sógorának is írja: „... az illusio gyakran előbb összeomlik, mint a munka, a kártyavár, össze volna állítva" (1853 márc. 2.).

Művészi érzéke, töprengő természete, szigorú önbírálata sokszor megállítja. Lévaynak azt mondja magáról: „Barátom! én nem tudom mit adnék annyi önhittségért, mint ezen ember*kék* némelyikében van. Ha én arról meg tudnék győződni, hogy amit írok, az mind jó, szép, felséges: nálam termékenyebb író nem lenne a föld kerekségén. De egyik skepsisből a másikban esem: fúrok, faragok, igazgatok = rontok, bontok, megsemmisítek stb. Persze aztán sokszor az első talán jobb volt, mint az utolsó: de hiába! nem tudok magammal megelégedni. Innet az én meddő*ségem:* Innet, hogy már nekem *végem*". (52 okt. 16.) Csaba *Előhang*-ja már túlozva emleget hajolni kezdő

kort, megcsappant erőt, kétséget a cél elérése felől.[121] Pedig a meglevő rész gyorsan készült, valószínűleg a a vakációban; 53 novemberében a töredék már pihen, „ha csak az isten valami csoda által kedélyem egykori frisseségét vissza nem adja". (Tompának, 53. nov. 22.)

A munkában nemcsak a tárgy nehézségei tartóztatják; sok gond, baj környékezi, betegség is nyomja és súlyos lehangoltság.

Ily lelkiállapot hogy' volna munkatermő? Tompának azt írja: „A vénséget nem okolhatom; az igaz, hogy elértem már ‚il mezzo camino di nostra vita' az emberi élet ösvenyének felét" — (ezt hangoztatja az *Előhang* is) —: „de hisz Dante csak akkor kezdett isteni comoediájába s Cervantes agg korában írta az örök ifjuságú Don Quixote-t. Más a baj, édes barátom" (52 dec. 1.).

Nagy lelkierővel összefogta erejét egy nagy tervre, de csüggedt hangulata nehezen birkózott meg az akadályokkal: a terv nehézségeivel s a leverő körülményekkel.

A gyöngybetűkkel teleírt lapokat, melyeken a századok óta dermedten alvó ősi monda kezdett új életre mozdulni, belehajtotta *Kevcháza* kéziratába, nagy vonásokkal ráírta: *Csaba. — Maradt végkép a'ba* — vetette utána ‚szomorkás rímnek'.[122] A kis csomagot be-

[121] Grexával tartok, hogy az *Előhang* 53 ból való lehet. Két kézirata van, egyik a költő hátrahagyott papírjai közt, másik *Buda halálá*-val a debreceni kollégium könyvtárában, hova Arany László özvegye ajándékozta; egyik alatt sincs évszám. A hang és versmérték azonban az első dolgozatéval egy; tartalma is ide mutat: hogy Etelét csak árnyéknak látja, s versengő két fiát emeli ki.

[122] Arany László, a *Hátrahagyott Versek* előszavában.

zárta az asztalfiókba, hol már két év óta pihent hallgatva *Toldi estéje*, szunnyadtak *Bolond Istók* s a *Daliás Idők* töredékei, jobb idők jöttét várva. „Lesz-e belőle valami? isten tudja; de még nem hagytam föl vele“ — írja Tompának (54 szept. 27.)

A hősök és lovagok csak ‚elrejtőztek'. Estveli szürkületben Atilla árnya vetődik a szoba falára, a csöndben Csaba tegzében zörrennek a nyilak; — az abbamaradt munka ködlő terveket szövöget magából.

VII.

Irodalmi állapotok. — Toldi estéje megjelenik; Kemény Zsigmond nézetei a mondáról. — A Daliás Idők újabb dolgozata. — Az ‚eposzi hitel' elmélete, Arany alakító művészete és képzelete; példa: a hún eposz újabb dolgozata (1855—56).

Arany szívében sorsának minden fordulatán fellobban a remény, hogy új helyzetében végre a költészetnek élhet s kifejtheti erejét. Hány terv nem rajzott körülte Geszten! Kőrösön is, lenyűgző hivatal s anyagi gondok közepett, géniusza egyszerre kibontotta szárnyát. Az első pár év csupa terv és munka. Sajnálja méltatlan fáradságban felőrölt éveit, a ‚szárnyaszegett dalokat' *(A dalnok búja)*; kötelességet érez tehetségével szemben, becsvágy sarkallja, féltékenyen nézi a futó időt. „Még most is ama szép reményeknél vagyok, melyeket 1847-ben táplált felőlem az irodalom, — írja Gyulainak, 54 jan. 21. — pedig hét év sok idő, s bizony már én is ‚nel' mezzo camino di nostra vita' ballagok, mint Dante, mikor a *L'inferno* kapui megnyiltak előtte". *Csaba* előhangjában ‚az élet hegyének tetején áll, honnan már lefelé visz az út'. Cervantes kései alkotó erejével vigasztalná magát, de lelke csüggedtsége lehangolja. (Tompának, 52 dec 1.) „Minden kísérlet a nagyobb terveket egész kitartással révpartra vonszolni, csak fájdalmas elégedetlenségben végződött" — írja az *Elegyes darabok* előszavában.

E küzködés nagykőrösi éveinek szomorú története.

Tervei nem hagyják nyugodni, de a munkához ösztönt többnyire egy-egy külső esemény ad, ideig-óráig.

1853-ban Vas Gereben, aki *Falu könyve*, utóbb *Falusi esték* címen megint füzeteket ad ki a nép számára, levéllel keresi föl; eldicsekszik pártfogóival, kiknek segélyével ötvenezer példány eladására számol. „*Toldi*-d nálunk kész vevőre akad, a lehető legjobb föltételek mellett". (Febr. 15., kiadatlan.) Arany aligha méltatta válaszra, mert Vas Gereben Tisza Domokos útján megismétli ajánlatát, hogy „a meglevő *Toldi*-t kinyomathassa s minden ívért 60 pgő forintot igér". (T. D. levele, 53 jún. 10., kiadatl.) — A költő nem kap az ajánlaton; műve még meg sem jelent máskép, mint a Kisfaludy-Társaság pályaművei közt; inkább könyvben szeretné kiadni, mire Heckenast fel is szólítja.[1] Vas Gereben azonban nem hagyja békén. Tompa utóbb váltig csodálkozik, hogy Arany ír Gerebennek (1853 dec. 18., kiadatlan részlet); lesz is oka megbánni, mert volt szerkesztőtársa ‚behúzta, materialiter, 64 hosszú strófát tíz lapra leszorítván s ekkép díjazván'. (Tompának, 54 febr. 13., kiadatlan részlet.) Vonzhatta, hogy a nép számára írhat, s e könnyű munka szinte pihenő volt. Így készült *Az első lopás;* a kézirat végén a datum: *Szept. 14. 1853.* — A cím alá oda van írva: Igaz történet; s ez nem puszta népieskedő szólam: Szilágyi István látta a szalontai jegyzői hivatalban a fiatal Kajtor Imrét, kivel e történet eleje megesett.[2] A pazarlás ál-

[1] Arany Toldy Ferenchez, 53 aug. 4. „A napokban felhívást kaptam Heckenast könyvárus úr részéről, nem lennék-e hajlandó egy új s a nép közt jobban elterjesztendő kiadás iránt vele egyezségre lépni."

[2] Gyöngyösy László: *Arany János élete és munkái*, 113. l.

tal elnyelt vagyon, meggondolatlan fiatal házasodás, a nélkülözés és tolvajságra vetemedés, a börtön: e vonások rokonok *Egy egyszerű beszélyke* mozzanataival, részben a tanulság is, hogy a szorongatott bűnös egyre tovább sodródik a vétek örvényébe. De ami ott egyszerűen el van mondva, itt költői kidolgozást nyer, s az egész a megjavulás útján jó végre fordul. A költő bibliás szavakkal kezdi, oktató hangon folytatja, valóságos leckét tart a tékozlás, ital ellen, melyek elriasztják áldozatuktól az emberek bizalmát. A kísértés és lelkiösmeretfurdalás rajza tiszta művészetté emelkedik; a tolvaj útja, miközben a házak árnyéka, a lehajló faág, minden ijeszti, elevenségében Dickens *Twist Olivér*-jének hasonló jelenetére emlékeztet. A tettnek sarkában ott a lelkifurdalás: visszavinné az elrablott jószágot, s ekkor érik tetten. A zsiványokkal tele börtön rajza megint lecke, — még csak néhány éve küzdöttek a börtönjavításért Eötvös József és Lukács Móric. Az is intelem, hogy a fiatal asszonyt betegségében pálinkával kuruzsolták, férje, mikor kiszabadul, senyvedve találja; de a megtért ember körül minden jóra fordul: az emberek segítik, a dologtalanságot munka váltja fel, földet tör, feleségét tanult orvos meggyógyítja, Imre vagyont és becsületet szerez. A népi élet és felfogás rajza mindenütt tökéletes. Az erkölcsi tanítás mellé költői szépségek szegődnek, a vihar festésében, a lelkiismeret, megjobbulás és munka rajzában. Beöthy ‚legkitünőbb népies históriánknak' nevezte.[3] Arany maga csak részben találta sikerültnek (Tompának, 54 okt. 18.). Salamon Ferenc dicséri a mindent megelevenítő szellemet, a jellemző erőt oly

[3] *Nagy Képes Irodalomtörténet*, II. 569.

kis vonásokban is, mint hogy a lopni induló Imre szégyenkezve szemére húzza kalapját, mikor ügyes tolvaj ugyancsak széjjelnézne; — egészben mégis a költő önbírálatának ad igazat; úgy érzi, „a szerző nem azon meggyőződéssel írta, mintha jelesebb művei egyikét alkotná."[4]

Valóban, ez egyszerű mű nem kötötte le költőjének egész lelkét, képzeletét; gondolata félbemaradt nagy tervein járt s *Toldi* új kiadása foglalkoztatta.

Egy külföldi eredetű, félig-meddig elmagyarosodott családból származó fiatal könyvárus, valódi nevén Benkert, írói névül vett nemesi előneve szerint Kertbeny Károly Mária, Heckenast oldalán több magyar íróval megismerkedvén, föltette magában, hogy életét a magyar irodalomnak külföldön való ösmertetésére szenteli. E hazafias szándékban oly férfiak is buzdították, mint Deák Ferenc. Többször megírt önéletrajzai becslése szerint háromezer cikket s százhetvenvan önálló művet adott ki, nagyrészt néhány lapból álló füzetet. Ismertetései, rövid életrajzai felületesek; többet érnek élete későbbi szakában készült könyvészeti munkái. Fordított Vörösmarty, Garay, Jókai, sőt Lisznyai munkáiból. Fordításait maga méltányolta leginkább, örömest dicsekedve jeles külföldi írók — Heine, Lenau, Grillparzer, Stifter — magánleveleinek dicséretével. kiknek érdeklődését a szabadságharc fölkeltette s kíváncsian néztek irodalmunkra, honnan Petőfi géniusza sugárzott feléjök. Vele kezdte a sort Kertbeny is, 49-ben, később még nyolcszor fordította le, „mindig újonnan". Hamar eljutott Arany-

[4] *A. J. kisebb költeményei*, II. *Népmondák és népregék*. — *Irodalmi tanulmányok*, I. 89.

hoz. 1850 októberében Lipcséből megküldi addigi fordításainak jegyzékét a *Held János* borítékán, s hajszálvékony, hosszú betűivel értesíti, hogy *Murány* fordítását átadta Herbig kiadónak, tizennégy nap alatt köteles beszolgáltatni *Toldi*-t, tavaszra mind a kettő meg fog jelenni *Arany's erzählende Dichtungen* címen; később majd *Az elveszett alkotmány*-t és *Katalin*-t is hozzájok csatolja. Aranynak nem lehetett embere oly fordító, ki nagyra volt vele, hogy *Toldi* fordításával tíz nap alatt készült el,[5] s aggodalomba ejthette a dicsekvés: „Ich habe ihre Werke vielmehr im Deutschen wiedergedichtet, als übersetzt". A költőnek csakugyan nem sok öröme telt *Toldi* lefordításában. Kertbeny hosszabb sorokba teszi át, toldja-foldja; sem magyarul, sem németül nem tud tökéletesen, a félreértés csak úgy hemzseg nála.[6] A megküldött kefelevo-

[5] 53. IX. 30. — Kertbeny levelei kiadatlanok.

[6] Például az előhangból:

Ja! das war ein Mann Euch wahrlich,
Wenn es galt zu sein am Damme.
„Elhűlnétek, látva rettenetes pajzsát" = (itt bajszát olvas):
Erst sein Bart würd Euch verblüffen
Schreckenhaft gedreht nach vorn,
Und zu letzt, den er an seinen
Rothen csizmen trug, sein Sporn.

Az I. énekben:

Ueber jenen Thurm hinaus noch,
Den der Wind in Staub gehüllt.
Zeigt mit ihm den Weg, wo Buda
Ferne liegt am Pusztenrand.

Az I. ének utolsóelőtti sora nála:

Wie das Männchen eines Wildthiers,
Findet er das Weibchen nicht.

natokon Arany sok hibát megjelölt, de belefáradt. Ebben Kertbeny szófogadó. *Murány* mutatványul küldött részletét egészen átdolgozza. *Toldi*-ról elszontyolodva írja, hogy a költőnek igaza van megrovásaiban, pedig két „törzsökös magyarral" szóról-szóra összevetette az eredetivel; nem hiszi, hogy ezt a költeményt valaha is jobban fordíthatná valaki. (51 jan. 1.) Három oldalra menő jegyzéken nyomon követi Arany megjegyzéseit, melléjök irogatva: Es wird ausgebessert. Maga is röstelli, hogy a II. énekben, ahol György Miklóst gúnyolja, „ich las für Fajankó=Tölpel: Fankó = Krapfen". Azzal vigasztalódik: „Sie hätten ganz eigene maaslose Ansichten von der Pflicht des Uebersetzers, und verlangen von ihm Uebermenschliches" (51. III. 11.).

Csodálatos, de *Toldi* még így is tetszett a német közönségnek. Kertbeny, hogy érdemét fitogtassa, megküldte a költőnek a bírálatok egy részét. Julian Schmidt a lipcsei *Grenzbote*-ban (51 május 16.) *Ungarische Poesie* címen együtt ismerteti Kertbeny fordításaiból *János vitéz*-t, *Hatszáz népdal*-át és Arany két művét; hibáztatja a fordítót, mert megnehezíti a megértést; dicséri *Toldi*-ban az egészséges nemzeti irányt, mely nemcsak a tárgyban, hanem a hangban is nyilvánul. Az augsburgi *Allgemeine Zeitung* bírálója, Karl Ohly, a naivságot emeli ki s az erős nemzeti szinezetet (51 jún. 12.); a *Didaskalia* a magyar Sámson erőteljes alakját (Lorenz Diefenbach, 51 május 5., 107. sz.). A *Deutsches Museum*-ban később Moritz Carriére írt a kötetről; a londoni Athenaeum is megemlékezett róla.[7]

[7] Kertbeny írja, 55. X. 27.: „In dem englischen *Athenaeum* steht eine lange, höchst lobende Kritik über Sie, nach meiner und Kolbenheyers Uebersetzung."

Arany mindazáltal nem kívánt többé ily fordításban megjelenni. Kereken tiltakozott *A nagyidai czigányok* átültetése ellen, amivel Kertbeny szerint nevetségessé tette magát, mert a nyomtatott mű köztulajdon, azt mindenki bírálhatja, magyarázhatja, fordíthatja; ő most már nem fogja tenni, más pedig bizonyára nem vállalkozik e roppant nehéz feladatra. (52. VII. 31., Pestről.)

Minden hibája mellett is bizonyos, hogy *Toldi* fordítása egy kitűnő magyar művet ismertetett meg a külfölddel. Lehet, ez vonta rá Heckenast figyelmét is.

Arany megnézte a Kisfaludy-Társaság alapszabályait, s azokban nem talált akadályt az új kiadásra nézve. (Toldy Ferencnek, 53 aug. 4.) Heckenastnál Szász puhatolódzott Pesten jártában a honorárium iránt, s „ő első szóra 500 pengőt mondott" — írja haza barátjának (kelet nélkül, kiadatlan). Még a nyáron Arany is fölmegy Pestre, s megegyezik Heckenasttal, átengedvén neki három évre a kiadás jogát, egy díszes és egy népszerű alakban.[8] Ez az alku csak a pályanyertes első részre állott. Alig megy haza, nyomába ér Heckenast levele (aug. 2., kiadatl.), tudatva, hogy Eggenberger szót emel az új kiadás ellen, mert nála még van a Kisfaludy-Társaság kiadásából valami 150 példány. Arany Toldy Ferenchez fordul felvilágosításért: mennyi időre adhatta el a Társaság *Toldi*-t s van-e joga Eggenbergernek hat esztendő multán megakadályozni az új kiadást (53 aug. 4.). Toldy azt feleli, hogy a Társaság tulajdonosi joga csak egy ki-

[8] Tisza Domokosnak, 53 aug. 2., Erdeynek, aug. 6. és Csengerynek, 58 márc. 16.

adásra terjed, ha az elkelt, a szerző joga föléled. Beszélt is Eggenbergerrel, mindössze 115 példány van belőle, azt kész 36 krjával átengedni; ő a megvételt tanácsolja (aug. 9.). Egy ily országra szóló mű tehát hat esztendő alatt sem tudott elkelni. Toldy Ferenc ezért a 48-i mozgalmakra, a közszerencsétlenségre vet; a költő nem a közönséget okolja. „Aranyért sem lehetett volna néhány év óta kapni sem a pesti, sem a vidéki könyvárusoknál, kivévén az Eggenberger úr becses boltjának valamely sötét zugát — írja Tompának, 53 szept. 1. — Mióta Kőrösön vagyok is, számtalan ember kérdezte nálam, állítván, hogy Pesten nem kapható, ők bejártak érte minden könyvárust. Így árulják a magyar könyvet!"

Mit volt mit tenni, Arany megvette a példányokat, árukat Heckenast levonja a 600 frt tiszteletdíjból. (Heck. lev. aug. 26. és dec. 10., kiadatl.)

Októberben a kiadó *Hazafiui figyelmeztetés*-sel fordul az olvasó közönséghez, hirdetve, hogy a könyv ‚novemberi vásárra' megjelenik; különösen a díszesebb kiállítású példányokat ajánlja ‚a termek ékesitvényeül', de ‚gondoskodva lesz, hogy a tömegbe is eljusson'.[9]

November 14-én már küld tizenkét példányt s azt írja: „A javítás iránt, miután a nyomatok leküldöz-

[9] A szerződés e pontját azonban kijátszta volna; a népszerű kiadás nyomtatásához csak a drágábbnak elfogytával, 58-ban látott hozzá, mikor az már második, új kiadás számba ment, a költő bosszúságára. Csengerytől kért tanácsot. Oly csalafintaság volt ez, hogy Deák is a törvényes utat tanácsolta, ügyvédek ingyen ajánlták szolgálatukat ‚az irodalom ügye iránti tekintetből', mint Csengery írja. (Arany Csengeryhez, 58 márc. 16., s Csengery válasza.) A dolog azonban elsimult. (Arany Csengerynek, márc. 28.)

getése a vásárra való megjelentetést megakadályozta volna, Toldy tanár urat kértem volt fel, azonban reméllem, hogy azzal meg van kegyed elégedve". (Kiadatl.) Új német fordítást is készíttet (lev. dec. 10., kiadatl.), s Toldi új kiadása előtt piros papiron azt ajánlja a közönségnek. Ez Kolbenheyer Móré, melynek kéziratát is megküldik a költőnek, ítéletét kérve (54 márc. 30.). Ezt a fordítást Kertbeny is jobbnak tartja a magáénál. (54. XI. 10.)[10]

A költő nem minden aggodalom nélkül nézett *Toldi* új kiadása elé. A számos lap megnövelte a hivatlan versírók számát s mindegyik a maga poétáit magasztalta. Új tábor cseperedett fel, mely önteltséggel pótolta a tehetséget, hol világfájdalmat negélyzett Byron után, hol meg a képzelet és modor rakoncátlanságában kereste az eredetiséget, s a poetica licentia szabadságát követelte magának az életben is. Petőfi elhullt morzsáiból sütik cipójukat; fővonásuk a költői érzék s az eredetiség, sőt ízlés hiánya, mit különcködéssel lepleznek. Lisznyai Damó Kálmán érzi magát köztük az úttörőnek; Vahot Imrével együtt járja az

[10] Kolbenheyer *Toldi*-fordítása 55-ben jelent meg, 56-ban követte *Toldi's Abend;* mindkettő négysoros strófákba tördeli az eredeti nyolc soros stanzáit. *Toldi szerelmét* is lefordította, 1884., itt meghagyta a nyolcsoros szakokat. — *Toldi* fordítása előtt a fordító Hebbelnek egy levelét közli, akitől megkérdezte: nyerhet-e vajjon polgárjogot *Toldi* a német irodalomban? Hebbel azt feleli: „Ich glaube, Ihre Frage unbedingt bejahen zu dürfen, denn wenn das Gedicht auch in Bezug auf die Erfindung kaum originell und tiefsinnig genannt werden kann, so ist es in der Ausführung doch höchst eigenthümlich, und macht den Leser rascher und lebendiger mit den Magyarischen Grund- und Ur-Zustanden vertraut, als manches Geschichtsbuch."

országot, felolvasásokat tartva. Szelestey ad számot törekvéseikről. *Falu pacsirtája* kötetének (1854) előszavában azt hirdeti: „A költészetet nem kell elszakasztani az élettől"; Lisznyai így mondja ezt *Dalzongora* kötetében (58): „A csárdába, kávéházba Mindenféle viszonyokba Beviszem a költészetet". Látszik, menynyire. Nemzetiek akarnak lenni, módfelett. Lisznyai kifakad Kazinczy és Berzsenyi ellen, mert ‚írni sem tudnak Vaukles meg a többi görög isten nélkül'; — Vaucluse-t nézte mythologiai személynek.[11] Szelestey azt tanítja: ‚a nép nyelvünk sajátságainak, nemzeti szokásaink- s érzületeinknek leghivebb antiquariusa'; csak a népköltészetből fejlődhetik ‚tisztán nemzeti költészet'. (A *Falu pacsirtája* előszavában, 1854.) De a népiesség elkorcsosul kezük közt; az érthetetlenség és ízléstelenség oly rétegeibe szállnak alá, hova a népnek akármily hevenyészett dala sem téved, legfeljebb a köszöntők körmönfont cifrálkodása. Lisznyai harmattal pecsételi le szerelmes levelét; egyik előfizetési felhívásának ezt a címet adja: „Talpra ugrott egészségem vizi-liliom levele" (57-ben). Oly üresek, mintha Petőfi nemcsak a virágokat, hanem az utolsó fűszálat is lekaszálta volna előlük. Túl akarnak tenni rajta; ha Petőfi eredeti volt, ők eredetibbek lesznek, a képtelenségig. Olvasták Petőfinél az Isten kalapját, nosza egész magyar ruházatot szabnak rá. Szelesteynél: „Magyar mente az alkonyég, Az úristen varrta, táméntalan arany gombok A csillagok rajta" (*Falu pacsirtája*, 114. l.). Tóh Kálmánnak meg „az igazság magyar nadrág". Már nem is Petőfit, hanem Lisznyait utánozzák, mint Losonczy László, mikor irígyli, kinek *paripája* a

[11] Szilágyi Sándor, a *Nemzet* tárcájában, 1883 dec. 30.

délibáb *hullámain* járhat, mert ő szegény úgy le van kötve, mint szarufához a nádkéve. (Ezt Gyulai pécézte ki a *Szépirodalmi Lapok* bírálatában.)

A közös modor egymáshoz hasonlóvá teszi őket. „Ritka eset — úgymond Arany, — hogy valamely új költemény vagy kötet ne azt a benyomást tegye ránk, mintha már azelőtt, mintha már többször olvastuk volna... Az arc jellemző kifejezését úgy nem találni rajtok, mint a kisdedeken" *(Irányok* II.).

Gyulai és Erdélyi tanulmányai teljes bírálatát adják e kor költőinek. Erdélyi mutatott rá először, még 53-ban, hogy ‚nyelv, népisme, szokás' csak ‚kelmeszerű adalék', nem anyag, hanem feldolgozni való'.[12] E népieskedők a népköltészetnek csak anyagát veszik át, mit Erdélyi, kelendővé vált szóval, kelmeiségnek nevez. „Van is dolga aranynak, gyöngynek, gyémántnak, színméznek, szivárványnak", — mondja.[13] Szelesteynek a szerelem tündérháló, melyen gyémánt csillag nő, síró gyémántpettyek: gyermekek. Valóságos szemfényvesztés a képekkel! A legegyszerűbb valóságot sem tartják szem előtt; Erdélyi laphosszat idéz példákat, hol Szelestey összekever hajnalt és verőfényt, alkonyt és korányt.

Magukban nem találván, a tárgyban keresik az eredetiséget. Kifogyva Petőfi általános, alföldi népiességéből, egyes tájakra vetik magukat. Itt is Lisznyai az úttörő *Palóc dalai*-val (1851); hite szerint ‚egészen új bányaeret fedezett föl, amennyiből a palócság közt van lerakva, elrejtve a legtöbb kincs Magyarországon';

[12] *A népköltészet körül.* — *Szépirodalmi Lapok,* 1853, 42. sz., május 26.

[13] *Tanulmányok,* 64—65. l.

fel akarja tárni „életök egyszerű, gyöngypatak folyását". Népibb a népnél, palócabb a palócnál. Nála ‚László kirá' lovagónyi — Mihá arkangyautó tanót', az ég lovászmestere volt, a göncölszekér lovait hajtotta. Itt is Szelestey jelöli ki a célt: ‚hű és népszerű leirása azon jeleneteknek, melyekben ... a táj szokásaival kapcsolatban levő jellemző kifejezések ... használtatni szoktak". (A *Kemenesi czimbalom* előszava, 1853.) Minden tájnak külön költője támad; *Hegyháti dalok* (Csermelyi Sándor), *Zalai ibolyák* (Balogh Alajos) lepik el az irodalmat, Szelestey *Kemenesi cimbalmá*-t veri; Spetykó Gyöngyös táját járja, Concha Károly a Rába vidékét. Gyulai Pál elítéli ezt a ‚tájköltészetet', mert csak ‚kelmeszerű adalékokat' halmoz, több tájszót, mint összes népdalgyüjteményeinkben található, s lelkesülés fejében egy-egy tájszokást tanulhatni meg.[14] Erdélyi vidékiességnek nevezi ez irányt, s rájok olvassa, hogy meghamisítják a használatos táj-ejtést, nem értik a felkapott kifejezéseket, ‚megdulják a természetet'.[15]

Gyulai ‚házi költészetet' is ösmer, midőn a költő házi ügyeit, kalandjait, köre pletykáit hurcolja a közönség elé; bennök „a prózai felfogás vetekedik az érzület müveletlenségével; unalom és undor fogják el az embert".[16] Ebben Székely József jár elől, a *Sze-*

[14] Gyulai: *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, 1854. — Ugyanő egyes költőkről *Szépirodalmi Szemléjé*-ben. Mindkét tanulmány *Kritikai dolgozatok* c. kötetében.

[15] Erdélyi: *A magyar lyra*, 1859. — *Tanulmányai* kötetében. — Körüket még teljesebbé egészitette ki Alszeghy Zsolt: *Petőfi és az ötvenes évek magyar lyrája.* — *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, új folyam 48. kötet 1913—14.

[16] *Kritikai dolgozatok*, 189.

szélydalok írója; ő abba is beavat, van e tíz krajcárja vagy nincs.

Mindez némileg visszahatásnak látszott a régi képzelődő és szenvelgő divat ellen; a verselők maguk is azt hitték, a realitáshoz tértek, pedig Petőfi népszerűsége csábította őket, ezért kötöttek sarkantyút a holdkóros dagály és cicoma régi hősei, Lisznyai, Szelestey, Spetykó. Mint Gyulai megjegyezte, csak tárgyat változtattak,[17] de ép oly felületesek, túlzók, szertelenek maradtak új irányukban, mint voltak a régiben, hol szintén csak kelmeiséggel kereskedtek. Az új népies irány is kihívta olykor az ellenhatást; egyesek — Erdélyi szava szerint — a ‚képzelődés merényletei' közé sodródtak;[18] vagy legalább felváltva pengették a népies húrt a világfájdalmassal. Ilyenkor a világ Szelesteynek ‚romlott bűntanya', ‚reménye egy elveszett gondolat, tarka szemfedő a beteg élet fölött'; Zalár fel akarja ásni hiéna-módra az eltemetett kínokat, hogy mind magára vegye és boldog legyen.. Pájer, ha kedvese kezét érinti, megőrül a gyönyörtől. Itt is Petőfi volt a példa, *Felhői* és *Az őrült;* míg Gyulai az egész ‚őrült költészetre' rá nem sütötte az utánzás bélyegét. Ez elvontabb irányhoz tartozott Tóth Endre és Zalár, később egyben-másban Vajda János is.

A csoportból Tóth Kálmán emelkedett ki leginkább, a *Hölgyfutár* s a *Délibáb* dédelgetett poétája; kötetét is Nagy Ignác adta ki. Népdalai nem versenyezhetnek Tompa, Lévay egyszerű szépségeivel, de a közönségnek tetszettek. Erdélyi elismeri tárgykörének kellemét, a költő fiatalos szeretetreméltóságát,

[17] U. o., 185.

[18] *Tanulmányok*, 63.

mégis a ‚kelmei tömbhöz' számítja, verseiben nem egy non senst talál, sok érzelgést, s a ‚könnyen jöttség' hátrányait: prózaiságot, formátlanságot, a nyelv laposságát.[19]

Több versén Petőfi visszhangját mutatta ki Gyulai, sőt hogy a fiatal költő „nemcsak osztozott Petőfi lyráján, mint inkább egész pályáját magához ragadta":[20] utánozta önérzetét, a saját tehetségére való hivatkozást, s gorombán visszautasított minden kritikát, prózában és versben.[21]

Petőfi ‚ragyogó sikere' hozta magával, hogy úgyszólván az irodalom egész körét a líra foglalta el. A lángész sikerének vonzása ez;[22] „mindig igy ment, mióta a világ: nagy tehetség, uj irány, servum pecus; más nagy tehetség, más irány, megint servum pecus... — mondja Arany. — Most még a Petőfi epocha tart; ‚auro deterior aetas' persze" ... (Pákhnak, 53 febr. 6.). Petőfi hatása érzik egyes elbeszélő műveken is, így Vajda Jánoséin. De itt már *Toldi* sikere is csábít: szemetszúróan utánozza Tóth Kálmán Kinizsi Pálban (1852).[23] Kinizsit már 47-ben ajánlotta Aranynak tárgyul Szilágyi István (aug. 30., kiadatlan), de a költő nem nyúl hozzá, „mert benne alkalmasint Tol-

19 *Tanulmányok*, 128—138. l.

20 *Szépirodalmi Szemléjé*-ben, III. szakasz.

21 *Állatgyűlés* versében a szamárra marad a kritikaírás.

22 Arany: *Irányok*, I.

23 Kéky Lajos: *A magyar verses elbeszélő költészet.* — *Irodalomtörténet*, 912—230. l. Tóth Endre *Angyal Bandi*-ját is felhozza, „mely egy pár motívumában Arany *Toldi*-jára emlékeztet". Tóth Endre később *Ágnes asszony* erős hatása alá került egy balladájával. L. Arany levelét hozzá, 1864 febr. 19. Tóth Endre febr. 21. hosszan védelmezi e találkozás öntudatlanságát (kiadatlan).

dit kellene ismétlenem". (47 szept. 6.) Tóth Kálmán azonban habozás nélkül ismételte Arany *Toldi*-ját, oly szembeszökően, hogy a szelid költő is kifakadt: „. . .itt, a mi lopva van, az is rossz, el van rontva, mint tolvaj összekalapálja a rablott ékszert, hogy gazdája rá ne ismerjen. Azért nem is mondom, hogy ez vagy amaz kép, helyzet fordulat stb. nem övé; övé, övé, övé, senki másé" — írja Tisza Domokosnak (53 jan. 20., kiadatl.).[24]

Tompának is bepanaszolja. „Annyira meglopta *Toldi*-t, hogy kis Julcsám is ráismert a lopott helyekre: ‚apám! ez innen s innen van!' — Hanem azért ő nagy költő" — teszi hozzá gúnyosan, de a *Vadrózsák*-tól nem sajnál egy méltányló szót. (53 jan. 18. levelének kiadatlan részlete.)

[24] A levélben Arany egyes részletekre is rámutat: „Igaz, hogy első éneke hasonlít *Toldi* első énekéhez; amannak első sorai a *János vitéz* kezdő soraihoz; második éneke a *Daliás idők* első énekéhez, egyes képei, szólásai szinte hatalmas reminiscentiára mutatnak, például, hogy a sok közül egyet említsek:

Mint mikor egyetlen isten áldta völgybe
A forrásvíz három oldalról ömlik le,
A *három* jó lélek könnye akkép szakadt . . . stb.

ez kissé hasonlít a Toldi búcsújához anyjától:

Mint mikor két hegyről összefoly a patak,
A kétféle könyek egybe szakadtanak.

No de az nem baj, itt három patakról van szó: tehát az eredetiség megvan. — Nem hibáznék, ki azt mondaná, hogy mottójától fogva végig csupa plagium, mert a mottója is szakasztott mása a Szuhay Matyi-énak: ‚terem az ember, mint a háti bőr'; a végsorokban pedig: ‚fia lánya nem maradt, de fenmaradt dicsősége', ez is oly formán megy, mint a *Toldi* berekesztése".

A hasonlatosságot az *Új Magyar Múzeum* is mindjárt észrevette, de nem ítélte el. „Örömmel találkozunk — úgymond — azon költő hangjával, kit a szerző előképül választott, de nem találjuk fel itt azon bensőséget és nemességet, mely a *Toldi* költőjénél oly mély, oly kitörölhetetlen hatást hagy maga után". Gyulai keményebben sütötte rá a ‚torzitott utánzást'.[25] De a *Múzeum* az egész művet kicsibe vette, nem ‚hősköltéménynek', csak ‚verses históriának'; „általában nem mérjük a művészet mérőpálcájával, mert akkor nem csak a conceptióra, de hőse felfogására is volna észrevételünk; hanem — mint a nép számára készült olvasmánynak, kedélyesen örvendünk. — De kérdezzük; csak úgy nyerhetjük-e meg a nép tapsait, ha hozzá leszállunk?" (53 jan. — 57. l.)

Az okos szó nem sokat nyomott. A fiatal költők hangosan követelték a népszerűséget. Tóth Kálmánért nemcsak a *Hölgyfutár* lelkesül, hanem a közönség is; a *Szerelmi vadrózsák* megjelenése után ‚egy elragadtatott delnőtől aranyakkal telt serleget kap'.[26] A *Palóc dalok* tódításait Ipolyi jó hiszemmel népi hagyományul vette *Magyar mythologiá*-jához; Szelesteynél a *Divatcsarnok* mindenütt ‚művészi kéz nyomát' látja; „annál inkább megközelíti a tökélyt, minél hívebb marad a természethez".[27]

Arany egykedvűen nézi a sok ‚nyegleséget',[28] a

[25] *Szépirodalmi Szemlé*-jében. — *Kritikai dolgozatok*, 217. l.

[26] Délibáb, 1853 jan. 16. A *Pesti Napló*, 53 nov. 23. szintén dícsérgeti; „míg jelesb költőink hallgatnak, addig ez ifjan dús múzsa mint a kiapadhatlan csermely zenél nekünk".

[27] 1854, 1. sz.

[28] Tompának, 53 jún. 28.

fiatalok ‚grassálását', kik a folyóiratokban ‚a Gleichberechtigung elvét nagyon is képviselik';[29] távolról szemléli az egész irodalmi életet. „Hiába! Pest is csak távollevőre bír oly vonzó erővel — írja Szilágyi Istvánnak; — én esztendőben is alig megyek belé egyszer vagy kétszer... Az ottan levő irodalmi egyénekkel is... kevés kapcsolatban állok... Legfölebb a szépirodalmi szegénylegények némelyikével vagyok — azzal sem folytonos — viszonyban; a coulissák megett történőkbe pedig épen nem vagyok beavatva. Egyébiránt ott, a mint sejtem, nem is sok történik, hanem ha afféle, hogy Tóth K. Vörösmartyt nem ismeri el költőnek, hogy cimboráskodnak jobbra-balra, pletykálnak és lumpolnak. Az egész szépirodalom nem ér egy hajító fát". (54 márc. 9.) „Nincs benne velő". (Erdseynek, 53 aug. 16.) Sógorának is így beszél: „Az a Pest sem a régi Pest többé... Egy-két iró lézeng ott, az képviseli a nemzetiséget. Egy-két lap teng, élődik, az irodalom szalmáján, ennyi az egész". (54 jan. 21.) Lévaynak, mikor a sok hányi-vetiségen boszankodik, egy kézlegyintéssel felel: „A mi pedig ezen poéták dicsőségét illeti: ám hadd vigeáljon, én nem teszek ellene óvást. Mi bukott poéták, már csak hallgassunk. Az idő malma mindent megőröl: őket is, minket is." (52 okt. 16.) „Ne irigyeljük babérjaikat, hadd nőjenek pálmává... vagy gombává, mindegy, mi pedig maradjunk azok, amik vagyunk, irjunk szerényen, elbizottság nélkül, — ha pedig a közönség izlését e mostani fickándozások végkép elronthatják, akkor ne búsuljunk rajta: egy oly közönség tapsa nem ér egy

[29] Tompának, 53 jan. 18., kiadatlan részlet.

dorombot." (Tompának, 1853 jan. 18. kiadatlan részlet.)[30]

Néha mégis felháborodik az ‚ifjú Magyarország insolentiáján', „mely Vörösmartyt stb. egyszerűen skártba teszi" (Tompának, 53 dec. 4.). „Rosszul teszszük mi, hogy mig azok ott mindent elkövetnek a közönség félrevezetésére, mi semmit sem cselekszünk. Dorong nekik és polemia! Különben ez a becsületes magyar publicum, mely annak hisz, kinek nagyobb szája van, azt találja gondolni, hogy nekik van igazuk." (Lévaynak, 52 okt. 16.)

Az irodalom és izlés megrontása, a nemzeti népies költészet sülyedése nem volt neki közömbös. Attól tartott, hogy kinövései az egész irányt lejáratják. „A magyar ember... restaurál mindig: egy elvet égig emel, három esztendő mulva elcsapja, mint olim a viczispányt. Igy van jelenleg az úgynevezett népies költészettel — írja Tompának. — A helyen, hogy azt mondaná: Péter vagy Pál rosszul ír, ezt tűzi zászlójára: le a népiessel! És visszasóhajt . . . Kazinczy és Döbrentei sonettóira... Visszatérünk a bombásztokhoz, a czifra ürességhez." Pedig „nem a bundát kéne ütni, hanem a ki benne van." (53 jún. 28.)

Tompa nem fél, hogy a népies irányt megúnatnák. „Hogy sok ember megutálta, nem csuda, mert a *Palócz dalok*, *Czimbalom* stb. egyenesen idemunkáltak, de talán még hasznunkra; ezen a forráson át

[30] Szépirodalmi szemléjének végén Gyulai ugyanezt írta: „Ily dalok bájolhatják el a magyar irodalmat és közönséget? Nem csodálkoznám, ha egy Arany a legmélyebb megvetéssel tekintene azon koszorúra, mit neki az irodalom és közönség nyujt."

kellett mennie a népiesnek, hogy kiváljék mi *az* és mi *nem az.*“ (53 júl. 5.) — Arany némi felelősséget érez magán; „vádol a lekiismeret, hogy én is egy voltam azok közül, kik a magyar költészetet megbuktatták, behozván a nyers, pórias elemet.“ (Gyulainak, 54 jan. 21.) A népies ellen hangzó első felszólalást mindjárt magára veszi. Kazinczy Gábor írt egy nyilt levelet a *Szépirodalmi Lapok*-hoz (53 febr. 3.) A. B. C. jegy alatt, szigorúságra biztatva a szerkesztőt, s figyelmeztetve, hogy a hazafiságból nem következik, hogy „szerelmesek legyünk mindenbe, mit e föld megterem. A kóró nem rózsa azért, hogy a Hortobágyon nőtt.“ Pákh a cikket nyomban ‚Nyilt válasszal' kísérte, melyben ilyeneket mondott: „Az utóbbi négy év alatt a szépirodalom nagyobb része Laboda módjára ingott ide-oda... S a ki legerősebben énekelte a kútágast, legtöbbet emlegette a csárdát s legmagasabban úszott a délibábbal, csikóval, pipával, czigánynyal, szűrrel és bundával, — az volt a legény.“ Lázt és csömört emleget; — mindezt Petőfi utánzóira érti, de hevenyében nem választja őket külön a valódi népiességtől. Arany szívére veszi e kárhoztatást. Rögtön ír Pákhnak, halassza el versei kiadását. Petőfivel közös régi elveit hangoztatja: „Én, paraszt-aesthetikámmal, a szépet sem a népieshez, sem a nem-népieshez nem kötöm kizárólag. Hogy inkább a népiest mívelem: oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi principium is. Mert azt hiszem, hogy a mely népnek nem volt, ninesen gazdag népköltészete; annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élődni.“ (Febr. 6.) Pákh siet eloszlatni a félreértést (febr. 9.). Arany megbékél, sőt a *Szépirodalmi Lapok*-ból pendít egy-két nyilat a foko-

sos, pitykés, sallangos divatra. A Parlagi Jancsik életét eleveníti meg *Magyar Misi*-ben, erre a módra képzeli el a magáét is az *Árkádia-féle*. A vaskos izlés, melynek „az olvasás... nem Bedürfniss" (Tompának, 53 júl. 11.), vele magával áll szóba kicsinylőn, — János deák néven, — a *De gustibus*-ban. A Lisznyai-féle citerázás gúnyjára egész leltárba szedi a kelmei cifrálkodás eszközeit a *Poétai recept*-ben; egyrészt a népieskedés túlzásait, másrészt az érthetetlen homályos szépségeket gúnyolva, mindkettőben az üres kelmeiséget. Talpraesett tréfája ügyes utánzatokban visszajár irodalmunkban.[31] 52 júniusában a *Hölgyfutár*-ban Szászszal együtt olvassák Lisznyai *Nyáréj* című ‚csongó rímes' hangfestő költeményét, mely Tompa szerint Petőfi *A nap lement* versének ‚lőréje' (53 jan.), s értelem nélküli hangokkal akarja festeni a természet hangulatát; rögtön párját rögtönzik egy fali kalendárium leszakított lapján, megmutatva, ‚hogy az ily eszmétlen rímeléshez semmi sem kell egyéb, mint plajbász és papiros'.[32] — A „frivol, ‚úton-útfélen kapható, üres gondolat[33] is megkapja a magáét *A kis pokol* nagyképű csúfolódásában. Erre vonatko-

[31] Az ortológia és neológia harcának idején (1893) írta Gyulai *Írói recept*-jét, *ad notam: Poétai recept*, — az erőszakosan képzett új szavak, zsíros magyarság s magyaros helyesírás ellen; az új mozgalom élén a *Budapesti Hirlap* állott, itt felelt a versre Rákosi Jenő *Költnöki vény* címen (okt. 8.), *A Hét*-ben pedig Orthologus. Mind a három verset újra lenyomatta a *Magyar Nyelvőr*, 1914, 9—10. sz.

[32] Szilágyi Sándor: *Verstréfa Arany Jánostól és Szász Károlytól.* — *Nemzet*, 1883 dec. 30.

[33] Így értelmezi Arany a *frivol* szót Szász Károly költeményeinek bírálatában; Vidáról írva a banál-lal veszi egyértelműnek.

zik *A sárkány* is, e ‚széptani mese'; a széltől elkapott papírsárkány az üres föllengzést, divatos ál-eszményítést jelképezi, lezuhanása a tanulság, s a béka tanácsa a józan realizmusé. A *Szépirodalmi Lapok*-ban saját példányába a költő oda is írta címe alá tintával: *(Ideál vagy csupasz természet?)* — ezt a későbbi kiadásnál elhagyta. E nélkül is megértették. Lévay csak azt bánta, hogy a sárkány „nem körmöl és harap mérgesebben s nyiltabban. Mert ez arczátlan troubadourok nem értik hegedűszóban a szép mesét". (53 május 19.)

Végre megmozdult a jobb ízlés. A *Pesti Napló* szóvá teszi a ‚kórjelenséget', hogy „közhelyeinken a peripathetika kritikának egy rút neme alakult... Az önapotheosis nem átallja tele torokkal felhívni a világ bámulatát a törpeség iránt. A sajtó feladata a kárhoztatás szavát szórni e kegyelet nélküli, e szerénytelen, e hiú, e mitsem tudó emberkékre, kik képzelt nagyságuk mellett Berzsenyit, Kazinczy Ferencet vagy Vörösmartyt nem ismerik."[34] A komoly kritika is fölemeli szavát. Erdélyi felszólal a ‚kelmeiség' ellen.[35] Gyulai Pál Petőfi-tanulmányában ‚az utolsó szakasz utánzóiról szól', s éppen azért kívánná minél előbb megjelentetni, hogy erről elmondhasson egyetmást. (Aranynak, 53 nov. 15.) Salamon Ferenc Lisznyainak *Madarak pajtása* címen összegyüjtött ver-

[34] 1853 nov. 30., a *Fővárosi és vidéki ujdonságok* rovatában. Követte a példát a *Délibáb* is. L. Arany levelét Tompához: 53 dec. 4.; válaszában Tompa megrója Jókait, amiért soká tűrte az ő ‚megpiszkoltatásukat' s csak a *Napló* után szólalt fel.

[35] *Szépirodalmi Lapok*, 1853.

seit bírálva, azzal biztatja a jó ízlést, hogy „a visszaélések csak akkor szoktak megszünni, midőn tulságokra mennek.“ „Nem kárröröm, hanem előrelátás mondatja velünk, hogy igen óhajtandó volna, hogy még néhány ily kötet caprice-szülemény jelenjen meg minél előbb; — csak akkor fogja a közvélemény is egyhangún kikiáltani: hogy a gyermekeskedés kora lejárt, s *még a versekben is* csak a valódiságot keressük!“[36]

A népies irány ez elfajulása megbénította Arany önbizalmát. Úgy látszott, az utánzók egészen lejáratták a népies irányt, eljátszották az egyszerűség hitelét, megzavarták az ízlést. A divat változása, az ízlés elkorcsosulása is egyik ok, a miért Arany ez években oly kevés kis költeményt adott ki; nagy tervei közé húzódott, de még a *Daliás Idők*-et is félbehagyta. „Olykor úgy érzem, hogy *még* nem volna lehetetlen oly művet producálnom, mint *Toldi* volt. Teljesen meg vagyok róla győződve. De minek? de kinek? e gondolat nehézkedik ólomsulyosan tollamra, valahányszor kezembe fogom... S igy *költeni* lehetetlen. Ezért *Toldi* második része talán sohasem fog elkészülni. Az a közönség, mely első *Toldi*-mban a *kútágast* bámulta csak, azóta igen sok kútágast olvasott; az nem találná már *Toldi*-t eléggé sajátságosnak, népiesnek.“ (Tompának, 53 jún. 28.). E kétség ostromolja *Csaba* előhangjában is, hogy *senkinek* írja. Közömbösen nézett *Toldi* új kiadása elé. „Ott állok, hogy az I-ső *Toldi*-ban sem gyönyörködöm többé, — írja Tompának (53 nov. 22.); — legfölebb mosolygok rajta, hogy én akkor, amúgy *mir nichts, dir nichts,*

[36] *Budapesti Hirlap*, 1856. — S az *Irodalmi Tanulmányok* közt, II. kötet 147.

bevágtam az irodalom kellő közepébe. Arra *courage* kellett, az most nincs. — A III. rész fiókomban hever; nem tudok rámeni, hogy kiadjam."

Azonban éppen *Toldi* vívta ki a nemzeti költészet diadalát most is. Ekkor írta róla tanulmányát Kemény Zsigmond.[37] Ismertetésén, mint Papp Ferenc mondja, „a rokon lélek gyönyörüsége vonul végig, melyet a művészi egyénités, a jellemzés drámaisága s az inditékokban mutatkozó finom erkölcsi erő idézett elő,... elbűvölte a költői forma szépsége is."[38] Történetvizsgáló módjára nézte a mondát, a költő szemével Arany művét, fejtegetéseivel a szöveg mellett haladva. E miatt Lévay ‚csaknem puszta, excerptának' veszi.[39] Arany az első cikk olvastán örvend, hogy Kemény is valóban élt, történeti személynek tartja hősét; a további fejtegetéstől tart, hogy a dícséret miatt pirulnia kell, „pirulnom most, midőn *Toldi* (az enyém) nem uj szita többé s illő volna szép csöndesen a pad alatt hagyni. — Azonban oly iró elismerése, oly ember vonzalma, mint Kemény, sokkal becsesb előttem, hogysem azt igazán megérdemleni legforróbban ne óhajtsam" — írja Gyulainak (54 jan. 21.).

---

[37] A *Divatcsarnok*-ban négy számon keresztül, 1854 jan. 15., 20., 25., febr. 5. — A IV. közlemény címe: *Még néhány szó Toldiról.* Ebben a mondának még feldolgozatlan részét is szemügyre veszi, költői szempontból. E rész nem jelent meg Kemény tanulmányai közt, sem régebben, sem újabban. E negyedik cikk végén helyet kér a lapban, hogy Arany újabb verseivel is foglalkozhassék; ez azonban nem valósult meg.

[38] Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond.* — II. 198. — Kemény fejtegetéseit l. e mű I. kötetében is, a *Toldi*-ról szóló fejezetben.

[39] Levele Aranyhoz, 54 márc. 30., kiadatlan részlet.

Csakugyan, Kemény elismerése buzdította Aranyt, hogy műve folytatását újra kezébe vegye. ‚Semmit sem tartana Kemény örvendetesbnek irodalmunkra, mint ha Arany a monda többi részét is feldolgozná', mit a második részből közölt mutatványból remél. A monda elemzése közben egészen beleéli magát a költő helyébe, úgy veszi szemügyre a további rész anyagát. ‚Nem a lángeszű költő számára, mert ennek semmi szüksége tanácsra, de a közönség figyelmeztetése végett rámutat némely nehézségre, melyekkel Arany diadalmasan fog küzdeni.' Egyben tekinti a monda hátralevő részét; nem tudván arról, hogy *Toldi estéje* készen van, vizsgálódását e részre is kiterjeszti. A szerkezetre nézve az a kérdés érdekli: egységes feldolgozást kíván-e a monda további része, vagy megelégszik a ‚személy-egységgel', hogy ‚külön egésszé öntessék'. Tudja, hogy a költő ‚csodálatra méltó technikája' az előbbi mód ‚tömérdek gyakorlati nehézségeit' is legyőzheti, de a másodikat ép oly háladatosnak tartja és sokkal könnyebbnek. Ez megnyugtathatta Aranyt a felől, hogy *Toldi estéjé*-t külön szakította.

Kemény nehézséget lát abban, hogy Toldit a hagyomány késő vénségre juttatta, de végig meghagyta Nagy Lajos korában; ha a költő a királyt együtt öregíti hősével, „végre az olvasó közönség általános tudalmát kellene megsértenie"; úgy gondolja, a vén bajnoknak az udvartól elhuzódása alatt kezdődhetnék az új időszak, Mária és Zsigmond korszaka, s a végső rész „uj világ, uj szokások, uj nézetek és uj divathősök közé vezetné az elfeledett Toldit." — Keményben itt a pontos történetiró szólalt meg; a költő élénken tudta éreztetni a változott világot, anélkül, hogy

kitörölné a képből Nagy Lajost, s ezzel meglazítná az egésznek egységét. Kemény figyelmeztetésére azonban a *Végszó*-ban szóvá teszi Lajos életkorát, de felhozza Firduszit, „kinek hősei addig élnek, a meddig ő akarja".

Kivetni valónak ítélte Kemény Ilosvaiból Toldinak a kacér menyecskével történt felsülését; e részletet Arany már fölvette a *Daliás Idők* első dolgozatába, a VI. énekben hosszan leírva, mint valósággal megtörtént eseményt, az Eszterrel való kaland előtt. De megszívlelte az utólagos jótanácsot; erős vonásokkal átrántja a kéziraton, s az esetet *Toldi estéjé*-be szövi be, az apródok énekébe, csúfságul, s egyben eleven indítékul Toldi fellobbanásához. Tompa rögtön észreveszi e megoldás finomságát. „Igen fain tapintat volt tőled azon *festett oroszlán* historiának ilyetén beszövése; most már a *Daliás idők*-ből bátran kimaradhat; elő van adva, még sincs; el van mondva s Toldit mégsem teszi csúffá, mert hiszen hátha ‚soh'se történt ez meg!' —" (53 okt. 21.)

Arany nagyra vette Kemény elismerését, mely ilyen elmélyedésben nyilatkozott. Őt úgy is bántotta, hogy „nálunk a birálat minden egyéb, csak nem birálat, az az olyan, miből az író vagy tanulhatna, vagy büszkeséget, a jövőre kitartást, kedvet stb. meritethetne." (Tompának, 54 jún. 23.) Keményé ilyen volt, s alkalmasint ennek köszönhető, hogy a költő újra elővette *Toldi estéjé*-t. Újra olvasva a rég pihenő művet, egyben-másban változtat rajta. Ekkor bővíti négy helyett hat énekre; most írja bele a Gyulafiak szerelmét; — „ez episod — a mennyiben szerelemre vonatkozik — egészen új... A tavasszal irtam belé." Örül, hogy ezt mindenkitől dícsérni hallja, annál in-

kább, mert „azon fatalis korszakba esik, midőn már magamat semmi jóra képesnek nem hittem." (Tompának, 54 nov.) Tompa is dícséri: „A Gyulafiak szerelme igen-igen szép" (53 okt. 21.). — Rövidebbre vonja az apródok gúnyolódását, szintúgy Toldi haragjának kitörését, mely előbb négy versszakra terjedt, most négy sorban többet mond. Új az apródok két éneke, a Szent Lászlóról szóló is; illik az e hízelkedő udvarba, mert a szent király mintegy Lajos szándékát segíti; helyén van ellentétül is, hogy e komoly ének után az ifjak elfojtott kedve vígabb útra csapjon.

Most már nem akarja tovább rejtegetni, — „nehogy a publikum azt hígye, miszerint hét év óta mindig ezt a hat éneket csinálom" — írja félig tréfásan Tompának (54 nov.). Jókai, akinek 48-ban hiába ajánlotta az *Életképek*-be, most, hogy a *Délibáb*-ot szerkeszti, maga kérdezi: „Nem lenne-e igen nagy számomra *Toldi estéje?*" (52 dec. 3.) Arany ekkor még remélte, hogy hamarosan bevégzi a *Daliás Idők*-et s együtt bocsáthatja szárnyra mindhárom részt. Most, 54-ben, ‚miután a második rész elkészültét magam sem győzöm várni' (Tompának, 54 ápr. 22.), — *A magyar nép könyvé*-be szánja, melyet Kemény és Csengery indítottak; így megvalósult volna régi terve, hogy könyve a nép kezébe kerüljön. „De Szilágyi Sándor capacitált" — írja Tompának;[40] maga is inkább hajlott a külön kiadásra. „Igy adtam Heckenastnak 800 frtért; no de ha e mű nem érdemli, eleget dolgoztam már ingyen módra is."[41] Húsvét keddjén, április 18-án viszi fel a kéziratot, aznap

[40] Tompának, 54 okt. 18., kiadatlan részlet.

[41] U. o.

írják alá a szerződést. „Nincs reménységem, — írja Tompának — hogy a közönség enthusiasmussal fogadja, még akkor sem, ha az elsőnél rosszabb nem volna: mert annak mindegy; mikor a népies nagy divatban volt, akkor *Toldi* és *Kinizsi* egy niveaun állt előtte; most hogy némi csömör kezd mutatkozni, még a Petőfi népdalait is meg fogja vetni. A mint a divat hozza magával." (54 ápr. 22.) A kötethez *Végszó*-t ír s abban azt mondja: habozott, „nem lenne-e jobb enyészetnek adni át, mint helyen s időn kivüli közrebocsátása által sükerét koczkáztatnom? Ugyanis, a körülmények nem azok többé, melyek befolyása alatt első *Toldi*-m született s napfényre került. Jelen mű lehetne épolly kielégítő, a nélkül, hogy hasonló fogadtatásra tarthatnék számot." Nem úgy ereszti szárnyra, „mint a divó izlés igényeinek megfelelőt; de mint egy más kor szüleményét, egy hangot a multból." — Ily csüggedten nézi maga s iránya helyzetét az ekkori irodalomban.

A kötet október elején jelent meg, külön, s az első *Toldi*-val együtt is.

B. Eötvös József nyomban levéllel keresi fel a költőt s ‚óvással lép fel' a *Végszó* aggodalma ellen. „Ha valaha művet láttam, mely minden követeléseimnek megfelelt: *Toldi estéje* az, . . . e költemény még azoknál is magasabban áll, melyekkel Ön gazdagítá meg irodalmunkat" (okt. 16.).

Tompa is gyönyörködve olvassa. „Meg lehetsz elégedve az öreg Toldival, épen olyan derék vén ember, mint a minő ifjú volt. — A negyedik ének legszebb, a mint visszaviszik a Rákosról a szökevényeket, ez igen gyönyörű. Az utolsó ének szinte . . ." Csak az

utószót sajnálja; „sok ostoba ember és kritikus alá lovat adtál magad". (53 okt. 21.)

A *Végszó* sejtelme nem vált be; nemcsak baráti levelek, a kritika is lelkesedéssel fogadta a művet. A műbírálók, Greguss, Toldy Ferenc, Gyulai Pál, elismeréssel írtak róla. Csak a *Hölgyfutár* antoniusi bírálója, Tóth Kálmán okoskodott: *Toldi*-t jelesebb műnek tartja, *Toldi estéjé*-t szebb költeménynek, mert tárgya jobban illik Arany humorisztikus nyugalmú kedélyéhez, s mert öntudata, biztonsága *Toldi* sikere folytán erősbült.[42] „Ha iránt vennél kezedbe, hogy a mi megragadt, följegyezd, — az egész könyvet tele kellene vonaloznod." ‚Homéri eljárásnak' nézi, hogy a hektori olasz, mint Hektor Patrokloszt, legyőzi az ifjú vitézt, s csak azért jelen meg annyi erő- és dicsőségben, hogy Toldit még inkább kiemelje," aki aztán achillesi boszút áll. Tóth Kálmán szemében ez „a műnek legszebb oldala". Körmönfont okoskodása szerint az egész mégis gyengébb *Toldi*-nál, mert hogy Toldi tragikai személlyé válik, „visszatetsző és valószínűtlen esemény" motiválja s a halálos megtorlás is ‚kissé kellemetlenül hat'. Valószínűtlennek azt nézi, hogy az ifjak a király szobája előtt mernek énekelgetni, s gúnnyal illetni azt, akit a király vár, holott éppen Lajos külföldi illemet honosított meg udvarában. E gáncsra, naiv eposzban, kár szót vesztegetni. Arany különben sem így érti: *előszobákat* mond; nem lármázó cselédek, hanem főúri ifjak azok, kik a vén bajnokot kevésbe veszik, miben a kor változása érzik, a mű alapeszméje; enyhébb megtorlás nem illenék Toldihoz, s nem fejlődnék belőle tragikai

[42] 1854 okt. 28. szám; a lap élén a mű címe koszorúba foglaltan.

fordulat, ha, mint Kisfaludy Károly balladája írja, csak ráadná mentéjét egyikökre, kit súlya földre nyomna. Tompa nem tudta: nevessen-e, vagy boszszankodjék e bírálaton.[43] Arany azt nem is látta volna, ha Szilágyi Sándor nem mutatja neki (Tompának, 55 jan. 16.). E gáncsokat Gyulai széttépte,[44] a költő pedig azzal vágott vissza, hogy Pázmán lovag kilenc szobán keresztül lökdösődik, míg a király elé jut. Ezelőtt is tudott ő annyit az udvari életről, mint bírálója: a *Daliás idők* tizenegy szobát emleget Eszter palotájában. (I. dolg., VI. ének.)

A *Pesti Napló*-ban Greguss ismerteti:[45] kiemeli, mint tud felhasználni a költő minden kis adalékot, művészi építménnyé rendezve az ‚összehányt kőrakást'. Jól látja az alapeszmét, sok találó megjegyzése van a részletekre;[46] hangoztatja, hogy Aranynál „a versek gördülete s a rímek fontosabb szerepet játszanak, mint a legújabb nemzedék szükséges- vagy épen lehetőnek is tartja."

Most Toldy Ferenc is megint meghajlik a költő előtt. Világosan kitakarja az alapeszmét, melyet a költő hősének sorsába lehellt. „Eszméje a közép- és ujkor küzdelmének reflexét a köznépi élet egy hősén mutatni fel. Amaz leáldozik Toldival, ez hajnallik a magyar föld felett is Lajos királyban." Toldyra nagy hatást tett „e mély észszel concipiált s kimondhatatlan költői szépségekkel felruházott gondolat."[47]

Gyulai több oldalról forgatja ez eszmét; színesen

[43] Levele Aranyhoz, 54 dec. végén, kiadatlan részlet.
[44] *Szépirodalmi Szemlé*-jében, 1855.
[45] Okt. 25., 245. sz.
[46] L. ez életrajz III. fejezetét.
[47] *Új Magyar Múzeum*, 1854, novemberi füzet, 449. l.

világítja meg az ellentétet egyrészt a hanyatló személyes vitézség s az új-kor között, másfelől a régi magyar erköles s az udvar új szokásai közt; ez a kor szelleméből foly, de ős magyar vonást érezni benne, mert „majd mindig meghasonlásban voltunk az ujkori polgáriasodással, mely a viszonyok kényszerűsége folytán legdrágább kincseinket fenyegette.“ Mindez mély hangulattal tükröződik Toldiban; a hanyatló bajnokot a sors még egy nagy elégtételhez juttatja, hogy nyomban éreztesse vele az aggság szánandó tragikumát, hogy túlélte magát. Gyulai ‚a gyönyörtől elfogódva' tárja fel a szerkezet biztonságát, a mű egymást érő szépségeit. Nemcsak a művet magasztalja, hanem, mint Petőfinél a lirában, itt az epikában a népies nemzeti iskola érdemét mutatja föl. Kinövéseit elítélte, de síkra szállt a mellett, hogy a harapózó nyelvi és alaki pongyolaság idején épen ez irány két költője a legköltőibb és legmagyarabb, s megalkotója a nemzeti alaknak, egyik a líra, másik az epika terén. E mozgalom legelőbb a lírában adott életjelt, mivel népköltészetünk abban gazdag, de mindketten egyformán merültek el a nemzeti és népéletben, s Arany a népies epikát a ponyva számára készült füzetekből műalakká emelte, szorosan ragaszkodva a mondai alaphoz, s népies, naiv felfogással, nemzeti eszményeket és hangulatokat testesítve meg, oly művészi alakban, mely csaknem vetekszik a dráma szigorú törvényeivel. Ezzel megalkotta a naiv, a nemzeti eposzt, tehát a valódi eposzt, a mennyire korunkban lehetséges, — az ódon szinezetet eleven hangulatokkal egyesítve. — Ezzel Gyulai elméletben kimutatta a valódi nemzeti költészet megvalósulását, Petőfi-tanulmányával a lírában, most az elbeszélő-

költészetben. Nem is hagyja szó nélkül Toldy Ferenc elfogultságát, hogy folyvást a régibb írók felé fordul, a jelesebb újak rovására.[48]

A költőt meglepte a nem várt siker.[49] „Megvallom, ilyen fogadtatást nem vártam — írja Tompának. — Mert... most már futunk a népiestől" (54 nov.). Gyulai azonban épen ez irány diadalát, a nemzeti költészet művészi betetőzését látta *Toldi*-ban. Elragadtatását Arany szerénysége túlságosnak találta, már abban is, amit *Keveházá*-ról írt. „Gyulai enthusiasmusa megszégyenít s tárt ajtót nyit a rágalomnak, mert úgy Goethéről lehetne beszélni, mint ő rólam, vagy tán arról se" — írta akkor Tompának (53 júl. 11). Most gyöngédsége valósággal aggódott, mert szemléjét folytatva Gyulai Tompa újabb verseit is megbírálta, Arany tanár-társának, Mentovichnak *Száraz lombok* c. verskötetét szintén. Tompa költeményeiről Arany maga készült ‚egy hozzájuk méltó bírálatot dolgozni' (Tompának, 54 jún. 11.); addig csak Császár szólott róla,[50] jóindulattal, de Tompa hite szerint ‚nem fogta öt fel'. (Aranynak, 54 jún. 17.) Arany ‚kellően' szándékozott méltatni, ha a kritikai

[48] Gyulai a *Budapesti Hirlap*-ban közölt *Szépirodalmi szemle* címen egy cikksorozatot, 1855-ben, melyben Aranyon kívül is többeket ismertetett, bírált. — Kiadva újabban *Kritikai dolgozatai* közt.

[49] Kolbenheyer mindjárt hozzálátott a mű lefordításához; Kertbeny szintén, a költő engedélye nélkül, ‚mert kötelességének érzi az európai közönséggel szemben'; mutatványt mégis küld belőle (54. X. 11.). Pákh, ösmervén Kertbeny fordításeit, ráfogta, hogy címe ez lesz: Soirèe beim Schedel. (Schedel = Toldy Ferenc családi neve, a magyarosítás előtt.)

[50] *Tompa költészete.* — *Divatcsarnok*, 1854, 28. sz.

„jargon" hatalmában volna, s örült, mikor Gyulai kezében látta a dolgot. (T.-hoz, 55 júl. 1.) Azonban — mint általában — ő is szigorúnak találta Gyulai ítéletét, noha mint Jókai, éppúgy Tompa irányában is ő volt legméltányosabb, csakhogy magas szempontokból ítélt. Kifogásolta a gyönge felépítést, a regék bágyadtságát, az erkölcstanári hajlamot; fejtegette, hogy a virágregékben az alak nem bírja a tartalmat; de szerette férfias bánatát, családi érzését, elismerte, hogy újabb festő-költeményei felolvadnak a kedélyben, néhol egészen lírai és sohasem oly nyugodt, mint genre-képeiben Arany. Mentovich ifjúkori barátja volt Gyulainak, együtt léptek föl az irodalomban, de Gyulait semmi sem korlátozta sem a költészet magas felfogása, sem az igazság kimondása dolgában. Már a címet is a szerző ellen fordítja a *Száraz lombok*-nál; „annyi igaz, hogy e lombokon kevés a zöld levél". Arany jobban ismerte az emberi természetet, különösen Tompa érzékenységét, mintsem ne tartott volna tőle, hogy barátja és kollégája szívökre veszik e megkülönböztetést. Tompának szóba is hozta ezt, védelmezte Gyulai jellemét, meggyőződésének tisztaságát, mentegette elfogultságát *Toldi* iránt s a bírálatot nemcsak Tompával szemben találta szigorúnak, hanem önmaga iránt nagyon engedékenynek (jún. 8., júl. 1.). Mentovichról úgy vette észre, egy idő óta kerüli; Tompa úgy tett, mintha nem haragudnék (Szásznak, 55 Júl. 1.), de Gyulaira csakugyan megneheztelt; csak halála előtt két évvel békült meg vele levélben. „Egykor nehezteltem rád, azután becsülésem, szeretetem meghaladta gyermekes neheztelésemet" — írta. Lecsillapultát Váczy azzal magyarázza, hogy, főleg Arany művészetének hatása alatt, lassan-

ként átérzi Gyulai fejtegetéseinek mélyen járó eszméit".[51]

Toldi sikere, az *Esté*-jével való foglalkozás visszavezették a költőt kedves hőséhez. A *Daliás Idők* első dolgozatának énekein még Kőrösön is dolgozott; „el-elvittem 6-ig vagy 7-ig, azzal elől kezdtem — írja Tompának. — Azt hiszem, hogy e második részt csak rám disputálták, azért nem akarok boldogulni benne" (53 nov. 22). *Toldi* új kiadása után Tompa biztatgatni kezdi; „Féltelek egy kicsit, nem mintha erődet nem ösmerném, de mert körülményeidet ösmerem... De azért mégis hiszem, hogy addig-addig fohászkodol neki, míg végre bevégzed" (53 nov. 28). Arany érzi: „Beh igazad volt, midőn intettél, hogy siessek *Toldi*-val, mert mindig nehezebb lesz megírnom! Akkor ezt különös tanácsnak gondoltam: most értem bezzeg! Az a második rész aligha lesz valaha kész."[52] Egy ideig a hún eposz miatt tette félre, *Toldi* diadala után azonban újra előveszi. E második dolgozat címlapján rajta az évszám: 1854. „Reményem van a nyári szünet alatt valami nagyobbat állíthatni elő; mert nem szeretném, hogy már bevégeztem légyen irodalmi pályámat — írja Tompának. — Mindazáltal egy csöppet sem erőltetem a dolgot, mely erőltetve úgy sem megy." (54 jún. 23) A IV. ének közepéig halad; az I. ének egészen a régi; a III-ból a seregszámlát később beolvasztja *Toldi szerelmé*-be (VII. ének).

Kemény cikke e részhez is keltett benne új gondolatokat s figyelmeztette néhány nagy nehézségre. Elsősorban arra, hogy Toldi a lovagok sorába került, „ennélfogva a költői beszélynek a hős állása szerint

[51] Váczy János: *Tompa Mihály életrajza.* — 140. l.

[52] Ezt kétszer is írja: 53 nov. 28. és 54 szept. 27.

fokonként emelkedettebbé kell válni, a nélkül, hogy megszünnék népies lenni". Lajos egész ‚körözetét' népies színben kell feltűntetni, Toldi s társai közt mégsem ‚enyésztetni el azon távolságot, melyet különböző míveltségök és multjok jelelt ki'. Toldinak ‚a népies egészben *specifice népiesnek*' kell lenni. Ugyanaz a nehézség ez, más oldalról nézve, melyet Arany már a kezdetnél érzett s melyről Kovácsnak Geszten panaszkodott. A népies, szinte népmesei színt az I. ének pompásan eltalálta; ezt épen is hagyta, s hasonlón folytatja a II. énekkel: a király asztal-áldást mond, csillagos bicskával márt a tálba, s megforgatja táncban a menyasszonyt;[53] egy homéri vagy népmesei királyhoz hasonlatos, a költő mégis elmondhatja róla, hogy „azért nagyobb volt, király volt ő ott is". Toldi a király oldalán is megmaradt a puszta fiának: minden mozdulata erős, kifejező, népi; mikor a király a lányszerző tornára biztatja: fejét rázza, mintha ki akarná rázni a füléből a szót; csókja is atlétához illő: belevész, mint borisza ember a kancsóba; — semmibe veszi a lovagi szabályt, a vitézi torna után nekiáll cséppel verekedni. Salamon ‚homéri érdemnek' látja, hogy „a költemény alakja s egész világa a legbizalmasabb közelségbe hozatnak az olvasóval". „Aranyban a naiv eposzköltői szellem támad föl újra."[54]

Rámutatott Kemény a legfőbb nehézségre, a mondakör második tagjának csonka és töredékes vol-

[53] Ezt hiteles helyről, a dubnici krónikából veszi, a budai krónika idézetéből, a 288. l. aljáról; ott a lapszélre ki is írja: Lajos táncol.

[54] Salamon 1862-ben az *Ország tükré*-ben írt a *Daliás Időkről*, midőn a II. és III. ének is megjelent. Újabban Salamon *Irodalmi tanulmányai* I. kötetében.

tára, „mintha azok, kik csodatetteit a nép közt terjesztették, ritkábban láthatták volna Miklóst a vár dísztermeiben, mint egykor a konyha körül". A hézagokat a költőnek kell kitölteni, „s így alkalma nyílik Toldit nemcsak párviadalokban kiemelni, de vitézsége és kalandjai számára mindazon mezőt feltárni, melyben oly örömmel barangol a nép képzelődése".

Egyrészt azt az utat tanácsolja, melyet a költő eleitől fogva követ: Toldi kísérje el Nagy Lajost külföldre. „Hová? Lengyelországba-e vagy Olaszhonba?... azt sejtem, hogy csak az egyikre szánhatja el Toldi magát, ha nem akarja a költő művét... szerfölött bonyolodottá és halmozottá tenni." Az első dolgozat Toldit előbb Moldvába és Lengyelbe vitte, az új kidolgozás ezeket mellőzi.

Kemény, bár a monda anyagát kevesli, kritikájával a meglevőt is fogyasztja. Nem szíveli a prágai kalandot, mely „hihetőleg hősünknek az utcán mondott káromkodásából puffadt oly óriás ténnyé". Ha a költő ezt is a hamis menyecske tréfája után veti, nem marad Ilosvaiban egyéb a sírrablásón kívül. Toldi sehol sem mutatja ki jobban természetét, hűségét és legénykedő kedvét, mint éppen Prágában. Ilosvai is ezt mondja el, az olasz hadról hallgat. E jelenetet mégis mind az első, mind a második dolgozat mellőzi, de az Ilosvaiból kiírt jeligék közt ott van az idevágó pár sor; csakhogy az esetet Ilosvai későbbre teszi, a sírfosztás után.

Elvetni valónak nézte Kemény a szerelmi kalandot is; helyébe azt az adomát ajánlta, melyet ‚Szigligeti vigjátéka anyagává tett', hol Toldi készebb lemondani szerelméről, mint lenyiratni szakállát; ez a hetykeség ott is van a második dogozatban (II. 5.,

átvive *Toldi szerelmé*-be is.) Ez az ének tehát Kemény cikkének olvasása után készült.

Arany bizonyára elolvasta Szigligeti *Rózsa* vígjátékát, mely Toldiról szólt s abban Riedl szerint más rokon-mozzanatot is talált.[55] Bábel kóbor lovagnak meg kellene vívni Országgal a Rózsa kezéért, de fél tőle; hazugságokkal felbőszíti ellene Toldit, úgyhogy ez áll ki Bábel vértjében; de még a viadal előtt fölfedi magát; Rózsa, hogy Toldital menekedjék, mert Országot szereti, azt a fura kikötést teszi, mit Toldi megtagad. Itt a viadal meg sem esik, a vért-cserének nincs következése; Aranynál ezen fordul meg Toldi egész sorsa. — A más vértjében, más címer alatt vívott párharc nem volt ritka az epikai költészetben. Radó Antal Roger viadalát említette föl Ariostóból, mellyel hálából megmentője számára nyeri el Bradamante kezét, akivel egymást szeretik; de itt is rendbe jő minden.[56] A Nibelung-énekben Sigfried szerzi meg Gunther király számára az erős Brunhild kezét, miből sok gyűlölködés ered, Sigfried halála, Krimhild boszszuállása, minden. Ariostót ekkor már ismerhette, a Nibelung-éneket bizonyosan; ezekhez Toldi tette közelebb áll, ahhoz szerelme, ehhez a tragikus fejlemény

[55] A vígjáték megjelent: *Eredeti Játékszín*, kiadja A' Magyar Tudós Társaság. IX. 1840. — A motívum hasonlóságát Riedl Arany-könyvében említette, *Toldi szerelme* forrásai közt. — Szinnyei Ferenc: *Arany Toldi szerelmének forrásai*-t összegyüjtő gazdag értekezésében azt hiszi, a költő már *Toldi* és *Toldi estéje* megírásakor ösmerhette Szigligeti darabját, s talán ez hagyott nyomot az öreg bajnok és fegyvernöke humoros felfogásán, sőt talán azon is, hogy nem volt asszonnyal tartós barátsága.

[56] Ariosto-fordításának előszavában, 99. l. — Roger sorsa a XLIV., XLV., XLVI. énekben.

által. Legközelebb a Tristán-mondához, aki hőstette díjában Márk király számára kéri meg Isolt kezét, aki pedig őt zárta szívébe; s miközben hazavinné urához, szerelembe esnek. Toldi sorsa mindezekhez hasonlít s éppen azért egyikhez sem. Piroska már a viadal előtt keresi szemével a hírből ismert Toldit, de az nem ví lányért, csak maga untában áll ki, tréfából, másnak a vértjében, a Tar Lőrincében; de Piroska egy mozdulatáról ráismer; a vitéz szíve is egyszerre megdobban az idegen vért alatt, amint megpillantja. Ez a legszembeszökőbb változás az új dolgozatban: a cseh helyébe, aki rögtön kiesett a cselekvényből, Toldinak egy cimborája lép, aki életben marad, örök ellenfelül. Nincs gyilkosság. Toldi csak csínyt követ el, nem bűnt, mint előbb a cseh megölésével, nem erkölcsi törvényt sért, csak lovagi szabályt; nem is indul mindjárt száműzetésbe; igaz, nem is megmentője Piroskának, sőt maga szerzi meg másnak, ami a bonyodalomnak tragikai magva.[57] Eleinte minden jól indulna, Toldi mindent rendbe akar hozni; Tar Lőrincnek húgát igéri, Etelkét, maga boldog napokat él Piroskával. De a költő sóhaja már félti őket; boldogságuk szinte oly éles világítású, mint a vihar előtti napfény, mely felhők alá süt. A sors csak elfelejtkezik a szerelmesekről, országos dolgok miatt. De a nápolyi gyászhír Toldit hamar belesodorja a történelembe, a nélkül, hogy a külső események elnyomnák az érzelmek életét, a belső történetet; inkább szövik. Ez nagy nyereség, s ezért veti félre Arany az első dolgozat nagy részét.

Szász lelkesen magasztalja a fokozódást: „Az I.

[57] Rokon ez Kemény tragikai felfogásával; a *Ködképek* (1853) végsoraiban írja, hogy tévedéseink gyakran vétkesebbé tesznek bennünket és szerencsétlenebbé mást, mint bűneink.

énekben egészen a *Toldi* hangja zeng. A második egy akkorddal magasabb, a harmadikban ismét emelkedés. E töredék... talán a legszebb, mi magyarul iratott"[58] Salamon is azt írta: „E három hosszú ének elejétől végig szakadatlan szépségek láncolata."

A történelmi részhez új tanulmányokat végzett a költő. Rotteckből veszi a viadal-bírót s hogy nők osztják a díjat; Salamon megdícséri a harcjáték történeti hűségét. A krónikákból, főleg a dubniczinak a budaiba átvett részleteiből kibővíti a szereplők körét; innen veszi Ujlakit (Nicolaus, filius Ugrini Wylak), Vesszős Fülöpöt (Wesszews); Prayra is támaszkodik; egyesekről egész kis életrajzot állít össze; táblázatba foglalja szüleiket, hivatalaikat, birtokaik nevét és nyert jutalmukat (így Apor Istvánnál Strigót és Csáktornyát). Palma, Windisch, Wagner munkáiból leírja a főbb családok címereit; harminchatot gyüjt össze; sokat le is rajzol, rézmetszőhöz méltón. Némelyiknek leírását a sereg-számlában egész elbeszéléssé bontja.[58a] Salamon, a történettudós, külön méltányolja, hogy a had leírásában nemcsak felhasználja a történet adatait, „hanem maga a leírás egészen a kor szellemében történik: minden vezér és csapatja a zászlóján hordott címernél fogva mutattatik be". Itt már

[58] Szász Károly az *Összes költemények* ismertetésében emlékezett meg erről, 67-ben, — bár az énekek az ott közölt töredékek közé nem voltak fölvéve; ebből azt remélte, hogy a költő még nem tett le a folytatásról.

[58a] Legszebben a Forgács-címert, melynek rajza koronás meztelen nőalak. Budaiból és Windischből tudja, hogy Mária királynő tulajdon arcképét festtette le, ez tehát későbbi; „de előbb mi?" — kérdi. Később megjegyzi, „Mária nehezen engedte volna saját képét viselni"; ezért költ róla szabadon más mesét.

‚ariostoi változatosság és tömegesség kezd feltünni'. De a költő tekintete nem marad a külső eseményekre függesztve: a lelkek mélyére hatol. A gyászhírre az öreg királyné lelkiismeretében a Nemesis szólal meg; a költő elpengeti emlékeztetőül Zács Klára balladáját.[59] Mily emberi módon hullámzik a bánat Lajosban; felidézi öccse gyermek-képét, maga is szinte visszaváltozik gyermekké, közel érzi magához a messzekerült testvért, s e szeretet, ez emlék lázítja fel szívét oly bosszúra, minő csak királytól telik. Ezzel a nápolyi hadjárat érzelmi forrásra van visszavíve, akár Toldi kalandos élete. A kettő összeforr: a király, fiúsító levelével s a Toldi javáért hirdetett tornával, éppúgy ott van vitéze életében, mint ez a király hadaiban.

Nagy fejlődés ez az első dolgozathoz mérten; megvan itt csaknem minden, amin később *Toldi szerelme* épül. A költő maga is meg volt elégedve, máskülönben nem adta volna ki a II. és III. éneket. A IV. ének, mely még a *Hátrahagyott versek* közt sincsen kiadva, Kont hadával Itáliába vinne, Durazzó Károly és Johanna üzelmei közé, de már eleje-formán félbeszakadt.

Képzelete mindent megoldott, összeszőtt, elrendezett, de most meg a történelmi részen akad fenn. Ez időben küld hozzá Tisza Domokos egy három énekes költői elbeszélést nápolyi Johannáról; Arany ‚tűzre ítéli', a tárgyat okolva. „E nápolyi történeten a *művészet átka* fekszik; ezért, hogy rajta már annyi novella,

[59] *Toldi szerelme* VII. éneke 29. versszaka későbbi betoldás a II. dolgozat III. énekének kéziratán; az előző versszak utolsó sora eredetileg így szólt: „*Így zendült* az ének..." Ebből látni, mint haladt a munka; a ballada 55 nyaráról való, s a III. énekbe volt beszőve.

tragoedia, etc. hajótörést szenvedett, legújabban *Toldi der Zweite*. A tárgy olyan, miből semmit sem lehet csinálni. Endre egy silány fráter, Johanna 100 esztendeig él, Lajos portyázási semmi eredményre nem vezetnek: ki csinál ebből valamit?" (54 jún. 21., kiadatlan.) Lelkiismeretessége előtt „még egy nagy nehézség maradt leküzdetlen — mondja *Toldi szerelmé*-nek előszavában. — Toldit, a *monda* Toldiját, kiről a história *épen semmit* nem tud, hogyan állítni oda, *nyíltan*, mint nagy szerepű, vagy épen fő hőst a história világába, történeti nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kora *mondának* már nagyon világos, történetnek pedig, az eposzíró kívánta részletekre, *nem eléggé az*. Fel kellett hagynom az eposz gondolatával, s így jó időre magával *Toldi*-val is."

Úgy járt, mint a hún eposszal: fogytán előtte a mondai anyag. „Illosvai magamra hagyott — írja Gyulainak (54 jan. 21.) — s én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a szakaszok fölibe, mint pap a textust, mintha mondanám: „hígyetek, ne nekem, hanem az *írás*-nak . . ." Már az első dolgozat idején azt írja Toldy Ferencnek, röstellne valami fennmaradt adalékot fel nem használni. „... szeretek, ahol csak lehet, rájok támaszkodni, s több hitelt, nyomatékot vélek általok művemnek adhatni" (51. ápr. 28.). Még *Bolond Istók*-ját is legalább egy névre, egy közmondásra építi. „Nem tudom, — írja Gyulainak — benn van-e az aesthetica szótárában e terminus: ‚eposzi hitel': de én annyira érzem annak hatalmát, hogy történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventióm, phantasiám; elég az hozzá, hogy ne-

kem, ha építni akarok, tégla kell és mész" (54. jan. 21). „Egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam" — mondja *Toldi szerelmé*-nek előszavában. Fölveti a kérdést: vajjon „mesét a nép phantasiája képes alkotni csupán, s az íróköltő csak a készből csinálhat valamit? Különben miért volna — semmi népi monda-alapra nem támaszkodható — Árpádiásaink és Lászlódiásaink szervezete oly iszonyúan szegény?" (Szilágyi Istvánnak, 54 márc. 9.) A jó alapmese ‚nem épen útféli dolog', ‚bizonyítják a Byron-féle lángelmék hajótörései' — mondja *Zrinyi és Tasso* tanulmányában. Felfogásában megerősíti Csengery Antal tanulmánya, *A hősköltemények*ről általában.[60] Csengery szintén abból indul ki: „Terem a hősköltemény, mint a népdal". A mondák nemzedékről nemzedékre szállnak, a népszellem alakítja, betölti a hézagokat, összefűzi ami szétvált, elhagyja a fölöslegest, nagyítja az idomokat, átképzi az egészet; egész korszakok munkálnak rajta. Megakadályozhatja a kifejlést vallás, idegen műveltség, vagy elnyomja a krónikaíró, mint nálunk. Későbbi epikusok művei „annál inkább megközelítik a valódi hősköltemény, minél inkább ragaszkodnak a hagyományokhoz, ... s mondákhoz. Ha történeti korból merít a költő: szükség, hogy beleélje magát a korba, melyet megénekel, s tárgyától és népe szellemétől legyen át meg áthatva;

[60] Megjelent a *Délibáb*-ban, 1853 márc. 13. Újabban Csengery *Összegyüjtött munkái*-nak V. kötetében, 326—334. l. — A *Délibáb* (53 jan. 16.) előre hirdette, hogy Csengery tanulmányt fog közölni Firdusi ismertetésével kapcsolatban a magyar hősköltészetről; ebből lett ez a tanulmány, melyet még ez évben egy másik követett, Homérról. — Firdusira ő is bizonyára figyelmeztette Aranyt.

úgy, hogy e tárgytól vegye mintegy a formát s eme szellemtől a színt, mely elömlik, s a hangot, mely uralkodik költeményén". „Ez úton indult nálunk Arany" — mondja végül.

Egészen Arany felfogása ez, szinte az ő műveiből elvonva. Meg is nyugtatta gondolatainak helyessége felől. „Talán egyet sem becsültem annyira valamennyi dicsériáde között — írja Tompának (53 júl. 11.). — Nagyon kielégitett, mint az utas jól érzi magát, ha ismeretlen helyen egy úton megindulván, valaki bizonyossá teszi, hogy nem tévedt."

Nyilván hirdeti: „Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság". Különösen áll ez az eposzra. „A valódi eposzt nem irják, az valamely nép közös költeménye" — mondja. — Amit a nép ‚fölkinczelt', kellett abban lenni valami derekasnak, hogy emlékezetbe vésse.[61] „Homér ugyanazon mondakörhöz tapad, melyet utána — s valószinűleg előtte is — százan meg százan énekeltek; Virgil fáradságosan szedi össze az Aeneas felől keringő hagyományos emlékeket; . . . Firdusi a shah levéltárában évtizedeken át buvárolja nemzete multját; vajon ezek . . . azért kutatták a hagyományt s a históriát, mert képzeletből alkotni mit sem tudtak?" Nem; de „légből szedett eposz . . . sohasem fogott a görög nemzet vérébe átfolyni". Az ősi monda azonban századok során „históriai meggyőződéssé, nemzeti hitté" vált. A történeti hitel valósága mellett van eposzi hitel, „mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában . . . Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdit, hol az eltérés a nép

[61] Merényi népmeséink bírálatában.

tudalmával ellenkeznék: de a monda variansai közt szabadon válogat".[62] — Íme: az *eposzi hitel* elmélete.

Ne hígyje senki, hogy ez elv megkötné a költő alakító erejét, képzeletét. Koránsem. Arany maga mondja: ‚Valamely kész történetet fölvenni, descriptiókkal... stb... felékesgetni . . . könnyű,... hanem az ily feldolgozás ne tartson igényt a költészet magasztos nevére.' Az anyagot ki kell bővítni, rendezni; ahhoz alapeszme, alaphang, alapérzés, melyből az egész kifejlődnék, összeütközés, bonyolódás, lélektani fejlés szükséges; „e nélkül csak oly puszta anyag, mint a márvány, melyből a szobrász képezi alakjait".[63] Saját módját jellemzi ebben, mellyel tárgyát művészin alakítja.

Mindez a képzelet munkája. Császár Elemér sokoldalún, számos példán mutatta ki a képzelet mindenütt jelenvalóságát Arany munkáiban: a forrásaiban pár száraz szóba szorult cselekvény indokolásánál, a jellemek alkotásánál s összeforrasztásukban a cselekvénnyel. „Van-e Toldi lelkének csak egyetlen szála, melyet a széphistóriából meritett a költő?" — kérdezi, s ez még inkább áll a *Daliás Idők*, mint az első rész Toldijára. Alakok kelnek életre nála egy-egy szóból, semmiből is, mint Rozgonyi és lánya; mesék kerekednek a szikár adatokból, mint sok balladája, képzeletből is, mint *Toldi szerelme*. A költő mélyíti el munkáit alapeszmével, *Toldi estéjé*-ben éppúgy, mint a hún eposzban.[64]

[62] Dózsa Dániel *Zandirhám*-jának bírálatában.

[63] Frankl: *Hősök és dalok könyve* bírálatában.

[64] Császár Elemér: *Arany János képzelete*. — A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. II. köt. 6. sz.

Balhit volt az, mely egy időben szegényesnek nézte Arany képzeletét, mintha csak összerakó, kiegészítő munkára lenne képes. Igaz, akkoriban Jókai regényei arra kapatták a közönséget, hogy a képzelet erejét a korláttalan csapongásban lássa. „Ne hozza föl nekem senki — mondja Arany — a mai regényirodalom s általában a romantika nagy könnyűségét a mese-improvisatióban, . . .: vajmi kevés az ily szüleményeknek közt épkézláb."[65] *A sárkány* szatirikus tanköltemény mutatja, mit tartott a puszta föllengésről. Szemében ‚a költészetnek és van logikája'.[66] „Nem hiába emlegeti Byron — úgymond — annyiszor a *truth, truth* (igaz) kifejezést: költeni, mégis igaz maradni, ez a nagy feladat, melynek megoldásától függ a poétai süker."[67]

A művészi igazság csak nehezebbé teszi a képzelet munkáját, nem hogy kizárná. Toldy Ferenc bizonyára megbecsülte a történetet és hagyományt, mégis arra biztatta: „A költőnek joga van a monda szellemében betölteni a hézagokat a magáéból; csak itt-ott fonja át amannak egy-egy szálacskájával: szívesen elhisszük neki, hogy a hagyományból merítette, mit magából" (57 aug. 12.). Arany képzelete annyira összenő a tárgygyal, hogy bajosan lehet különválasztani tőle. A tanulmány hitelére is támaszkodik. Gúnyját kihívják, akik azt tartják: „a költő azért költő, hogy teremtsen, kort és viszonyokat, hősöket és jellemeket, szóval mindent, mindent; ez fog a phantasia próbaköve lenni. Szép feladat, de még nem ismerek oly nagy epicust, ki ezt megoldotta volna".[68] Ő nemcsak a mese alap-

[65] *Zrinyi és Tasso* bevezetésében.

[66] Szász K. költeményeinek bírálatában.

[67] Wittgenstein ismertetésében.

[68] Dózsa Dániel: *Zandirhám*-jának bírálatában.

ját keresi a mondában; sok fáradságot szentel a kor tanulmányának, mi anyagot és színt ad képzeletének, nemcsak külsőségek, hanem a jellemek rajzában is.

Mégis egyenest azt mondhatni: nem boldogul, míg szorosan forrásaihoz tartja magát, csak ha már képzelete át- meg átjárta s alakító ereje művészi formába öntötte a tervet.

Egy új jó gondolat kedvéért félreteszi a félben levő művet, néha több éneket is; újra kezdi, mintha a kivitel éppen semmi fáradsággal sem járna. Ilyenkor — Péterfy finom megfigyelése szerint — saját félretett töredékével is úgy bánik, mint anyaggal, melyből fölhasznál egyet-mást, tökéletesebb újat alkotva belőle. Sokszor az alaptól kezdve több kidolgozáson át nyomon követhetni az alakítás fejlődését a kész műig; éppen azért nincs még egy költő, kinél ily tanulságosan meg lehetne figyelni a képzelet munkáját.

Világosan látni ezt *Csaba* újabb dolgozatán, melybe két-háromévi pihentetés után, 1855 elején fogott. Addig forgatta fejében a tervet. Két új könyv is került kezébe, melyek pótolták az anyag fogyatékát, s mondai elemeikkel újra munkára indították a költő képzeletét. Egyik Thierrynek újabb munkája volt, az elsőnek folytatása: *Les fils et successeurs d'Attila;* 1852-ben jelent meg a *Revue des deux Mondes*-ban; 55-ben a *Pesti Napló*-ban ismertette Thierry művét Csengery Antal.[69] A francia folyóirat is megvolt a nagykőrösi iskola könyvtárában. Arany ki is vette 55-ben.[70] Beszélhetett róla a költő Szabó Károly-

[69] Nov. 15., 17., dec. 5., 6., 7.

[70] Huszár György: *Arany János könyvei Nagy-Kőrösön.* — *Irodalomtörténet*, 1913, 549. l. — Erre már Grexa rámuta-

lyal, ki 55 óta tanártársa volt,[71] s éppen ez évben adta ki Thierry első művének fordítását, utóbb az *Atilla-mondák*-ét is (1864). A költőnek kapóra jött e mű, mely bőven ösmerteti a hún mondákat s könnyűszerrel fölelevenítette a költőben régebbi tanulmányait. Thierry azt vallja Atilláról — amit Csengery kiemelt —, hogy ‚sokkal inkább tartozik a hagyomány, mint a történet körébe'; ez kedvére volt a költőnek, oda is jegyezte a szöveg szélére: „És igy a költőnek inkább ezt, mint amazt kell előállítni".[72] — A másik mű, mely segítségére volt, Ipolyi *Magyar mythologiá*-ja (1854); ez valamennyi ősmondánk töredékeit összegyüjti. Aranyt Gyulai figyelmeztette rá: „. . . teméntelen adat van benne, roppant szorgalom gyümölcse. Úgy hiszem, eposzod dolgozásánál te is használhatnád" (54 szept. 6.). Arany már ösmerte az *Uj Magyar Muzeum*-ban megjelent részt; most meghozatja a könyvet. „Igen érdekes, jó könyv, sok hasznát lehetne venni" (szept. 25.). Tompának is említi; a regék költőjét különösen érdekli; „én is szeretnék belőle csinálni" (54 okt. 9., kiadatlan részlet). Ipolyi könyve valóságos tárháza a magyar képzelet munkájának; népmesékre, szokásokra is kiterjeszkedik, szemmel tartja a kapcsolatokat külföldi mondai elemekkel. E két mű nagyban elősegíti a költő tervét, mert tápot ad képzeletének.

Az egész terv megnő, kitelik: trilogia válik belőle. Az első tagban Atilla a központ, a másodikban

tett. 56-ban Thierry *Atillá*-ját is kivette a költő, Szabó K. fordításában.

[71] L. Benkó könyvét.

[72] Thierry 1864-ben megjelent második francia kiadásában, melyet a költő megszerzett, I. k. 222. l.

feltűnik mellette Csaba, hogy az egésznek végén ő vegye át a hős szerepét. S ami fő: az első dolgozat józan történeti adatai helyébe a monda lép, melynek szálait a költő képzelete szövi össze. A költő most is a krónikából indul. Atilla és Buda megosztoznak az uralkodáson (I), de míg Atilla nagy hadjárataiban odajár, Buda túllép kiszabott körén (Ranzanus): Sicambria városát, melyet Atilla Ethulburc-nak nevezett el, Buda a maga nevéről hivatja (IV.). Etele hazajő; tulajdon kezével oltja ki testvérét (VI.). Ez Atilla és Buda története, Kézainak két mondatában, melyeket a költő aláhúzott. E vázat mondai elemekkel teszi gazdagabbá. A krónikák egyszerűen testvéreknek mondják Bendegúz fiait; Kézai (Cap. II.), Thuróczi (XIV), Ranzanus előadásában Atilla emelte maga mellé Budát; Thierrynél azt olvassa a költő, hogy Atilla öccse Budának, ‚frère puînè de Blèda'.[72/a] A költő kapva kap rajta, hogy Budát tegye idősebbnek; így ő emelte maga mellé öccsét, ezzel Atilla vétke még kiáltóbb. Az I. ének kifesti kettejök ellentétes természetét népmese-szerű vonásokkal. Buda szívében hamar gyanú és nehéztelés támad; a költő itt egy régebbi hagyományt sző be: a csodaszarvas és a lányrablás mondáját, Kézaiból, Priszkosszal bővítve; költői indítékká teszi: Buda magát és öccsét álmodja Hunor és Magyar helyébe, s elkeseredik, mikor öccse, agamemnoni vetéllyel, elragadja tőle a neki tetsző szűzet.[73] Ez a II. ének; több nem is készült el e részből.

[72/a] Az 1864-i második francia kiadásban, I. k. 48. lap.

[73] Az álom ősibb és naivabb motívum a cselszövésnél; *Buda halálá*-ban mégis elhagyta a költő, mert ott Atilla lát álmot, e mondából pedig — mely oly gazdag költői anyagban — külön éneket szőtt. A forrást kimutatta Zlinszky Aladár:

Így veti előre árnyékát kettejök meghasonlása. Nem Detre lendíti hát annyira a végzet kerekét, mint az első dolgozatban. A másodikban is benne van a följegyzett alaprajzban egy ének címeül „Detre tanácsa", de ‚ármánya' már csak ‚elősegíti', hogy Etele ‚odasodortatik', míg bátyját megöli.[74] — Etelét nagy hivatása menti; ő a sors kirendelt hőse; a hadisten csodakarddal övezi fel;[75] óriási tetteket visz véghez; hadjáratai során csodás jeleket lát, sorsát, halálát ilyenek hirdetik. A végzet embere, mint az ősi eposzok hősei; össze van vele forrva népének sorsa; ő emeli föl, s midőn vértette kihívja a nemezist, vele dől meg egész birodalma. Nagyszerű epikai felfogás ez, mely a nép vezéreinek bűnét egész népökben bünteti, az ó-szövetség zordon erkölcsével az apák bűnét a fiakban, s ezzel egybefűzi a nemzedékeket és sorsukat.

Így forr egybe Atilla végzetével Csabáé s a hún utódoké. Ez a végzetesség teszi hatalmassá Atilla eposzát, — s ez a költő leleménye. Ez most az egész műnek alapja. Az ármány, melyet az első dolgozat énekelni készült, háttérbe szorul; a tervvázlaton az első szó e ‚végzetességet' hangoztatja.

Sokat jelent ez a költő szemében. Epikus érzéke

Arany kisebb történeti költeményei. — Irodalomtörténeti Közlemények, 1901.

[74] Thierry szerint Buda bele volt avatva az elégületlenek valamely szövetségébe; — ez nyomot hagy *Buda halála* szövegén.

[75] Ipolyinál, 154. l. álmában a hadisten felfegyverzi vele; Arany — ekkor-e vagy később? — oda is írja a lap szélére: Egyesítni, előbb álom, azután kard. Thierry a kard későbbi történetét is elmondja. A kard föllelése benne lett volna a kidolgozásban; ismeretes tényként említik e dolgozat III. részében, a *Zoárd tanácsa* c. énekben.

a *Daliás Idők* tervében is a végzet büntetésének vette Endre királyfi halálát; ott most lemond róla, hogy itt éreztesse, hol az ősi korhoz, nagyobb tárgyhoz jobban illik.

Az első terv, Detre és az idegenek összeesküvésével, inkább történeti látszatú, meglehetősen józan; most mondaivá válik, vérszagot lehel, mint az ősi keleti eposzok. Ott látni ilyen versengést testvérek között a hatalomért, rokonvér ontását, nemzedékeken áthúzódó átkot, országok sorsát egy-egy hősön függni. Arany ekkor olvassa a *Sah-Námét* s abból a keleti mondák levegőjét szívja magába. Tisza Domokosnak azt írja: „Most Firdusi nekem a Hercules oszlopa Gadesben" (54 jan. 21.). Gyakorlott izlésnek azt tartotta, mely a szépet minden alakban élvezni tudja, „úgy a Mahabharata ‚elefánti' dulakodásai közt, mint a ‚Paradicsominak' (Firdusi) nemzetségről nemzetségre szálló szenvedély-viharában". Önbeleélésről beszél a nagy példányoknál, minek híját kárnak és korlátnak nézi.[76] Előbb csak Jolovicz *Polyglotte*-jából ismerte, mely Szohráb, Zál és Kaj Kavusz mondáit közli.[77] Szilágyi Istvánnak is ír róla: „Szeretetemet a

[76] Dózsa D. *Zandirhám*-jának bírálatában.

[77] Szilágyi Istvánnak, 54 márc. 9. A könyv megvan ma is: *Polyglotte der orientalischen Poesie.* In metrischen Übersetzungen Deutscher Dichter, mit Einleitungen und Anmerkungen von Dr. H. Jolovicz, Leipzig, 1853. — A Sah-Nameból vett részeket Amthor, nagyobbrészt Schack fordításában közli. — Később Schack egész fordítását megszerezte. *Epische Dichtungen aus dem Persischen des Firdusi.* Berlin, 1853. — Ez időtájt Csengery megajándékozza Aranyt Nál és Damajánti hindu eposzával, melyet gyönyörűséggel olvas. (Gyulai, 54 jan. 16. és a válasz.) Más régi költeményeket is forgat. Később Csengery leküldi neki — baráti ajánlással — a Kralové-dvur

Firdusi eposzai s némely hindu darabok birják. Különösen Firdusiban a Nibelungeni compositió" (54 márc. 9.). Eposzokról beszél, mert a több nemzedéket felölelő nagy mű egy-egy hős körül külön epossá kristályosul; maga is ily önállónak tervezi a Buda haláláról szóló részt. ‚Nibelungi compositión' nyilván az egyenes fejlődést, szoros egységet érti; az ő tervében sincs semmi kitérés. Minden ilyet mellőz; így a görög császár követségét, melyről ekkoriban külön balladát kezd (*Két éles kard* címen); látni, hogy az eposz tervéből kizárta.

E rész terve még nem volt kiforrva; mint Péterfy mondja: „a gondolatnak csak törzse volt meg, sok hajtása pedig hiányzott"; nem látja többek közt az osztozás okát, sem, hogy Budában miért támad oly hirtelen gyanú.[78] Másrészt a népmesei felfogással, az álommal s a visszaálmodott mondával az egészen mondai hangulat, a rege levegője uralkodik. Két oszlop emelkedik a krónikák talaján: az osztozás és Buda halála; köztük színes kárpit leng, mint Atilla sátorpalotáin; a sors szele mozgatja. A dolgozat mindjárt legelső sorában ‚regé'-nek nevezi magát. Még inkább a

cseh város templomában talált, XIII. századvégi költemények fordítását, Riedl Szende által. *A királyudvari kézirat.* Költemények a csehek őskorából. Magyarította Riedl Szende. Prága, 1856. E balladaszerű és lírai költeményeknek hatása azonban nem látszik nála. — 54-ben jelent meg Debreczeni Márton *Kióvi csatája;* 56-ban Arany kivette az iskola könyvtárából (l. Huszár id. közlését); ebben Grexa felfedezte Atillára vonatkozón a féltékenységből való férjgyilkolás motívumát; de maga megjegyezte, hogy Arany nem innen vette, mert már 53-ban, az I. dolgozatban megvolt. — *Irodalomtört. Közl.*, 1917, 155. és 488. l.

[78] Péterfy munkái, I. 276—77.

monda és képzelet uralkodik a második tag tervén, melynek címe *Rika és Ildikó*. Ez egészen a Csabát illető jóslatból s Krimhild jelleméből van kiszőve. Csaba felnövését festené, a jóvátételre kijelölt fiúét; harca az uralomért Aladárral egyelőre a két királyné versengésében folynék; Rika áldozata ennek, Krimhild száműzöttje. Így kelne ki végre, minek magva az első dolgozatban el volt vetve: Krimhild gyilkossága. E két részben Krimhild a fő alak, a kéziraton ki is van húzva mellőle Rika neve.

Krimhild a Nibelung-énekből jő ide s magával hozza a versengés motivumát. De neve és sorsa megváltozik,[79] csak jelleme marad meg. Alapvonása az uralomvágy és bosszuszomj; a Nibelung-énekben azért megy feleségül Atillához, hogy megtorolja testvérein Sigfried elvesztését. (XX. kaland.) Aranynál is így mondja, a harmadik rész I. énekében. Meg is állja bosszuját; a germán monda szerint Atilla udvarába csalja bátyjait és Hagent, s egy lábig levágatja őket. Atilla az ajtóból nézi a mészárlást; a pipogyaság e bélyegét a német eposz ütötte a ‚barbárra'. „Valóságos statiszta király" — mondja Toldy, „minden egyéb, csak nem Etele".[80] Ez a megjegyzés üthetett szeget a költő fejébe, hogy ezen változtasson. A véres lakomát ő is említi; az első dolgozatban Detre ennek emlegetésével szítja Krimhildben újra a bosszu tüzét; a második dolgozatban Krimhild maga ösztö-

[79] A Budai krónika 30. lapján a 2. jegyzet így szól: „Chriemhild, alias Hildich, Jornandi et Prisco Rhetore Ildicon, Sidonio et Callimacho Hildicon." — A költő be is írja névszármaztatását *Ipolyi Magyar mythologiá*-jában a Krimhild név mellé (158. l.): Hilde, Hildico, Ildico.

[80] A magyar költészet Zrinyiig, 1854. 51. l.

kéli vele magát tettre. Csahogy a költő fennakadt ezen. Egy papírszeletre ítt-ott versbe csendülőn feljegyzi: „Ez vala Krimhilda véres menyegzője, Sok képen az ének . . . felőle: — — de abba' hibáznak, Hogy Etelét mondják okául e gyásznak. — — nem tette bizonnyal, vendégszeretetét nem mocskolta szennyel, s egy asszony uralma alatt nem volt annyira, hogy magát boszújának eszközül használtassa." A költő művészi érzéke egyre hátrább tolja e motivumot;[81] *Buda halálá*-ban Krimhild már csak Aladárban látja a bosszu reményét, tervének ‚eljegyzi' fiát (Péterfy szava), s az utolsó tervvázlat a bosszuállást Atilla halála utáni időre hagyja. Atilla jellemeért így látja ezt jónak a körültekintő és gondos költő.

Krimhild alakja még tovább is változik. A Nibelung-énekben a nagy viaskodásban Hagen eloltja Krimhild fiát, Krimhildet is kard üti át, ott vész. A mi krónikáinkban tovább él, fiastól; ő vívatja Atilla örökéért a nagy csatát, melyben eldől Csaba és hún-ország sorsa.[82] Arany nem mellőzhette a magyar monda e részét, sőt éppen ebből szőtte ki visszafelé Krimhild hatalmi- és boszúszomját. Detre s az idegen fejedelmek lázadása helyett most ez az egyéni, lélektani ok mozgatja a második részt, vezet a harmadik elején Atilla meggyilkolására, sőt tovább a Krimhild csatájáig. A germán mondabeli bosszu motivuma hanyatlik, háttérbe szorul, uralomvágy és a ‚proelium Crumhelt' lép helyébe. Krimhild egész alakja, sorsa átváltozik, a magyar krónikák szerint.[83]

---

[81] Erről Grexa is szólt.

[82] Ezt is érintette Toldy, i. m. 50. l.

[83] A két vérengzés sok is, egyforma is lenne. Nem lehetetlen, hogy a két monda közös forrásból ágazott szét; erre

E második tag nagyrészint a képzeleten épült volna; anyagát talán keveslette is a költő. Nem vitt ki belőle semmit; sok lélektani vonását, jelenetét magába vette később *Buda halálá*-ban Buda és Etele feleségének vetélkedése, a többit pedig az utolsó tervvázlat a harmadik szakaszba utalta; mintha a trilogia formáját csak a hagyomány diktálta volna, a tárgy szerint természetes két tag helyett.

A költőt most is a harmadik rész vonzza, a Csabáról szóló.[84] Erről szól a legtöbb magyar monda, ez él leginkább készen képzeletében. Magva már az első dolgozatban megvolt, Csaba elhivatottságában. Már ott készültek Mikolt menyegzőjére, itt éppen azt ülik. Ott van Ildiko is, „titkos boszúval szivében" — mondja a terv, mert Csaba kedveltsége megfosztja a reménytől, hogy fiát láthassa a trónon. E személyes sértődéshez képest semmi Detre felbujtása; Detre most Buda és Etele közé ver éket; Krimhild gondolata Sigfriedre száll, hazatérvén, fegyvereit nézegeti; kezébe akad a Tarnkappe, a láthatatlanná tevő ködsüveg, belopódzik az ágyasházba s tőrét Etele szívébe mártja.[85]

Fetz Gedeon céloz (*A magyar húnmonda* c. nagybecsü tanulmányában, 76. és 99. l.); Thierry szemében pedig a catalauni csata leírásával is összeszövődik.

[84] A kéziraton fel van jegyezve, hogy már 55 júliusában belefog; egy írással megy a meglevő negyedfél ének. 56 jún. 1-én tisztázni kezdi, 57 júl. újra a két első éneket; alkalmasint azért, — a vacatiók előtt — hogy újra beleélje magát s mintegy nekiiramodjék a folytatásnak, amiből, sajnos, semmi sem lett.

[85] Ranzanus krónikája Ildicót nevezi gyilkosnak, mint aki ez éjet urával töltötte. — Micolt nevét Riedl paleográfiai elírásnak vette Ildico helyett. Szabó Károly is meg-

Mikolt neve Kézaiból való;[86] Atilla ilyetén halála szintén; a ködsüveg a Nibelung-mondából; Ildikó indulata s hogy a tettet ő hajtja végre: az a költő képzeletéből. Ez Arany szokott módja az alakításban. Thierry mondja a három napig tartó lakodalmat; Arany a népmese módján harminc napra teszi, kárlátóval is megtoldja. Thierry nyomán a költő előjeleket láttat: a király lova ledobban, a menyasszony megbotlik a küszöbön; a mént át is stilizálja táltossá. A nagy halált shakespearei módon csillagok hullása jelenti. Így igyekszik mondai hangulatot kelteni, babonával pótolva a mitológiát, aminek híját érzi. „Nekünk nincs semmink. Mythologiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell." (Tompának, 57 ápr. 19.) Ennyire felékesíti a költő a krónika szegény adatát tanulmányból és képzeletből.

A gyönyörű II. ének egészen a költő alkotása. Kézai maga is a szokottnál jobban kiszínezi Mikolt ébredését, riadt sikoltozását, mire az őrség odatódul. Hogyne verné föl e sikoly a költő lelkét! Thierry is ad egy festői vonást: az ajtót betörve, Atillát ágyán vértengerben látják, ágya mellett gyönyörű nejét lesütött fővel, hosszú fátyla alatt sirva.[87] Kézai szavából kiérzik a megdöbbenés, hogy Atilla ‚a minden test útjára költözött'. Ezt érzik Arany fő húnjai is. Mily

jegyzi Kézai-fordításában (36. l.): „A magyar hagyomány Mikoltja, mint e nevek föltünő hasonlósága bizonyítja, az Ildico és Hildegund név magyarosított kiejtése."

[86] „... interea Bractanorum Regis filiam Micolt nomine sibi adducunt ad amandum suam formam humanam pulchriorem." A *Chron. Bud.* jegyzete szerint (29. l.): „Plinius Hist. Nat. Lib. III.: Bractiam Illyrici insulam memorat." Innen vette Arany a ‚tenger zöld szigetét'.

[87] *Histoire D'Attila.*

kép ez Aranynál, a fáklya veres világa mellett! — Ami ezután következik: Arany képzeletének talán legszebb alkotása. Bulcsú gyanúja rögtön kardot emel arra, kit holt ura mellett ér. Zoárd visszarántja:

Megállj, embertelen!
Megállj, — kiált — ez asszony, nem látod? bűntelen.

Többet mond ez Homér sokat magasztalt helyénél, mikor az öregek elragadtatása szónál jobban festi Helena szépségét; — ez itt egyszerre két lélekbe világít. Ezt még fokozza, hogy íme, Mikolt maga vádolja magát a mély álom miatt, mintha neki kellett volna urára vigyázni, a világ urára, kinek nagyságát ő fel sem fogja. Még fiziológiai igazság is van abban, mikor elbeszéli, mily könnyen szokott aludni máskor. Gyermeki eszejárása arról kezd csacsogni, mint incselkedtek egymás közt leány-öcseivel; most, mint a csínyt tett gyermek, nem merne szemök elé kerülni, mert megkérdenék: mért aludt oly nagyon. Gyermekésszel ennyinek látja a világrázó halált. Szégyenében a hűség naiv fogalmával kész követni urát a sírba. Ki ne látná, hogy bűntelen? Most már Bulcsú vigasztalja, öreges gyöngédséggel, hogy Isten az éjt álomra rendelé, s hogy kora volna ifjúságát letörni bimbájában; de közben belegondolja magát: szebb sorsa nem lehet, mint ha urát szolgálja a másvilágon. El is vezetik, áldozati fehérbe öltöztetni, hogy úgy várja a temetést. Fehér virágszál hull a terítőre, melyen vérében fekszik a világ ura. — A költő képzelete remekelt e jelenetben; festői rendezéssel egész drámát tár elénk, eleven alakokkal, minden mozzanat lelkeket tükröz. Különös gyöngédséggel festi Mikolt alakját, s mint festők nevöket a kép szélére, egy sorban odaírja

magát is: „Örűl, mikor dalában említ, a hegedős.“ Beöthy Zsolt egész tanulmányt írt ez énekről, s főkép azt tartja művészinek, hogy a költő „a tragikai katastrophát a pusztító körébe kerűlt naivitással világíttatja meg“.[88] Az esemény komorságán a báj uralkodik, mintha a költő gyönyörűséggel időzne a szépség és meghatottság mellett, mielőtt a zordon fenség véres eseményei közé lép.

Atilla haláláról Ranzanus két hiedelmet tartott fenn; egyik megeredt orra-vérére vet, a mértéktelen ivás és szerelmi gyönyörűség folytán; Kézai is ezt tartja; Ranzanus a feleséget is gyanúsítja, szerinte Ildikót; a másik változat, hogy kegyetlensége miatt saját katonájának keze oltotta ki. A költő ennek a változatnak is helyt ad. A fő húnok tisztában vannak vele, hogy gyilkosság esett. Bulcsú bosszut liheg az idegenekre. Torda most tárja fel a jóslatot, elmondva, hogy Buda halála után Etele aranyos sátra fényes nappal összeroskadt, s mikor áldozattal engesztelné a haragos eget, füstje (mint Kainé) alant kúszott, Isten pedig igét adott, hogy elvész vele együtt országa is. Egy élő fia, akit nem ösmer, emeli fel újra. S éppen hozta is egy hírnök Csaba születésének ujságát. Ez a jóslat kiválóan őskori, mondai; megvan már az első dolgozatban, itt az első énekben szintén, de a nem ismert élő fiú népmesei vonása itt ötlik fel először, itt látjuk megszületni. Atilla azóta a végzet nyilát hordja szivében. Még három nagy intés állította meg: Lech, Katalón, Róma. E babonás jelek, népiesen hármával

[88] *Mikolt, Arany Csaba-töredékében.* — *Budapesti Szemle*, 78. köt. 1894. évf. E tanulmány kiemeli Zoárd itt is idézett szavainak jellemző erejét.

összefűzve, most rettentő súllyal esnek a szivekre;[89] Atilla halálos ágya így a hún nép ravatala. — Zoárd attól tart, hogy a gyilkosság híre lesujtaná a húnokat és felrázná a szolga-népeket. Titoktartást fogadnak tehát, véresküvel, s természetes halált hirlelnek. Ennek van némi alapja. Thierry mindkét művében szól arról, hogy eszélyességből elpalástolták a gyilkosságot;[90] az orrvérfolyást hiresztelték, nehogy a leigázottak a gyilkosság hírére vérszemet kapva, föllázadjanak. De ez csak olyan, mint a mag keleti bűvész kezében, ahol egyszerre virággá fejlik: Ranzanus feltevéséből, a három jós-jelből s Thierry szavaiból a költő mozgalmas, hatalmas jelenetet épít, melyen az ő két nagy leleménye uralkodik: a végzetesség és Csaba elhivatottsága. Hatalmas kép, — amint az ősz vitézek könnyeikkel mossák tisztára Atilla sebét. Azután terítőn megmutatják a népnek. Zoárd fölvérzi arcát, lemetszi fürteit; pogány gyász jele ez; megvan Jeremiásnál is;[91] Arany Ipolyiból vette, ki Herodotost és Achilles gyászát idézi, s e szokást a húnoknál is természetesnek tartja.[92] Siratják, hogy a hős nem csatán esett el, s testébe merítik kardjaikat, hogy sebet vigyen az ősökhöz; ezzel eltakarják a gyilkosság jelét. Ezt is Ipolyinál olvasta,[93] de ennyire okszerűvé teszi. E jelenettel a

89 Az I. dolg.-ban csak Detre emlegeti, maga bíztatására.

90 Atilla történetében 71. l., a mondák közt 61. l., Szabó Károly magyar szövegében.

91 XLVIII. 37. Pollák Miksa: *A. J. és a biblia.* 143. l.

92 549. l.

93 Grexa Tegnér *Frithiof-mondá*-jára hivatkozik, hol Ring király haldokolva dárdával oltja ki életét, ‚mert szégyen örökre a szalmahalál' (= fekhelyen). Arany olvasta ez eposzt, s „mód nélkül tetszett" (Tisza Domokosnak, 54 jan. 21.,

kidolgozás abbamaradt, pedig a költő lelkében készen élt már az egész mű. Föl is jegyezte tervét. Krimhild szedni akarja tette gyümölcsét. Bevádolja a hún főket, hogy ők ölték meg Atillát, s ezért tették el láb alól Mikoltot. A fők menekülni kénytelenek, Csabával együtt. Aladár lesz király, de anyjával együtt keményen ül az idegenek nyakán.[94] Detre ezért ellenük fordul. Megtudja, hogy mikor Ildico ment siratására, a holt király sebe vérre fakadt, elárulva a gyilkost. (A Nibelung-énekben vall Hagenre ily természetfölötti módon Sigfried sebe, XVII.)[95] Detre tudatja e titkot Csabával. Ez eddig lelemény. Az már krónikai, hogy a két fiú között kitör a harc; az idegenek előbb Csabát segítik, s mikor győz, ellene fordulnak. Ez a ‚Proelium Crumhelt', melyet Kézai idejében még emlegettek.[96] A krónikás is mondai nagyítással

kiadatl.). Mégis aligha követte volna egy müköltő művét, ha mindjárt ősi szokás rajzában is.

[94] Kézai ezen elbeszélésében a költő sokat aláhúz, egyetmást a Budai Krónikában is, így ezt: „Attila plures filios habuerit, qui per liberam electionem successerunt". — E szabad választásban gyökerezik a két fiú versengése.

[95] A költő tanártársa, Szilágyi Sándor, épen ekkor tanulmányozta az isten-ítéleteket. Csak a tüzpróbáról írt, *Adatok a tüzpróba történetéhez Magyarhonban* (*Új Magyar Múzeum*, 1855), de biztosan tudott egyéb módjairól is; a seb vérzéséről Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is emlékeztek predikációikban. (Katona Lajos *Ethnographia*, 1898, 472. l.) E költői babonához fordul Arany később is, a *Tetemre-hívás*-ban; akkorra nagy irodalma támadt; l. Zlinszky Aladár: *Arany ballada-forrásai.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1900, 262—63.

[96] Petz Gedeon írja, hogy a nibelung-mondai hagyományokat gyüjtő Pilgrim passaui püspök (971—991) e csatáról szóló hagyományok följegyzésére hazánkba küldött embereket. I. m., 98—99. l.

adja elő: a Duna vértől áradt, napokig sem ember, sem állat nem ihatta vizét.[97] Csaba — a krónika szerint — tizenötezer emberrel (mint Honoria fia) Honorius császárhoz menekül, Görögországba;[98] háromezer embere, ‚a nyugati népektől félve' Erdély szélén, Chigle mezején maradt, Árpád bejöveteléig, s magukat székelyeknek nevezték. Ennyi Kézaiban. Thuróczi és a budai krónika szerint Csaba az őshazába tért vissza; ez jobban kezére esett a költőnek. E részt sok szép mondai elem hímezi, melyeket Ipolyi följegyzett: a *Csaba íre* fű, mellyel vitézeit új életre kelti, úgy hogy éjjel kiújul a holtak harca,[99] sőt van oly monda is, melyben ez a Krimhild csatája évnapján mindig ismétlődik.[100] Monda-kincsünk legszebb tagja a *Hadak útjá*-ról szóló, melyen Csaba vitézei visszajárnak a szorongatott székelységet megsegítni; e mondának Lugossy József közölte egy szép és teljes változatát.[101] Ipolyi (13. l.) felhozza Székely és Heltai krónikájából: Csaba, halálos ágyán, megeskette utódait, hogy ha megsokasodnak, vissza mennek népeikkel Pannoniába. Az utolsó dolgozat alaprajzában ez „Csaba hagyása". Az ő ‚testamentomára' indulnak el a magyarok „az Árpádi magyar kor hősei, kiknek hadait a krónikai hagyományban is az atillai örökség

[97] Az ily népi képzeletre való részletekről l. Erdélyi Pál már idézett értekezését: *A magyar hún mondák.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, I. 343. l.

[98] Ezt a krónika Honoria nevéből költi; Thuróczi azt is hozzáteszi: „ad avunculum suum".

[99] Ipolyinál 77. és 160. l. A holtak harca, a csata szörnyűségével együtt, a catalauni harcból van ide áttéve.

[100] Ipolyi, 160.

[101] *Ősmagyar csillag-ismei közlemény.* (4 közlemény.) *Új Magyar Múzeum*, 1855. évf.

elfoglalásának és őseik megtorlásának eszméje vezérli" úgymond Ipolyi (160. l.). Így mutat erre Arany tervvázlata is. Ő nemcsak az eposzt akarja ezzel kikerekíteni; hiszen e fajrokonságban,[102] s a magyar honfoglalást örömest kapcsolja a hún hagyományhoz.

Íme Arany elmélete, megvalósítva költészetében. Ragaszkodik az epikai hitelhez, de amellett bővít, színez, összekapcsol képzelete. *Toldi* első része, *Murány ostroma* úgyszólván készen kapta a mesét, csak kifejtés, indokolás, elevenítés várt a költőre; — a *Daliás idők* s a hún eposz tervénél a mese szövése is nagyrészt a képzeletre hárul. Ennek új elképzelésében a krónikák adatai közé több mondai elem vegyül, babonás hit, népmesei vonás. Szabadabban fonja össze a hagyomány szálait egymással, az alakokat a cselekménnyel, mindkettőt saját leleményével: így szövi-fonja mondáit a nép is. Most is alapkövekre épít, de azokat is faragja, formálja; ha azt vennénk el munkáiból, mit képzelete épített, az egész semmivé válnék. Összetöri a krónikákat, hogy kiolvassza belőlük a mondai elemet s új, művészi remekké öntse terve szerint, képzeletéből pótolva, ami hiányzik. Már maga a kiválasztás, mit vegyen föl, mit hagyjon el, az elképzelt művészi cél szerint történik; a krónikákat mondatról-mondatra kezébe veszi, megforgatja: ad-e valamit képzeletének,

[102] Thierrynek a mondákról szóló könyvében aláhúzta a bevezetés e sorait: „Je veux parler de la tradition hongroise, mélange de souvenirs slavo-romains, conservés dans la vallée du Danube, avec d'autres souvenirs apportés d'Orient par les populations hunniques,... Derniers ban de ces Huns devenus européens, les Hongrois ont recueilli dans leurs livres tout ce qui pouvait servir à la glorification d'un homme, qu ils regardent comme un pére et dont le nom ouvre la liste de leur rois." Arany e mellé oda írta: „Ezt tagadják a mi új magyarjaink!"

a mű tervébe? Atilla halálának több okát tudják a krónikák, azt is, hogy egy katonája műve, azt is, hogy Aëtiusé; Arany azt választja, amelyik legszorosabban folyik a meséből, a jellemből és a helyzetből. Összeférkőzteti Ranzanus ellentmondó hiradásait, egyiket a másikkal palástolja, s a tett elpalástolására építi a cselekvény fejlését. Mindez pár szónyi adat, a képzelet fejleszti ki. Az első taghoz csak a hatalom megosztását és Buda halálát adja a krónika, nehezen összeférő két mozzanatot; a költő úgy alkotja a jellemeket és az események fejlését, hogy természetesen jusson e végponthoz. Ennyiben kerüli a ‚mese improvisatiót', így rendezi az anyagot, visz bele lélektant, logikát, fejlődést, alapeszmét, elmélete szerint; de a mellett bőven van helye a képzeletnek. Csaba történetének az alaprajz szerint tíz énekéből az I., VII. és X. épül hagyományon, mindössze három. A közbeeső rész úgyszólván egészen a képzeletre maradt, s ebből is termékeny mozzanatok mentek át *Buda halálá*-ba.

Az elgondolás most szorosabbra van fogva, kevesebb személlyel, mégis elevenebb, mélyebb; hátrább szorul Detre s az idegenek cselszövése, egyéni, érzelmi indokok váltják fel Krimhild lelkében. A költő most világosabban látja, hogy a húnok viselt dolgait hazai krónikáink „a külföldi iróktól egészen eltérőleg adják elő" s „bennök az ősi hagyomány töredékére ismerhetünk" — írja ez időben iskolai irodalomtörténetében. Az egész magyarabb, több mondai szál van beleszőve. Thierry történeti Atillája több mondai vonást ölt magára, s azok a költőnek „elárulják, hogy részint a néphagyományból vétettek" (u. o.).

A Nibelung-ének Krimhildje is átváltozik a ma-

gyar krónikák alakjává. Toldy Ferenc meglátta, hogy Atilla „udvarának leirása krónikáinkban eltér a szemtanu Priscusétól, . . . s tiszta népies felfogást tanusit“ (i. m. 40. l.); Arany ismétli, hogy pazar fénye olyan, „mint azt csak a nép szabad képzelődése szokta festeni regéiben“. Eltűnnek a Priszkoszból magyarított nevek; Torda, Zoárd, Bulcsú, Szemere lépnek helyökbe, a névtelen jegyző krónikájából. A mondai mellett fenntart a költő némi epikai hagyományt is: Hajna neve, mint Háboré, *Zalán futásá*-ból való, Delilán (= Deli-lány) Zrinyiesen hangzik; de maga is alkot szépeket, mint Ara és Tavaz.

Ha teheti, a részletekben is örömest támaszkodik tanulmányra; ez belemeríti a kor hangulatába, új meg új részleteket tár föl előtte, fokozza láttató, elevenítő erejét. Keveháza nagy temetésére, Krimhild palotájára ki tudna puszta képzeletből annyi korszerűt és festőit költeni, mennyit a följegyzések adnak? Riedl számos példával bizonyítja, mily jelenítő, valóság-hitelesítő erő van abban, ha Visegrád grádicsáról szólva, a költő egy pillantással fölméri hosszát; úgy tetszik, mintha ott járt volna, s egyszeribe magunk is látjuk. Nem rideg számadat ez, melyet munka közben keres elő a költő; az ily apróságok olvasmányaiból felszívódtak emlékezetébe s a kellő pillanatban előteremnek. Ha Etele székét említi, elébe veti, hogy arany, mert Kézaiból tudja, s így látja maga előtt; az aranyos sátrat is onnan ösmeri. Megbecsült ilyen apróságot is, mert képzelete józan, mondhatni reális. Maga mondta:

> Mindig marad — ha a fejére áll is —
> Önála valami vaskos, *reális*. (*Bolond Istók*, II. 119.)

Vörösmarty képzelete előtt víziók lebegnek; eposzai hőseit és cselekményét is fölemelik a földről. Arany képzelete világosan látó és láttató. Szolgáló szelleme a pontos megfigyelés. Fejtegette, hogy „a teremtő képzelet . . . igazán szólva nem ‚teremt', — nem hoz elő új képzeteket a semmiből, hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot".[103] Megfigyelései oly pontosak, hogy az emlékezés, a képzelet tökéletesen tudja felidézni. Egyetlen igével szemléletessé teszi, hogy a boglárokon ‚csillagzott' a gyertya fénye. (*Daliás idők* II. dolg. II. én.) Pillanatnyi jelenségeket úgy ír le, hogy látjuk. Mikor Buda sátrait bontják, az egész sietséget ott látni e képen:

> Fáklya futó fénye éjjel is ott jár még,
> S bukdosik egymásban sok fekete árnyék.

Ilyen részletek az életet hordozzák magukban. Különös gonddal alkotja képzelete — természetesen — embereit. Kétséges volt a felől, „hogy a tehetség, emberi viszonyokat, tapasztalás segítsége nélkül, mintegy eleve (a priori) tetszés szerint combinálni, bárkinek is nagy mértékben adatott volna"; s biztosítani kívánja magát „a veszély ellen, nehogy minden áron újat keresve, szörnyeknek adjon léteit.[103/a] Már a nép-eposz első gondolatánál azt írta Petőfinek, hogy az ősi vér „a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik".[104] Őket viszi vissza Atilla korába, velök népesíti be udvarát. Atilla és Buda osztozása, haragja hasonló mai falusi esetekből van felnagyítva. A viselkedés, a

[103] *Zrinyi és Tasso* bevezető fejtegetései során.

[103/a] Zrinyi és Tasso bevezető fejtegetései során.

[104] 47 febr. 28.

külső szinte egészen megmaradt. Detre elgondolkoztában épúgy ‚döföli a porba hosszu kardja végét' (I. dolg.), mint a vén gulyás ‚az ónos botot'; Detrének az van kezeügyében, ennek ez. — Csaba, lóról lepattanva, huszárosan ‚meglapogatja' sörénye alatt a paripa nyakát; Bence, ha megállnak, gondviselő kézzel megrángatja lovai üstökét, mai kocsis-módra. Az ily tipikus mozdulatok nagyon igazak, s egészen közel hozzák az alakot.

Alakjai annyira szeme előtt élnek, hogy lelkiállapotukat mozdulataikon látja. Tar Lőrinc a viadal előtt azt kérdi az unatkozó Tolditól: „Mi bajod, levente, hogy oly *nagyokat lépsz*". Drámai képzelet ez, mely ennyire szeme előtt látja a belső világ kifejeződését, mintegy színpadi instrukciót. Képzeleti képe annyira világosan áll előtte, hogy önmagából továbbfejlik, mozdul; így tűnnek elő olyan meglepő, élethű vonások, mint a fiait sirató Rachel festése közben ez:

Olykor lehajtja melle bimbait,
Csiklándva mintegy alvó fiait.

Annyira beleéli magát alakjaiba, hogy érzéki érzéseiket magán érzi, ha nem épen testileg, az emlékezet vagy képzelet segélyével. Máskép nem tudná oly érzékelhetően éreztetni Atilla felindulását, hogy „vére — Zúgó patakokban ömlött a fejére; Mint malom örvényzett két füle . . ." — vagy Krimhild vágyát, mikor „minden erén futkos szerelem hangyája". Egészen beleköltözik alakjai lelkébe, az ő felfogásuk szerint látja a természet képeit is. A nap lementéről Ali küldötte azt mondja Szondi apródjainak: a nap vállát bibor *kaftán* fedi; Hunor és Magyar pedig úgy látják, hogy a lemenő nap ‚tüzet rakott a felhőben',

mint a magukféle pásztor este. A Zács-balladában egészen magára veszi a régi énekes érzését. Nem hiába kívánta meg a költőtől az ‚önbeleélést'![105]

Toldi-ról úgy beszél Arany, mint aki szemtől-szembe látta, s hallgatóinak apróra lefesti az Előhangban, a hangját is hallja, fegyvereit, még csizmáját is leírja, alakja mindig előtte is marad.

Minden igaz költő előtt meg-megjelennek olykor képzeletének alakjai, de ilyen beleélés szinte páratlan. Vörösmarty is elmondja *Zalán futásá*-ban:

> Lelkem előtt lobogós kopiák és kardok acéli
> Szegdelik a levegőt; villog, dörög a hadi környék.
> Látom, elől kacagányos apák s heves ifju leventék
> Száguldó lovakon mint törnek halni, vagy ölni.
> Zászlódat látom, Bulcsú . . .

Nagyjában az a kép ez, mint *Csaba* előhangjáé. De itt csak ellágyult képzelődés, a költő maga is annak vallja; *Csabá*-ban is a képzelet kezdi szőni a látomást, mégis valódi jelenetté elevenül.

Arany a maga beleélési módjának egész lelki folyamatát feltárja. 1855-ben több tanártársával kirándult a Nagykőröshöz közeleső Tetétlen pusztára s benyomásait leírta egy költeményben *(A tetétleni halmon)*.[106] Lelkében ekkor a hún eposz új tervei zsonganak; a versben nyomról-nyomra lehet követni a költő géniuszát, amint a valóság partjáról a képzelet hullámaira száll. Van itt egy csapott tetejű domb, a Pengyom; Szabó Károly, Arany tanártársa, azt vitatta, hogy ez az Anonymus Teteuetlen halma, hol

[105] Dózsa Dániel *Zandirhám*-jának birálatában.

[106] Szilágyi Sándor: *Arany János Nagy-Kőrösön.* — *Fővárosi Lapok*, 1882. — 249. és 266. sz.

Árpád sátra állt, a hagyomány szerint (Anonymus XXXVIII.). *Zalán futása* többször említi e ‚kis domb'-ot; ellátni innét a Tiszáig, ide látszanak Abony és Törtel tornyai. E történeti táj megihleti a költőt s szeme előtt vissza változik a multba. Amint megáll a dombon, előbb csak tudatában merül föl Árpád emléke, mindjárt látja onnan széjjel tekinteni, az ő szemével nézi a tájékot, a vidék történelmi képet ölt: legelő ménes ropogtatja a füvet, már sátrakat is lát, közöttük sürgő daliákat; mulatozásuk közben ősi dal zendül Csabáról, távolabb egy-egy vezér vágtat; egy kanász kürtje szólal — a Lehelé. Így alakítja ki a valóság elemeiből a maga képzeleti világát. Haraszti Gyula e költeményben látta „Arany egész epikai költészetének kulcsát.[107] „Amely költőnél — úgymond — a való és képzelet ily könnyen egymásba játszik, annál érthető, ha a régi idők emléke is a jelennek, a mindennapi életnek vonásaiból alakul egybe". Tolnai Vilmos nyomon követi az egész beleélési folyamatot, még az ige-időkben is a képek megszálló közeledését. Árpádot még mult időben említi, de hamar jelenbe tér, sőt az elmultat jövendőnek veszi: holnapra várja az alpári csatát. A kürtszó felriasztja, a jelen képeire émed, de a meghatottság tovább rezeg lelkében. A képzelet megelevenítő munkájának tükre e költemény. Tolnai méltán érzi „azt a szétszakíthatatlan kapcsot, mellyel Aranynál a valóság és képzelet össze van kötve,... mely az olvasóban is mindig határozott képeket ébreszt".[108]

---

[107] Haraszti Gyula: *Arany János.* — *Modern Könyvtár*, 123—125. sz. 19. l.

[108] Tolnai Vilmos tanulmánya: *Irodalomtörténet*, 1915, évfolyam.

Tolnai éles szeme azt is észrevette, hogy e költemény iker *Csaba Előhang*-jával; csakhogy az *Előhang*-ban a külső benyomást az elmerülés pótolja, a térbeli szemléletet időbeli váltja fel. A költő maga idézi föl a képeket, szeme a multba mered, megelevenül a ködök országa, elébe kelnek a hajdani képek: vágtató ménes, kürtök riadása; Csaba alakja, a közeli harc előérzete itt is. De a költő most látomásai közepett marad.[109]

Ily beleélés nem jő mindennap, az ‚ihlet perce' az. Felvillantja a képzelet tündérpalotáját egész lehető szépségében, aztán eltűnik s józanabb napokban fáradsággal kell visszaidézni. „Perc a tiéd, egy perc, az isteni!" (*Az ihlet perce* c. költ.) „A tárgyias költeményhez tárgy kell — írja a költő Tompának — és a mi több, hevülés a tárgy iránt, az pedig nem jő minden füttyentésre" (54 jún. 23.). Nem tud dolgozni, ha ‚a lélek nem hajtja'. (Tompának, 54 szept. 24.) A képzelet munkája pedig olyan erős nála, hogy felindulással jár s az exaltatio izgalmára kimerülés következik. „Lassúk a lélek szárnyai, hamar kifáradnak", „nem mindig vagyok alkalmas szellemi foglalkozásra" — írja, épen nagy epikai tervei idején (Tompának, 54 szept. 27.). Egy időben kerüli is a költészettel való foglalkozást, „mert a képzelődést különösen ártalmasnak tapasztalom" (Tompának, 53 nov. 22.). „Félek magamat exaltálni, mert a kimerültség,

---

109 Az *Előhang* keletkezését Tolnai e két költemény hasonlósága alapján a II. dolgozathoz kapcsolja, mintha egy évben szülemlett volna Tetétlen leírásával; — mintha művészi másolat volna, a művész saját kezétől. Csakhogy a II. dolgozat versmértéke más.

mely rá következik, borzasztó“ (Tompának, 54 okt. 18.).

Ez időtájt anélkül is testi gyöngeség és idegesség gyötri. A csendes tanári lakban egy nagy lélek belső küzdelme folyt; küzdelem a sorssal, a nehéz időkkel, a mostoha körülményekkel, melyek gátolják a tehetség szabad röptét, küzdelem önnön költői terveivel.

Így történik, hogy annyi nagy töredék gyűl fel körülötte, *Bolond Istók*, a *Daliás idők*, *Csaba*, s annyi félbenmaradt kisebb költői beszély is: *Édua*, az *Öldöklő angyal*, *Csanád*, *Perényi*. Michel Angelo örökké vívódó géniuszára kell gondolnunk e sok nagyszerű torso mellett, ez örök küzdelmet látva, ez öntépő harcot a tökéletességért. Lelkében óriás tervek rajzanak, folyvást gazdagodva, ujjászületve, alakot váltva; — nincs a világon még egy ily dús epikus, kinek lelkében ennyi nagy alkotás közben ennyi kiforrott terve jegecülne; soká viaskodik velök, mint Jákob az angyallal: ‚nem bocsátlak el, míg meg nem áldasz!', de a megélhetés gondja, a köznapok egyhangusága s a fáradt test korán kezdődő gyengülése felmorzsolják erejét. Ez években írja önéletrajzában (1855): „Egyszerű élet ez, de még sem nyugodt, csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdés, melyben én voltam a gyöngébb fél. — ... így lettem, mint munkáim nagyobb része, *töredék*“.

VIII.

Arany a tanári széken. — Tankönyvei: olvasókönyve, irodalomtörténeti és poétikai dictatuma. — Életmódja, hangulata. — Kisebb költeményei és a balladák; megjelenésük és fogadtatásuk. — Tudományos dolgozatai. — Akadémiai tagsága. — Lapot készül indítani; Pestre költözik.

Nagy-Kőrös nem hozta meg a költőnek a várt nyugalmat. Helyzete évekig bizonytalan; még anyagi gondjaitól sem tud megszabadulni. „A mindennapi szükséget is, kabátos embernél, nehezen pótoló jövedelem nagyon parlag kilátást nyujt egy családnak a jövőre... az embernek, míg bírja a dolgot s vagy alólrul, vagy felülről jövő véletlen meg nem fosztja kenyerétől, addig 600 forint, miből csaknem 200-at ad szállásért, tüzelőért: azontúl ‚nagy a világ: kolduljatok', mint egy scot ballada zengi." *(Edward.* — Tompának, 53 május 23.) Az egyháztanács folyvást emeli a fizetést, 53-ban 600-ra, egy év multán 650-re, némi didactrum is jár, amivel 55-ben már 700-ra számítja jövedelmét;[1] de mit ér, hogyha „3 frtos kenyeret eszünk, 12—14 pftos fával tüzelünk", — mint sógorának írja (54 jan. 21.). Otthoni földjének csekély bérét is elköltik, mert „Kőrösön ide s tova az ingét is megeszi az ember" (u. a., 53 aug. 16.). Irodalmi

[1] Benkó, 54., 72., 80., 120. l. — Az adatok Arany leveleiből is kiolvashatók; az utolsó adatról Erceynek, 55 jan. 17.

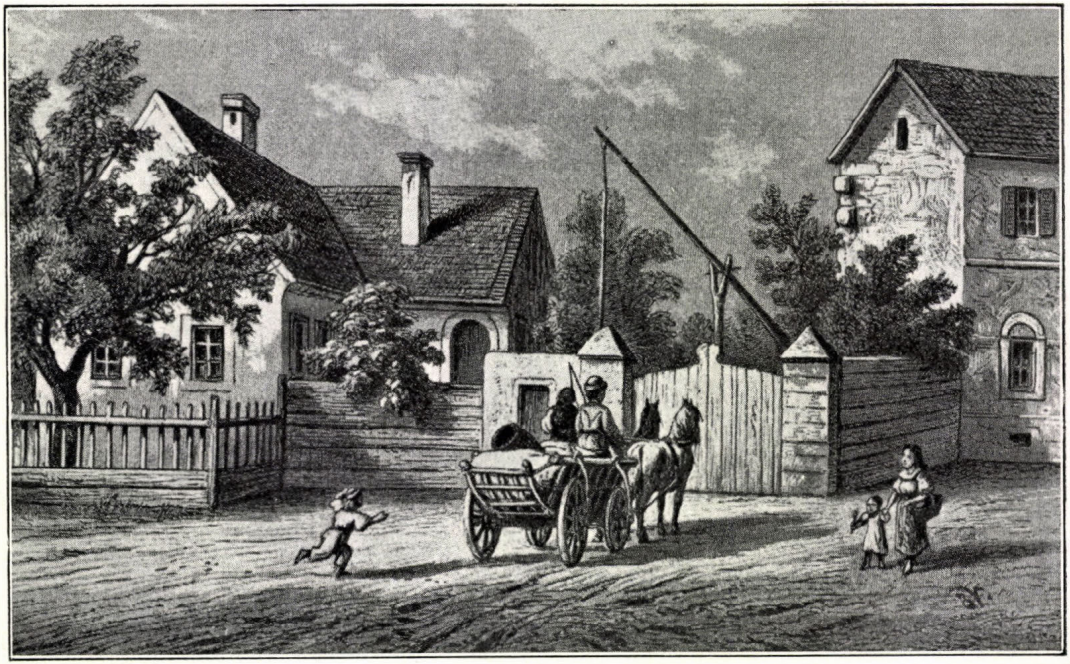

ARANY JÁNOS LAKÓHÁZA NAGYKŐRÖSÖN. A mellette látszó emeletes épület a gymnasium.
Rajzolta Szél Farkas, Arany tanítványa.

A REMETE-LAK A GESZTI KERTBEN.

Mészöly vízfestménye.

munkássága keveset pótol. ‚Vásárra', ‚kenyérért' dolgozni nem tud, ismétli többször. (Erceyneky, 53 márc. 2., Tompának, 54 szept. 27.). Az különben is keveset lendít. Császár *Keveházá*-ért négy aranyat küldött, *Jóka ördögé*-ért Friebeisz tizenöt forintot.[2] Felesége példás gazdasszony; „soha szeretőbb, gondosabb nőt költőnek nem adott végzete" — mondja e zord évek szemtanuja, Szilágyi Sándor.[3] Nehezen esik bármit megvonnia férjétől, gyermekeiktől. ‚Jól éltek, kávéztak' — tartotta róluk az akkori felfogás.[4] A háztartáson azzal kíván könnyíteni, hogy kosztos diákokat tart, Laci szobájában; Hajnal békési esperes többször hálálkodik levélben a gondosságért, melyben fiát részesítik; Elekes András, Garai Sámuelné szintén. Arany hálás volt feleségének gondossága- és dolgosságáért. 1876-ban egy beszélyt olvasva, aláhúzza benne e sorokat: „Az életharc rám nézt nagyon kemény volt, s szivem mélyében meg vagyok győződve róla, hogy ha nőm nem áll vala oldalam mellett, minden bizonnyal vereséget szenvedek, mert ebben a háborúban a nem harcolók nagyban befolynak a végeredményre." E néma hála fölér egy szép szerelmi költeménnyel.[5]

Főkép gyermekeik sorsán aggódnak, még az állás véglegesítése után is. „Valami azt súgja, gondoskod-

[2] Cs. 52 dec. 10.; F. 53 május 21. levele, kiadatlanok. Császár egész taksát állított fel a versekre: 5 strófáig 3, 8-ig 5 pft, 10-en felül 10 ft a díj.

[3] *Nemzet*, 1882 okt. 23.

[4] Debreczeni István cikke a *N-Kőrösi Arany János Társaság Évkönyve*-inek III. kötetében.

[5] Debreczeni Ferenc közlése: *A. J. széljegyzeteiből.* — *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1923. — A beszély Belényesi Gáboré: *Rózsi és Bözsi*, a *Budapesti Szemlé*-ben, XI. 345.

jam a jövőről és én még csak most kezdek" (Tompának, 54 szept. 24.). Szeretne egy pár köblös földet ‚ragasztani';[6] Kőrösön erre gondolni sem lehet, ‚oly drága a fekvő vagyon'; sógorát kéri, hogy otthonn tartsa szemmel az eladó földeket. Erre tartogatja *Toldi* új kiadása díját, de „föl kellett szedni házi szükségre, mert a fizetés nem adta ki" (Erceynek, 56 jan. 12.). Erre szánná *Toldi esté*-jét (Tompának, 54 szept. 27.). „Semmit sem óhajtok inkább, mint szegény szalontai kunyhómat, hogy ott megint oltogathassak procul negotiis" — írja Tompának (54 május 8.).

Nehezükre esik idegen fedél alatt lakni. Otthonn ‚a maguk szegénységében' éltek; most alig egy év multán már költözködni kellett. A Beretvás-féle lakást megkedvelték. Egy jó szomszédjuk volt ott, Kupai Kovács Mihály; véggel pedig a telek Gubodyék portájára rúgott, akiknek hasonló korú gyermekeik voltak; a fiatalok a kerítésen át jártak egymáshoz, játszani. Csakhogy ez a szállás nem ígérkezett tartósnak. A költő már 54 tavaszán aggódva írja sógorának: „Szállásunkat most ősszel nem, tavasszal minden esetre változtatnunk kell. Ezt nem örömest teszszük..." (Ápr. 25.) Irtózik ettől a ‚cigány-élettől'. „Most is úgy megsajnáltam egy collégámat (vagy benne magamat), — beszéli Tompának — látva, hogyan sétál Szent-György reggelén, egy podgyászos kocsi után, magas kalapban, Zrinyiben. Ezt itt csak a professor és zsidó teszi." (54 május 8.) Szerencsére éppen megürült az eklézsiának egyik háza, ‚az iskola tövében', amelyben azelőtt az öreg Fitos lakott;[7] ide

[6] Erceynek, 53 aug. 16.

[7] Benkó, 76. l.

költöztek Aranyék 1855 április havában. „Nincs oly nagyszerű, mint a másik, de mégis több kényelmet ad falusi szabású embernek — írja Tompának. — Kert is van egy kicsi." (55 jún. 8., kiadatlan részlet.) Ez ugyan csak akkora, hogy ha egy szekér végigmegy az utcán vagy a kert alatt, az egészet ellepi a por; a kút sem igen győzi az öntözést. De ismét maguk lakják az egész portát. (Erceynek 55 jan. 17.) A ház két zöld zsalugáteres ablakkal néz az utcára; az ablakban muskátli, sárga viola: a serdülő Juliska virágai. A ház előtt léckerítés; két kőoszlop között deszkakapu, mellette ‚kis ajtó', tovább néhány lépésnyi deszkaberena. Az épület közepén tornác ugrik ki az udvarra, melyre egy lombos eperfa vet árnyékot, mint otthonn; csonkja még ma is él. Arany az egyablakos udvari szobában szokott dolgozni, hátrább esik egy harmadik szoba, külön bejárattal az udvarról, ez a Lacié; világosságot az ajtóba eresztett üvegablakon kap. Ha diákpajtásai Lacihoz mennek, az ablak alatt lehajolva, lábujjhegyen surrannak el, hogy az ‚öreg urat' ne zavarják. Ha szerét ejthetik, beleskelődnek a szobába, a tömzsi íróasztalra, melyen rendbe rakott könyvek állanak; egyiknek-másiknak sikerül Laci jóvoltából megszerezni egy-egy eldobott papírszeletkét; így maradt fenn *Csabá*-ból három sor, Tegnér *Frithiof*-jából hat sornyi fordítás, s még két kis foszlány, melyeket Benkó könyve végén közöl. Akkoriban szokott kedvtelésük volt a diákoknak, hogy karikás-ostorral csergettek; de a költő háza körül nem háborították a csendet, még a kert alatt sem.[8] A ház ma már nem áll;

[8] A leírás adatai több helyről vannak véve: Ágai Adolf: *Apróságok Arany Jánosról.* — *Egyetértés,* 1882. 295. sz.; Benkó, 76., 97., 98. lap; Biczó Pál: *Közvetlen visszaemlé-*

61-ben lerombolták, telkének egy részét a kibővített iskola-épület foglalta el. A költőnek egyik lelkes tanítványa, Szél Farkas azonban lerajzolta, rajzát még 1860-ban közölte a *Vasárnapi Ujság.* — Itt lakott a család, míg csak Kőrösön maradtak.

Lassanként az iskola sorsa is rendbe jött, azzal együtt a tanárok állása.

Az első években a gimnázium sok zaklatásnak volt kitéve, a hatóság egyre több és több követeléssel állt elő. Kőrös igyekezett rendre mindennek megfelelni, csakhogy a nyilvánosságot elnyerje; a város ehhez kötötte alapítványait s e nélkül visszavonta volna,[9] de bizony még 53-ban is ‚a lét, nem lét kérdése lebeg felettük'.[10] A hatóság még a bajusz- és szakállviseletbe is beleszólott; Arany is lenyírta szakállát, rövidebbre csípte bajuszát, ‚megelőzendő a parancsot, mely már Kecskeméten várakozott expeditióra'.[11] Csak a kormány által engedélyezett tankönyveket volt szabad használni; állandó igazgatót kellett választani: Wargát; a tíz tanár mellé még kettőt követeltek;[12] e székekre Szilágyi Sándort és Losonczy Lászlót hívták meg Kecskemétről.[13] Részletesebb önéletrajzot kívántak a tanároktól, irodalmi munkásságukra kiterjedőn; Arany ezt oly nyiltan megvallotta,

kezések Arany nagykőrösi életére. — A nagykőrösi Arany János Társaság Évkönyvei, III. kötet, 1927—28. — Szél Farkas rajzát a Ráth-féle nagy kiadás is közölte, a *Hátrahagyott Iratok* IV. kötetében.

[9] Lévaynak, 1853 május 28.

[10] Lévaynak, június 10.

[11] Tompának, 52 dec. 1.

[12] Lévaynak, 53 május 28.

[13] Lévaynak, 53 jún. 10. — Erceynek, 53 júl. 21.

hogy megdícsérték érte.[14] „Némelyikünk ellen személyes kifogás is forog fenn“ — írja Lévaynak (53 május 28.). Szász, Mentovich, Szilágyi ezek. „Sajnos látni, mikép hagy az itteni egyháztanács magukra és sorsukra oly embereket, kiket előbb bálványozott... a nélkül, hogy az illetők csupa félelemből, csak *kérni* is merészelnének mellettök.“ (Lévaynak, 53 jún. 10.) E hidegséget Szász zokon is vette, s kész volt átköltözni Kecskemétre tanárnak,[15] utóbb mégis Erdélybe ment papnak, özvegy édesanyja és testvérei közelébe. Jánosi szintén elment.[16] Arany fejében is megfordult, hogy ‚megelőzze a zimankót', — „de ismét azt gondolám, hadd menjen! eligazodik az magától“ (Tompának, 53 május 23.). Mentovich ellen a kifogás elaludt, Szilágyi Sándort azonban eltiltották az ujságba-írástól; a többiek ‚ideiglenesen megerősíttettek,[17] de mindnyájukat cenzúrának akarták alávetni; ettől Arany tartott: „nem lesz-e bizonyos egyének irányában külön utasítás?“ — akkor ‚mehet haza „borjukat nevelni.“[18] Ily viszonyok közt bizony ked-

[14] Lévaynak, 54 ápr. 22. — A tanárok személyi adatainak felterjesztését a hatóság már 52-ben megkövetelte. Arany rövid bejegyzését a táblázatba közölte Benkó, 36. l.; nagyobb önéletrajzát szintén Benkó adta ki, a többi tanárokéval együtt, a nagykőrösi főgimn. 1907—908. évi *Értesítő*-jében.

[15] Arany Tompának, 53 Mihálynap. — Erdeynek 53 szept. 27.

[16] Erdeynek, 53 nov. 21.

[17] Szilágyi Sándorra nézve l. Benkó 62.

[18] Tompának, 53 júl. 28. A vizsgálatra készülni szándékozott; 55 júl. 21. azt írja Tompának: „Vagy leteszem a vizsgát, vagy nem. Első esetben bajosan mehetnék Gömörbe, el lévén foglalva előkészületekkel“. (Kiadatlan.)

vetlenül ‚vonja az igát'. „Idomítottak, dressíroztak, abrichtoltak. De még most sem vagyok egészen hámba való" — panaszolja Szilágyi Istvánnak (54 márc. 9.). Később megnyugszik; „a vizsgálatról még csak beszélnek, rendelet nincs; s aztán lesznek kivételek, például, aki szakmájában irodalmi hírnevet vívott ki magának. Hallottam valamit róla, hogy engem az utóbbiakhoz számítanak odafenn és megkímélnek" — írja sógorának (54 jún. 21. és Tompának, 53 május 7.). Úgy is történt. A pesti kerület iskolafelügyelője Mikulás Dániel volt, gömöri születésű magyar ember; elébb Bécsben szolgált a közoktatási minisztériumban s ott megnyerte gróf Thun bizalmát.[19] Sok helyütt gyűlölték hivatala miatt, Lévay is keserűen emlegeti; a kőrösi iskola iránt azonban tűrhető jóindulattal volt. 53-ban meglátogatta, s oly jelentést terjesztett föl, hogy ‚a tantestületben kitűnő és általánosan elismert szakférfiak vannak'. Aranyról 55-ben azt jelentette: „Der Unterricht ist einem Manne anvertraut, der alles mögliche thut und wirkt zur Emporhebung der Muttersprache."[20] Fel is mentették a vizsgálattól; mint Tompának írja: „8-an — ‚als wirkliche Lehrer' — vagyunk elismerve, azok t. i., kik már 1848 előtt is tanítottunk"; szalontai conrectorságát tudták be; „egyébiránt személyes jóakaratnak is kellett a dologba folyni". (55 nov. 4., kiadatlan.) Ezzel véglegesen megerősítik állásában; az iskola is elnyeri 53-ra a nyilvánossági jogot, — elsőnek a protestáns iskolák közt

[19] Rövid életrajzát l.: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Angyal Dávid. E kitűnő jegyzetek közt van jellemezve Mikulás, az 537. lapon.

[20] Angyal D. fenti kiadványában.

— s érettségi vizsgálatokat tarthat.[21] 55 őszén, a megszünt gazdasági iskola helyébe, tanítóképezdét állítanak.[22]

Még ezzel sincs vége minden bizonytalanságnak. 1855 végén új rendelet lát napvilágot, hogy a vallástan és magyar nyelv kivételével hat év alatt fokozatosan minden tárgyat németül kell tanítani. „Akkor pedig jóéjszakát professorság" — írja Tompának (55 jan. 16.). A tanári kar felterjesztéssel élt a rendelet ellen; megírását Aranyra bízták. Kifejtette, hogy az iskola növendékei tiszta magyarajkúak, sem otthonn, sem a városban nem hallanak német szót; így bármily alapos tanítás utján sem vihetik annyira, hogy akármely tárgyat németül tanulhatnának.[23] A tanári testület a föllebbezést egy szó változtatás nélkül terjesztette föl s foganatja lett. Csak a Vaterlandskundét kellett volna azután németül tanítani, de, Szilágyi szerint, abban sem sokra mentek.[24]

Ily feladatokat őrá szeretnek bízni kollégái. Mindjárt az első évben fölkérték az iskolai törvények új fogalmazására; kéziratát ma is őrzi a gimnázium. Szigorúak ezek; a lecke-mulasztásra, rendetlenségre és hanyagságra börtönt és vesszőzést szabnak; a börtön nem jelent mindig carcerbe zárást, néha csak az iskola épületét nem szabad elhagyni; a botbüntetés megszégyenítő, mert a többi diák előtt hajtják végre. A büntetés e módjai a régibb törvényekből örököltek át;

[21] Benkó, 61. l.

[22] *Nagy-Körös monographiája*, 393. s köv. l. — Levél Erdeynek, 55 okt. 19.

[23] Benkó, 81—82. l.

[24] Szilágyi Sándor cikke Arany halálakor a *Nemzet*-ben, ugyanő a *Magyar Hirlap*-ban, 1896 dec. 25.

azelőtt még a ruhaviseletet is megszabták. Arany törvényei enyhítettek a régi szigorúságon: a büntetés kiszabását esetenként a tanári testület belátására bizták. Tiltják a dorbézolást, szerencsejátékot, káromkodást, adósságcsinálást; őrködnek a tanulók erkölcse fölött. Különösen szigorúan büntetik a közrend megzavarását; ezzel a politikai tüntetésektől akarják visszatartani s következményeitől megóvni az ifjúságot.[25] Tanártársai később a könyvtárt is őrá akarták bízni, de erre nem vállalkozott, még úgy sem, ha a rendezést mások végzik el.[26]

Elég dolgot adott neki lelkiösmeretessége a tanításban. A felső osztályokban tanított magyar nyelvet és irodalmat, az V.-ben latint,[27] sőt az első évben görögöt is, a III. és V. osztályban, mert egy tanárra 17 óra esett hetenként, s ha főtárgya ennyit ki nem töltött, más tárgyból kellett pótolnia. Az első évben a VII. osztály főnöke volt, később állandóan az ötödiké.

Legelső óráját a VII. osztályban tartotta, egy délelőtt. „Nagy szélű, puha fehér kalappal, akkor divatos, sárgának mondott, de inkább meghatározhatatlan színű, őszi-téli nem hosszú kabátban s zöldes színű nadrágban jött — nyakravaló nélkül, spanyol szakállal —

---

[25] Ez iskolai törvényeket közölte Benkó, 27—36. lapokon.

[26] Benkó, 80. l.

[27] Benkó szerint (21. l.) latint a VII.-ben. A latintanítást Benkó könyvéről az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben (VIII. 117.) megjelent ismertetés cáfolja, azzal, hogy a latint ott Ács tanította. E bírálatot Szilágyi Áron írhatta, kinek testvére tanítványa volt Aranynak. Ez adatot Benkó maga is helyesbítette (u. o. 248. l..), de kétségtelen, hogy Arany latint is tanított; maga írja Lévaynak, 58 febr. 24.

írja szemtanúként egy volt tanítványa.[28] — Az osztály nagy figyelemmel várta és hallgatta, távozása után is mély csend volt pár percig, azután pedig általános öröm nyilvánult." Az V. osztályban azon kezdte: „Üljenek le és ismerkedjünk meg egymással". Sorra felszólította s egyenként szemügyre vette a diákokat; egy hét multán valamennyiöket ismerte név szerint. A névsorolvasás után rögtön rátért a tanításra. „Én már megismertem önöket, most ismerjék meg maguk a görög betüket." Az alfa, béta ismerősebb volt; a gammát úgy magyarázta: olyan, mint a magyar nagy F, csakhogy nincs fúró a közepén; ilyen hasonlatokkal igyekezett diákjainak eszökbe vésni a betűk alakját.[29] Latinból Liviust olvasták s Ovidius *Átváltozásai*-t. Még a latin fordításra is előre készült, jegyzeteket készítve magának.[30] Beosztását és tanítási módját maga írta le Lévaynak, aki ekkor szintén tanárkodott Miskolcon, s útbaigazítást kért tőle.[31] Magyarból „az ötödikben verstant és irálytant *gyakorolnak*", ezt a szót alá is húzta, s jobban is megmagyarázta, „Semmi §-ok, semmi szabály nem tanittatik. Veszem az olvasókönyvet: egyik órán (két óra egy héten) verset, a másikon prózát olvastatok. A vers olvasásakor figyelmezünk a formára: mérték, rím, vers-alakok mind így gyakoroltatnak be. A mértékes versek begyakorlása tekintetéből egyet-mást minden (az olvasókönyvben előforduló) alakból könyvnélkülöznek is. Igy jobban megragad. Fenszóval

[28] Benkó könyvének bírálatában, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1898. 116—121. l.

[29] Benkó, 146—147.

[30] Benkó, 146—147.

[31] Aranynak 58 febr. 24. kelt levele.

scandálják az osztály előtt. De hogy szajkó beszédhez ne szokjanak, ugyanazon darabot szavalva is felmondják." Szavaltak minden két hétben, s a szavalatról néhány szóban bírálatot mondott. Azt nem szerette, ha az ő versét szavalták, vagy ha példák során azokra hivatkoztak; ilyenkor azt szokta mondani: „hagyjuk ezt, találunk elég példát jó költőknél".[32] Prózai olvasmánynál előbb a helyességet vizsgálták, azután az ékességet. „Trópusok, figurák, a mint valamelyik előfordul, figyelem tárgyai lesznek." Kéthetenként házi dolgozatot írtak.

A VI. osztályban három órát tart hetenként; egy szavalás-, felolvasásra jut, kettőn irodalomtörténetet tanít. Ezt, a történeti felosztás után, a legújabb koron kezdi (1772). „Ez könnyebb a gyereknek, mint a *zumtuchel*, vonzóbb is."[33] „Magolni való könyv, kézirat itt sincs." Csak felolvastatja az írók életrajzát s felkérdi; apróságok megjegyzését nem kívánja. „Az irodalmi állapotok általános rajzát... kiegészítem szóval." Minden íróból példát olvastat.

A VII. osztályra marad a régibb irodalom. „A súlypont itt is a felolvasásokra esik"; begyakorolja diákjait a régi nyelvbe.

Hivatalosan Lonkay olvasókönyve a tankönyv, de Arany nem tartja jónak, örömestebb veszi kezébe Toldy *Példatár*-át. Tanártársai jobbára magok írják tankönyveiket; Szász számtant, Mentovichcsal és Jánosival lefordítja Schödler *Természetkönyv*-ét; Weiss földrajzi kézikönyvet ír, Szilágyi történelmit, Warga egész sereg mindenfélét. Véglegesítése után Arany is

[32] Benkó, 141. l.

[33] Ezt az eljárását indokolja *A nemzeti versidom*-ról írt értekezésének elején.

szövetkezett Szilágyi Sándorral egy olvasókönyv szerkesztésére. A kiadásra Heckenast vállalkozott, ívétől 17 frt 30 kr. tiszteletdíjat ígérve. Ötven-hatvan ívre számították, két kötetben; 1854 végére le is írtak negyven árkust. (Erceynek, 55 jan. 17.). A tervet az előszó ismerteti, melyet Arany írt; Mozart *Deutsches Lehrbuch*-ját (1853) vette mintául, alkalmasint az engedély biztosabb elnyerése kedvéért; csak egy s más tekintetben tért el tőle: az elméleti fejtegetéseket nem elől adja, ‚egy rakáson', hanem az egyes fajok előtt, az általános fogalmakat pedig a könyv végén. E széptani részt külön, önállóan állítja össze. Az olvasókönyv a műfajok egymásutánjában Mozart nyomán jár, még az *Ilias*-ból vett mutatványokkal is. Az elbeszélő költészeten kezdve, a népmeséből emelkedik a monda, mítosz és legenda körébe; idekapcsolták a történetírást, — ebben segíthetett Szilágyi; a világtörténeti cikkeket Bajzából vették. Ennyi lett volna az első kötet tartalma. A második az elbeszélő költészet ifjabb ágai, a regény, beszély és költői beszély után az idillen át tért volna a balladára és románcra; ezek vezetnek a lantos költészethez, ének, dal, himnus, óda felé, innen az epigrammra, „mely majd egy dalnak, vagy ódának, majd egy szatirának nyujtja mageszméjét". Így jutni a görög és római epigrammán át a tankölteményhez, majd a szatíra, paródia, travestia fokain át a víg eposzhoz, melynek „itt s nem az eposznál van helye, az elemeknél fogva, melyek lényegét teszik." Ez után következett volna a prózai levél, az értekezés, szónoklat, végre, tetőpontul, a dráma. — Ily finoman fűződnek egymásba a műfajok, rokon vonásaiknál fogva. Arany megjegyzéseivel kitűnő könyv lett volna, ha

abba nem hagyják. Erdeynek ugyan 55 elején ezt írja: „Egy kötetre valót be is adunk e hó végén" — (55 jan. 17.),[34] — de Heckenast még 56 nyarán is sürgeti, nehogy más eléjök vágjon; Arany biztatja is,[35] de a könyv sohasem készült el. Maradt fenn jó néhány ív Arany kezeírásában, minden oldal szépen körülkeretezve, gyöngybetűkkel írva, mintha rézmetsző véste volna, s ezek még az első kötetbe való szemelvények: a halotti beszéd, ima Jerney *Magyar nyelvkincsei* nyomán, részlet a Margit-legendából és biblia-fordításokból, a kódexekből a *Régi Magyar Nyelvemlékek* után; a Pannónia megvételéről szóló ének; Szent Katalin verses legendája, Zrinyi *Szigeti ostromá*-nak részletes tartalmi kivonata, szemelvényekkel; külön lapon Etédi *Magyar gyász*-ának ismertetése. Az egyes olvasmányok alatt mindenütt pontos magyarázat; némely szöveg újabb helyesírással, más szorosan a régi szerint; a Krisztus szenvedéséről szóló, Winkler-kódexbeli éneknek vers-sémája is fel van tüntetve. Szójegyzék is van a régi szavakról; ez lett volna az első kötet vége. Aligha terjesztették föl; különben mint maradtak volna ez ívek Aranynál? Talán a második kötetet várták hozzá. Arany ahhoz is gyűjtötte az anyagot; felvette Szemere Miklósnak *Kedvteléseim* c. ‚gyönyörű versét', s néhányat Tompa regéiből (Tompának, 54 nov., kiadatlan részlet); de azután letett az egészről, s kárba hagyta veszni addigi munkáját. 57-ben már Szilágyi Istvánt biztatja: „Kiáltó szükség még egy magyar olvasókönyv: nem

[34] Erdey leveleinek kiadásában így van: be is adtunk, ez nyilván sajtóhiba; 17-én nem lehet azt írni, hogy ‚a hó végén beadtuk.

[35] Heckenast levelei aug. 23. és szept. 13., kiadatlanok.

volna kedved összeállítani egyet? Nekem volt szerződésem Heckenasttal, *protestans* olvasókönyvre, de belefáradtam, abba hagytam. Nincs itt hozzá elegendő könyvtár, kivált miután a tervbe a régibb irodalmat is fel kellett volna venni. Most Heckenast nem tudom kivel csináltatja". (57 dec. 3.).[36] Az irodalom történetét Toldy könyveiből tanította; a régibb irodalmat *A magyar nemzeti irodalom történeté*-ből (2 kötet, 1851—52). Kézi példányában zárjelek közé fogta a nehezebb részeket, mintegy kézikönyvvé rövidítette. Ez azonban csak a mohácsi vészig megy; azontúl Kisfaludy Sándorig *A magyar költészet története* (1854) a vezérfonala; ennek bőséges anyagát erősen meg kell rostálni. A legújabb korra nézve még Toldy sem nyujtott rendszeres feldolgozást, csak beszédei és kritikai dolgozatai foglalkoztak vele. E hiány és a tanítás egysége rábírta Aranyt, hogy maga állítson össze egy kis irodalomtörténetet, csupán saját tanítványai használatára. E jegyzeteket kiadta Pap Károly[37] s bevezetésében részletesen kimutatta, hogy Toldy Ferenc két könyvét veszi alapul, kivált az ó- és középkorra nézve; őt követi a felosztásban, az alcímekben is, innen meríti adatait, a művelődési állapotok vázlatát, a nyelvtörténeti részt, példáival együtt; felfogásban is alig tér el tőle. Maga is azt írja Gyulainak: „Az irodalomtörténetet kéziratból tanítom de... az

[36] Arany előszava Szilágyi Sándornál maradt fenn; ő adta ki a *Fővárosi Lapok*-ban (1882. 266. sz.); újabban Pap Károly: *Arany János Irodalomtörténete* c. kiadványának becses bevezetésében. Szilágyi Sándor azt írta, hogy a könyvet nem engedélyezték; de akkor Arany is így írná Szilágyi Istvánnak.

[37] *Arany János magyar irodalomtörténete*, közzéteszi és bevezetéssel ellátta Pap Károly. *Olcsó könyvtár*, 1911.

nem egyéb, mint Toldy igen rövid extractusa" (58 dec. 22.). Jóformán csak átírja Toldy könyvét könnyebb, világosabb nyelvre, régebbi rövidítése szerint. Itt-ott viszont bővíti, egyrészt a *Magyar költészet története*-ből (ez mutatja, hogy compendiumát 1854 után, állása véglegesítése után szerkesztette), másrészt saját ismereteiből. Egész korával együtt vallja a hún-magyar rokonságot; egy lap papíron a közös rovásírás betűit is lerajzolja; idézi e résznél Thierryt s Ipolyit, Priszkoszra bővebben hivatkozik, mint Toldy; említi a zagyvabeszédű Zerkót is, kire Toldy csak a költészet történetében tér ki; Arany úgy nézi tréfáit, mint a bohózat ősét, „milyen népünk lakodalmi verseiben ma is feltalálható". A hún mondakör ismertetésén megérzik saját tanulmánya s költői elgondolása is: nem tagolja széjjel annyira, nagyobb tagokat fog össze; rámutat, hogy egyes részeit hazai krónikáink „a külföldi íróktól egészen eltérőleg adják elő", s egyetért Toldyval abban, hogy ezeket csak a nép ajkán élt monda tarthatta fenn. Különösen Atilla „udvarának pazar fénye olyan, mint azt csak a nép szabad képzelődése szokta festeni" (Arany 9. § 5., 6., — Toldy 40—43. l.); a Csaba-monda is „független a külföldi hagyományoktól". A király-mondakört megint kevesebb tagra bontja s Toldytól függetlenül figyelmeztet Thuróczi megelevenítő leírásaira.

Nagyjában Toldy nyomán jár az új-korban is; — mint Pap Károly finoman jellemzi: „annyi didaktikai finomsággal a tárgyalásban, annyi közvetlenséggel az írók és törekvéseik, a műfajok és műformák bemutatása körül, hogy a Toldy különben is szétszórt anyagát mintegy újonnan látszik fogalmazni. A mellett lépten-nyomon érzik, hogy a mit mond, egyszersmind

a saját közvetlen benyomásai és szempontjai alapján is mondja, mintha ítéletei sem lennének egyebek, mint a dolgok természetéből folyó véletlen találkozások a Toldyéival".[38] Erősen válogat a tenger anyagból. Az új-korban általánosabb csoportokat állít fel, az első részhez hasonlón; külön mutatja fel koronként a nyelv fejlődését; ismertet minden nemzeti törekvést: a nyelvünk jogáért folyt küzdelmeket, a színjátszás hőskorát, a Nemzeti Színház és a Múzeum megalapítását. Külön csoportosítja a folyóírások ösmertetését, a műprózáét, a tudományos irodalom fejlődését, a Tudós Társaság és a Kisfaludy-Társaság fölállását. A legújabb kor irodalmát három nagy körre osztja: a lantos, elbeszélő és drámai költészet körére; ítéletei itt saját izlésén alapulnak. Nem tér ki a legújabbak ismertetése elől sem; az iskolák rossz szokása éppen az élő és olvasott írókat szokta mellőzni. Ismertette Petőfit, „mint irányadóját a legújabb magyar lyrának, melynek feladata volna *nemzetien népszerű* lenni". Védelmezte a lábrakapott gáncsok ellen, kiemelte tanultságát, érdemét a magyar ritmus fölismerésében; tanította, hogy „nincs költőnk, ki a *nemzeti* nevet annyira megérdemelné", s hogy e mellett Petőfi „nemcsak a magyar nemzet, hanem az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik". Petőfinek egy ő hozzá írt levelét is bevitte az osztályba, hogy kezeírását lássák. Magyarázatai alatt „kezdetben kissé vontatott volt a beszédje, de ha belemelegedett, simább lett és gyorsabb" — írja Ágai.[39] Mi-

[38] Bevezetés, 34. l.

[39] (Ágai Adolf) Porzó: *Apróságok Arany Jánosról.* — *Egyetértés,* 882. 295. sz. Aranyról mint tanárról több volt tanítványa közölte megfigyeléseit, emlékeit, mások is sok

kor Petőfiről szólott, halvány arca kigyúlt, szeme ragyogott; megtörtént vele, hogy könnye is kicsordult.[40] Más élő költőkről is beszélt, Vörösmartyról, Tompáról, Keményről és Jókairól. Hosszan magyarázta Csokonait, Vörösmartyt, Zrinyit; egész órán át *Bánk bán*-t, mint a drámai nyelv példáját, mely a helyzethez, a személyek indulatához alkalmazkodik s benne a jellem folyvást fejlik, a cselekvény halad.[41] E kis vezérfonalat eleinte, régi szokás szerint, a lecke-órán tollba mondta tanítványainak, később odaadta kéziratát egy-egy jobb tanulónak, s a fiúk otthonn másolták le.[42] A szöveg folytonosan bővült, fejlett; végül Petőfi

---

apróságot szedtek össze. Az alábbi cikkekre a következőkben csak a szerző nevével fogunk utalni:

Szilágyi Sándor: *Arany János Nagy-Kőrösön*, és *A. J. tanári pályája.* — *Fővárosi Lapok*, 1882. 249., 266. sz.

Bessenyei Ferenc: *Emlékezések Arany Jánosra.* — *Ellenőr*, 1878. 104. sz.

Hahn Adolf: *Adatok Arany János tanársága idejéből.* — *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1883. 44. l.

Komáromi Lajos: *A. J. mint tanár.* — *Magyar Tanügy*, 1883. I.

Vermes J.: Adalékok Arany tanári működéséhez. — *Orsz. Tanáregyl. Közlöny*, 1884. 462.

Bíró Sándor: *Arany János Nagy-Kőrösön.* — *Egyet. Phil. Közlöny*, 1907. 503—507. l.

Baráth Ferenc: *Az Arany-családról.* — *Vasárnapi Ujság*, 1901. 47. sz.

[40] Benkó, 142., 155. l.

[41] Szász levele 59 márc. 17.; Arany Szásznak, 59 márc. 19.

[42] Az eredeti kéziratot Arany, mikor Nagykőrösről eltávozott, Szilágyi Sándornak adta, ki tanszékén utóda lett; ő közölt belőle először egy részletet Arany halálakor. Tőle a kézirat nagyobb része Ágaihoz került és elveszett. Benkó és Dézsi is közölnek egyes részleteket. A diákok által másolt példányokból állította össze s adta ki az egészet Pap Károly.

és Tompa műveinek 58-i kiadására is hivatkozik. A magyarázat állandóan megtoldotta a szűkszavú vázlatot. Arany, amint tanítani kezdett, mindjárt (nov. 26.) írásban kérte az iskolai választmánytól a *Régi Magyar Nyelvemlékek* s a *Nemzeti Könyvtár* megszerzését, a tanítás céljára;[43] ezeket sűrűn ki is vette az iskola könyvtárából; épúgy Toldy *Handbuch*-ját, a magyar írók Ferenczy- és Danielik-féle életrajzgyüjteményét, Tóth *Szavalmányok* c. kötetét, Tatay *Költészeti és szónoklati remekek* c. könyvét évről-évre 54-ig, mikor már készülő olvasókönyve példáihoz fordulhatott; később is Dayka, Dugonics, Baróti Szabó munkáit, Kazinczyt, Garayt; több klasszikust, eredetiben és fordításban; Blair Hugó esztétikai és retorikai leckéit többször.[44] Ha szerét ejthette, egy-egy régi könyvet bevitt az osztályba, megmutatni, hogy legalább kívülről lássák. P. Horváth Ádámról szólva, a „De mit töröm fejemet..." dallamát is eldudolta, könnyedén.[45] Tompának *Az én lakásom* című versét, mikor megjelent, mindjárt felolvastatta a VIII. osztályban, s maga is együtt nevetett a fiúkkal.[46]

A VIII. osztályban, főkép az ujonjött diákok

Bevezetése minden idevágó kérdést tisztáz; ő említi, hogy a 70-es évekig ez maradt a tankönyv a kőrösi iskolában, de két helyen beiktatták Arany munkásságát. Érdekesen mutat rá Pap Károly, hogy e jegyzeteket a legújabb korra vonatkozón Toldy is felhasználta, 64-ben kiadott irodalomtörténetében, Imre Sándor is a magáéban (1865), sőt akadt, aki csekély változtatással saját neve alatt az egészet közreadta.

[43] Benkó, 25—26. l.

[44] Huszár György: *Arany János könyvei Nagy-Kőrösön.* — *Irodalomtörténet*, 1913. 549. l.

[45] *Budapesti Hirlap*, 1882. 300. sz.

[46] Benkó, 142. l.

kedvéért, az irodalom legújabb korát ismétlik, „de nem annyi olvasással, mint a VI.-ban". „Két órám közül egyik erre fordíttatik — és 3—4 hetenkint szavalásra... Másik órán széptani elemzés foly. Nem szoros systematikus rendet követek, de a *szép* főbb osztályozását — és a költészeti nemek megkülönböztetését kívánom".[47] Az iskola 53—54. évi *Értesítő*-je erről így számol be: „A szépészet elemei. Purgstaller nyomán, de példákkal bőven felvilágosítva". Megkövetelte ezt az *Entwurf der Organisation der Gymnasien*. A piarista Purgstaller (Palotay) József egyetemi tanárnak *A bölcsészet elemei* c. művében volt egy szakasz, *A szépműtan alapvázlata;* azt 52-ben kiadta tankönyvül. Arany kezén forgott példánya megvan a csonka-torony Arany-szobájában; a szöveg zárjelekkel megrövidítve, sok példa beleírva. E mellett használta Arany Greguss kis könyvét: *A szépészet alapvonalai*-t (1849); ezt is ott őrzik; néhány hely alá van benne húzva, s a humornál példaképpen odaírva ceruzával, mi szerinte „a humort legtökéletesebben kifejezi": az ‚anekdoton' a kárvallott szőllősgazdáról, melyet *Bolond Istók*-jába is átvesz (II. 7.).[48] Később e két könyv nyomán maga állított össze jegyzeteket. Mindezt Pap Károly állapította meg, s a jegyzetek kiadására is készül.[49] Arany kéziratában csak

[47] A Lévaynak írt levélben, 58 febr. 24.

[48] Egy volt tanítványa, ki 58/59-ben az V., következő évben a VI. osztályba járt, úgy emlékezik, hogy a humorra példának a fazekast hozta fel, ki feldőlve szekerével, így sopánkodott: Ejnye, ejnye! soha se láttam ennyi tört cserepet! — *„A. J. tanár úr".* — *Budapesti Hirlap,* 1882 300 sz. okt. 31.

[49] Pap Károly mindent tisztázó értekezése: *Arany széptani jegyzetei.* — *Budapesti Szemle,* 925 jún.

az általános rész maradt fenn, mely az alapfogalmakat rövidsége mellett is alaposan, forrásai mellett is némi önállósággal tárgyalja. Egy rövid fejezete arról szól: „A szépet meghatározni nehéz“; a művészi szépet végül így határozza meg: „az idomban és idom által kifejezett eszme“; az eszme „nem lehet más, mint az igaz és jó“. „Szép eszme igaz és jó nélkül nincs, de az igazat és jót lehet *széppé tenni* a kifejezés által.“ Ez alapja egész esztétikájának, — ez az alapja minden esztétikának. Erre építi fel később, szerkesztő korában, felfogásának részleteit, amint bírálatai-, irányczikkei- és üzeneteiből látni. Úgy látszik, eleinte szélesebben készült indulni; fennmaradt egy kézirati lap, mely az építészeti stílusokat ösmerteti röviden. Lévaynak már azt írja: „Oly alkalmazott aesthetica, mely minden művészetre kiterjed, vagy oly theoretica, mely csupán szemlélődéssel lakik jól, — nem ily korú, olvasottságú ifjakhoz való“.

„Az alkalmazott rész“ — mint Lévaynak írja — „a költészeti nemek megkülönböztetése“, vagyis poétika. Ez csak idegen kéz írásában maradt fenn; a másolatban a ragok, egész szavak állandó megrövidítése arra vall, hogy dictandó írták. Gyulai hallott e kéziratról s Kolozsvárra menvén tanárnak, kérte barátját, iratná le neki; Arany azt válaszolja: „Ékesszólás- és költészettanra nekem kéziratom nincs; könyvet sem használok. Semminemű stilisticai szabályokat nem tanúltatok, hanem részint az olvasókönyvből, részint másból is olvastatva, ilyenkor mondom meg, a mi eléjön, tropust, figurát stb.“ (58 dec. 22.) Poétikája a tervezett olvasókönyv sorrendjét követi, egyébként önálló, tele becses megjegyzésekkel. Legbővebben az eposzt magyarázza; Homér és Virgil mellett a ma-

gyar eposzokon kívül felemlíti a Nibelung-éneket, Miltont, a *Lusiádá*-t, az olasz eposzokat, még Klopstock *Messiás*-át is. Külön fejtegeti a jellemzést, megkülönböztetve az epikai és drámai jellemet; magyarázza a csodálatost, a machinát. A költői beszélyt úgy különbözteti meg, hogy abban „nem annyira az események fontossága, mint a cselekvő személyek viszonyai, érzelmei, szenvedélyei érdekelnek." Kitűnő kis poétika ez; Pap Károly szerint ezt tanították még a hetvenes évek elején a pesti református főgimnáziumban; Zsilinszky Mihály szarvasi tanár korában engedélyt kért, hogy *A széptan előcsarnoka* c. füzetébe, „e közkézen forgó kézirati kis aesthetikából" vehessen át példákat (1871 május 18., kiadatlan levél); kiérezni hatását Baráth Ferenc, Arany volt tanítványa, elterjedt kis *Aesthetiká*-jából (1872.).[50]

A leckeórákat pontosan megtartotta. Ha valamelyik barátja Pestről vagy vidékről látogatóba készül hozzája, előre megírja, mely napokon lesz néhány szabad órája, s rendesen ünnepre invitálja. Egyízben diákjai elkértek tőle egy órát; „Ha szerencsésnek érzik, hogy leckét ne tartsunk, elmehetnek" — mondta. Leckéin nagy csend és figyelem van. Ha valaki mozgolódik, elég egy tekintetet vetnie arra felé. Egyszer egy vásott — nem kőrösi — diák úgy forgatta ujján köves-gyűrűjét, hogy a napsugár róla Arany szemébe csapódott. Arany ránézett, annyit mondott: Pimasz! — és kiment az osztályból. Ezzel úgy megbélyegezte a neveletlen suhancot, hogy nem volt maradása Kőrösön. A hibát minden feddésnél megszégyenítőbben

[50] Pap Károly: *Arany János magyar irodalomtörténete* bevezetésében (17—20. l.) közli e széptani jegyzetek fejezetcímeit, ismerteti felhasználásukat.

tudta büntetni. Egyszer a házi-dolgozatok közül felolvastat egy feltűnően jó verset; az egész osztály elámul: társuktól nem vártak ilyet. Arany aztán magyarázni kezd a lírai versről, s egyet felolvastat példának egy könyvből. A fiúk felfigyelnek: ráösmernek a házi-dolgozatul hallott versre, a tettes elvörösödik szégyenében, kitörő hahota a büntetése.[51] — Megértette az ifjúságot; nem ítélt el minden ártatlan csínyt. Ágai beszéli, hogy mikor ‚elejébe járt', a nagyobb diákok neszét vették egy rendeletnek, mely el akarta tiltani a pörge kalap viselését. A fiúk — honnan, honnan nem — összeszedtek egy pár elviselt köcsögkalapot, a tanteremben a katedra mellett egymás tetejére rakták, oszlopba. Belép Arany, rövidlátó szemeit összehúzza, úgy közeledik az alkotmányhoz; amint felismeri, elneveti magát. A rendeletből utóbb nem lett semmi.

Ha kellett, kemény is tudott lenni. Volt a VII. osztályban egy jóravaló fiú, kit tanárai és társai egyaránt kedveltek. Egyszer kiderült róla, amit addig nem tudtak, hogy zsidó. Eltitkolása esett-e latba, elég az hozzá, az osztályban elverték. Közben betoppan Arany. A fiúk helyökre ugrálnak, csend lesz; — Arany szelíden végignéz a megvert fiún s csendesen kimegy az osztályból. Másnap, harmadnap hiába várják órára. A diákok küldöttsége elmegy érte, bocsánatot kérni. „Olyan osztályt, mely valakit a vallása miatt bánt, én nem tanítok" — ez a válasz. Másnap új küldöttség kopogtat, be sem eresztik. Végre a többi

[51] Benkó beszéli; 144—145. l.; könyvének bírálója is tud az esetről; *Irodalomtörténeti Közlemények*, VIII. 1898. 117. l.; u. ott Benkó válasza a fiú nevét illetőleg, 247—48. l.

tanárt kérik fel közbenjárásra. Nagy lecke volt ez a szilaj ifjaknak, talán felnőtteknek is.[52]

Egy-egy szavának nagy súlya volt. Ágai beszéli: egyszer azzal intette őket: „Igyekezzenek, mert emberre van szükség." Többet értettek ebből — mondja —, mint egy nagy beszédből.

A leckeóráknál terhesebb ránézve a dolgozatok javítása. Erre sokszor panaszkodik; így Tompának: „Iskolánk nagyon megszaporodott: borzasztó a corrigendák (dolgozatok) tömege". Százhatvan házifeladatot javít végig kéthetenként; „azonban örömest teszem édes anyanyelvünkért". (55 jan. 16.) S mily megfontolt ebben is! Három tételt ad föl egyszerre, vegyest könnyebbet és nehezebbet, hogy minden tanuló tehetsége és kedve szerint válasszon.[53] Volt köztük verses kidolgozásra alkalmas is. „Versre is adok fel tárgyat, buzdítom őket, de nem kényszerítek senkit, hogy verset írjon." (Lévaynak, 58 febr. 24.) Sokszor adott fel oly tárgyat, mely magát is foglalkoztatta; Arany László dolgozat-füzetei — árkuspapírból kétrét hajtva s cérnával összefűzve — három évről fennmaradtak, ezekben van történeti párhuzam Árpád és Szent István közt, leírás Eger ostromáról, vers Botondról, Szondiról, az V. osztályban; a VII.-ben Csaba mondájáról, a VIII.-ban Hunyadiról kell írni.[54] A gondos professzor nemcsak a helyesírási, nyelvi hibákat javítgatja ki egyig, hanem a tartalmat,

[52] M. B. *Arany János és a zsidó fiú.* — *Pesti Hirlap,* 1882. 13. sz.

[53] Arany László egyik fennmaradt iskolai füzete hátlapján így, hármasával vannak följegyezve a feladatok; Benkó is írja ezt, 158. l., Komáromy is.

[54] Benkó közli az 1858/59 tanévi dolgozatokat 159. l., — a Latin ‚stilusokat' Hegedűs Endre volt tanítványa őrzi. (Bíró.)

a felfogást is bírálja, s szemét egyetlen logikai hiba, túlzás vagy tévedés sem kerüli ki. Laci fia az özönvíz leírásában azzal színezgeti a Noé bárkájabeli összeférést, hogy ott az állatok nem bántják egymást, ‚a macska rá sem néz a lyuk mellett játszó egérre'; — „hol a lyuk az özönvízben?" — kérdezi a széljegyzet. Ha egy hiba későbbi dolgozatban ismétlődik, szemére téríti a szerzőnek: ‚megróttam már ezt a hibát'. Fiának vers-gyakorlata rendesen ‚jól foly'; egyszer azonban azt írja: „Mindenben a nagy Teremtő — Kezére ismerünk rá, — Az ismeretével pedig — Tisztelete együtt jár," — e szabad asszonánc mellett az a megjegyzés: „Az ilyen csak akkor lesz szabad, ha Petőfi leszesz". A hibás felfogást egy-két szóval helyreigazítja; így mikor fia a lőpor feltalálását hasznosnak nézi. Megrovását néha tréfával fűszerezi. Gyönge verse alá egyik diák odakanyarítja nevét: „X. Dániel, poéta", amivel a poétai osztályt akarta jelezni; a piros tinta azt kérdi: „Dani! poéta?" (Biró.) Ily javítás volt a ‚kevés*bbé*' hibás írásánál az „egy *b* — kevés *b*" szójáték. Dömötör Jánossal esett meg, hogy hexameterében ‚komisz érzést' mondott; „ez a komisz nagyon komisz" — figyelmezteti az intelem.

Ily javításokkal öli ideje javát éveken keresztül. Méltán fakadt ki Gyulai: „Ha Carlyle Burnsről szólva felkiált, hogy egy oly költő számára, kihez hasonlót századok is aligha fognak szülni, a világ más hatáskört találni nem tudott, mint hogy csempészekkel és kocsmárosokkal veszekedjék, accise-illetékeket szabjon ki és sörös hordókat bélyegezzen: vajjon nem sóhajthatunk-e fel mi is, hogy egy oly költőnek, minő Arany volt, kihez hasonlót szinte századok is aligha fognak szülni, ily vesződségek közt kellett eltölteni

életét, melyek természetével nem igen hangzottak össze: pörös felekkel kellett veszekednie, tanulók stilgyakorlatait kijavítnia..."[55]

Bármily nyűg ez a költőre nézve, mégis megdícséri az osztály naplójában, aki ‚a rendes feladaton kívül egész drámákat, költői beszélyeket, több verset, balladát' ad be. Az ilyenekről sokszor írásbeli bírálatot adott; novella- és színmű-kísérletben az indokolás szükségét hangoztatja; jóakarattal buzdít, de „tegye el három évre".[56] Az ő hatásának lehet betudni, hogy diákjai kézzel írott szépirodalmi lapot indítottak (1852—53) *Hajnal* címen, 54-ben *Szűnórák* lett a címe, utóbb szerényen *Gyom*-ra akarták változtatni, mire Arany megjegyezte, hogy a gyomot irtani kell, nem szaporítni. A lap az önképzőkört pótolta, mit 1861-ig nem volt szabad alakítani. E kis ujság balladapályázatáról is Arany mondott ítéletet írásban (1855-ben).[57]

Nagy része volt abban, hogy keze alól oly sok kiváló ember, annyi jeles stiliszta került ki: fia, Arany László, Szilády János (Áron testvére), Hajmási (a későbbi Tolnai) Lajos, a regényíró, Almási-Balogh Tihamér, Dömötör János, Baráth Ferenc, az esztétikus, Háhn Adolf, Petőfi kiadója, Szél Farkas, a szerencséskezű könyvbarát.

Tanárok és diákok között sokban patriárkális volt a viszony. Ács Zsigmond meg-megrántotta egy-

[55] Ercsey: *Arany János életéből* c. kötetének előszavában.

[56] Két ily bírálatát közölte Háhn Adolf: *Adatok A. J. tanársága idejéből.* — *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 1883 VII. 44. l. — Másokat Duys Sándor volt tanítványánál megőrzött megjegyzéseiből közölt a *Pesti Napló,* 1913 jún. 22. *Arany János mint versbíráló.*

[57] Kiadva *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1898. évf. 117.

egy jobb diák gallérját: „Jöjjön el hozzám, uramöcsém!“ — s könyvet meg jótanácsot adott nekik. (Biró.) Arany is pártjukat fogta, ha sor került rá. Történt, hogy egy szorgalmas, de nehézfejű diák az érettségin nem tudott felelni; a Schulinspector hallani sem akart róla hogy bizonyítványát kiadja, ámbár tanárai pártolták. A meghasonlás mindkét félre kényelmetlen volt. Kollégái Aranyt kérték meg, legyen szószólója a fiúnak. Megtette; Mikulás meghatva nyujtotta kezét: „Én becsülöm önöket; nyugtassanak meg, hogy a fiú megérdemli a bizonyítványt, akkor kész vagyok aláírni.“[58] Ilyen tekintélye volt hatósága előtt s ennyire szívén viselte diákjai sorsát. Kiment majálisukra, elnézte mulatozásukat;[59] a serdülő Laci pajtásai házához is jártak; tanítványai szerették; János- és Juliánna-napon rázendített náluk az ifjúság zenekara. (Erceynek, 57 márc. 12.) Barátságos modora mellett is nagy tekintélye volt diákjai előtt, „de hogy mekkora költői nagyság, arról nekünk, tanulóknak, nem igen volt tudomásunk“ — vallja meg Baráth Ferenc.

Tanártársaival jó egyetértésben él; óraközökben kész a tréfára, versenyt adnak fel egymásnak találnyokat Mentovichcsal. Mentovich *Charivari*-t rajzol a kollégák mulatságára. Az első szám Szilágyi Sándort ábrázolja, fürdőkádban ülve; „Szelekyt — így csúfolták szelességéért — a kormány meg nem erősítvén, vasas fürdőben erősíti magát“. E tréfát Arany mindjárt megírja Tompának; „efféle bolondságok köztünk napirenden vannak s néha jót nevetünk legalább, ha egyéb örömünk nincs az életben“ (55 nov.

[58] Szilágyi Sándor a *Nemzet*-ben, 1882 okt. 23.

[59] Benkó, 57.

4., kiadatlan.). Máskor Lengyel Dániel kerül sorra, a természetrajz tanára, mert állattömő eszközöket szerzett, de — mint Arany Kovácsnak írta, aki nagy állatkitömő — „a farkas sehogy sem akar kitömve felállani".[60] Egyszer csak ott terem a tanári szoba asztalán a rajz: a nagyehető tanár, rakott asztal mellett, „állattömési működésben." (Tompának, 56., a szünnapok elsőjén.) A költő még akkor is emlegeti e tréfákat, mikor Mentovich elhagyja Kőröst. „Ily jó kedély nagy jótétemény volt ránk." (U. o.) Arany néha *Contra-Charivari*-t rajzol, Mentovich gúnyjára, aki szeret azzal dicsekedni, hogy ott volt a szabadságharcban; egy rajzon fegyverét elhányva, futtában kiáltja: Utánam, vitézek! — Egyszer megjárta: soká időzvén a fizikai szertárban, rázárták az iskola kapuját s ő a kerítésen mászott át Aranyék udvarába; „legjobb az egyenes út" — mondja a kép aláírása.[61]

Eleinte eljár a tanári összejövetelekre, s e feszetlen körben el-eldúdolja kedves nótáját: A vasvári verebek — Sok malomba járnak . . . 53-ban még verses-köszöntőt rögtönöz Fodor Gerzsonra, kinél híres jó konyha volt, a nőtlen tanárok, Mentovich, Szilágyi, Salamon, odajártak étkezni (Biró L.); magát is ‚tiszteletbeli professornak' hívták. Nála tartja disznótorát 55-ben Szilágyi Sándor, amelyre ‚egy bocskoros poeta Alkalmatosságra írott verseket' viszen magával. Distichonba foglalja a tanári kart,[62] máskor

[60] *Vasárnapi Ujság*, 907. 21. sz.

[61] Néhány rajzot Szilágyi Sándor tett el; (Benkó 89—91. l.)

[62] Benkó közli az előbb említett verset, 85—88. l., a distichont is, 91. l.

egyenként lefesti őket egy-egy strófában.[63] Egy pár év mulva kezd elmaradozni e baráti estékről. Pedig kollégáiból egész kis költői és irodalmi kör volt körülötte. Az ötvenes évek első felében Mentovich, Losonczy verskötetet adtak ki; Szász vers-fordításainak első gyüjteményét; Szilágyi Szabó Károllyal együtt sajtó alá adta Balla Gergely nagykőrösi krónikáját, az 1700-as évek derekáról való följegyzéseket; Szabó Thierry *Atillá*-ját fordította és Sophoclest; Szilágyi Erdély irodalomtörténetén dolgozott. Arany sohasem beszélt készülő munkáiról s nem is mert tőle kérdezősködni senki.

Ha nincs dolga az iskolában, minden idejét otthonn tölti (Ercseynek, 55 jan. 17.). A diákok, ha átleskelődnek az iskolaudvarról a deszkakerítés hasadékain a professzor úr mindennap tisztára sepert udvarára, ott látják az udvaron járkálva vagy a kis kertben babrálgatva, derekán átkötött hosszú ‚Schlafrock'-ban, fején kék bojtos piros házi sipka, melyet kis huga, Ercsey Sándorék leánya kötött.[64] Vagy szobájában ül, házi dolgozatokat javítva; ritkábban saját munkái fölé hajolva. Szokásaiban korán öre-

[63] Szilágyi Sándor emlékezetében mindössze három sor maradt meg:

Weisz barátom, azt a foltot,
Amely tavaly még nem volt ott,
Viseld egészségesen.

(*Magyar Hirlap*, 1896 dec. 25.)

[64] Biczó Pál: *Közvetlen visszaemlékezések Arany nagykőrösi életére.* — *A n.-kőrösi Arany János Társaság Évkönyvei*, III. köt. — És Ercseyhez írt levél, 56 okt. 3. Maga is így festi le magát: „Egy török fez, kaftánszerü Schlafrock és pipátlan száj, — ez nem járja". (Tompának 56 febr. 10. — Közölve *Budapesti Szemle*, 1892 július.)

gessé vált. Pedig az ötvenes évek derekán még „derék, mondhatni szép férfi volt“ — írja Ercsey Sándor (40. l.), ha Barabás 48-i rajzához képest a fiatalságot letörölte is arcáról az élet. A kőrösi évek alatt vállban meghajolt egy kevéssé, homlokára redők rajzolódtak. Arca színe sárgás; céloz is rá *Aranyaimhoz* versében. Pesten barátai irígylik jó falusi színét, mert ott a sok lótás-futásban kipirul; „itthonn, ha szobában ülök, bizony sápadt legény vagyok én rendesen“. (Ercseynek, 56 okt. 3.). Haja, sűrű hosszú bajsza fekete és fényes (Ágai). Szeméről azt írta Baráth Ferenc: „Soha se láttam felnőtt embernél oly végtelenül jóságos s oly nagy gyöngédséget kifejező szemeket, melyeket rendszerint valami fátyol-féle takart, mint érett gyümölcsöt a hamva, s csak ha valami kedves, tréfás dolgot mondott, csendesen, szelíden: akkor villant elő egy pillanatra a belső tűz zsarátnoka, s csodálatos édes, derült fénnyel ragyogta be arcát.“[65] Ennyire emlékezetökbe vésték vonásait tanítványai.

Délutánonként, lecke végeztével, négy óra után, rendesen kisétál az akáccal sűrűn benőtt temetőbe, mely olyan volt, akár egy erdő; egyetlen árnyas hely a város közelében. Verset is ír róla, az itteni sétához illő borus gondolattal; Szász szintén, kinek felesége,

---

[65] *Baráth Ferenc: Az Arany-családról.* — *Vasárnapi Ujság,* 1901. 47. sz. Nagyjában egyezik ezzel az a torzkép, melyet a költő rajzolt önmagáról tréfásan Szemere Miklósnak: „Magas ugyan nem vagyok, de ... alacsony sem... Képzeld a főt, mely Barabás után ismeretes, kóczos, szürke hajjal, sárga barna arccal, tömpe orral, kalmuk szemekkel,.... nyakkendő nélkül...“ (55 aug. 7.)

Iduna, itt van eltemetve.[66] „Hetenként vagy 16 órát leőrleni, azután hazajőni, olvasgatni, ha van mit, legtöbbször unatkozni, kisétálni a professoratus egyetlen majorjába — az általad is látott temetőbe, — ebből... áll életem" — írja sógorának (56 ápr. 26.). Szilágyi Istvánnak is: „Itt minden mulatságunk — a temető. Ennek árnyas fái s a sírok közé megyünk tavaszi friss léget — a mező édes lelkét — színi. Szép, szép, de kissé melancholicus. Talán e körülmény is okozza, hogy kedélyem ritkán derült" (57 dec. 3.). Ha az idő engedi, naponta megteszi ez utat, kampós botját karjára akasztva, nagy puha kalapban; zsebében a pipa, de csak a városon kívül gyujt rá.[67] Ha vendége van, azt is odaviszi sétaképpen. Sokszor elkíséri egy-egy tanártársa; ha nem, akkor Toldi és Csaba vannak vele. Ilyenkor elmélyed gondolataiba; ha valamelyik ösmerőse vagy diákja köszön, felrezzen; csak kalapját szokta megemelni, szóval nem köszönt vissza (Benkó, 44. l.). Néha a Cifra-kertbe is elmegy kollegáival.

Estenden szokás volt ‚kiülni a fára', a kapu mellett fekvő faderékra, melyet a tehetősebbek sem cseréltek fel lócával; a szomszédok oda mennek egymáshoz beszélgetni; arra járó diákjaival is szóba áll. (Biró.) Gyermekei ott mozognak körülötte. Laci 53 őszén „már az I. gymnasialis osztályba jár" — dicsekszik atyja (Ercseynek, nov. 21.); „szorgalmasan tanulja a latin nyelvet" (u. a. 54 jan. 21.). 56-ban már „a III. osztályt futja, vagy hat professor alatt" (u. a. 56 jan. 12.). Jó tanuló; atyja csak azon bánkódik,

[66] Ma már kivágták a fákat, helyét felosztották házhelyeknek, de Iduna sírja épen maradt.

[67] Benkó, 144. l.

hogy kalligrafiát nem tanulnak, „ír, a hogy tud“ (u. o.). Közben keresztülmegy az ifjúság szokott kedvtelésein; „retteneteskép gyüjti a madártojást, múzeuma máris nem megvetendő“ (u. ahhoz, 54 jún. 21.); örökölte atyja zenei érzékét; a fuvolát ‚nyaggatja'. (Tompának, 57 márc. 8.) Néha egy kissé szárnyára eresztik; 54 nyarán „a Tiszaparton dégál egy barátjánál“ (Ercs. 54 ápr. 25.); később egy-egy vakációban egyedül megy haza Szalontára, Erdseyékhez. Mind a két gyermek „csupa egészség“. Laci sudár fiú; „száraz, mint az agár... kinőtte minden ajtónkat, ide s tova kinövi a stuckaturt“ — írja róla apja. (Erdseynek, 59 aug. 15.)

„Julcsa fölfelé nem igen nő, de szélesedik“; „erős mazúrtáncos“ (Erdseynek, 54 jan. 21., ápr. 25.). Akkoriban terjedt el Amerikából a ‚kopogó szellemek' babonája, s nyomán az asztaltáncoltatás. A lapok sokat írtak róla, divatba jött, vidéken is űzték. A kőrösi leánynevelő intézetben is megpróbálták, a körben Juliska is ott volt, a költő is nézte. Mentovich megmagyarázta, hogy az összekapcsolt kezek érlüktetése kiegyenlítődvén, együtemű mozgás jő létre; nem boszorkányság az.[68] A gyermekek otthon is mozgatták az asztalt. „Laci közelebb nagy erőt fejtett ki a *table-moving* kisérleteknél“ — írja atyja Tompának (53 ápr. 27.). — „Kell benne lenni valaminek“ — teszi hozzá. Szemlélődése közben egy más delejes hatásra is rájön. Erdseynek írja: „... fő force benne az, hogy a bűvészeknek egy pontra kell nézni az asztal közepén, akkor 2—3 perc alatt a leglustább asztal, tányér stb. is megindul“ (53 május 27.). Meg-

[68] Ágai írja le, ki maga is ott volt, az *Egyetértésben*, 1882. 295. sz.

figyelte, hogy a szemek behunyása megállította az asztalt. Írt is ‚a szemek varázsáról' pár sort a *Budapesti Hirlap*-ban.[69] A kételkedők közé tartozott, de ‚mechanikai erőnél többet hisz a dologban', (Egressynek, 54 márc. 19.) „... az egész oly bolond história, — írja Tompának — mit könnyebb kinevetni, mint megfejteni... De, ha *magad*, rátéve kezedet az asztalra, *csupán gondolnád* a kérdést, s az írott felelet *mégis ráillenék* arra, akkor szintoly furcsán érzenél, mint hasonló esetben én érzettem". (54 ápr. 22.) Az asztal*írást* Egressynél próbálhatta, Pesten, aki nagy szellemidéző volt s Aranynak megidézte Petőfit (Tompának, 54 ápr. 22.). Végre abban a megfejtésben nyugszik meg, hogy az egész „processus a működő agyában képződik, öntudatlanul. Képek és eszmék állnak elé s egészíttetnek ki, mint az álomban" (Egressynek, u. o.). A hóbort nem sokáig tartott; 56-ban már csak ‚itt-ott volt divatban', mint *A képmutogató* ballada mondja, e szellemi járványnak kései művészi emléke, mely a babonát rejtelmes hatalom, az önvád szava gyanánt érezteti.

Másik mulatságuk a gyermekeknek a színházjátszás; ez kivált Juliskának kedvtelése. 53 szeptemberében az egész ‚falamia' fent járt Pesten, „mivel a gyermekektől, kiket két éve, hogy biztatunk, nem ma-

[69] E divatról bőven írt Tolnai Vilmos: *Arany Képmutogatójának személyes vonatkozásai.* — *Irodalomtörténet*, 1916 május—júniusi füzet. — Közli Arany kis cikkét is. Elek Oszkár kiegészítette ezeket azzal, hogy N.-Kőrös közelében, Abonyban, egy szenvedélyes spiritiszta élt, gr. Szapáry Ferenc, ki az asztalmozgásról két könyvet is adott ki, 1854-ben, ezeket Ágai ismertette, *Egy magyar Hansen* c. cikkében, *Új hantok* kötetében. — Elek Oszkár cikke az *Irodalomtörténet*-ben, 1916 szept.—okt. füzet.

radhatánk" (Ercseynek, szept. 27.). Pesten színházban is voltak, s alig hogy hazamentek, Juliska „anyját egyszerre csak e határozott hangon ejtett szavakkal lepte meg: anyám, én színész leszek". (Tompának, 53 dec. 4.) Több lánypajtásával, a Gubody és Beretvás lányokkal el is játszották Jókainak *Az örmény és családja* c. elbeszélését, melyet magok alakítottak át vígjátékká (u. o.). A férfiszerepeket is lányok adták; Szilágyi Sándor volt a rendező.[70] Az ‚előadásra' várták Gyulait, de nem mehetett le (levele, 54 jan. 16.). Később Juliska egymaga eljátszotta az egész darabot Jókai előtt, mikor Kőrösön járt. „Bámulatos volt annyi geniálitás abban a gyermekben — írja Jókai. — Ötféle szerepet kellett játszania . . .Mind az ötöt úgy adta, hogy csupa megenni való volt".[71] Husvétkor Juliska „egy pár hetet Pesten töltött egy itteni fiatal professorné kiséretében s az öreg Szentpéterit (a színészt), kinél szállva voltak, egészen elbájolta" (Ercseynek, 54 jún. 21.). A színjátszó hajlam komoly gondot ébreszt az atyában. „E gyermeknek igen nagy szenvedélye van minden iránt, a mi *nem prózai*, s ez nekem nem kevés gondot ad, — írja Tompának — mert egyfelől azt sem akarnám, hogy műveletlen maradjon, másfelől félek, hogy ábrándozó lesz, s az élet prózai oldalába nem fogja tudni magát betanulni. — Meglehet, csak mulékony benyomást tett

[70] Benkó, 69.

[71] Jókai: *Egy nap Arany Jánosnál.* — A nemzeti kiadás 96. kötetében. Jókai látogatása Benkó szerint 54 októberében történt, Tomory búcsúja alkalmából (72. l.); emlékezésében Jókai azt írja, hogy Tompával, Gyulaival, Salamon Ferenccel együtt járt ott, viszont Arany 55-ben írja sógorának: „. . . mártiusban Tompa egy csomó pesti emberrel nálam volt". (55 jún. 30.)

rá a nemzeti színház, de meglehet örököst. Ezért akarnám én inkább a háztartási gondok felé vonni" (53 dec. 4.). „Varrónéhoz jár, e nem cifra, de annál hasznosabb mesterséget megtanulandó" (Erceynek, (54 jún. 21.). E kedvtelés és tehetség később is megmaradt Juliskában, de az aggodalomra nem volt ok. 56 tavaszán már nagyocska lányok, fiúk Kisfaludy *Családásai*-t adták elő, „rendes színpadon, belépti díj mellett, jótékony célra. Juliska a vén kisasszonyt, Lucát, személyesíté s csak úgy bukdácsolt a koszorúkban". Atyja maga írja: „jól játszott, úgy sikított, mint az áspis kígyó". „De most lakol ám a művészi szenvedélyért — teszi hozzá, — pár hét óta ingeket kell varrnia nekem, s ez, úgy hiszem, sokkal nekivalóbb foglalkozás, mint a másik" (Tompának, 56 jún. 25.). A műkedvelő előadásról Tompáék a *Hölgyfutár*-ban olvastak, s eltünődtek: „nem kap-e a gyermek kedvet a színvilághoz?... reméljük, az egész gyermeki kedvtelés" (56 júl. 4.). Arany megnyugtatja őket, hogy ez aggodalom „talán nagyon is komoly. Többször nem hagytuk fellépni s ő könnyen belenyugodott. Bezzeg dolgozott aztán női munkát is eleget,... egy pompás abroszt horgol, két barátnéjával, az úrasztalához ajándékul. Örülök ennek,... mert a fruskák *magoktól* jöttek e kegyeletes eszmére, mikor itt először communicáltak. Csak szép az a női szív, míg romlatlan, tiszta! Egy hitvány kávés abroszon áll a szent kenyér, a helyett csinálnak egy gyönyörű, virágos és kelyhes terítőt, közepén a husvéti báránnyal." (Tompának, 56, a szünnapok elsőjén.)

Aki e csöndes hajlékot látta, e nyájas családot: méltán gondolhatta, hogy itt a megelégedés, a boldogság lakik. Pedig bent a házban sötét gond tanyázott.

„Mikor izgatottan s kifáradtan családja körébe tér, s enyhületre, vigaszra volna szüksége, s akkor sóhajokkal, az el nem élhetés miatti örökös aggodalmakkal kell találkoznia, melyek bár némák, de annál gyötrőbbek! — — Én ugyan csak inkább tűrném, de az asszony örökké békétlen s ez a mi engem is azzá tesz, — e néma bú, epedés, rejtett könnyek az én gyilkosaim — írja a költő Tompának. — Gyermekeim egészségesek. Jó gyermekek! bennök találhatnám legfőbb örömemet, ha látásuk egyszersmind nem aggasztana jövőjük felől." (54 okt. 18., részben kiadatlan részlet.) Az apát az élet ‚megviselte zordul'. Idős szülék kései gyermeke; sokat nélkülözött fiatal korában; vándoréveiből betegen tért meg; mikor révpartot érne, a nemzeti csapás feldúlja egész életét; két évnél tovább bizonytalanság közt hánykódik. Állandóan két ember helyett dolgozott, mint költő s mint a család kenyérkeresője. Az életben erős, szinte túlzott kötelességérzet jellemezte, költői munkásságában emésztő töprengés, gond, ‚örök kétely'. Nem csoda, ha testben-lélekben kimerült. Egészsége nincs rendben; régi bántalmai kínozzák. Fej- és fülzúgásról állandóan panaszkodik, e miatt a nyakkendőt sem tűri. (Tompának, 53 nov. 22., Erceynek, 54 jan 21.) A fejzúgás hol tompább, hol élesebb fájdalommal jár, „mi rendesen nagy szellemi lomhaságot eredményez" (Tompának, 53 nov. 22.). 53 tavaszán ‚chronikus baja' — a fiatalkori tüdőbaj — ‚mit 1839 óta hordok *keblemben*, mint sérült szarvas a nyilat', ‚újra megmozdítá egy kiskörmét', nem először, bár nagy időközökben' (Tompának, 53 május 23.). Ezzel „intést kaptam, hogy egy szép *tavaszszal* oda fogok költözni, hol nincs Schulinspector, s az egy kissé megrezzentett" (u. o.).

Ősszel megint ‚hat rettentő napja' van; „azt hittem, kedélyem, lelkem végfelbomlásnak indul" (Tompának, szept. 1.). „A bajt a félelem, az erős képzelődés még inkább növelte" (u. annak, 53 nov. 22.). Mindez családja miatt aggasztja, s e gond a fájdalomnál is nyomasztóbb. „... vannak perceim, mikor szeretnék elenyészni, megsemmisülni, csakhogy az öntudattól meneküljek" — írja Tompának (54 okt. 18.). Nem egy költeményén csöndes halálvágy érzik (*Karácson éjtszakán, Reményem, Mint egy alélt vándor... Visszatekintés*). 52 végén írja is Tompának: „... úgy szeretnék elalunni sokáig — sokáig: örökre!" (dec. 1.) Kerényi, Bozzay halálhírére fölsohajt: „... miért nem halunk meg mindnyájan?" (Tompának, 52 okt. 1.) Kőrösön egy időre megenyhül, de hamarosan új csalódás nehezül reá: az állás bizonytalansága, a megélhetésé. Elfásul ez örök küzdelemben. Ideges állapot vesz rajta erőt, életközöny, apathia. Feleségét villanyozással gyógyítja Jánosi; ő felsohajt: „Vajha a kebel fájdalmát is így lehetne megszüntetni villany által. De ki electrizál fel bennünket apathiánkból s lethargiánkból!" (Tompának, 52 dec. 1.) Eleinte külső körülményeit okolja. ‚Saharának', exiliumnak' érzi Kőröst.[72] „Szalontán sem éltem valami nagyon változatosan, de itt az egyhangúság megöl" — írja sógorának (53 márc. 2.). „Tönkre vagyok téve az unalom és egyhangúság által"; „ez a monotonia öl meg".[73] ‚Áldott restség' veszen erőt rajta; egy levélírás is teher. (Tompának, 54 máj. 8.) „... szinte veszem észre, hogy napról-napra stupidusabb leszek" — panaszolja (Tompának, 52 dec. 1.),

[72] Erceynek, 52 febr. 28., 54 jan. 21.

[73] Sógorának, 53 aug. 26., 54 jan. 21.

E magába sűlyedő közöny, e fáradékonyság idegesség jele; ez is oka, ha nagy munkáit abba hagyja, hogy körülte annyi a töredék.

Keresi a kiemelkedést a tespedésből. „Gond nélküli élet, derítő társalgás, nyugalom: ez kellene; de helyzetemben nincs mód bennök" — írja Tompának (53 nov. 22.). „Mulatság, szórakozás kell nekem minden áron, különben tönkre jutok"; „a szórakozás újjászülne" — ismétli többször.[74] „Sehol semmi mulatság — panaszolja Lévaynak (53 aug. 9.). — Szász meg Jánosi elutaztak, a collegatus többi része... nem arra való, hogy az ember elszóródást találjon körében". Ilyenkor ‚halálra unja magát s az egyhangúság miatt még dolgozni sincs kedve' (Tompának, 1853 Mihály nap). „Ha foglalkozásban, mérsékelt munkában szórakozást keresek, akkor igen jól érzem magamat" — írja máskor (Tompának, 54 jún. 23.). Azonban, bár látja a gyógyulás útját, fáradt a munkára, elzárkozik az emberektől. Mint új ember belépett az úri-casinóba; „de nem voltam benne 3 s félszer" — odahagyta. (Erdeynek, 57 márc. 12.) Elmaradt a tanárok rendes heti összejöveteléről is; „már ezt is meguntam, mert a rendetlenség nem használ az én egyre zúgó fejemnek" (Erdeynek, 54 jan. 21). „... pár év óta mindinkább elfelejtek *beszélgetni*" — írja Tompának (56 aug. 30.). Egy későbbi levélben mondja: „... én tudom, mi az: a legvígabb társaságban *egyedül* lenni,... járva-kelve halottnak, sőt annál többnek, szenvedő halottnak lenni..." (Tompának, 58 febr. 9.) Pedig kedélye társaságban olykor megenyhül; „mikor megszólalt, barátságos, nyájas volt mindig"; csak magában emésztődött, ez ide-

[74] Tompának, 53 szept. 1.; sógorának 54 márc. 1.

ges emberek sajátsága.[75] Maga is látja ez ellentmondó hangulatot:

Ha szivemet társi szomja
Emberekhez vonva-vonja,
De majd, mint beteg az ágyba,
Visszavágyik a magányba...
(A vigasztaló.)

Egy-egy jóbarátja látogatásán felderül; Tompa beköszöntése ‚valóságos oáz' számára (52); szívesen invitálja Lévayt (52); 53 nyarán Gyulai időz nála, majd átmegy Szilágyi Sándorhoz Kecskemétre. — Arany meglátogatja, Mentovichcsal, ‚a vasúti kavics tetején utazva' „jól esik velök néha kicsevegnem magamat". (Tompának, 53 szept. 1.) Többet azonban oda sem megy, pedig a vaspálya megnyílik s kényelmesen lehetne utazni;[76] igaz, hogy az ő ösmerősei, Szilágyi Sándor, Losonczy, Kőrösre költöznek, Obernyik pedig 55-ben elhal. Már Pestre is vasúton mehetne, de csak egy-egy munkájának kiadása viszi fel. „Nem vágyok oda, vagy nem telik vagy sajnálom azt az 5—6 pengőt, mibe az út kerülne" (Ercs. 54 jan. 21.). Így vet reflexet lelkiállapotára a szükség. Tompához éveken át készül, de mindig elmarad, mert „hiányzott a pénz", „így az afféle mulatságnak, mi ‚kirándulás' néven ismeretes, el kellett maradni; pedig... rám fért volna, mert az egyhangúság, egyformaság már is eltemette kedélyemet, dolgozni se kedvem, se kitar-

[75] Ádám Gersonra hivatkozva idézi Boda István: *Arany János ‚különös természete' és az Arany-balladák.* — *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 1927. 101. l.

[76] 53 szept. 1-én nyílt meg. Galgóczy: *N.-Kőrös monographiája.* 601. l. és Arany Tompához, 53 szept. 1.

tásom" — írja sógorának.[77] Nemcsak a pénzen múlik, hanem a kedven is. Épen a hanvai út elmaradásáról írja Szásznak: „... engem 12 bival se mozdíthat ki Kőrösről. Ide tapadtam, mint a szurok... Ez is nyavalyám egyik jele!" (54 dec. 1., kiadatl.) „... igazi eposzi hős lettem, ki szabad akaratból nem működik. Betegség ez, tudom napját és óráját, mikor beköszöntött. Azóta más vagyok, egészen más" (Tompának, 54 okt. 18.)

E tünetekből Dóczy Jenő a neuraszténia egész kórtanát összeállítja.[78] Boda István csak ‚különös természetnek' nevezi.[79] A költő maga is ideges bajnak nézi állapotát. „Idegbajomnak kell lenni: azért vagyok majd ingerült, majd levert — gyakran külső ok nélkül". (Tompának, 54 okt. 18.) „Egy percig bohó, gyermekes, víg: — rá egy hétig életúnt, ideges, ingerlékeny" — írja magáról Szemere Miklósnak (55 aug. 7.). „Sok jel oda mutat, hogy idegek elgyöngülése a baj. Minden, kissé feszített vagy folytonos munka (sokszor a puszta olvasás is) eltompít — néha izgatott, néha szerfelett lehangolt állapotba hoz" (u. a. 56 jún. 25.). Nappal szórakozott, minden lárma, csattanás megrettenti; este valósággal fél; álmai nyug-

[77] 54 ápr. 25. — Tompának is, aug. 24.: „... hiányzott főleg a pénz, melyre úgy akartam szert tenni, hogy a vacatio elején írjak valamit — de amiből ez ideig semmi sincsen". — Szept. 27. is: „Ha csak családom ajkától a falatot meg nem vonom, lehetetlen volt azon — bár csekély — utiköltséget is feláldoznom."

[78] Dóczy Jenő; *Arany János. — A. J. neuraszténiája.* E jeles tanulmány csupán arról nem győz meg, amit bevezető szakaszában említ, mintha a költő a 49-i csapást hamar kiheverte volna.

[79] *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1927—28—29. évf.

talanok (Tompának, 53 nov. 22.), élénkek; sokszor álmodik Petőfivel s fölébredve, nem tudja magát egyhamar beletalálni a valóságba (Egressynek, 54 márc. 19.; *Emlények*, I., III.); Tompáról is aggasztó elevenséggel álmodik (58 ápr. 17.). Minden bántja. „Örömet semmiben sem találni, sőt magától az örömtől futni, mert az is fáj, mint betegnek a kacagás; — mindezt én átérzettem" (Tompának, 58 febr. 9.). Így mondja ‚örömtől elszokott' szívéről:

Oh, neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

(*Balzsamcsepp*, 1857.)

Hol tehernek érzi az ‚unalmas hivatalt', hol meg örül, hogy megkezdődik a tanítás; „ez jó nekem, legalább elfoglal". (Erceyneyk, 54. jan. 21.; Tompának, 53 nov. 22.). Minden kicsiség hat rá. Néha a temetői sétákra vet kedélye borújáért, máskor felsohajt: „Csak az idő derülne... mindjárt derültebb lennék". (Tompának, 53 ápr. 27.) „... tán kedélyem is kitavaszodnék az idővel" (Tompának, 56 febr. 10.). „Minden illetésre szenved A túlérző fájvirág" — mondja érzékenységéről a *Balzsamcsepp*-ben.

Önmegfigyelése súlyosbítja baját. Egyszer kicsúszik tollából a hypochondria szó. „Megengedem, hogy bajom hypochondria, de ha az, akkor e nyavalya koránsem oly nevetséges, mint állítják. Mert mi lehet borzasztóbb oly szenvedésnél, mely a szellemnek szárnyait szegi, az önbizalmat . . . elöli." (Tompának,

54 okt. 18.)[80] Elgondolni is fájdalmas, mit szenvedett.

Orvosáról nem hiszi, hogy ösmerné baját;[81] bort ajánl (T. 54 okt. 18.), de az csak eltompítja; „a helyen, hogy felderítne, komorrá, nehézzé tesz." (T. 53 dec. 4.), így írja *Egy kis hypochondria* verse is; a tea is izgatja (T. 54 okt. 18.), a keserűvíz se használ (Ercs., 56 aug. 20.). Maga gyógyítja hát magát, hideg mosdással, hogy idegeit edzze (T. 53 dec. 4.); a budai vízgyógyintézetbe készül, sőt Graefenbergbe is.[82] Lassan beletörődik, hogy ‚nem lesz jól talán soha.'[83] Idővel azonban rátalál a gyógyulás útjára. A vakáció tétlensége, magányossága rendesen ellankasztja. „A dologtalanság és unalom e két hó alatt egészen petrificált" — írja 54-ben (Tompának, szept. 27.); ez szavajárása lesz (Szilágyi Istvánnak is, 54 márc. 9.). Terveit rendesen a szünidőre halogatja, de ‚ha otthonn rothad a szűnhetek alatt, dolgozni sem képes az iszonyú egyhangúságnak miatta', — „nem levén alkalom, hogy a lélek ruganyosságát visszanyerje."[84] „Kedélyem meg van törve, — írja Tom-

[80] A hypochondria nevénél megmarad; erről ír Szemerének 57-ben is.

[81] Ez csak a beteg türelmetlensége. Később Pesten laktában is többször Károlyitól kér orvosi tanácsot, levélben, s a pesti orvosok diagnosisát, receptjeit is közli vele. Egy válaszában Károlyi ezt közli: „Bajod — az én tudomásom szerint — ideges baj, vértolulással a főre, s ezzel szövetkezik a léptömülés is, melynek következéseül tartom az általad talán föl nem ismert lázat. Ezzel összefüggésben van a fülcsengés is." (1861 okt. 20., kiadatlan.)

[82] Ercseynek, 57 márc. 12.; Tompának, 57 jún. 26.

[83] Ercseynek, 56 aug. 20.; Tompának, 56 jún. 20.

[84] Az első rész Lévayhoz, 53 aug. 9., kiadatlan részlet; a másik Tompához, 53 nov. 22.

pának — se kedv, se erő" (54 szept. 24.); „terveim, reményeim nem vonzanak többé" — mondja Szilágyi Istvánnak (54 márc. 9.).

Valóban csodálatos, hogy ily lelki állapotban képes időnként összeszedni magát nagy munkáinak folytatására. Kisebb költeményt keveset ír, nemcsak mert nagy tervei kötik le, mert a divatos ízlés nem egyezik az övével, hanem mert egyhangú életében hiányzik minden friss benyomás. Mikor Tisza Domokos Afrikából, hova gyógyulni küldték, hazaérkezik, Arany úgy üdvözli, „mint oly embert, ‚ki sok szigetet látott és tengert' . . . Ez előnye a születésnek kipótolhatlan s én sokszor vágytam már, ha csak annyi tengert is látni, mint a Korhány egyik mocsárja, vagy a geszti tó a kertben . . . Hiába! ‚Pusztán születtem és pusztán lakom' — s ezzel kell megérnem, mert sorsom azt parancsolja, mit a kocsordi papnak a prédikációt hallgató török basa, midőn amaz Corynthust, Thessalonicát stb. emlegette; ‚Hagyd el azokat, fiam, azok a nagy és hatalmas török szultán tartományai: elég legyen neked Kis-Kocsord és Nagy-Kocsord!' Az én Kis-Kocsordom Szalonta és Nagy-Kocsordom Kőrös: aztán panaszkodjanak, hogy a magyar költő nem bír oly széles világnézlettel, mint például egy Byron! ‚Ki az oka? ki hibája?' — mondaná Csokonai." (55 jún. 8., kiadatlan.)

Pedig fogékony volna a benyomásokra, lelke tükrén hamar otthagyja képét minden. Geszten látott egy csöndes őrült parasztasszonyt, — beszélte Gyulai Pál — ebből fonta *Ágnes asszony* balladáját[85] Farkas

[85] Szász Károly így írta: „Hitelesen tudjuk, hogy ezt egy magyar paraszt asszony esetéből hallotta." *Pesti Hirlap*, 1884, 49—50. sz.

Elek inárcsi pusztáján látta Csonka Márton vén gulyást, aki földesurának már nagyapját szolgálta — talán már csak hall róla; hall temetésén a pusztai pompáról; — ebből is vers támad.[86] 55 tavaszán egyké tanártársával kirándul Tanárky Gedeon tetétleni pusztájára; ott van Szabó Károly is, Anonymus későbbi fordítója; a történelmi dombon egyszerre megelevenül a költő előtt Anonymus krónikája, a honfoglaló sereg; egy verset visz haza lelkében; látomása *Csaba királyfi* előhangjába is átszövődik. — 56-ban Szalontára menet a kondorosi csárdánál etetnek;[87] a költő előtt rögtön egy jelenet alakul ki a csárdai életből.

De Kőrös csak egy idegen, egy kevésbbé kedves Szalonta; nem képes új benyomásokat adni.

„Lyrai emotióm ily egyhangú életben mi sincs" — írja Tompának (56, a szünnapok elsőjén). „Szerelmes nem vagyok, hogy a kedvest mindennap megénekeljem, ma a haját, holnap a kis körmét" (sógorának, 54 jún. 21.). Szerénysége és büszkesége egyaránt visszatartanák ettől. E tartózkodás annyira természetében van, hogy fia is örökölte; (*A délibábok hősé*-ben) ő is átall:

> Kiállni, mint szinész: no jer, közönség,
> Lásd, hogy szomorkodom ...

Lévaynak azt mondja: „A lyrából egy kissé már kinőttem, kivénültem, mondvacsinált érzelmeket nem tudok pengetni" (53 május 28.). Szinte elcsodálkozik, mikor Csengery megírja, hogy nejére nagy hatást tettek a kisebb versek. „Az én lyrám ... oly zordon!

[86] A két kirándulás Benkó szerint, 77. l. — A vén gulyás temetését a *Vasárnapi Ujság* 55 febr. 25. szakasztott úgy írta le, mint a vers.

[87] Benkó, 105. l.

— mondja a költő — nincs abban az ifjúság heve, a leglyraibb érzemény — a szerelem, hiányzik abból." (Csengerynek, 56 jún. 23.)

Nem igen bízik lírai hangjához. „Az én lyrám ‚nagyon hangtalan madár', ritkán *szól*, akkor sem *jól*" — írja Tompának (53 május 23.). Bármily kevés benyomásban volt része, költészete örökéletűvé tette életének eseményeit és érzéseit, mint a kovasavas melegforrás megkövíti a beléhajló fűszálat. Egyszerű életét költőivé emelte egyénisége. A külső ösztön hiánya egészen magára utalta s csak annál bensőbbé és mélyebbé tette költészetét. Petőfi jobban föltárta a maga szívét, Arany az emberi lelket általában. Ő és Kemény a legnagyobb lélekbúvárok irodalmunkban s ez Aranynál önmagára és lírájára is áll: a nyugodt felszínen keresztül tengerszem-mélységekbe látni. Nem szakít minden lépten virágot, de ahol egy versre megáll, ott forrást mutat a varázs-vessző és messze kilátás nyílik. Ritkán szólal meg, de hallgatás közben érzései felgyűlnek, mint a hegyormok közti medencében az olvadás vize, hogy csordultig telve túláradjon s a szivárvány tündér színeiben ragyogva, fenséges harsogással omoljon alá a szikla-oldalon s teljét kiöntve elálljon, míg újra túltelik az égből. Érzéseivel, eszméivel Sybilla-könyvek módjára bánik, innen költeményeinek roppant telítettsége, minden egyes szavának súlya. Van lírai költészetében valami puritánság; érzéseit mintha tompítaná, lefokozná s a közönség előtt csak hétköznapi köntösben bocsátaná ki háza kapuján, a nélkül, hogy velök menne. Szeret elrejtőzni versei mögött, mintegy személytelenül tüntetni elő, amit lát és érez, mint a *Kertben*. „Én csak bizonyos objektív állapotban tudom kezelni az érzel-

meket — mondja magáról. — Ha valami engem közelről, mélyen sebez, ott hallgatok." (Egressynek, 54 márc. 19.) Többnyire szinte általánosságban marad, mintha sokakért szólna, mint az *Enyhülés, Vágy;* vagy csak egy sóhajjal érezteti hangulatát, mint a *Temetőben,* keserű tréfákkal, mint az *Év utolján,* vagy *A világ,* mely a tökéletlenség egymásra dobált képeivel mutatja a költő fanyar rezignációját; ugyanez elfásultság közvetlenebbül szólal meg a *Csendes dalok*ban. Elrejtőzése elmegy az allegoriáig; *A pusztai fűz* őt példázza, habár egy szót sem ejt magáról. Élményeit, érzelmeit gyakran ruházza képzelt alakokra; hazafi fájdalmát *A nagyidai czigányok*-ban önti ki, fiatalkori élményeit *Bolond Istók*-kal életi át. „Szerelmi érzelmeit is — mondta Riedl — tárgyítva, elbeszélő költeményeivel fejezi ki."[88]

Nyiltabban csak elmult életére tekint vissza; ez, mint egy nagy számvetés, koronként visszatér nála. Először a Petőfinek írt válasz-versben van meg, most a *Mint egy alélt vándor* ... kezdetűben; ennek epikai elemektől tisztultabb, líraibb alakja a *Visszatekintés;* öreg korában az *Epilógus.* A három előbbi önmagát újítja meg, egyre teltebben kristályosulva; még egyes képek is közösek bennök: az elsőben a ‚tüske közül szedett virág', a másodikban: melynek csak illata az övé, a harmadikban a félve szakított, széjjelomló rózsa; — a középsőben az élet örömei közt a tilalmasban járás érzése s amint a *Visszatekintés*-ben vaskorláton át néz az ifjúság kertjébe: ugyanazt mondják, éppen úgy, mint amott a siető utas képe, emitt a boldogság keresőjeé; mindkettőben az élni

[88] *Arany lelki élete* c. tanulmányában.

nem merés, az élettől való menekülés, a temetői nyugalom vágyása. Általában jellemző lírájára az emlékekben élés; sűrűn jár el hozzá Petőfi szelleme *(Emlények.)* A téma ismétlődése azonban ritka nála, csak a költészethez való ragaszkodása tér még így vissza koronként: a pálya elején a *Télben* örök tavasz enyhét reméli tőle, most az élet delén *A vigasztaló*-nak nevezi s ezt alig győzi kimondani a képek áradatával; megismétli e vallomást az élet alkonyán a *Mindvégig.* Az 50-es években van egy zsibbadt korszak is, a *Hiu sovárgás*-é:

mikor ízenként zsibbad el érzete,
A fásult kebelnek nincsen költészete.

Általában a fájdalom lírája az övé, kivált ebben a korban. Legtöbb verse szenvedésből fakad, egyéni vagy hazafi bánatból; derűje is könnyes.

Tartalmi tekintetben gazdagítja, hogy egyéni érzése, sorsa, összefonódik a hazáéval. „Lelkét mintegy gyúpontjává teszi a közérzületnek — mondotta Greguss, — mélabús hangulatában korának érzelmi képmása."[89] Levertségében a közhangulat nyomottsága érzik. Méltán mondotta Szász Károly, hogy „neki még subiectiv érzelmei is bizonyos obiectivitással bírnak".[90] Viszont egyéni fájdalom színével palástolja hazafi bánatát. *(Évek, ti még jövendő évek, Fiamnak, A hajótörött.)* A nyilt szó tilos; a *Kolduséneket* nem adhatja ki 67-ig. E külső kényszert mű-

[89] *Általános észrevételek legújabb irodalmunk körül. — Kelet népe.* Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle, kiadja Török János. 1856, 94—104. l.

[90] *Vasárnapi Ujság,* 1887, 6. sz.

vészi hatásúvá emeli. Neki nincs ellenére ‚a billentyűkre alkalmazott hangfogó', ‚a lepel némileg szebbé tette a gondolatot' — mondja ez évek költészetéről.[91] Egy-egy célzása a kor szomorú arcát, elfojtott érzése egy könnycseppben a fájdalom egész tengerét tudja éreztetni. Ki ne értené meg, ha *Szilveszter-éjen* poharat emel a tűrőkért, a fergetegben bujdosókért és azokért, kiket meg sem nevez, csak a pohár csörgése szóljon értök; szól is, mert a csörgés a lánc hangja, nem a poháré. Többször a költészet haldoklásában gyászolja a nemzetét, hervadó virágában a kidőlt fát. *(Letészem a lantot, Őszszel, A dalnok búja.)* A költő szomorú hivatásának érzi ezt, hiszen szava, érzése, élete össze van forrva nemzetével. *(A költő hazája.)*

Mindezek állandó érzések, magából meríti. Versei ritkán fakadnak külső eseményekből, mint Petőfinél; de mindnek megvan benső története. Életéből nem árulnak el önkényt annyit, mint Petőfi versei, de bennök is megvan költőjük egész élete s a kor arculata. Geszt és Kőrös egymást váltó képei a nagy földrengést mutatják, a romba dőlt otthont, a földönfutó embert, az új pályát kereső férfit, a gond-sujtott apát. Bánatában, jobb hangulatában a férfikor komoly lírája ez. Verseivel párhuzamos hangulatokat találni leveleiben, melyek hitelesítik költeményeit, összekapcsolják élete és kora körülményeivel és hangulatával. Versei sokszor mintegy alá vannak festve leveleiben.[92] Egyes képek, kifejezések felszívódtak a levelekből a versekbe, vagy a versekből tovább élnek

---

[91] Bulcsú Károly költeményeinek birálatában.

[92] E párhuzamot igyekeztem megvilágítani kisebb költeményeinek jegyzetes kiadásában.

nála.[93] Megbecsüli a hangulatnak minden árnyalatát, a környezetnek minden színét, hű rajzukkal az ‚epikai hitel' párja gyanánt mintegy lírai hitelre támaszkodva. 1849 izgalmas napjaiban a világtól távoleső Szalontán a bizonytalanság gyötrelmeit érezteti, hol ‚nincsen jelen — s még remény az, a mi másutt ki van halva'. *(Válság idején.)* Versein rajtok a ‚psychologiai datum' (Péterfy szava), a kor és a hely bélyege. Mint a folyó tükre a partot, úgy tükrözi költészete a helyeket, ahol élete folyt. Mennyi hazavágyódással van beírva kisebb költeményeibe Szalonta, még *Toldi szerelmé*-be is; Debrecen és kollégiuma emlékei élnek *Bolond Istók*-ban, a *Vándor-czipó*-ban, *Hatvani* mondájában, s a vásári *Kép-mutogató*-ban. Gesztről viszi magával a faluvégi cigányok egyes vonásait, Ágnes asszony mintáját, ottani egyik pusztáról a radványi erdő nevét egészen a *Tetemre-hivás*-ig. Rajzai oly pontosak, hogy midőn a *Családi kör* keletkezése vita tárgya volt, a tájrajz (a csonka torony) eldöntötte azt; épígy meg lehet határozni korát a csonka honvéd alakjáról. — Így szí fel szomju lelke minden benyomást. *A pusztai fűz* allegoriája szemlátomást valóságos szemléletből fakadt: a vers első, félbemaradt vázlata megnevezi a helyet is, hol a fa állott: a karcagi út mellett; ez tehát még kisujszállási emlékkép.[94]

[93] A *Szilveszter-éjen* panasza, hogy ‚a sorstól sokan rongyot kapunk élet helyett', megvan később egy Mentovichhoz írott levelében, 58 ápr. 25., mely Arany levelezése közé eddig nincs felvéve. ‚A tavaszi friss lég — a mezők édes lelke' — megvan egy Szilágyi Istvánnak írt levélben (57 dec. 3.), s visszatér a *Vásárban* költeményben.

[94] Dénes Szilárd szerint öreg emberek még emlékeznek is a leírt fára, mely a költő ott laktában 6—8 éves lehetett. *(Irodalomtörténet,* 1928, 297. l.)

Új benyomások híján így idéz fel régi emlékeket. Költői szólamaiban már elhomályosult kor-vonatkozások lappanganak. Mikor honvédje azzal biztatja magát: „Ezer forint nyomorultnak: be szép szó", vagy a *Koldus-ének* béna kéregetője a nyomorékká vált katonáknak ígért tíz hold földet emlegeti: a honvédelmi bizottmány üres ígéretére céloz s vádat emel.

Ha tárgyban kevés a változatosság: hangban, formában adja meg. Érzéseit hol elégiára hangolja, hol gúnnyal és humorral szövi át. Az *Alkalmi vers*, a *Régi jó időből* tréfával leplezi a komolyságot; amaz minden jót kíván, ‚a mi nincs', emitt egy mogorva medve dörmög az új idők ellen. A *Csendes dalok* újszerű keserű bordal, a *Vágy* szinte idill, csakhogy mélyén fájdalom reszket. Egész jelenet, párbeszéd *A dalnok búja; Ráchel siralma* panaszos monológ. Ő adott példát *Ráchel*-ben a bibliai, *A pusztai fűz*-ben a természeti allegoriára; Tompa mind a kettőt átvette s mint pap és a virág-regék költője egészen saját formájaként élt velök; — Arany egyiket sem ismételte másodszor.

Egyhangú életmódja mellett költői tárgyat csak könyvekben talál. Ezért fordul többször az eseményes költészethez.

Több kisebb költői beszélybe fog, mintha új meg új tárggyal próbálná kedvét, érdeklődését ösztönözni. *Perényi* rövid töredéke az ötvenes évek elejéről való lehet;[95] Perényi Gábor othellói szerelem-féltését

[95] Erre vall helyesírása: melly, olly; e kettőzés 55-ig van meg nála; papírjai hátlapján egy abbamaradt értekezés kezdő sorai olvashatók, *A magyar verselés* címmel. „... Annyi nálunk a lángész, ki a szabályok nyügét nem türheti ..." ez a Vojtina-levéllel rokon.

együtt írta ki *A nagyidai czigányok* tárgyával Budai *Polgári Lexicon*-ából. Perényi nem bírta elviselni a gondolatot, hogy felesége az ő halála után mással lépjen házasságra, s ezért mérget adatott neki orvosával. A töredékből világosan kivehető e jelenet előkészítése; ez lehetett tárgya *A Perényiek* színművének is. — Az *Öldöklő angyal* nyelve s képgazdagsága arra vall, hogy időben közel eshetett *Katalin*-hoz. Első szakaiban a magyar tánc leírása Arany festései közt is szembeötlő remek; a költő maga kiadta önállóan, *Elegyes darabjai* közt. Tárgyára nézve többen utaltak Kölcsey *Vérmenyekző*-jének rokonságára,[96] az esküvő s a török támadás mozzanataiban, a tovább fejlést azonban sem a címből, sem az elkészült darabból nem sejthetni. Töredékben maradt a *Csanád*-monda gyönyörűn indult feldolgozása is, amely — hangja s a kisebb beszélyek közt ritka magyar versformája szerint — talán egy kor szülötte a *Mátyás diadalünnepé*-vel. Első fogalmazása Anonymusra támaszkodott, tárgya Thonuzoba legyőzetése lett volna,[97] neve s a helynevek írásában a költő Szabó Károllyal egyezik. Később elfordult Thonuzobától, mintha élve elföldeltetését nagyon is kegyetlennek találná Szent Istvánhoz. A tervvázlat a vallási ellentét helyébe nemzetit teszen, Keán-nal,[98] leányának szerepe az *Iliás*

[96] Vértesy Jenő, Kölcsey életrajzában, 79. l.; Tompos, *A magyar ballada történetében*, 165. l.; Bittenbinder Miklós, az *Irodalomtörténet* első évfolyamában, 251—53. l.

[97] A kézirat kiadatlan variansai szerint. — A Névtelen Jegyző krónikáját ugyan később fordította le Szabó, de 55-től 60-ig tanártársa volt Aranynak, s beszélhettek róla.

[98] Rean-nak Szalay sajtóhibája nyomán írja Keant a vázlat; ez mutatja, hogy innen vette tárgyát.

Chryseisére emlékeztet, a két vezér versengése érette némileg Szilágyi és Hajmási vetélkedésére, de az előbbi motivum némikép a krónikán alapszik: Anonymus említi (XI.), hogy István a legyőzött Ótom feleségét Csanádnak adta. A levágott fej és kivágott nyelv mondája a Gellért-legendából való; Ipolyi sárkányölő pogány hős emlékének nézi,[99] Sebestyén Gyula keleti hagyománynak s Firduszi Gusztaszpját idézi, ki az elejtett sárkány fogaival bizonyítja a maga igazát.[100] E mozzanat több magyar mesében is előfordul.[101] Aranyt éppen e mondai, népmesei vonás ragadta meg; a terv szerint a kidolgozásban ez jutott volna a főhelyre.

Sűrűn váltja a tárgyat és a hangot. Egyszer *A hamis tanú* helyi népmondájához fordul; tárgyát Szabó Károly egy értekezésének jegyzetében látta meg;[102] máskor a legendához, mint *Szent László*-ban; ez eseményt a Budai krónika jegyzete Nagy Lajos korába teszi, innen Arany először a *Daliás idők*-be szőtte be (I. dolg.): Toldi váratlan ott termése, rettentő ereje a tatárok csodálatos megfutamítója, ebből kelt volna szárnyra a legenda; csakhogy így józanná, reálissá vált; tudta ezt a költő s mikor új dolgozatba kezdett, elhagyta; ezzel a gyönyörű legenda fölszaba-

[99] *Magyar mythologia*, 168.

[100] *A magyar honfoglalás mondái*, II. 202—216.

[101] Erdélyinél *A három királyfi*, I. 461.; Berze Nagy Jánosnál *A vörös vitéz; — Magyar népköltési gyüjtemény*, IX.; e mesékben oroszlán is szerepel a királyfit segítni; a legendában Gyulát álmában szintén egy oroszlán sürgeti támadásra Ótom ellen, mire a költemény is céloz, az 5. versszakban.

[102] Az *Új magyar Múzeum*, 1850—51. évfolyamában 375. l. Az értekezés a helynevekről szól. Riedl bukkant rá; l. cikkét a *Kármán-emlékkönyv*-ben, 160—61. l.

dult, s a költő Szent László vállára terítette. Megpróbálkozott a legendák adomai fonákával is, *A hegedű*-ben; népünk nem egy ily adomaszerű kis mesét mond az Üdvözítő földön jártáról, többnyire szent Péter rovására, kit, mint szegény halászt, közel érez magához; az Úr része a tanítás, Péteré, mint gyarló emberé, a nevetség. E mese változatai széltére járták, Szegeden, Szalontán; egyet Czuczor fel is dolgozott *(Remete Péter)*. — Szilágyi István sem szűnt meg tanácsaival; Molnár Albert életét ajánlja; Arany elhárítja a ‚megfaustítás gondolatát; „ha Goethe volnék sem vesztegetném erőmet oly mű utánzására, milyen csak egy lehet *eredeti*". (Szilágyinak, 54 márc. 9.) Inkább a népies zamatú adomáknál marad, ezekből alakít rövid költői beszélyeket. Különös elgondolni, hogy ez évek hangulatában oly vidám jelenetek kerülhettek ki keze alól, mint *A bajusz* és *A fülemile*. Kisfaludy Károly jut eszünkbe, aki azt írta magáról: „Komor szívvel a vígra érzek ihletést". Talán mind a ketten magukat akarták deríteni, erővel kibontakozni a sötét hangulatból. Aranynál némi külső ok is hatott közre: a nép számára akart írni. 54-ben Kemény és Csengery két vállalatot készültek indítani: a *Hat író könyvé*-t, mely folyóiratot kettejükön kívül egészen Vörösmarty, Eötvös, Arany és Gyulai írták volna;[103] a másik *A magyar nép könyve*, ez létre is jött. Magas, céljához képest nagyon is magas színvonalú folyóirat volt; Eötvös írt bele népies elbeszéléseket; Kemény a külpolitikai helyzetet magyarázta, igen világosan; okos gazdasági tanácsok sem hiányoztak. Eötvös maga készült lemenni Aranyhoz,

[103] L. Csengery levelét, 54 márc. 30.

költeményért.[104] Ide szánta Arany *A fülemilé*-t, *A bajusz*-t pedig egy naptárba. Mindkettő általános magvú, világszerte elterjedt adoma. Arany szereti a kész tárgyat, mely a nép körében s emlékezetében kiállotta a próbát. „Nem a tárgyban keresi az újat, hanem a kidolgozásban" — mondja Gyulai. — A madárfüttyön — semmiségért — pörlekedés megvan már Naçreddin hodsa tréfái közt; Trostler József tizenhat változatát sorolja elő.[105] Madárképpen többnyire a jövendőmondó kakuk szerepel. A tárgyat két magyar költő is feldolgozta. Sárosy Gyula *(Az egyszeri szolgabíró)* magyar földre hozza, de eldurvítja; nála a pörlekedők veszekedésüket viszik a szolgabíró elé, az egymásra szórt gazembercímet, s a bíró ezt veszi magára. Hegedűs Sámuel verse keleten játszik, s bár rövid, egyezik Arany feldolgozásával, némely részletben is.[106] Arany az egészet tipikusan magyarrá teszi; oly elevenen adja elő az esetet, mintha az ő falujában, szeme előtt történt volna; *A nép könyvé*-ben a cím alatt *Igaz mesé*-nek nevezi. A rossz szomszédok, a sövény lyukánál

---

[104] Gyulai levele, 54 szept. 6.

[105] Naçreddinre Pozder Károly mutatott rá, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1883. 488—492. l. Trostler cikke az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben, 1914. 418—440. l.; kiegészítette egy spanyol változattal az *Egyet. Phil. Közlöny*-ben, 1916. 143. l. — V. ö.: V. S. *Ethnographia*, 1890. januári füzet. — Rokon ezzel a szamár és árnyéka körül folytatott per Wieland *Abderitái*-ban.

[106] Hegedüs István: *Egy adoma vándorútja*, — *pár szó Arany Fülemiléjéről.* — *Budapesti Szemle*, 1891 dec. — Versényi György: *‚A fülemile' története.* — *Magyar Polgár*, 1902. 80. sz. — Hegedüs Sámuel nagyenyedi tanár volt (élt 1781—1844).

egymásra acsarkodó kutyák — átvéve mintegy gazdáik gyűlölködését, — a *dió*-fa: mind színmagyar vonás, legfőkép pedig a pörösködés, melynek csúfjára van e történet.[107] *A bajusz* szintén egész víg beszéllyé kerekedik; a cigányfurfang és áldozata ősi adomatárgy; a megszépülni vágyás Naçreddin hodsánál is megvan, a kádbabujtatás Cervantes *Preciosa*-jában. A cigányokkal együtt a róluk szóló adomák is széltében terjedtek nálunk; köztük ez.[108] Szalontán helyi adoma gyanánt él; ma is emlegetik Kopasz-szájú Szűcs György gazdát és esetét, mondja Szendrey Zsigmond.[109] Arany bizonyára mint kész tárgyat vette föl, ha talán nem is a nép ajkáról, — lehetséges, hogy utóbb a nép vette őtőle. Az egész a nép szája íze szerint való: népmesei a kezdet, a faluhelyen szokásos gúnynév, a bajusz híjának komikus szerencsétlenséggé növése, a nevetséges becsvágy ily kis dologban, az esztelen hiszékenység a javas-szerekben;

[107] Eötvös és Csengery ugyan él a gyanúperrel, hogy a *Nép könyve* olvasói nem értik el a végsorok leplezett humorát, s úgy találják venni, mint az új törvénykezés dícséretét; ezt Gyulai meg is írta Aranynak (54 szept. 6.); de ő nem volt velök egy értelemben. „... én azt hiszem, hogy arra azt mondja a paraszt: ‚igen biz a fene!' s átérzi az iróniát." (Gyulainak, 54 szept. 25.)

[108] Dézsi Lajos egy kézirati gyüjteményből közli, mint Decsen történt esetet (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1901. 253. l.) Lukinich Imre szintén Erdélyből (*Egyet. Phil. Közl.*, 1903. 359. l.) Berze Nagy János Hevesből, Pollák Miksa a Rábaközből (*Egyet. Phil. Közl.*, 1896. 837. l.); ez egészen megegyezik Arany meséjével, még Szücs György neve s a mondóka is; éppen azért gyanús, hogy nem Arany feldolgozása szállt-e ki a nép ajkára. — Solymossy Sándor 13 változatát közli; *Ethnographia*, 918. 133—142. l.

[109] *Magyar Népköltési Gyüjt.* XIII. 249. l.

érintve van a cigányfurfang egész tárháza, kirajzolva csalásuk — s végül az adomai csattanó: a hiszékeny ember póruljárása. Ez az egésznek magva, melyben — mint *A fülemile* tanulságában is — némi eszméltető, józanító célzat rejlik. Mindezt kiemeli a játékos, fordulatos nyelv, a vers szabad, szeszélyes folyása. Erdélyi szerint részletei ‚tanulmányozni valók', az egész ‚egyetemes költői érdeket tud támasztani'. A közönséges adomák a költő kezén megtisztultak, kristályosultak, fényleni kezdtek, mint a kőszén, mikor gyémánttá érik.

Hajlama, hangulata inkább komoly tárgyakhoz vonja, munkába tört életében sokszor kedves neki a rövidebb alkotás. Mint hasonló viszonyok közt 48-ban, megint a balladához tér. E rövid lélekzetű költemények tárgyi és alaki változatossággal üdítik, gyors befejezés reményével kecsegtetik. Tárgyat talál a krónikákban, a történelmi művekben, melyekben nagy tervei kedvéért búvárkodik, főkép Szalay László történeti nagy művében, melynek első két kötete 1852—53-ban jelent meg. Itt látja Rozgonyi Cicelle, Pázmán lovag történetét; Schwandtnernél olvassa Callimachosban néhány sorban *Az egri leány* meséjét. Később egy-egy balladába is többoldalú tanulmány alapján fog; *V. László* Thuróczi elbeszélésén alapszik, de kezénél van Fessler is;[110] *Török Bálint*-hoz Tinódiból és Verancsicsból meríti az adatokat, aprólékos gonddal; a Héttorony nevét Budai Ésaiásból; a ‚hátra van még a fekete kávé' kitételt közmondásból szövi be, alkalom-

[110] *Arany balladaforrásai*-ról becses értekezést írt Zlinszky Aladár, *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1900). *V. László* első mejelenése helyén a költő maga megjegyezte: *Thuróczi, IV. rész, 62. fejezet.*

szerűen, mintha itt termett volna.[111] *Zács Klára* is Szalay nyomán megy, egyes kifejezésekig; a királyné otthonn feledt olvasóját, e reális, mindennapi részletet, Istvánffyból veszi, a budai krónika egyik jegyzetéből; az országra nehezülő csapás félelmét Szalayn keresztül Dlugossból. Szondi történetében Tinódi egykorú énekét *(Budai Ali basa históriája 1554.)* Budai Ésaiásból bővíti részletekkel; a gyöngysorba fűzött énekek keleti kifejezését Csokonai adta,[112] a bülbült Zrinyi olvasása. — Talán a világirodalomban sincs párja ennek, mennyire saját természete szerint szólaltatja meg a költő egy idegen nyelv idegen beszédmódját. — Nemcsak írott forrásokból merített, az életből is, emlékeiből, képzeletéből. Így termett *Ágnes asszony, Az árva fiú, Bor vitéz.*

Az ujság ingere is vonzza, mert ismerete, fölfogása e műfajra nézve sokat gyarapodott első kísérletei óta. Az angol költők tanulmánya során megismerkedett a skót balladákkal, Herrig anthológiájában; kettőt lemásolt magának, utóbb a könyvet is megszerzi.[113] Ács Zsigmondnak megvolt Nolte és

111 Erdélyi János, a *Magyar közmondások könyvében* Thökölyről mondja el, Tóth Béla a *Szálló igék*-ben már Török Bálinthoz fűzi.

112 Erre Tolnai Vilmos mutatott rá, *Egyet. Phil. Közl.*, XXIII. 383—84. l. — *Irodalomtörténet*, V. 107—108.

113 *The british classical Authors.* Select specimens of the national Literature of England from G. Chaucer to the present time. With biographical and critical sketches. Poetry and prose. By L. Herrig Ph. D. — Brunswick, 1852. Ebben *Anciens English popular Ballads:* The Chevy-chase; The Battle of Otterburn; Of the death of King Edward I.; The klot—browne Mayd; The legend of King Arthur; *Anciens Scottish popular Ballads:* Sir Patrick Spens; The

Ideler anthológiája.[114] Mikor Tisza Domokos balladákról kezd gondolkozni, a költő azt írja neki: „... csupán a magyar irodalomból nem ismerhetné meg a balladát" (53 okt. 3.). Első új balladáját, *Rozgonyiné*-t, azzal küldi Pákhnak: „... ez egyszerű népies jószág épen a külföld tanulmányozásának eredménye, s előképe ama scot balladákban van meg, a melyek ezerszerte inkább *balladák*, mint azon *ach*-os és *oh*-os historia, mit azokból később a németek gyártottak." (53 febr. 6.)

E ‚rozsdás' balladák nem oltottak idegen elemet Arany költészetébe; ez is mind népballada, — e műfaj mindenütt a nép között fejlett ki, — csakhogy virágjában, fejlettebb fokon az akkor ismeretes alföldi hazaiaknál, számra több, alakra változatosabb, egyenként tökéletesebb. A székely balladák, melyekben több a tárgyi változatosság, erősebbek a szenvedélyek, mélyebb a drámaiság, sőt a tragikai erő — ekkor még nem ösmeretesek. Ha Kriza ‚Vadrózsái' előbb kerülnek napvilágra, bízvást pótolhatják a skót balladák hatását, s akkor Arany egészen magyar földből virágoztatja ki a világirodalom legszebb balladáit. E példák ösmerete híján a skót balladák nyomán fejleszti tovább az egyszerűbb alföldi balladát, mert a kettőt velejében rokonnak érzi. Azt tanítja: „Mellesleg ... vehetni át idegen nép költészetéből is, de rendesen csak az fakad meg ily ültetvényből, mely

Jews' Daughter; Edward, Edward; The Gaberlunzieman; Lament; O gin my love.

[114] *Handbuch der englischen Sprache und Literatur*, 1811. Hogy Ácsnak megvolt, Elek Oszkár írja: *Skót és angol hatás A. J. balladáiban.* — *Irodalomtörténet*, I. évf. 1912.

a mi népünk jellemében alkalmas földre talál. Így nálunk az északi ballada: mert népünk is bír rokon költeményekkel, sőt az irodalom elébb behozta a ballada népi alakját, hogysem ismerős lett volna az északiakkal.[115] E szavakban ballada-költészetének magyar alapját védelmezi.

A Herrigből kiírt két balladán megvan az északi balladák minden főbb sajátsága. *Sir Patrick Spens*, melyet le is fordít, mintája a drámai előadásnak, mint lehet az eseményeket központosítani, a főmozzanatokat kiemelni és párbeszédbe szőni, mely sokat csak sejtet, mégis mindent megértet. *Rozgonyiné* ilyen folyamatos előadású, események egész serege rajzik benne, mégis két nagyobb jelenetbe tömörítve; de csak a harc drámai; a készülődés, megérkezés a táborba, a szép asszony csintalan tréfálkozása a királlyal: inkább románc-szerű; az egész némiképp a a *Rákócziné* fejlettebb megújításának tetszik. A tárgyban van némi hasonlóság a skót balladához; a költő maga mondta, hogy ‚a gálya, vészteljes hajózás gondolatát az költötte föl benne' — hagyta ránk Szász Károly.[116] Riedl az angol példával a magyar ballada ‚mozgalmát' látta párhuzamosnak.[117] Arany maga is azt mondja: „... a *mese* helyen egészen újat költöttem: de ezen felül a scot élet helyen magyar életet mertem vázolni; utánozva egyedül a ballada *menetelét*, ezt is csupán azért, mert... egy-két igazán a néptől eredt balladáink folyamával bámulatosan megegyez" (Pákhnak). A költő nem szakad el sem a nép-

[115] Millien: *La moisson* bírálatában.

[116] *Arany balladáiról.* — *Pesti Hirlap*, 1884. 49—50. sz.

[117] *Arany János*-ában. Párhuzamba is állít egyes részleteket.

költéstől, sem az irodalmi hagyománytól. A páncélt öltő amazon alakja a mi epikánk, műballadáink hagyománya is, fölfogása pedig egészen Aranyé, ki a murányi Vénus óta minden hősnőjével levetteti a páncélt, hogy a női természet bájával hasson és győzzön. *Rozgonyiné*-n az egykorú kritika is kiemelte, hogy nem hősködő asszony, hanem férjét követi és oltalmazza a csatában.[118] A költő ezt a típust nézi jó szemmel Zrinyinél is: „Női vitézség, nőiséggel indokolva."[119] A költemény magyar ritmusban zeng; derült alaphangja, mint Gyulai megjegyezte, ‚mintegy Rozgonyiné kedélyében van', kinek egyénisége az egészen uralkodik.

Eleinte a hagyományos magyar formákba önt több elevenséget s gazdagabb lelki tartalmat a skót példák segélyével. *Török Bálint* ‚históriás ének' Tinódi modorában. A vándor lantos Török házánál töltötte legszebb idejét, két éneke meghatottan emlékezik jó pártfogója szomorú sorsáról: hősiességéről, fogságáról, az elárvult családról. Arany mintegy átveszi Tinódi ragaszkodását és meghatottságát. Nem fojt el némi lírai beavatkozás sem (17. vszak), nem oly közvetlenül, mint Petőfi *A király esküjé*-ben, hanem mintegy a hős önnön balsejtelmének ad hangot. Tárgy, ritmus, műforma egészen hazai; de a krónikás ének szokott lassúsága csupa merő beszéddé és párbeszéddé változik; gyorsan váltják egymást a jelenetek, a cselekvésnek csak fő pontjai jelennek meg előttünk, minők a királyné tanácsa, Buda megszállása, a hős el-

[118] Gyulai Pál, a *Szikszói enyhlapok* ismertetésében, a *Szépirodalmi Lapok*-ban, 1853. 16. sz.

[119] A Zrinyi-tanulmány vázlata során: III. *Az eposzi szerkezet. Cselekvések, jellemek.*

hurcolása, közben az apród híradása, ki a látottakat szavával urának lelkébe önti. Csak végül megállapodottabb az egymást kiegészítő két ‚regekép' — mint Greguss nevezte, — rajtok elegikus érzés ömlik el, mintha Tinódi bánkódását hallanánk. A családi jelenetek beszövése *Losonczi István*-ból újul föl e balladában, egyéb is: a várnép meghitelése, a harc, a török csalfaság; de itt mindez tömör, drámaian perdül, s a szűk keretben is gazdagabb és mélyebb. — A végső kép egészen népies; Erdélyi népdalai közt olvassuk: ‚Megért szívem búbánatja, A halál lekaszálhatja'. (I. 75.)

Herrigből kiírt másik példája, *Edward*, még erősebb a drámai helyzet s a párbeszéd belső feszültsége dolgában. Folyamatos előadás helyett egy pontba sűríti az eseményt. Az egész egyetlen szóváltás: a felbujtó anya nyugtalan faggatása s az apagyilkos fiú kitérő válaszai, amint a bűntudat és önvád belefojtja a szót, szeretné tettét kimondatlanul, mintegy homályban hagyni. Egy gyúpontból van itt megvilágítva két jellem, a lelkek benső küzdelme, a tett maga és a bűntudat csírája. Hasonló ez a görög tragédiákhoz, melyek sokszor a tett következményeit bontják ki. Aranynál is vannak ily tragédiák, hol a tett hatásában él, a bűnhödés vall rá a bűnre s az egészet a kifejlésből érteni meg. Ilyen *Ágnes asszony* s később az *Éjféli párbaj*.

Arany egyéniségében csak szunnyadó erőket költött életre a skót balladák tanulmánya. Olvasmányai, műélvezete közben fejlenek saját alkotásainak tervei, mint virágkehely alján a leendő gyümölcs. A tömörség, néhány erőteljes vonás elevenítő ereje s a párbeszéd is megvolt már első népies balladáiban; rejtett

drámai ereje elárulta magát *Katalin* egyes jeleneteiben; most erőre kapva, később epikai alkotásait is áthatja. Kifejlődött érzéke a tragikum iránt: romok között él, tragikai levegő veszi körül.

A balladák sajátságait egyre tisztábban hüvelyezi ki példáiból. A románc és ballada még ekkor is rokontermészetű szemében. *Az egri leány*-ban még össze van fonva a kettő: a rajtaütés, a zavar balladai, a szerelmi történet a II. szakban valóságos románc, csak a IV. szakban szövődik össze a komor történettel s válik ezáltal balladává. *Széptani jegyzetei*-ben azt mondja a költő: „E két költemény-faj között nehéz elválasztó vonalat húzni; közös jellemök az, hogy bennök az eposzi tartalom lyrai alakban jelenik meg." Ez alapon e két műfajt együtt lantos eposzoknak nevezi. Ezzel részben megelőzi Greguss elterjedt meghatározását, mely szerint a ballada: ‚tragédia dalban elbeszélve'. „Minél dalolhatóbb a románc és ballada, annál jobb az" — tanítja Arany. Lényegüket ‚nem annyira a cselekvény teszi, mint az előadás'. De érzi köztük a különbséget is. „Ujabb időben — úgymond — azon különbséget teszik, hogy a balladában ugyanazon végzetszerűség uralkodik, mint az eposzokban, míg a románc hőse önállólag cselekszik, abban tehát a csodás szerepel, itt a hős jelleme. *A tündérkirály* p. o. (Goethétől) ballada, míg nagy részére magyar balladáinknak románc név illenék (p. o. *Az ősz bajnok, Szilágyi és Hajmási, Kont).*" Ilyen az ő balladái közt *Szibinyáni Jank.*

A románc cselekménye józanabb, reálisabb, hőse önállóbb, a balladába rejtelmes elemet visz a végzetszerűség. A skót balladák nagyobb részében ez nem eposzi, hanem tragikai módon uralkodik: az ember a sorssal s önnön lelkével viaskodik, mint a tragédiák-

ban, a küzdelem a külső események közül a lélek vívódásai közé húzódik.

A költő lelki alkatához a komor tárgyak, sötét hangulatok esnek közel, hiszen még eposzait is tragikai kifejlés felé hajlítja, nemcsak a hún eposzt, a *Daliás Időket* is. Balladáinak gyakori, mondhatni rendes tárgyuk a bűn és bűnhödés, mint a tragédiákban; ez a magva *Edward* példájának, ez van ‚népies naivsággal' *A méh románcá*-ban és *Szőke Panni*-ban (*A hamis tanú*-ban szintén). Boda István ezt a költő ‚különös természetéből' magyarázza, fogékonyságából az erkölcsi problémák iránt,[120] hiszen már fiatal vándor-éveiben ‚az öntudat kigyói marták' (önéletrajz); erkölcsi érzékenységét örökölték alakjai (Toldi is). Balladáinak nagy része valóságos tragédia; bennök a végzet Kemény Zsigmond szigorú tragikai felfogásával uralkodik, kinek regényeit Arany a legjobb magyar tragédiáknak tartotta, s kinél a bűnhödés súlya rendesen meghaladja a vétségekét. Tragikai erejénél fogva nevezte Aranyt ‚a ballada Shakespearejének' Gyulai. Greguss a ballada elméletét főképpen Arany balladáiból vonta el, innen, hogy ő a balladát dalban elbeszélt tragédiának mondja. Arany balladáinak igazi cselekvénye a külső események közül a lélekbe húzódik, mint *Edward* példájában. Románc-szerű első balladáiban, *Rozgonyiné* s *Az egri leány* történetén az események uralkodnak, a későbbiekben az események hatása. Később abban látja a ballada ‚természetét', hogy „nem a

[120] Boda István: *A. J. ‚különös természete' és az Arany-balladák megrendült lelkű hősei. Egyet. Phil. Közl.*, 927, 928, 929. Becses tanulmány, csakhogy mindent a költő lelkiállapotából akar magyarázni, mintha a műforma szabályai, a talált tárgy és a képzelet nem is esnének latba.

tényeket, hanem a tények hatását az érzelem-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, ... magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környület, csupán annyit vesz föl, a mennyi múlhatlanúl szükséges".[121] Ezzel külsőleg bizonyos hézagosság jár, mely növeli a cselekvény izgalmát, a drámai lüktetést, s egyes részleteket a kitalálásra bízva, fölserkenti az olvasó képzeletét. A régi s népi balladák hézagosságát Arany nem is tartotta kopásnak a közhiedelemmel, hanem különbséget tesz a tág olvasó-körnek szánt, meg a valódi nép-ballada közt, mely az egész falu előtt ismeretes esetből termett, úgy hogy csak egy-egy emlékeztető szó kell, megelevenítni a részleteket.[122] Éppen ez okból költő csak módjával élhet vele, inkább történelmi tárgynál, hol célzásai a köztudatra támaszkodnak.

Mind e sajátságok együtt jelennek meg *V. László* balladájában, mely hatalmas lendülettel a ballada tökélyéhez emelkedik. A külső események csak egy-egy villámlobbanásnál tünnek föl, párhuzamosan benső harc dúl a király szívében; a vihar zúgása, a magyar rabok szökésének híre mind az ő lelkébe furódik, hallucinatiókat keltve; a kamarással váltott párbeszéde árul el mindent: önvádját, a Hunyadi-pártiak szabadulását, a király menekülését, a méregpoharat, a bosszuló halált. A lelkiismeret rémei Zlinszkyt Macbeth és III. Richard éjtszakáira emlékeztetik, Négyesyre az ‚isteni bosszuállás hat rejtelmes erővel'. A rejtelmes elem, a végzetszerűség az angol balladák félhomályú történeteiből sem hiányzik; ilyen Vilmos és Margit története,

[121] Szász Károly költeményeinek bírálatában.

[122] Szász Károly költeményeinek bírálatában.

vagy *Sweet Williams Ghost;* Herrignél *The Jew's Daughter,* hol a megölt és kútba vetett fiú felszól anyjához;[123] megvan ez elem azokban is, amelyek őt fordításra vonzották, mint a *Dismal mocsarak* és *Sir Patrick Spens;* Goethe példának állított *Erlkönig*-je is, melynek fordítását örök kár, hogy félbe hagyta, a képzelődés és lélekállapot rejtelmességével ragad meg. Goethe másik balladáján, az elűzött és visszatért grófról szólón, melyet lefordított, az eseményekben van bizonyos józan csodálatosság; a Goethe-féle „mysteriöse Behandlung" elvét Arany folyóirata, a *Koszorú* említette nálunk először.[124] Aranynak magának is vannak visiói; álmában meg-megjelenik Petőfi; verse, levele szól erről *(Emlények,* I., III.; — levele Egressyhez, 54 márc. 19.). Képzelete is erősen visionarius, könnyen tolulnak elébe képek, mint *A tetétleni halmon* és *Csaba előhangja* mutatják. Külső csodálatos helyett a lélek rejtelmessége vonzza, balladái a lélek bensejébe fúródnak, félhomályú zugaiba szállnak alá, a szenvedély monomaniája, a bűntudat önvádja, a lelkiismeret káprázatai közé. A bűnhödés Aranynál mindig benső: a lelkiismeret mardosása. Hőseiben a nagy rázkódtatások felkavarják a lélek örvényeit, hol a néphit kísértetei tanyáznak. Babonás századok hagyománya ez, mely a mi népköltészetünkből jobbára a mesékbe szorult.

A megzavaradó lélek lázában Shakespeare példái lebegnek Arany előtt, de egyúttal a magyar néphit babonái. Már rajzolt egy őrültet, a vén Szunyogot *Katalin*-ban, még inkább külsőleg; később fokonként

[123] Ilyenformán folytatódott volna *Az elhagyott lak,* melynek önállón maradt leírása eredetileg egy esemény környezetéül volt szánva.

[124] 1865. 19—20. szám.

lejebb száll a lélek titokzatos mélyeibe. Alig van még egy költő, kinek népe közt annyi ‚megrendült lelkű' alakkal találkoznánk, a lelkizavar és háborgás annyiféle esetével. V. Lászlót a bűntudat furiái gyötrik, önvád kínozza; *Ágnes asszony*-ban a rögeszme hatalma és fejlődése tárul föl, amint egy archimedesi pontból kiemeli sarkaiból a világot. Ágnes folyvást látja a vérfoltot, mint Lady Macbeth, s a bűntudat e káprázata sisyphusi munkára kényszeríti.[125] A bűn esetlen leplezése, amint vásznát a falu patakjában mossa, a kuszált beszéd, merő tekintet, a börtön félelmes csendje és homálya, az ösztönszerű vigyázat, mellyel ruházatát rendbehozza, ‚nehogy azt hígyék, megbomlott', a tébolytól való félelem, mely Leart e fölkiáltásra fakasztja: Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodnom! (I. felv. vége) — mindez a rögeszmének nemcsak

[125] A shakespearei nyomokra először Greguss mutatott rá, *Shakespeare pályája* c. művében, 1880. Ágnes lelki betegségét Lear királyéval hasonlítja össze: mindkettőnél a lelkiismeret furdalásaiból ered. Idézi Lear sóhaját: „Jaj annak, akit késő bánat ér!" — Jancsó Benedek tanulmányt írt *Arany János lelki betegeiről*, Abafi *Figyelő*-jében, 1884, 321—40. l. Rámutat a rögeszme fejlődésére: a bűnjel, a vérfolt eltüntetése eleinte észszerű igyekezet, de káprázattá, rögeszmévé válik; emlékeztet a bűnösök gyakori ügyetlenségére a bűn leplezése körül; Ágnes a falu szeme láttára mossa a véres ruhát. Kiemeli a körülmények fejlesztő hatását: a börtön csendjét, sötétjét. Lady Macbethet Zlinszky Aladár említette. Riedl a maga elé meredés pathologiai vonását figyelte meg. Az őrülettől való félelem szintén gyakori vonás. Lady Macbeth is mondja: „Így képzelődni nem kell, mert az ember könnyen megőrül." Lear a fenyéren is biztatja magát: „Ez uton őrülés van, Ne többet erről, ezt kerülni kell." (III. felv.) — Újabban büntetőjogi szempontból vizsgálta Arany balladáinak bűnös alakjait Angyal Pál, *Budapesti Szemle*, 1932.

pathologiai képét, hanem fejlődését is rajzolja, a szűk keretben shakespearei gazdagsággal. A lélektani előkészítés többnyire shakespeareies nála, de kísértetein sok a magyar néphit vonása. *Az árva fiú*-ban az erős rágondolás idézi fel holt apja szellemét, ‚lelke szemében' látja, mint Hamlet; de itt a látomás átragad az anyára; amint kezet emel a gyermekre, megérzi rajta a halál fagyát, s hallja, hogy a fiú apját sohajtja: rögtön maga is látja a jelenést, ijedtében megtébolyul; lehányja ruháit, mint Lear: „Félre ezen toldalékokkal!" s egy ingben csatangol a temetőn. A falu e kóbori bolondja hazai kép; a kísértet a népi képzelet fehér lepedőjét viseli; nem is csak vádolni és büntetni jő, mint Shakespearenél és a skót balladákban rendesen, hanem, mint népünk tartja, azért, hogy magával vigye, akit szeret. Ezzel jön vissza a holt férj *A honvéd özvegyéhez* is, midőn a költő még csak a nép hiedelméből merített.

A magyar balladák bölcsejébe nemcsak a skót hegyek tündére tette le ajándékait, hanem műköltők hatalmas szelleme is: Shakespeare és műballadák példái. A skót balladáknak a műforma mintáit köszöni a költő, Shakespearenek a lelki rajz mélységét, a műballadáknak a változatosságot. Jellemző, hogy Goethének gyakran bölcselmi magvú balladái közül két olyan hatott rá különösebben, melyek valódi északi balladákon alapulnak: *Az elűzött és visszatért gróf*-ról szóló Percy gyüjteményének *The beggars daughter of Bednallgreen* c. darabján, az *Erlkönig* a *Stimmen der Völker*-ben közölt régi dán balladán. Későbbi balladás korszakában, a hetvenes években, nála is találkozik nem egy gondolati magvú ballada; az *Ünneprontók*

magva rokon Goethénél a *Wandernde Glocke* gondolatával, hol a harang ráijeszt a templom-kerülő gyermekre; az ördög-dudás fékezhetlen bűvereje pedig a *Zauberlehrling*-re emlékeztet. Csodálatos vonások e korban is szövődnek munkáiba, legendák és mondák alapján *(Szent László, A hamis tanú)*, balladába csak egyszer, *Mátyás anyjá*-nak a Hunyadi-címerről megelevenülő hollójában, ez a hírhordó madár is népies motívum.

Goethe mellett ismerte a német ballada úttörőjét, Bürgert is, Tisza Domokos is említette előtte. Bürger is azt hirdette: „Alle Poesie soll volksmässig seyn"; ismerte a babonák és kísértetek költői hatalmát, de a szilajt és rémest kereste *(Der wilde Jäger)*. *Lenore* tárgya rokon Arany *Bor vitézé*-vel. A síron túl is tartó szerelem, a kedvesét halálba követő szerelmes a népköltészetnek világszerte örök ihletője. Egyszerű alakja, hogy a szerelmes bánatában utána hal megholt kedvesének, mint a torjai legény *(Vadrózsák,* 181. l.), vagy elemészti magát, mint Kádár Kata után Gyula Márton. Rejtelmesebb elgondolás, ha a holtak jönnek vissza kedvesükért. Bürger Lenoreját a holt jegyes ragadja magával, eleinte szinte eleven a lovag, csak vágtatásuk közben s a temetőben válik rémületessé. Bürgert egy elveszett népi dal töredéke ihlette, melynek magyar rokona *A halá' vőlegény* palóc mese, melyet Pap Gyula jegyzett föl,[126] s melyről az ismertető Arany *Koszorú*-jában[127] — nyilván Arany László — mindjárt kiemelte a párbeszéd és rémes elragadás balladai elemeit, s csakugyan rímes töredéke is elő-

[126] *Palócz népköltemények*, 1865.

[127] 1865, 19—20. sz.

került.[128] Arany nem ezen a rémületes úton jár. Bor vitéz arája a hű szerelem és csöndes bánat képe. Az ‚elesett hős' helyét a leány ‚búja tölti bé', mint Constanzia lelkében fiáét (*János király*-ban, III. felv.). Az ősz és éj köde lebeg a kép fölött, s a való vonásai átolvadnak képzeletté, mint az *Erlkönig*-ben. A leány ‚létereje képzeletbe fúl', mint Macbethé, „előtte semmi sincs, csak a mi nincs'; látomása: kápolna, esküvő. A testi erő fogytával egyre sűrűbben rajzanak a káprázatok, a hallucinatió mindenre kiterjed, míg az éjféli menyegzővel a lány átlép a szellemek országába. Ilyen halálos szerelem a tárgya a *Varróleányok* balladájának is, de ez még néprajzi vonásokkal gazdag külső kép, csak egy sugár villan a lélekbe; emitt minden a lélekben fogan. A részleteket a költő a néphagyománynyal színezi; Ipolyi *Magyar mythológiá*-jában olvasott kísértetek éjféli miséjéről rom-kápolnákban, midőn „a templom ablakai felvilágosodnak, orgona és énekszó hallatszik ki a halottak gyülekezetéből ... holt pap tartja az istentiszteletet". (363. l.) E néphit átszivárgott az irodalmi hagyományba is; így foly le ‚egy holt és élő esküvője' — Kisfaludy Károly *Éjjeli menyekző* c. fiatalkori rém-balladájában. Aranynál több mozzanat kerekíti ki a mesét: a szerelmesek bucsúja, a férjhez erőltetés, a leány elbujdosása; mászrészt népi motívumokkal ruházza fel, minő az úton ballagó pacsirta, amint a költő szerint ‚az elbujdosó lányt jelképezi', a sívó bagoly a romon.

Így szövődnek össze a költő tanulmányai, így közbe mindenütt hazai szálak. A költő úgy van az ide-

[128] Baksay Sándor küldte be s közölte a *Koszorú*, 22. sz. A verses rész Arany—Gyulai *Népköltési gyüjteményében* is, I. 207. l.

gen műremekkel, mint méh a virággal: gyönyörűséggel duskál benne s midőn tovább száll, magával viszi arany-porát, hogy a maga rejtélyes műhelyében egészen mássá alakítsa.

Mindenütt érvényesül a költő lángelméjének eredetisége,[129] fölülmulva nemcsak a mi régebbi balladáinkat, hanem mintaképeit is. A skót balladák szereplői ritkán többek puszta neveknél, csak magokra öltik a mesét; Arany jobban kirajzolja alakjait. Rozgonyiné, Pázmán élő jellemek. A szerelemféltő koros férj, otthoni ingerültsége, s amint az udvarnál nem veszi észre rászedetését, egyre jobban belezavarodik panaszába, a csufondáros vereség, melyet még tetéz a kapzsi vén lovag öröme az adományon, a kezdő jelenettel ellentétes kedveskedése otthonn: Falstaffra emlékeztető alak, Zichy Mihály úgy is rajzolta. A skót balladákon látja egy-egy részlet elevenítő erejét, eltanulja ezt, mert az epikai hitellel együtt hozza az élet színét. Riedl tudta méltányolni, hogy *Rozgonyiné*-nál „nem magas történeti szempontból, nem pathoszszal vagy okoskodó szónokiassággal nézi az eseményeket, hanem egészen közelről, annyira, hogy meg tudja mondani, mi volt Rozgonyiné paripájának a neve". Történelmi balladáinál tanulmánnyal pótolja azt, amit a régi énekesnek készen adott az események közelsége. Ily elevenítő, hogy Török Bálintnak családját is látjuk, az ő veszteségöket érezzük; hogy a Zács-történetben a királyfiak nevelőjét is néven tudják szólítani.

[129] Egyetlen balladáját sem állíthatni bármily felületes párhuzamba sem valamely skót balladával; Elek Oszkár megkockáztatta ezt, de meggyőzés nélkül. *Skót és angol hatás Arany balladáiban.* — *Irodalomtörténet*, 1912.

Ilyenekkel túlszárnyalja példáit az élet elevensége, a kor vonásainak tömöttsége dolgában.

Ép így meghaladja azokat tömör szerkezet és változatos alakítás tekintetében. *Zács Klára* egy tragédia öt felvonása; az első kézirat meg is jelölte az öt szakaszt: az első öt vers-szak a királyné és öccse párbeszéde; a templomba menetel négy vers; azután Klára a palotában (10—14. vers-szak), a bosszúálló atya (15—19.), a király ítélete. *Pázmán lovag* vidám történetet öltöztet balladai formába; a költő azt írta a kéziratra: *Egy trufa.* Volt erre példa Percy gyüjteményének király-tréfáiban.[130] Ez a ballada kész víg-játék, mesterien fejlesztve, három felvonásban.

Az alaki változatosság kedvéért örömest nehezíti feladatát, hogy játszva oldja meg. *V. László* balladája két szálból van összesodorva: a páratlan vers-szakok a menekülőkről szólnak, eseményekről, — a párosak a király lelki harcáról; a két történet párhuzamosan halad, hogy a végszakban egybe torkolljon a király bűnhődése meg Mátyás hazatérte. Az ily szerkezetről azt tartotta a költő: „Nem olcsó hatásvadászat az ilyen, mikor t. i. az *egymás mellett történő* s mintegy *versenyt futó eseményekről* lerántjuk a leplet, hogy a néző tisztán lássa, s remény s kétely közt hánykódjék, melyik lesz a győztes?“[131] Még összetettebb *Szondi két apródjá*-nak szerkezete. Greguss előbb csak álló ‚rege-

[130] Greguss elmélete nem ösmer víg balladát, pedig a mi népballadáink közt is ilyen *Pálbeli Szép Antal*, hol a legény terítőre fekszik, a gyászhírrel odacsalja kedvesét, de jöttére felugrik és nyakába borul. *Molnár Anna* nyolc változatából is derült hét. Az elmélet itt szükebbre vonta a kört, mint a költő teremtő ereje, mely folyvást új utakat tör.

[131] Szász Károly költeményeinek bírálatában.

képnek' nézte, pedig voltakép két történet van itt egybeszőve, a hősé és az apródoké, „egyik túlnyomóan epikus, a másik lyrikus, drámain összefonva" — mondja Szász Károly. Szondi hűsége, hősisége hatásában nyilvánul, a két apródban, akik nagyságát zengik s példáján hivekké és bátrakká válnak magok is; énekük egyre fokozódva átokká emelkedik, mi népballadáink gyakori záradéka. Elragadtatott énekük valóságos ballada a hős küzdelméről, mely szinte tovább foly köztük s Ali küldötte közt, mialatt a lemenő nap megaranyozza a váromladékot és a hős sírját, a völgyben zsibongó győztes tábort, hogy aztán mindent elnyeljen az éj, csak Szondi dicsőségét nem.

A történelmi balladákban olykor szinte egykorú költeményeket újít föl. *Török Bálint* a históriás ének művészi alakja; *Zács Klárá*-t a régi hegedős kobzán pengeti el. Az ódon hang mintegy visszaragad a multba, mégis közelről szól hozzánk, a költő eggyé forr a régi énekessel, lelkesülése egybeolvad azéval.

Régies énekeibe beleszövi párját a régi énekek hazafias feljajdulásainak: ‚Sírva veszikel most szegény Magyarország!' — ‚Szegény magyarokat segítse az Isten!'

Greguss a balladákban erkölcsi alapeszméket keresett; szerinte *Mátyás anyjá*-ban „az anyai sovárgás szertelensége" volna kifejezve, *Török Bálint*-ban az a tanulság, „hogy a hatalmasok versengése megöli a családokat;" *Ágnes asszony*-é, hogy „a megfeledkezés egyetlen pillanata képes boldogtalanná tenni egész életünkre;" Zács Klára történetéé, hogy „az ártatlanok szenvedése országos csapás s a tömeges vérengzés isten haragját hívja ki" — mit a ballada nem is mu-

tat.[132] Ily erkölcsi eszmék a balladákat intő példázatokká tennék s letörölnék róluk az élet színét. „A költői varázs odavan, mihelyt ujjal mutatható a moralis gondolat" — írta a költő később, egyik szerkesztői üzenetében.[133] „*Iránya* lehet valamely költői műnek, de a *fő* irány mindig a *szép* legyen, ne a hasznos vagy tanulságos" — tanácsolta máskor.[134] Költő nem eszmét, hanem lírai felindulást kíván kelteni, nem okoskodás útján, hanem tárgya által; „az emótiót egy eset elmondása, egy lelkiállapotot híven jellemző leírás idézi elő" — úgymond Salamon.[135] A költő egészen tárgya mögé rejtőzhet, akár a drámaíró, de „egy jeles ballada vagy eposz olvasásánál ép annyira a költő emotióinak hatása alatt állunk, mint egy hatalmas óda vagy szónoklat olvasásakor. — Van-e egész lyránkban meghatóbb dal, mint az egészen elbeszélői objectivitással írt *Zács Klára?*" — kérdi Salamon. Valóban, ki nem lázad fel ez igazságtalan igazságszolgáltatásra; nem szorongat-e minden hallgatót a végsőhajban reszkető félelem Isten bosszuló kezétől?

Van Aranynál, igen, többször bizonyos távolabbra kitekintés, csakhogy az lírai, hazafias. Történeti balladái megannyi Veronika-kendői, redőik közt elmosódottan sokszor egy fájdalmas arc látszik: a hazáé. Már Salamon célzott arra, hogy *Török Bálint* a haza

[132] E törekvése megvolt a balladák iskolai kiadásánál is; Riedl szót is emelt ellene a *Budapesti Szemlé*-ben, 49. köt. 487. lap.

[133] *Koszorú*, 1863, II. 20.

[134] A *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztői üzenetében, I. évf. 560. l.

[135] Buda haláláról szóló tanulmányában, *Irodalmi tanulmányok*, I.

pusztulásán érzett mély fájdalomtól van áthatva.[136] Gyulai erősebben mutat rá, mint igyekezett a multtal kapcsolatba hozni a jelent. „A honvéd hősiessége nem elevenedett-e föl Szondi halálában, a ki még harcol, bár ágyugolyótól megtört ina, térde? Nem a három százados magyar politikát fejezi-e ki Török Bálint, a mikor így szól: Két ellenség a Duna-két-parton, — Egyiket a másikkal — hijába, A hogy lehet . . .“[137] Beöthy *V. László*-ban is az idegen zsarnokság és üldözött magyarság összeütközését látja, érzése szerint a *Zács Klára*-beli sohajt „mintha a nemzetnek megdöbbent szivéből sajtolná ki a véres boszúban tobzódó hatalom“. „Nem a külföldi börtönök rabjaiért remegő honfiszív dobog-e *Török Bálint*-ban? — kérdi. — És nem a nemzeti eszme rejtett oltárai előtt áldozók közös zsolozsmája-e az, a mi *Ráchel*-ből, a *Szondi két apród*-ja-ból, a *Walesi bárdok*-ból harsog: az erőszaktól meg nem ölhető eszme erejéről?“[138] Ennyire hazafias tüzűek Arany balladái tárgyilagos előadásuk mellett is.

Balladái közt egyetlen egy idegen tárgyú, *A walesi bárdok*, s az a legmagyarabb. 57-ben a fiatal császár beutazta az országot; a hatalom lelkes fogadtatást akart rendezni; Aranytól dicsőítő üdvözlő-verset kívántak.[139] Nem írta meg, hanem ekkor írta *A walesi*

---

136 U. o.

137 Emlékbeszédében.

138 *Arany nagy-kőrösi szobra előtt.* — *Írói arcképek*, III. *Szondi* vonatkozását még tovább viszi Solymossy Sándor. „A Bach-korszak nehéz elnyomatása idején letiltják a költőket, hogy ne énekeljenek örökké a rombadőlt szabadságharcról. S megjelent rá mintegy feleletül Aranytól *Szondi két apródja*.“ — *A. J. népiessége.* — *Ethnographia*, 1917.

139 Levele Tompához, 57 jún. 26. — A megrendelt verset aztán Lisznyai írta meg.

bárdok-at. Fiókjába rejtette, csak 1863-ban adta ki, *Koszorú*-jában, akkor is mint *ó-ángol balladá*-t. Oly tökéletes annak, hogy senki sem vonta kétségbe a fordítást. Tárgya megtörtént esemény, Dickens is elbeszéli *(A child's History)*;[140] de világos, hogy a költő szeme előtt magyar táj és hazai képek lebegnek: ég földszint az ég, a mezőn gabna-keresztről és a tallózásról beszél.[141]

Arany sok balladát készült írni. Szalay történeti nagy művében s Thuróczi krónikájában ott vannak jelei a lapszélen a Hunyadiak történeténél[142] Fájlalta, hogy a Hunyadi név „elhangzott népi költeményeinkben", hogy „mi csak hírét halljuk a daloknak, melyek egykor Attila és Árpád, Endre és Mátyás asztalánál zenghettek, a nélkül, hogy azokból ... egy árva hangot utánzöngeni birnánk." (*A magyar nemzeti versidomról*, a bevezetésben.) Ez énekeket akarta újra költeni, ‚utánzöngeni'. Egész ballada-kört tervezett a Hunyadiakról. „Nem sorjában akartam megírni, hanem majd egy, majd más kiválóbb mozzanatot ragadni meg, azután úgy kötni össze egy egésszé." E tervbe való *Hunyadi csillaga*, előhang gyanánt, *Both bajnok özvegye*, *Szibinyáni Jank* — mindkettő gróf Teleki József *Hu-*

[140] Magyar feldolgozása is volt, *Az ötszáz gael dalnok*, Tóth Edétől, de ez később, 1860. jelent meg, a *Szigeti Album*-ban, ahol Aranytól *Az új görög dalnok* fordítása.

[141] Erre Sólymossy mutatott rá, imént idézett tanulmányában.

[142] Szalayban Hunyadi László kivégzésénél megjegyzi *szőke fürteit*, aláhúzza, hogy aranyos ruhában viszik a vérpadra, „abban talán, mellyel őt a király Temesvárott megajándékozta". Megjelöli Mátyás királlyá választatását, Thuróczban is; Szalaynál a moldvai harcot, Thuróczban Vitéz és Cesinge pártütését.

nyadiak kora c. nagy művének előadása szerint, — *V. László, Mátyás anyja,* melynek alapját Bonfiniből meríthette, kinek Mátyás király beszélte volt, hogy anyja üzenetével egy kengyelfutó egyszer hat óra alatt tette meg az utat Prágába és vissza, nyilván a gonosz lélek segítségével.[143] Idevaló a félbemaradt, spanyol-románc-szerű, betűrímes *Kapisztrán,* melyhez Thuróczi mellett Hammert is forgatta a költő. Talán e balladák keretéül lehetett gondolva *Mátyás dalünnepe,* mely szintén ez évekből való (1855); az első versszak egy visegrádi dalnok-versenyre készít elő; az *Elegyes darabok* előszava szerint viszont egy „sajátságos béke-eposz kezdete lett volna"; — a nagy eposzi tervek közt említi *Bolond Istók* II. éneke is (13. vszak).[144]

Az új formájú stanza Arany alkotása; a magyar Sándor-versből próbált eposzi versidomot szerkeszteni, változatosabbat a pár-rímes alaknál, ki is adta egy versszakát, példaképen *A magyar nemzeti versidomról* szóló értekezésében, félbemaradt művét utóbb az *Elegyes darabok közt,* „a stanzák alakja végett". Maga nem élt e formával másszor, de hogy művészileg használható, azt Szász Károly *Álmos* eposzában igazolta;

[143] A költő maga aláírta a *Magyar nép könyvé*-ben: *„A mese alapja feltalálható Bonfinnál,* Dec. III. Lib. IX. — Teleki József számára Arany tanártársa, Szabó Károly fordította le a görög szöveget; ő irányíthatta e műre Arany figyelmét.

[144] Az *Elegyes darabok* előszavában a költő azt írja, hogy terve ‚bizonyos afféle látványosság által gerjesztve' támadt. Riedl ezt Ferenc József ünnepi fogadtatására érti. A császár 52-ben átutazott N.-Kőrösön, de az a fogadtatás nem lehetett nagyon látványos; azután pedig csak 57-ben jött újra Magyarországra. — A cím némi kétséget hagy; a kiadásokban ugyan *dalünnepet* olvasunk, hanem a kéziraton *Mátyás diadalünnepét.*

hogy pedig az olasz stanza szerkezetének megfelel, azt Radó Antal, aki Ariosto *Őrjöngő Lóránt*-jának népies hangját e formában kívánta visszhangoztatni.

E művébe Arany nagy becsvággyal fogott. Tompának ír is róla. „Van az én fiókomban valami, a mit néha-néha előveszek, s egy-egy vonást szeretettel rántok rajta“ (55 jan. 16.). Szinte fő művének nézi. Égeti a szégyen rozsda-pírja,

> Hogy időmhöz képest oly keveset tettem,
> És hogy az *én könyvem* még nincsen megírva.
> Állj meg, élet napja, oh állj meg fölöttem,
> Csak míg ezt az egy dalt szépen elzöngöttem!
> Azután nem bánom, hadd jőjön az este:
> Édes lesz a harmat, mely sirom megeste.

Mégis félbemaradt; *Csaba* újabb dolgozata ‚nyomta háttérbe' *(Elegyes előszó)*. Abbamaradt a balladakör is. Minden bő előkészület mellett csak e néhány darab készült el belőle. „Meg kelle győződnöm — írja a költő, — hogy százával a ballada nehezen jő, s ha ihlet jőne is, egység bajosan lesz.“ *(Elegyes darabok,* előszó.) Később a gomba-módra termő balladák, a számtalan utánzat is elveszi kedvét egy időre e műfajtól. „Miután balladáimat egy pár száz majmolatban parodiázva láttam: ez a hang is elvesztette rám ingerét, s a legjobbnak tartott darab is visszatetszik.“ — Hozzáteszi azonban: „De vigasztalom magam azzal, hogy ez tán még sem a művek rosszasága, hanem az untig megszokás miatt van így. Különben kétségbe kellene esnem egy *elfecsérlett* élet miatt.“ (Tompának, 58 szept. 29.) A derűre-borúra szaporodó köznapi balladákat ő maga kiparodiázta. (Kiadatlan.)[145]

[145] Ballada paródiáról ír Jókainak, 56 dec. 29.

Főkép azonban betegsége ássa alá munkakedvét. „Azóta más vagyok, egészen más — írja Tompának (54 okt. 18.); — s bár azóta is próbáltam vagy kétszer pegazusom szárnyait s nem egészen süker nélkül (*Ágnes asszony* is már ez epocha szüleménye, valamint *Mátyás anyja*, részben az *Első lopás* s még vagy kettő) korán sem lendül az úgy, mint előbb". „Testi és szellemi gyöngeség mind mélyebben sülyeszt — panaszolja Tompának — s a kárhozónak az a szerencsétlensége, hogy látja sűlyedését, de nem bír erélylyel, magát az átok karjaiból kiküzdeni." Leírja a kínt, hogy „ha verset akar írni, a tollfaragásig viheti s ha van is egy-két gondolatja, szárnyaszegetten hull a földre, mielőtt neki a kellő formát megadhatná" (54 okt. 18.). Lehangoltan számol le sorsával: „Hanyatlani — feledtetni, igen! ez van hátra". (U. o.) „Oh, a hanyatlás, ilyen korban, mint még az enyém, iszonyú". (Gyulainak, 54 szept. 25.) Pedig ez év elejéről is van több kisebb költeménye, melyeket pünkösdkor Pesten jártában szétosztogat a lapoknak (Tompának, 55 jún. 8.).

Menekvésül végre rászánja magát az évek óta tervezett kirándulásra. 55 nyarán egész családostúl elmegy Tompához, látogatóba. Tompa júniusban megfordult nála, s rávette a készülődésre; azután Arany maga, felesége s a két gyermek sorra betegeskedtek; mind rászorultak az üdülésre.[146] Tompa türelmetlenül sürgeti őket, de az iskolai vizsgálatok s a tanárok várt cenzurája sokáig bizonytalanságban tartják a tervet. Arany el van szánva, hogy ha Julcsa orbánca nem javulna, „solo megyek" (júl. 21., kiadatlan). Augusztus 20-án végre elindul az egész család, Szolnokig vas-

[146] Erceynek, 55 jún. 30.

úton, onnan Tisza-Keszibe gőzhajón; ott már várja őket Tompa két kocsival. Egy napot pihennek Miskolcon, megnézik a diósgyőri várromot s a vashámort; harmadnap érnek Hanvára. Boldog négy hetet töltenek itt. „A szíves fogadtatás, melyben részesültünk s mely hetek multával sem hagyott alább előzékeny jóságában, még egyszer oly becsessé tette előttünk e kedves háznépet, melylyel úgyszólván összeforrtunk" — írja a költő sógorának (55 okt. 19.). Az együttlét mindkettőjüket felüdítette. „Sokat bohóskodtak, adomáztak, faragták a leoninus-verseket" — írja Arany László.[147] Meglátogatták Tompáék ösmerőseit, így Recskinét, kinek kertjéből Arany egy vers-tárgyat vitt magával *(Az özvegy lakása)*.[148] A környéket kolerajárvány ijesztgette, ez több kirándulásukat megakadályozta. Ezért nem nézhették meg Murányt, de a két férfi elment az aggteleki barlangba, meglátogatták Lévayt Sajószentpéteren; megfordultak Sárospatakon, Erdélyi Jánosnál; itt a kántus énekkel tisztelte meg a két költőt; fölkeresték Szemere Miklóst Lasztócon, Zemplén vármegyében; megnézték Borsiban az ódon kastélyt, hol II. Rákóczi Ferenc született, Szerencsen a Rákócziak régi templomát, s benne Zsigmond márvány emlékét; hazafelé útbaejtették Bányácskát, a „Kazinczy Széphalmát", hol nyolc évvel előttük járt Petőfi, szintúgy elkeseredve a feledés és pusztulás e képén, mint ők. Megnézték az ‚ujonnan elavult, soha teljesen ki nem épült s már rozzant, félig füstös szalmával, félig mohos zsindelylyel födött, különben úri szabású háznak' három szobáját, a kertet, ‚melynek akáczait maga ültetgette, s hol szürke gránit síremléke

[147] Tompának 55 júl. 15-én kelt levelénél.

[148] V. ö. levelét Tompához, 58 nov. 28.

áll a besüppedt síron, melyen a bérlő pulykái legelésznek'. „Az elhagyottság szomorú képe az egész Széphalom, fájdalmas érzettel távoztunk innét". Mindezt Arany maga írja le sógorának.[149] Szeptember 19-én indultak hazafelé, de aznap csak Bánfalváig mentek, Kazinczy Gáborhoz, kinél Toldy Ferencet is ott találták; a másnapot Vadnay Rudolfnál töltötték, Kazán. Leveleik sokáig emlegetik az együtt töltött napok kedves emlékeit. „Mióta elmentetek, üresek vagyunk egészen, kívül, belől; házunk és szívünk" — írja Tompa;[150] fia is az eltűnt vendégeket keresi a tornácon s Lacit kiabálja. „Mennyivel több köt most bennünket hozzátok, mint azelőtt — írja Arany is. — Egyik emlék a másik után éled föl lelkünkben: egy szó, tréfa, kaland, egy kifejezés a Géza lexiconából, stb., stb., mind megannyi kedves emlék; majd egyik, majd másik nyomul az előtérbe, mint buborék a vizen: — az ember egy buborékot kevés ideig lát, de mindig uj meg uj születik az eltünt helyett. Igy vagyunk mi az emlékezettel; talán nem éreztük a *jelent* egész gazdagságában: de most, midőn már *multtá* lőn, hosszú időre el fog bennünket táplálni."[151] „Mióta hazajöttünk, minden tárgy csak annyiban érdekes vagy érdektelen előttünk, a mennyiben rátok emlékeztet".[152]

A hanvai látogatás egy időre csakugyan felüdítette a költőt, föltámadt régi munkakedve. Ez év őszén írja *Zács Klára, Az árva fiú, Bor vitéz* balladáit. Fölélednek félretett nagy tervei. „Ott van *Toldi*, azt

[149] Okt. 19-i levelében.

[150] Szt Mihály-nap estéjén, kiadatlan.

[151] Szintén Mihály napján, kiadatlan. Az itt idézett részt Arany László közölte, Tompának 15-én kelt levele után.

[152] U. o.

ki kell egészítnem, — a hún regékből egy magyar Sahnamét kell dolgoznom és még Isten tudja mit... Csak egészségem engedné. De ritkán vagyok jól egészen." (Tompának, 55 dec. 23.) Télen bizony alig fakad kis verse is. „A hivatal apró bajai elfoglalnak többnyire, szün-óráimban pihenek és unatkozom... Lelkem szárnya meg van törve, nem vonz, nem ingerel a munka: vagy percnyi lobbanás után ismét beléfáradok." (U. o.) Csakhamar kiújul keserű panasza: az irodalommal való foglalkozása „abban áll, hogy rágyujtok, sétálok a szobában, vagy bámulok ki az ablakon, ha valaki, vagy valami egyet mukkan körültem, haragszom és káromkodom, — aztán eléveszek egy lap tiszta papirt s festek rá Gézának való czoczókat s gólyákat, vagy rébuszt csinálok, s így eltelvén egy pár óra, kedvetlenül hagyom el az írószobát". (Tompának, 55 nov. 4., kiadatlan.)

E télen kisebb verseinek összegyüjtése és kiadása foglalja el. A tervet Tompa pendíti meg először, még 53-ban: „nem tenne-e már egy jó kötetet a te apróbb verseid összege?" (Dec. 18.) Arany azt feleli: „... nem hiszem, hogy belőlük egy kötet kitelnék. De meg kevés jó van azok közt" (54 febr. 13.). Szalontán írott első versei meg sincsenek nála, mert a *Divatlap* és *Életképek* évfolyamait sógoránál hagyta; őt kéri meg most azok kiírására (53 május 20.). Maga is köttet fehér papirosból egy ujjnyi vastag könyvet, s leírogat bele régibb verseiből huszonnégyet; hátrább külön az 55. évbelieket, „iratási időrendben", dátummal. „Gondolkoztam egy idő óta komolyabban, hogy tán apróbb verseimet sem kéne elhagynom veszni, széllyel a lapokban. Más, utánam, meglehet úgy is össze fogja gyűjteni..." — írja Tompának (55 jan. 16.). „A

munka foly tűzzel-vassal — eladom, aki veszi". (U. a., jún. 8.) Oly aggodalom sietteti a költőt, mint *Toldi estéje* kiadásánál, mikor azt írta Tompának: „Kárhoztatod-e a hajótöröttet, ha összeszedi vagyona csekély romjait? És én nem most megyek, tárt vitorlákkal, az élet tengerére, arról, fájdalom! meggyőződtem". (54 szept. 27.)

Tompa is ekkortájt készül kiadni kisebb verseit, rendezésükre sűrűn kér tanácsot barátjától, s ezekből látni Arany felfogását, nézeteit. „Ez a gyüjtés unalmas dolog — írja (55 jún. 8.); — régibb versein az ember látja ,hogy itt vagy ott foldozni, tatarozni kellenne.. — de röstelli, vagy nem tudja — ... a folt úgy kirí, mintha ócska dolmányt új posztóval foldna meg; ezért, ha már ki akarja adni (s denique bolond volna, ha ezt nem tenné, mert halála után más úgy is összeszedi s nyerészkedik rajtok), jobb hagyni úgy, amint vannak... kivéve, hol a hiba nagyon szemsértő és könnyen igazítható". „Régibb verseid iránti ellenszenved nem csodálom — írja máskor (57 márc. 8.); — én is voltam úgy sokkal, — talán minddel." Csakhogy bajos versen igazgatni, „midőn az első ihletéstől az ember oly távol van". Maga csak első versein javítgat, a vers-szakok alaprajzán, a sorok lengébb, változatosabb tagolásával.[153] Ekkor próbálhatja új formába önteni *Rózsa és Ibolyá*-t, amivel azonban hamarosan felhagy, régi alakjában pedig mellőzi.

Elrendezés dolgában Tompa el akarná különözni a műfajokat; Arany ezt nem javallja: „csak változatosságot ajánlok, vígra szomorú — jobbra gyengébb". (56 okt. végén.)

Fontos kérdés az is: mit mellőzzön gyüjteményé-

[153] L. I. kötet, 243. l.

ben a költő? Tompa ‚igen sokat' el akar hagyni, olyat is, amit már kötetben kiadott. (56 nov. 4.) Arany ebben is más nézeten van. „... a *tűzbe felét* elvnek addig van helye, míg nyomatva, vagy legalább könyvben nem olvassák". Nehéznek tartja a válogatást; arra gondol, ha Petőfi verseit Kazinczy tizedelteti meg Daykával, nem a jobb rész repült volna-e tűzbe? (57 febr. 5.) Lévaynak azt írja a maga gyűjteményéről: „Van biz abban selejtes is, de... nehéz volna eltalálni a kihagyandókat". (55 dec. 28.) Így is sokat ki kellett hagyni kénytelenségből; mindent, ami a szabadságharcra vonatkozott, olyanokat is, mint az *Álomvaló* és *Válság idején;* szubjektív, de áttetsző darabokat szintén *(Ősz végén, A hajótörött)*, viszont ha a cím vagy a tárgy leplezi, fölvesz oly világos értelműeket is, mint a *Fiamnak, Ráchel, A dalnok búja.* Néhányat kevésre tarott becse miatt hagy el *(De gustibus, Népnevelés).* Viszont fölveszi kisebb költői beszélyeit, *Szent László füvé*-t, *Katalin*-t, *Jóka ördögé*-t, *Keveházá*-t. Így, számítása szerint, 32 ívre menne az összes.

Azon időben az író, ha könyvet készült kiadni, gyüjtőíveket küldött barátaihoz, ismerőseihez, így akarván előre biztosítani a költségek egy részét. Ezzel a régi idők mecénás főura helyett a baráti kör és a közönség vette át a pártfogó szerepét. Így adták ki köteteiket Lévay, Szász, Mentovich.[154] Tompa egyszerre kilenc gyüjtést sorol elő (53 júl. 5.). A közönség olykor valósággal el volt árasztva ívekkel. A házigazda látogatóit, barát barátját próbálta megadóz-

[154] L. Arany Lévayhoz, 55 dec. 28.; Szász Károlyról Tisza D., 53 jan. 25.; Mentovichról Tompa Aranynak, 53 dec. 18. — Tompa *Virágregéi*-re is gyüjtés folyt, T. Aranyhoz, 53 jún. 5., aug. 1., szept. 8.

tatni; feszélyező ez s méltatlan az irodalomhoz. Ha akadt is előfizető, a pénz beszedése, a példányok hazahordása fáradságos volt a gyüjtőre, a postai rendetlenség miatt sokszor bosszusággal is járt.[155] Arany átallt e módhoz folyamodni. Heckenasthoz fordult, kivel már összeköttetésben állott. Heckenast azt írja: „... miután ezen költemények nagyobbrészt már itt-ott nyomtatásban megjelentek és *Toldi*-ja kiadásánál — kelendősége tekintetében — számításaim nem teljesültek, méltóztassék jelenleg a tiszteletdíj iránti feltételeit akint meghatározni, miszerint azokhoz járulni lehetővé tétessék" (55 júl. 31.).[156] Ajánlata ez: övé a jog egy kiadásra, 2000 példányban, ezért 800 frtot ad, hármat a megjelenéskor, hármat hat hónap mulva, kétszázat pedig mikor a kiadás elfogyott (dec. 10.). Arany maga ment fel Pestre az alku végett;[157] az volt kívánsága, hogy ötszáz példány nagy nyolcadrétben adassék ki, ez azonban elmaradt; másrészt, hogy legkésőbb öt év mulva visszaszálljon rá az új kiadás joga, elfogyta esetén elébb is. Ebben megegyeztek.[158]

---

155 Tompa 53 júl. 5.; Arany júl. 11.; Erdeyhez 53 újév; márc. 28.; júl. 21.

156 Heckenast levelei Arany levelezése közt a M. T. Akadémia kézirattárában; kiadatlanok. Heckenast Aranyt fordítási munkára is felkérte, 55 dec. 16. Zschokke elbeszélését kellett volna lefordítania: *Das Goldmacherdorf*. — Eine anmuthige und warhafte Geschichte, für gute Landschulen und verständige Landleute.

157 Tompának, dec. 23.

158 Tompának, 56 okt. végén. A szerződés dec. 17-én kelt; Szilágyi Sándor vitte föl Pestre, mint Heckenast dec. 22-i leveléből látni.

Arany megírja az ujságot Tompának (dec. 23.), sógorának is. „Én is összeszedtem valahára ‚hulladék rongyaiból egyszer-másszor írt fűzfaverseimet', mint Kohári a mult század elején szokta magát kifejezni. Hadd legyenek egy csomóban!" (56 jan. 12.) 56 április 26-án azt írhatja sógorának: „Tegnap küldtem fel az utolsó correcturát; 31 kis octáv ív lett két kötetben." Heckenast előfizetést is nyitott.[159]

Ma alig tudjuk elképzelni, hogy volt idő, mikor e költemények csak folyóiratok lapjain voltak elszórva, s nem lehetett hozzájok férni; mint Szász írja: „... örökké búsulok, ha vagy egy *Ágnes asszony* vagy *Zács Klára* eszembe jut s nincs kéznél". (56 május, kiadatlan). Mindazáltal Bérczy Károly följegyezte birálatában a ‚piritó tényt', hogy „a nemzet első költőjének *Kisebb költeményei*-re 364 előfizető gyült össze". Az akkori viszonyok közt ez nem is csekély szám; Gáspár János 1841-ben fölírta, hogy „Vörösmartynak utóbb megjelent kötetéből még 150 példány sem kelt el".[159/a]

Arany nem várt valami nagy sikert. Tompának azt írta: „... neked megvan, ha nem is érdemlett, de a jelen viszonyok közt *lehető* népszerűséged, míg én hasonlót alig mondhatnék magamról. Bizonyítja ezt munkáid gyors kelete, — az enyéimnek öt-hat év kevés, hogy elkallódjanak" (56 febr. 10.).

A kritikában lelkesedés fogadta a gyüjteményt. Már előbb *Toldi* fejtegetésével együtt tárgyalni szándékozott a lírai verseket és balladákat Kemény Zsig-

[159] Szász levele, 56 máj., kiadatlan. A két kötet ára — mint Erdélyi ismertetéséből is látni, 2 frt 36. kr. Arcképpel, Barabás 56-ban készült rajza után.

[159/a] *Budapesti Szemle*, 917 aug. 217. l.

mond.[160] Méltatta azokat s Arany egész helyét kijelölte Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* c. cikksorozatában, a *Pesti Napló*-ban.[161] A klasszikai és regényes líra után a líra új korszakát azon ponton jelöli ki, „melyet előkelőleg Arany képvisel, mint aki a szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajló korszakból mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván, új költői világnézletet alapít meg". Balladái, költői beszélyei „jelentős előmenetelt mutatnak". „Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégzettnek, ha a fölvett művészeti népiesség, mely a népben még öntudatlan, a költőknél már öntudatig nem volna víve; ha nem állna a korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője". Méltón van itt kijelölve Arany korszakos hatása, bár az nincs ennyire a népies irányra korlátozva. Ez a pont most vita tárgya lesz az ismertetők közt.

A köteteket először a *Hölgyfutár* ismerteti, felületesen.[162] Most Tóth Kálmán szerkeszti; a cikk alatt a —h—e betűk nyilván Tóth Endrét takarják. Érthető, ha e kör poétáinak nincs ízlésük szerint ez egyszerű költészet, melynek élvezetéhez szerintök „kiforrott szenvedély, lehetően nyugodt szív, szerfelett józan elme" kívántatik, mert Arany „legkevésbbé subiect költő", „még dalaiban is művészi nyugodtság lehel". A cicomákat védi a bíráló, midőn azt találja, hogy a

[160] Gyulai levele Aranyhoz, 54 jan. 16.

[161] 1855 szept., okt., nov. Utóbb *Kisebb prózái* II. kötete élén.

[162] Május 28., 29.

Poétai recept-ben kigúnyolt ‚szereket' ‚javított készítéssel' *A lantos* mind felhasználja. — A költő ‚nem akadt fel' e bíráláton; „nem akarok több érzelmet fejezni ki, mint van... Óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam mit beszélek és miért." (Csengerynek, 56 jún. 23.)

A többi ismertetés valóságos tanulmány, melyekben — Greguss megjegyzése szerint — a bírálat magyarázattá változik. Greguss ez idétt háromszor is belefog Arany fejtegetésébe. Első cikke, *Általános észrevételek legújabb irodalmunk körül;*[163] a szabadságharcra következő korszak irodalmát bírálja, megróva, hogy ‚a mesét nézik fontosnak, nem szerkezetét, az élcet szellemnek, nem az eszmét, az ötletet szabályozónak, nem a lélektani törvényeket'. Példának Aranyt mutatja fel. „Megvallom, — úgymond — a forradalom utáni időszakban csak két írónkra merem alkalmazni a ‚művész' nevet: Aranyra és Keményre, . . . de a szép tartalmat szép alakban mint teljes egységet valóban csak Aranynál tapasztalni." A mellett korának és nemzetének kifejezője. „Ő korának eszméltetője s mélabús hangulatában egyszersmind érzelmi képmása." Másrészt „a nemzet arcképfestésze". „Korával, melynek egyik fő ismérveül a népelem fölkarolását ismertük, annyira összeforrt, hogy nemcsak nemzeti, de népies költő is."

Csakhamar egész cikksorozatban fejtegeti Arany jelességeit a *Pesti Napló*-ban.[164] Mintha Petőfiről írott bírálatának tévedését akarná kiengesztelni, oly elismerő, oly lelkes most. E fejtegetés az első nagyobb

[163] *Kelet népe*, Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle, kiadja Török János, 1856, 94. s köv. lapok.

[164] Május 31., jún. 4., jún. 10., jún. 15., jún. 22.

összefoglaló tanulmány Aranyról; nem teljes, nem is egységes jellemzés, de több ponton szerencsésen emeli ki a jellemző vonásokat: művei összhangját, a belső idomot, szelleme gazdagsága mellett elméleti műveltségét s érzékeny izlését. Elismeréssel említi a retorika hiányát, tárgyilagosságát, hogy ‚leír, midőn elbeszél, midőn érzelmet tolmácsol'; ezért tud oly hű kifejezője lenni korának. Szellemesen jegyzi meg, hogy ‚tárgyilagossága biztalanná teszi azon érzelmek iránt, melyek csak egyénileg érdeklik, úgy, hogy ilyenkor öngúnyba csap át'. Erdélyire hivatkozva erősíti, hogy a magyar, különösen az alföldi magyar nép szellemének tolmácsa, nyelv tekintetében is. Dícséri a nemzeti hagyományok tiszteletben tartását; egyik fő érdeméül tudja be, hogy „igazi magyar versidomainkat, melyek elméletileg még nincsenek teljes rendszerben fölismertetve, megelevenítette, megtisztította, sőt gyarapította". Elemzi verselési technikáját, azzal saját *Magyar verstaná*-nak szabályait igyekezvén igazolni; e rész nincs minden botlás nélkül. Bőven foglalkozik a balladákkal; későbbi ballada-tanulmányainak első vázlata ez; nyilván azért nem adta ki cikkét, pedig éppen ennélfogva érdekes. — Csengerynek több megjegyzése volt e bírálatra; [165] Arany védelmébe vette. Csak egyet kifogásolt Greguss cikkében: „Az nem csupán méltánylás, az magasztalás".[166] Tompa előtt — eszébe jutván a régi neheztelés — szinte mentegetődzik. „Ha nem ismernél, azt mondhatnád, hogy cimboráskodom velök, de így elhiszed nekem, hogy Gregusst egyszer láttam életemben." Kazinczy

[165] Levele nincs meg.

[166] 56 jún. 23.

mondását idézi, hogy „a tömjénfüst is fojtós". (56 jún. 25.)

Alig ért véget Greguss tanulmánya, a *Pesti Napló* mindjárt másikat kezdett közölni, Bérczy Károlytól,[167] ki maga említi, hogy a szerkesztő kívánatosnak tartja Arany-irodalom keletkezését. Keményt nem személyes barátsága indította erre, hanem a költő művészetének elismerése; barátsága is ezen alapult. Bérczy a költő lelkébe igyekszik világítani; egy pár példán mutatja ki, hogy „Arany subiectivitása nem egyéni, hanem solidaris, — a kor eseményeinek folyamától nyerte idomát". *(Ősszel, A dalnok búja.)* Egyéni fájdalma is mindnyájunkkal közös *(Letészem a lantot)*; a sorok közt a kor szelleme leng. Fejtegetéseinek sarkpontja a ‚népies' körüli fogalomzavar tisztázása. Bérczy a kisebb költemények csekélyebb népszerűségének okát három forrásra vezeti vissza: egyik a szerelmes versek híja, másik művészi egyszerűségök, harmadik: hogy a Petőfi—Arany—Tompa triászon az idegen formák levetkezése s magyar népiessel fölcserélése miatt rajta száradt a ‚népköltő' elnevezés, a méltóbb nemzet-költői helyett, mert a közönség egy része ezt egynek veszi a póriassal, más rész nem találja őket eléggé ‚árvalányhajasnak'.

E megkülönböztetés bizonyára jólesett Aranynak, kinek célja a népiesből kiinduló nemzeti költészet volt. Ugyanekkor egyenesen ezt a kérdést veszi vizsgálat alá művészetének egy másik tisztelője, Salamon Ferenc, *Arany János és a népiesség* címen, négy cikkben, a *Budapesti Hirlap*-ban.[168] Rámutat, hogy

[167] Öt tárca-cikk, júl. 17-től kezdve, júl. és aug. havában.

[168] Júl. 10., 11., 12., 13. — Újabban Salamon *Irodalomtanulmányai* közl., I. köt.

a népiességnek előzményei vannak Csokonai, Kisfaludy Károly, Czuczor, Vörösmarty munkáiban; Petőfi és Arany költészetét tévedés túlnyomóan a népiesség szempontjából fogni föl; ezáltal „két legnagyobb költőnknek mintegy alsóbb helyet mutattak ki az irodalomban". A költőket nem osztályozhatni forma szerint, mert nép- és műköltő egyaránt az elődeitől eltanult formákban zeng; tárgy szerint sem, mert akkor Goethet *Hermann und Dorothea* után nyárspolgári költőnek kellene nézni s alább tenni Klopstocknál. Amit *Toldi*-ban a *Szépirodalmi Szemle* magasztalt, a ‚látszó öntudat-hiány,' s hogy a költő nem műveltségre, csak egyedi adományra nézve áll népe fölött, — az egy költőre sem illik kevésbbé, mint épen Aranyra. Idején valónak látná, elvetni a negyvenes évek végének e kedvenc, de csalfa szavát. „Szünjünk meg Petőfit és Aranyt egyébnek, mint pusztán költőnek nevezni".

E fejtegetés csak előhangja a *Kisebb költemények*ről tervezett nagyobb tanulmányának. Mielőtt azonban folytatta volna, Greguss vitába szállott vele e kérdés felől a *Pesti Napló* hasábjain.[169] Nem sikertelenül bizonygatja, hogy *Toldi* költője igenis nagy művészettel egy népi költő helyébe képzeli magát, bár a művészet legmagasb fokán áll. A kisebb versekre nézve világos előtte Salamon igazsága: azok túlnyomó része nem népies; e jelző nem talál Arany egész pályájára, legkevésbbé azon sekélyes értelemben, mely ellen Salamon védelmezi. A vita *Toldi* felé hajlik el, de abban Salamon egyetért válaszában Gregussal, hogy Arany a nép nyelvén írt, de nem hiszi, hogy alsóbb műveltségű

[169] *Eszmecsere a népiesség ügyében.* 1856 júl. 22.

közönséget tartott volna szem előtt; a mű naivsága nem egy a költő naivságával.[170]

E polémia nyilt ajtót döngetett, de legalább elméletben is elismerte, amit Arany maga elé tűzött, mire törekedett: hogy a népiestől fölemelkedett a nemzeti költészet körébe.

A vita befejeztével Salamon megindította tanulmányát a két kötet elbeszélő költeményeiről.[171]

Még meg sem indult Salamon közleménye, a *Pesti Napló*-ban már is új cikksorozattal folytatta Bérczy félbemaradt ismertetését Erdélyi János.[172] Meglátszik rajta a bölcsész; poétikai elveket fejteget és elméleteket állít, világirodalmi példákra hivatkozik, szem előtt tartja a hazai irodalom folytonosságát és fejlődését, a részlet-ítéletekben azonban meglepők botlásai. Három szempontból vizsgálja Aranyt; először költői egyéniségét, mint ő mondja: ‚a műtermék és teremtő elme viszonyát'; azután: mint áll elődeihez, s végül: a jövő szépirodalomhoz. A költő lelkivilágának eleme szerinte a mult; ‚megvárja, míg elveszti élességét a jelen';[173] ezért hideg egy kissé, viszont ily kedéllyel válhatni a forma mesterévé. (Ez rokon Bérczy nézetével.) Nem a bő és könnyű versírás költője, hanem — ami ritkább — az alkotásé (ezt hangsúlyozza Greguss is). Kiemeli műgondja mellett a tanulmányt, merengő

[170] *Néhány szó Arany Toldijáról.* — *Budapesti Hirlap,* 1856 júl. 30., 31., aug. 6., aug. 7.

[171] *A. J. kisebb költeményei.* I. Katalin. *Budapesti Hirlap,* szept. 6., 7., 11. — II. *Népmondák és népregék.* Okt. 11., 12., 19. — Újabban az *Irodalmi tanulmányok* I. kötetében.

[172] Aug. 26—szept. 3. Újabban a *Pályák és pálmák* kötetében.

[173] Ehhez Arany odaírta: ‚Várt a fene valamit.'

hajlamával kapcsolatban mélységét, a képzelet föllengése helyett a gondolat bensőségét, azon szinte bölcsészi hajlamot, mely egyetemes jellemvonást nyom költészetére. (I.) Mindez azóta általánosan elfogadott megállapítás. — Méltatja a művészi formát, ‚mely már benne van a tárgyban' (ezt a költő is így írja magáról Szemere Pálnak) — igazságát, a ‚kendőzetlen szépségeket', alaki gazdagságát, mely ‚nincs keresve, hanem megtalálva'. Fogyatkozásnak nézi, hogy lantos költeményeiben is elbeszélő; ‚a könnyed könnyűség nincs meg benne'. Elődeihez mérten magasabb fokon látja, de a regényes iránynál alak és tartalom még nem olvadtak úgy össze, mint a klasszikaiban (II.) — Költői nyelvét tökéletesnek tartja, bár a grammatikai nyelvet a népiesség mintha vele is elhanyagoltatná. Kétségbevonja, hogy ‚utána meg lehetne csinálni a magyar verstant', mint Greguss hirdette, sőt felelősséget hárít rá, mert ő kezdte tágítani a rímek határait, noha maga rendkívül gazdag. Amit azonban rím- és mértékbeli hibáiról mond, jobbára tévedés; oly érthetetlen hibába esik, hogy *Katalin* és *Kevehá*za jambusait ősi nyolcasoknak olvassa. Elemzi leírásait, tanulságosan fejtegeti a képírói és poétai festés különbségét, hogy az utóbbi a kép hatását mutatja. (III—IV.) Elfogult a kisebb tárgyakkal szemben; „nem tudja belátni, hogyan lett verssé *A rab gólya*, *A méh románca*, *A gyermek és a szivárvány*. Méltatja balladáit; ‚szépirodalmi ténynek' veszi, hogy az elbeszélő lírában korszakot jelent; a jövőhöz való állását pedig abban foglalja össze: „Ő az újabb magyar lyra azon képviselője, kiben határozottan kivehető már a sokak által előkészített irodalom kezdete. Addig-addig szürkült, hogy megvilágosodott."

A bíráló önkénytelenül igazságtalan, midőn Aranyt csak kisebb költeményeiben tekinti, a mellett több helytt tévútra csalja elméleti hajlama. Azon kritikusok közé tartozik, kikről Arany azt írja: ‚előre kiteszik a rőföt egy tudós aesthetikai értekezésben; aztán hozzá szabják a költeményt'. (Tompához, 54 jan. 23.) Ő sem a művekből indult ki, hanem saját előzetes föltevéseiből. A multból könnyű így elméletet szabdalni, élő írónál e mód könnyen elevenbe hasít. Erdélyi ítélete ellen oly megbírált írók szólaltak fel, mint Madách és Arany, mindketten csak magán-levélben, céljaikat fölvilágosítani. Arany ellensége az antikritikának, de mint Szemere Miklósnak írta: „Oly kisszerűeknek találtam némely gáncsait, hogy nem állhattam meg, hogy ne válaszoljak rájok." (57 nov. 29. — Erdélyihez írt levele 56 szept. 4.) Sokat föltár szándékaiból s egyes költeményeinek eszméiből. A kritikusok éppoly érzékenyek, mint a költők; Erdélyi mint költő is egészen elhomályosítva érezhette kísérleteit. Nem válaszolt Arany levelére, meg is neheztelt,[174] csak Arany szerkesztősége idején váltottak újra levelet. Aranynak a bírálatra írt levelét azon melegében megmutatta Szemere Miklósnak, aki megütközött a végső sorokon, hol Arany azt írja: „Kevés az, a mit tettem, de ezután annyit sem teszek már — ... beteges is vagyok, teher a szellemi foglalkozás. Ily állapotban a magasztalás nem hogy elkényeztetne, de fáj, mint a melyet csak kevéssé érdemlek a multra, — és nincs reményem megérdemelni a jövőre nézve." Szemere ez igaz állapotot ‚férfiatlan panasz'-nak vette. (57 nov. 25.) Erdélyi ismertetésében ő is sokat kifo-

[174] Arany Szemerének, 57 nov. 29. és Tompához, 57 ápr. 19.

gásolt, meg is mondta neki, sőt megírta egy ellenbírálatban; nem szánta kiadásra, csak megmutatta Erdélyinek, aki maga is elismerte, hogy ‚sokban igaza van'. (U. o.) Aranynak is elküldte, aki azt írta rá: „... észrevételeidet teljesen osztom" (57 nov. 29.); Tompának is fölemlítette, hogy jólesett neki Szemere barátsága (57 dec. 29.).

Minden oldalról áradt a költő felé a megbecsülés. Ellenvélemény nélkül jelölték ki neki az első helyet. Ily egyhangú elismerés ritka az irodalomban.

Meg lehetett elégedve bírálóival. Oly sajátságait méltányolták általában, melyekre maga is súlyt vetett, s munkásságát úgy tüntették föl, mint fejlődést költészetünkben. Költeményeinek lelki világáról finom megfigyeléseket tettek Bérczy és Greguss; Erdélyi különösen elösmerte, hogy „hajlandó a mélységre, gondolati bensőségre, mi egyetemes jelvonást nyom költészetére", mikor éppen e ‚bölcsészeti hajlam legérezhetőbb hiánya költészetünknek'. Kifogásolja azonban komolyságát, mert nemcsak erős gondolatokban nyilvánul, mint Vörösmartynál, hanem a kedély hangján, minek hatása ‚annál veszélyesebb'. Arany e kedély-állapotot megmagyarázza levelében: „... e fájdalmas versek egy bizonyos epocha szüleményei..." „Átok gyanánt fekszik rajtam — mint sokunkon — a közelebbi néhány év, — ez szegte szárnyamat, érzem..." Menti is: „... ha nincs is meg minden versben az engesztelődés, az egész gyüjteményben megvan ez, s a kötet vége felé már nyugodtan zengem a balladákat. De kérdem: a kesergő szerelem minden dala, vagy Petrarca minden szonettje meghozza-e a művészi kibékülést?"

Mindnyájan elismerik, hogy verstechnikája páratlanul magas fokon áll. Greguss rámutat, hogy ‚rímeink

szaporítására új vagy kevésbbé használt módokat hozott gyakorlatba'. Példákat idéz a középrímre, mi *Rozgonyiné*-tól fogva gyakori nála, *(Az egri leány, Szibinyáni Jank)* betűrímre, *(V. László, A bajusz)* hangfestésre. (Nem szól a fejrímekről, melyek *Török Bálint* énekében tűnnek fel először.)[175] Erdélyi is elösmeri, hogy „Arany egyike azoknak, kik a rímek korlátoltságát széttörték"; a költő maga önérzettel írta neki, hogy „az új iskola jóformán megtörte a Csokonai- és Kisfaludy Sándor-féle rímek tekintélyét", szabadabb rímet hozott be, az asszonáncot, de „e szabadságot a helyett, hogy kiebb terjeszteném, egy idő óta mind összébb szorítom".

Művészileg használja a jövevény versidomokat. A jambusban „virtuozitást fejt ki", „az angol-skót balladák verselésének visszaadására külön technikai módokról gondoskodik" — mondja Négyesy.[176] Ír nibelungi strófát, stanzát, egy szonettet, néhány terzinát; *Bor vitéz*-ben maláji pantumot,[177] mire már Greguss rámutatott; később van egy makámája. Új erőt ad a refrainnek; *Ágnes asszony*-ban itt jajdul fel az érzelem, ‚ez tartja felszínen, mint Négyesy mondja, a félelem és szánalom tragikai érzéseit'. E refrain huszonháromszor ismétlődik, de változatosan, mindig más és más hangon: majd Ágnes szívéből tör elő, majd meg mintha a bírák sóhaja lenne, máskor a költő ajkáról lebben el, végül szinte a mi megdöbbenésünkből és szánalmunkból.

Igazi jelentősége a nemzeti formák kiképzésében

[175] Arany rímelését sokoldalún fejtegette Radó Antal: *A magyar rím.* — A Kisfaludy-Társaság kiadása, 1921.

[176] *A mértékes magyar verselés története.* 297. l.

[177] Szigetvári Iván, *Irodalomtörténet,* 1930. 1—6. l.

áll. Ezt Greguss mindjárt kiemelte. A költő már tisztában van a magyar versidom elméletével, éppen ekkor foglalja rendszerbe. Egyre lengőbb formákhoz emelkedik, hosszabb soroktól dalszerűekhez; több régibb versének alakját ekkor teszi változatosabbá;[178] ritka régi versalakokat újít fel;[179] sándor-verse is szaporábban lüktet, felaprózva, mint *Mátyás anyja* mutatja. Költeményeiben diadalát üli a magyar ritmus, a költészet nemzeti kifejezési módja s eszközei. Négyesy 85-féle nemzeti formát olvas meg nála, míg Petőfinél 64-et, Vörösmartynál 19-et.[180] Nem csupasz vers-sémához tartja magát: dallamok csengenek fülében. *Az egri leány* III. szakaszáról, hol a lengyel táncot írja le, maga mondja, hogy az a *Búsúl a lengyel* ... ‚dallama szerint végig énekelhető'. (Csengerynek, 56 jún. 23.) Sok népdalnak dallamát leírta hangjegyekben, nem egyre szerzett dallamot, műdalokat is tett kottára.[181] Jól figyelte meg Greguss, hogy nála „mindenütt a

[178] L. e mű I. köt. 243. lapját.

[179] Pl: *Magyar Misi* = „Sokszor kértem | én az Istent | nagy szivem | szerint."

[180] Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*, 323. l.

[181] 1884-ben rendezte sajtó alá Bartalus István a költő által zenére tett darabokat, *Arany János dalai* címen.

Bartalus a Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadott *Magyar népdalok egyetemes gyüjtemény* c. gyüjteményében szintén adott ki Arany által lejegyzett népdallamokat, így II. köt. 13., 16., 17., 64., 76., 79., 90., 109., 113., 118., 192. számúakat. 1869-ben megjelent *Magyar Orpheus*-át megküldte Aranynak, ki javított is benne.

A költő egész kötetre való népdalt kottázott le számára; a kézirat Bartalus könyvtárával a Paedagogium birtokába került; a Kisfaludy-Társaság a költő születésének százados fordulójára ki akarta adni, de a világháború meggátolta.

hangmérték uralkodik, nem a hangsúly"; „csak a hangsúly segélyével sohasem lehetne azon zengzetességet lehelni a versekbe, mely Arany verseiben oly kitűnő". Erdélyi János azon lelkesült, hogy balladáiban ‚a mi népünk és dalunk formái' zengenek. Pákh megírta a költőnek, hogy mikor *Rozgonyiné*-t kéziratból többek előtt felolvasta, valóságos csárdást hallottak a hangokban; Székely József elkezdte magát egyengetni, ‚billegetni'. (53 jan. 5.) Szász Károly kiérezte, hogy „*Zács Klára* szövegét a ‚Megöltek egy legényt' tökéletesített nótájára szépen el lehet dalolni."[182] Bartalus István azt írja erről: „A versformát Arany kétségkívül a Bogár Imre népies ballada szép dallamából kölcsönözte, ezt verselésben oly élethűn utánozván, hogy a zeneköltő, ki *Zács Klárá*-hoz más dallamot akarna irni, alig fogna menekülni az előbbi kisértéstől."[183] Később a költő zenére is tette, 1876.

A dallam összeolvad a tartalommal. *Ágnes asszony* és *Az árva fiú* rokon tárgyúak, de a kettőnek ritmusát fölcserélni merő képtelenség volna: egyik a

[182] *Budapesti Közlöny*, 1867. 29. sz.

[183] Elismerő ez a dallam népiességére, de téves annyiban, mert a népballada későbbi keletű: a híres betyárt 1863-ban végezték ki. Tolnai a népballada azonos ritmusát megfordítva, épen arra magyarázza, hogy Arany balladája A magyar nép könyvéből széltére elterjedt a nép közt. Megfigyelése szerint a Zács-ballada 15. strófája visszhangzik a Bogár Imre énekében: „Harangoznak délre — Féltizenkettőre, — Most kisérik Bogár Imrét — A vesztőhelyére." (Arany László—Gyulai Pál *Népköltési gyüjteményé*-ben, I. 221—222. l. A jegyzet utal is a hasonlatosságra.) Tolnai a Sári bíró lányáról szóló régibb népballada újabb változatából is (kiadva: *Ethnographia*, XVI. 300. l.) hoz fel hasonlóképp átidomult sorokat. — *A kuruc balladák hitelességéről szóló tanulmányában, Egyetemes Philologiai Közlöny*, XXXVIII. 615. s köv. l.

bűntett megtörténte után a lelki rajz részletezéséhez illik, másik a cselekvényt magát festi drámai erővel. A hang egyes részletekhez is más és másképpen símul: mily izgatottak V. László kérdései, párbeszéde, a menekülteket festő strófákon mintha fátyol volna, az eseményeken s a hangon egyaránt. *Pázmán lovag* második szakából kicseng a dévaj ifjak fojtott kacagása.

Gondolat és dallam együtt születik Aranynál. A népdal szülemlését is úgy képzeli el: „A nép fia megtelik érzelemmel — az érzelem már hullámzik, rhythmust, dallamosságot kap (mert a zeneiség áll legközelebb a még eszmévé nem fejlett érzelemhez) ... Öszszefüggetlen ... szavak dallamába önti érzelmét, s csak azután törekszik e dallamos szavakhoz illő eszmét találni.“ (Levele Szemere Pálhoz.) Így van ez művelt költőknél is. Arany Vörösmarty *Szép Ilonká*jára hivatkozik, mely ‚ez egyetlen sorból fakadt fel: Hervadása liliomhullás volt'. Magáról egyenest azt írja: „Kevés számú lyrai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejlett eszmém lett volna — úgy hogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogamzásakor is, az első, még homályos eszme felködlésnél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely, nem tudom micsoda sympathiánál fogva, épen a szülemlendő eszméhez társult, illett és semmi más.“ (U. o.)

Ezért esik neki jól, hogy Greguss kiemelte műveiben a tartalom és forma összhangját. Ez volt legfőbb célja. „Az én érdemem ama — félig sükerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni:

egészet alkotni. E tekintetben tudom, hogy áll régibb költészetünk, tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok... Minél jobban tágult látköröm, minél több műremekkel ismerkedtem meg a világirodalomban: annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma — nem jambus és trochaeus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos. Érezni kezdtem, mi az, miben a mesterek — Homértól Bérangerig — *egyeznek:* bár külső leg — kor — nemzetiségi stb. viszonyok szerint — oly különbözők. Ezt a *valamit* megfogni, magyar viszonyaink közt reproducálni, vala törekvésem, s hogy nem egészen jártam tévúton, mutatja a legilletékesb tekintélyek egyhangú elismerése." (Csengerynek, 56 jún. 23.) — Ez, Csengery szerint is, „a műtökély, mely a classicitas legfőbb bélyege. Az ő nekünk e tekintetben, a mi Goethe a németeknek."[184]

Nagy gondot fordít a szerkezetre, még lírai verseiben is, hogy érzés, eszme, szakról-szakra fejlődjék, emelkedjék. Elve: „az egészet és nem a részeket ajándékozni meg főbb figyelemmel." (Tompának, 54 jún. 23.) Ez elvet tőle tanulta Gyulai, kinek szintén erős érzéke volt a szerkezet iránt; Erdélyi szemére is vetette, hogy még dalban is kompozíciót keres.

Minde jelesség oly fejlett fokon jelent meg Aranynál, hogy aki nem értette is, érezte.

Váratlan sikere volt a gyüjteménynek a közönség körében is; nem telt bele öt esztendő, máris elfogyott a kiadás. 59 szept. 20-án Heckenast értesíti a költőt, hogy Toldy Ferenc tanácsára föl akarja venni verseit gyémánt-kiadásai sorába s a rendes száz frt tisz-

[184] A *Zrinyi és Tasso* tanulmány felolvasásáról szóló tudósításban, *Budapesti Szemle,* 1859. VIII. 389—90. l.

teletdíjnak kétszeresét ajánlja. A költő azonban nem járult hozzá.

Még ugyanez év őszén azonban új szerződést köt Heckenasttal a második kiadásra, a régi föltételek mellett. 1860 nyarán ez meg is jelenik.

A műbírálat és a közönség elismerését az irodalomtörténet, is megerősítette. Toldy Ferenc, akit hajlam és személyes hajlandóság egyaránt régibb költőkhöz, Kisfaludyhoz és Vörösmartyhoz vonzott, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig* című, 57-ben megjelent művébe befoglalja — fölléptük sorrendjében — Petőfit, Tompát és Aranyt; Aranytól tizenkét költeményt közöl s a korszakot övéle zárja. A róla szóló cikk puszta életrajzi vázlat, a Gyulaitól elkért életrajzi levél alapján, melynek olvasása Toldyt ‚valóban megillette'. (57 aug. 7.). ‚Gyötrő ránézve', hogy Aranyra olyan szűk tér jutott, de könyve már is meghaladta az előírt ívszámot.

Mindezt betetőzte a Magyar Tudományos Akadémia elismerése, midőn a *Kisebb költemények* gyüjteményét 200 aranyas nagy jutalmával koszorúzta meg, 1861-ben. 61 dec. 19-én döntött az osztály; a jegyzőkönyv Csengery Antal kezeírása.[185] Az 55-től 60-ig terjedő hatéves ciklusban „az irodalom és nyelvészet körében szinte több jeles művei tűnnek fel a szorgalomnak[186] — úgymond, — mindazáltal a költői szak oly túlsúlyt mutat fel ezuttal, hogy az osztály minden ingadozás nélkül a költői munkák közül emel ki két gyüjteményt, melyet a két jutalommal koszo-

[185] Az Akadémia főtitkári hivatalában.

[186] Czuczor nagy szótára is szóba jött, l. Arany levelét Tompához, 68. jan. 24.

ruzandónak tart; és pedig: I. Az akadémiai nagy jutalomra *Arany János Kisebb költeményei*-t két kötetben, mint a melyek költészetünk legujabb korszakában nemcsak mélységre és lyrai alkotásra nézve elismerten első helyt állanak, hanem mint a félreértett népiesnek felkapása által elsekélyesedett és teljes forma-hiányban szétáradó költészetünknek elsülyedéséből kiemelkedésére üdvös irányt mutatnak, midőn a népiesből csak az eszmei tartalmat s formáiból az aesthetikailag érvényest veszik át s művészileg dolgozzák fel. E mellett költői nyelvünk alakításában Kazinczy és Vörösmarty után, a néptől ellesett s nemesített szépséget visszatükröző nyelvezetükkel, egy új, saját időszakot teremtettek." — „Az osztály ezen véleménye egyhangúlag helyeseltetett." A Marczibányi-jutalmat Czuczor költeményei nyerték.

E méltánylás jól jelöli meg Arany költészetének a népiesből való kiemelkedése módját a legmagasabb művészetbe, elösmeri a népies nemzeti irány diadalát, találón mutat rá érdemére a művészi forma helyreállítása tekintetében, mi főtörekvése volt, s munkásságát egészben a legfelső polcra helyezi.

Már előbb, 58-ban, *Toldi estéjé*-t koszorúzta meg az Akadémia a Marczibányi-jutalommal. Arany munkássága tehát minden téren kivívta eszményének, a népies nemzeti költészetnek diadalát, átalakította egész költészetünket. Toldy Ferenc újabb könyvében (*A magyar irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, 1864—65.) bár fájlalja, hogy az antik (Kazinczy, Berzsenyi) s a nemzeti klasszicizmus is (Vörösmarty, Czuczor) „megszünt nemesítő hatását gyakorolni az irodalomra, s a teljesen modern Kisfaludyak utódai végül is a népiest

emelték a művészet fölibe" (360. l.) — amihez Arany a maga példányában odaírja: *hogyan egyezik ezzel az alább concedált dicséret?* — s bár ennek rovására írja, hogy a formaszigort pongyolaság váltja föl, középnemek lépnek az óda, epopeia és tragédia helyébe, — mégis elismeri, hogy az új irány mindenre ‚tiszta nemzeti bélyeget nyomott' (369. l.). Elismeréssel szól Petőfi lírai erejéről, s kivált Aranyról, „kiben a mély természetér erős értelemmel és érzékeny ízléssel egyesülvén, az uj költészet általa fogta művészi avatását nyerni" (380. l.). Itt egész munkásságát tekinti, *Az elveszett alkotmány*-ról kimondja, hogy ‚meghaladott mindent, mit gúnyköltészetünkben eladdig birtunk' (390. l.); *Toldi*-t halhatatlan műnek nevezi (368. l), s elismeri, hogy balladái s epikai munkáival ‚a kor csúcsára hágott, melyen, ha a jelek nem csalnak, első rangját meg is fogja tartani" (416. l.). Így emelte Aranyt a legkomolyabb elismerés az első polcra, így alakult ki — Beöthy Zsolt szavával élve — költői primatusa, életében a klasszikusok közé avatása.[187]

Külön pályát jártak meg a költő művei közt a balladák. Drámai előadásuknál fogva ezeket szavalták legtöbbet. Hatásuk érdeklődést keltett a műfaj iránt. Greguss bírálata egészen külön foglalkozott velök.[188] Később a Kisfaludy-Társaság pályázatot írt ki a ballada elméletére; ez termette Greguss népszerűvé vált könyvét; ebben egész fejezet szól Arany balladáiról. Később (1877.) külön kötetben magyarázta azokat, történeti, tárgyi és széptani elemzésekkel; utóbb

[187] *Arany.* — Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság Arany-ünnepélyén, 1917 febr. 11. — *Budapesti Szemle,* 1917 márc.

[188] L. Arany levelét Csengeryhez, 56 jún. 23.

külön *Szondi két apródjá*-t. 78-ban a balladák fölvétettek az iskolai olvasmányok közé, Greguss rövidebb jegyzeteivel; e kiadást később Beöthy Zsolt átdolgozta. Riedl is adott ki egy füzetnyit iskolai használatra. Szemléletességük számos festőt csábított arra, hogy vászonra vigye egy-egy jelenetüket. Lotz *Az egri leány* végső képét festette meg, Székely Bertalan *Ágnes asszony* történetét, három képben, amint fiatalon, majd vénen mossa elrongyolt leple foszlányait; de hogy a történetet megértesse, az ecsetnek el kellett mondania az éjjeli rémtettet is. László Fülöpnek egyik első festménye Zách Klára, atyja lábaihoz rogyva. 1868-ban a költő akkori kiadója, Ráth Mór egész *Arany-Album*-ot adott ki, melyben a balladák közül *Rozgonyiné*-t Thán Mór illusztrálta, *Mátyás anyja*, *Az egri leány* és *A walesi bárdok* mellé Lotz rajzolt egy-egy képet. Később 24 balladát káprázatosan szép illusztrációkkal kísért Zichy Mihály. A művész, kit sorsa idegenbe sodort, szülőhazájának akart juttatni tehetségéből, midőn a legmagyarabb költő illusztrálásába fogott, részint Arany László iránt való barátságból. *Szőke Panni* s *A gyermek és szivárvány* szövegéhez is vetett papírra vázlatokat, s Goethe és Frankl balladáihoz; ezek kidolgozása elmaradt. Egy-egy ballada jeleneteit előbb csodálatos művészettel egy-egy lapon csoportosította, s elküldte Arany Lászlóhoz, észrevételeit kérve; a történeti hűségre vonatkozólag leveleiben s a rajzok alján is tett föl kérdéseket. E vázlatok művészi érték dolgában vetekszenek a kidolgozott rajzokkal. Minden balladából több mozzanat van megjelenítve, művészien csoportosítva egy-egy lapon.[189] Kidolgozás közben szétbontotta e lapo-

[189] A kivitt rajzok a Szépművészeti Múzeumban vannak.

kat; tussal maga leírta a szöveget, úgy illesztette mellé — az egésznek folytában — a kísérő illusztrációkat. Ez írás művészi szépsége s Arany László tanácsa rábírták a kiadót, hogy a szöveget is ezen a módon sokszorosíttassa. E lapokon teljes fényében ragyog a művész lángelméje, akit párizsi kiállításán a franciák ‚un monstre de génie'-nek neveztek, s akiről Théophile Gautier külön fejezetet írt útirajzában, mint Oroszország egyik csodájáról, fölébe emelve Dorénak, s a ‚nature geniale' s ‚une incroyable certitude de main' jelességeit magasztalja benne.[190] Dürer óta sem volt ily mestere a rajznak, aki a fényt és árnyat egy-két vonással ennyire tudta volna éreztetni. E kiválóság sok helyt szembetűnik e balladák illusztrációin, így az *Árva fiú, Bor vitéz* és az *Éjféli párbaj* szellem-jelenéseinél.

A balladákban tökéletes odaadással kíséri a költőt, feltüntetve minden jelenetet, a lapok fején, alján, szélein, néha a szöveg között is. Szibinyáni Jank kalandjait a délszaki erdő bujasága s szilaj bátorság hangulata övezik. *Pázmán lovag* záróképe az adománylevél, kiterítve, s rajta a három záp-fog, szinte mint az adományul nyert három vár. *Mátyás anyjánál* „a balladának és a képeknek harmóniája, mondhatjuk teljes egybeolvadása meglepő — írja bírálatában Pasteiner Gyula; — a művész a költemény mélyére hatol,... versenyez a legiskolázottabb aesthetikussal."[191] Amily egyszerű, keresetlen a versforma, előadás, oly természetesek a képek: a lépcsőn levelével lejövő anya, lent a szolgák versengő csapata, fent

190 *Voyage en Russie*, Paris, 1875. 166—189. l.

191 *Budapesti Szemle*, 84. köt. 501. s köv. l.

már a holló szálldos; majd az egész lap szélén felnyúló fák közt folyik a vadászat a madarakra. Az anya, amint a holló kopogására hinni nem merő ámulattal nyitja az ablakot, sokkal drámaibb mozdulatú, mint Lotz képén a nyilt ablakon beszálló madár jöttére ültében elcsodálkozó alak. Az ő Ágnes asszonya a börtönben látja gyötrő vízióként a gyilkos éjjelt, börtöni zsupágyán a vérző testet, s fúriák és hóhér lobogtatják feléje a véres lepedőt. *V. László*-ban a rémülten felriadó királlyal egy lapon ott van magyarázatul Hunyadi László levágott fejű teste a terítőn, s a király sírköve után még a diadallal hazatérő Mátyás következik. Olykor így megtoldja, tovább viszi a szöveget egy-egy vonás kiemelésével. *Both bajnok özvegye* mellől egyik fiú kitekint az ablakon; ki ne érezné, hogy ez az, akit hív az élet. A Zácsok történetét így folytatja a vérpaddal, melyet a költő csak említ, szem elől elfedez. Bámulatos mozgalmat tud adni *Török Bálint*-nál a csoportos tömeg-jelenetnek, Buda ostroma képében; a tanács asztala körül „Lionardo da Vinci *Utolsó vacsorá*-jára emlékeztető finom megfigyeléssel és változatossággal fejezi ki a művész minden egyes alak kételkedő lelki állapotát" — írja Pasteiner. — „Kicsisége ellenére nagy alkotás" — mondja e képről. Török Bálint és Martinuzzi képe a szöveg két oldalán, háttal egymásnak, valóságos jellemkép. A szultán előtt is jellemüket fejezi ki tartásuk: a pap alázatos meghajlása s Török dacos félreállása. Oly toldás az ilyen, mint Heine Hamlet-jellemrajzában az, hogy a királyfi a kínált poharak közül zavarában egy üresért nyúl. Így fejt ki egyes részleteket, mint Lessing kívánta a színpadi rendezőtől a „weiter denken" elvével. A szöveg gazdagságát

mutatja, hogy ennyit lehet belőle kiolvasni. — Balladáinak ezt a legfőbb diadalát a költő nem érte meg.

Őt a kritika akkori magasztalása is hidegen hagyja, nem forgatja ki szerénységéből. „Tudhatod, — írja Tompának — hogy nekem nem az a bajom, hogy sokat tartok magamról, hanem hogy minden dicsériádák dacára... nem tudom bálványozni kedves szüleményeimet. — A história egykor fölöttem is kimondja részrehajlatlan ítéletét, addig hallgassunk." (56, a szünnapok elsőjén.)

Az elismerés most nem villanyozza úgy fel munkakedvét, mint máskor, *Toldi* és *Estéje* diadalának napjaiban. Mintha attól tartana, hogy alkotóerejét eltemette a kisebb költemények köteteibe, Szemere Miklós ellenbírálatára azt írja: sokallja a méltánylást, „mert alig vagyok többé az az ember, ki ily nagy reményeket beválthassak. Fuimus — az, a mi és a mennyi lehettünk" (57 nov. 29.). „A mi lehettem volna, az nem vagyok, s a mi vagyok, ide s tova az sem leszek már" — írja Tompának (56 febr.). Jó szándékban nincs hiány; váltig sarkallja magát. „... én még akartam csinálni valamit — írja sógorának. — Az idő mulik s komoly gondolatokat ébreszt a 40 év." (56 ápr. 26.) Tavasszal azt írja Tompának: „Az én bajom alább hagyott" (56 jún. 25.). De később megint sokat szenved fő- és kedély-bajával; sokszor egy levél megírása is nehezére esik, vagy oly sötét az, hogy széjjeltépi. (Erceynek, 56 aug. 20.) „Csak bajomat öregbíti, ha dolgozni akarok." (Szilágyi Istvánnak, 57 dec. 3.) A tanítás terhére van. „Iskolai kötelességemet elég pontosan, de nem egész lélekből teljesítem — én már semmit sem tudok tenni

egész lélekből." (Tompának, 56 febr. 10.).[191/a] Nyárra halogatja a munkát, hiába hívja újra Tompa, hiába sógora; csak Lacit küldik el szórakozni Szalontára. „Még én se tettem le a reményről, valamit dolgozhatni, a mi, hiába, másutt csak nem megyen úgy, mint itthon. Tapasztalásból legalább tudom, hogy Gömörben egy betüt sem írhattam, valamint nem, midőn egy vacatiót már nálad és Geszten töltöttem... Most úgy számítottam, hogy szünidő elején felrándulok Pestre, még kiszellőzöm magamat, aztán itthon megpróbálok csendesen dolgozni." (Sógorának, 56 aug. 20.) E nyáron kétszer is megfordul Pesten, augusztus havában egy hetet tölt ott. „Ebédeltem Jókainál és Csengerynél, a Svábhegyen. Jártam színházba... Hazajöttem Gyulaival. Most magam űlök itthonn, várom Keményt." (Tompának, 56 aug. 30) Másodszor Barabás hívta föl (szept. 6., kiadatlan levél), mert arcképét festette, Szalonta megrendelésére; Mezey Ferenc kérte föl a költőt a város nevében (aug. 19., kiadatlan). „A kép, azt hiszem, jó lesz — írja Arany — de félek, egy kissé vörösebbnek fogják találni, mint a minőnek engem rendesen ismernek. Barabás nem oka, mert én Pesten a sok lótás-futástól többnyire oly vörös vagyok, mint a rák, úgy hogy azon tökmag szinű pesti urak nem győznek eléggé bámulni, hogy mily egészséges kinézésem van... A kép térdig, de űlő helyzetben van. Barabás hihetőleg kimélni akart, hogy ne álljak annyit, aztán meg az a katonai állás illik hősi személyhez, de magam forma tollrágó embernek jobb ülni." (Erceynek, 56 okt. 3.)

Otthonn azonban nem igen haladt a költői munka. 56 nyarán belefogott *Csaba királyfi* dolgozásába, a

191/a *Budapesti Szemle*, 1892 július.

trilógikus tervű, nibelungi-verses dolgozatba; a kézirat elején föl van tüntetve: „*Julius, 1855*"; négy énekig vitte, tovább a hanvai úton nem folytatta. Télen a *Kisebb költemények* kiadása foglalta el, tavasszal programm-értekezést kellett írnia a gimnázium *Értesítőjé*-be; ez kifáraszthatta. *56 jún. 1.* kezdve újra leírja, sok javítgatással, *Csaba királyfi* kész énekeit, hogy belejöjjön s továbbfonja a fonalat, de csak másfél ének tisztázásával készül el, akkor tolla megáll.

Ekkori kedély-állapotában különösen fogékony a szomorúság, a halál gondolata iránt, melytől családja miatt retteg. Az írók árváinak szomorú sorsától félti övéit. Midőn 1850 elején Garay megvakulásáról, összetöréséről hall, mindjárt gyüjtőívet ír és köröztet Szalontán, felszólítva mindenkit, „kik gyönyörködtetek a virágokban, melyeket a költő pályája tövisei közül szedett, s számotokra, az egész haza számára, koszorúba fűzött".[192] Halálakor ünnepélyt rendeznek diákjai, be is gyűlt valamelyes összeg. (Ercseynek, 54 ápr. 25.) Szenvedése, hátramaradottainak sorsa Aranyban ‚sok tragikai eszmét és érzelmet kavart fel', ezért nem emlékezik meg róla versben.[193] Nem szólal meg Vörösmarty halálakor sem. „A fájdalom nem mondható ki egészen a mostani körülmények között, félig kimondva, mit sem ér."[194] De buzdítja adakozásra a szalontaiakat. E veszteségeken való sóhaj később a *Néma bú* kis verse, mely lírai őszinteséggel a maga megrezzenését vallja meg. 56 nyár elején Tisza Domokos halálhírét veszi. 54-ben Kovácsesal meglátogatta mesterét Kőrö-

[192] A gyüjtőív, saját keze-írásában, fennmaradt iratai közt.

[193] Egressynek, 54 márc. 19.

[194] Sógorának, 56 jan. 12. és Tompának, 55 dec. 23.

sön. Ekkor látta ott Szilágyi Sándor. „Magas, rendkívül szép fiatalember volt — mondja, — még pelyhedző bajusszal és szakállal, különösen szelíd szép szemekkel.“[195] Akkor éppen az érettségi vizsga előtt állott, de aztán el kellett halasztani, hirtelen támadt mellbaja miatt. Az orvosok Olaszországba küldik. Maga nem mehetvén Kőrösre, két levélben bucsúzik, Gyulaival is üzen Pestről. „Bár egészségesen térne vissza — írja Gyulai (54. szept. 6.). — A jövő nemzedék egyik legderekabb ifja halna el benne, kit megsiratnánk.“ Arany aggódva írja meg a rossz hírt Tompának. „Sajnálnám a fiút nagyon, nagyon.“ (Szept. 27.)

55 május derekán tért haza Domokos Itáliából. Pestről Gesztre menet szeretné útba ejteni Kőröst, csakhogy nem engedik (55 máj. 22.). Hívására Arany megy föl Pestre, de későn érkezik. (Levele, 55 jún. 8.) Domokos Gyulai útján küldi el neki, amit Rómából hozott számára: Ariosto Ferrarában őrzött tintatartójának bronz mását. Egész sereg új verset is küld, az út termését; Arany ezeket irodalmi színvonalon állóknak ismeri el, s nem tartja vissza Domokost, ki valamit már közölni szeretne. (Domokos levele, 55 júl. 6., Aranyé, júl. 20.) Baja nem javul; ősszel Egyiptomba küldik. Az édesanya ír Aranynak, hogy fiát ‚az előtte legnagyobb örömmel' lephesse meg; „pótoljuk ki annak, kinek oly sok szenvedés s oly kevés öröm jutott szép ifjúságára! mit ki lehet pótolni, s jöjjön be Ön pár napra Pestre.“ (55 szept. 10.) Arany teljesíti ez óhajt.[196] A fiatal költő távollétében ki is adatja egy-

[195] *Pesti Hirlap*, 1882. 302. sz. T. D. arcképe, *Vasárnapi Ujság*, 1858. 19. sz.

[196] Látni Tisza Domokos leveléből, 55 nov. 5. Kairó.

két versét, hogy örömet szerezzen neki. Ez útjáról Domokos 56 nyár elején tér haza. Szeretne mindjárt Kőrösre menni, de Balassa, az orvos nem engedi.[197] Június 25-én Arany azt írja Tompának: „Ők a telet Afrikában s visszautazva Ázsia partjain töltötték, május végén érkeztek haza. Június elején még Pesten voltak, akkor én is felrándultam, hogy láthassam, — onnan Gesztre mentek, a fiú ágyba esett és 21-én meghalt. 18 éves volt még. — Sajnálom, igen sajnálom; ha nem egy jeles író, költő, de mindenesetre irodalom kedvelő főúr veszett el benne."

Arany nekrológot írt róla a *Pesti Napló*-ban, a *Vasárnapi Ujság*-ban Jókai; Salamon Ferenc is megemlékezett róla a *Budapesti Hirlap*-ban, egyik dramaturgiai cikke végén.

A mester és tanítvány kapcsolata a síron túl sem szakadt meg. A szülék neki küldték el emlékül fiok kis könyvtárából a külföldi remekírók néhány kötetét, Ariosto s Tegnér munkáit, Elze *Englischer Liederschatz*-át (Dessau, 1851); két körmöci és két Napoleon-aranyból álló hagyatékát pedig gyermekeinek, „egy olly jó barátjoknak utolsó hagyományát, ki őket szívből szerette". (Kovács levele, júl. 9.) Őt magát egész családjával meghívták a szünidőre Gesztre, Laci ott is töltötte azt.[198] Gyöngéd figyelemmel visszajuttatják hozzá Domokos leveleit, melyeket a bennök foglalt versek lemásolásáért még fiok kért vissza,[199] sőt a grófnő Arany saját leveleit is visszaküldi: „... adja fiának, legyen ez öröksége attól, kit Önhözi buzgó ragaszkodása

[197] Kovács levele, V. 28.

[198] Kovács levele aug. 4., aug. 30.; Aranyé szept. 7., kiadatlanok.

[199] Kovács, 56 júl. 9.

szellemi testvérjévé tett. Ha átadja Ön vele az érzést, mivel e lapokat életibe kegyelte, megkettőzteti fia atyjához szeretetét, tiszteletét. Önt ez által még sirjából is boldogítja az, ki oly szivrehatólag nevezé Önt szellemi atyjának." (Geszt, 57 jan. 17.) A kedves fiú egyéb írásait anyja széthasogatja, hogy majd azt tegyék forgács helyett koporsójába.

Arany már a gyászhírre írt levelében megpendíti: „... nem lenne-e jó gyüjteményéből egy füzetkét válogatni s azt sírjára tenni mintegy engesztelő áldozatúl?" A kivitel késett, mert szeptemberben az „öreg úr", Tisza Lajos is meghalt. A terv így csak esztendő multán valósult. Arany választott ki a hagyatékból 84 verset, kevés javítással, ő írt hozzájok bevezetést. „Irodalmi becs tekintetében is mérkőzni fog némely ifju óriásával" — írja a kötetről Tompának. (57 aug. 4.)[200] A bevételt a grófnő ‚valamelly költő árvái javára' szánta; Garay családjának jutott az. Érti, hogy a költő ‚szívérdekeltségen kívül semmiért sem vállalta volna' a kiadással járó munkát, mégis szeretné meghálálni máskép is, mert ‚a gyengélkedő férfi, a család atya nem szabad vélle, hogy az anyagi talentomot is kamatoztatás nélkül elássa'. Arany viszont menekülni kíván „azon belvádtól, ... hogy legszentebb érzéseit tőkésítette". (57 dec. 5.)[201]

Ily levert hangulatban az iskolai szünidő majdnem meddőn telik el. „Kevés munka, sőt az olvasás is, eltompít, kimerít. Ezért nem dolgozom: nagyon elég az

[200] *Tisza Domokos hátrahagyott versei.* Kiadta édesanyja. Pest, 1857. Landerer és Heckenast. — Második kiadása Gyulai Pál *Olcsó könyvtárá*-ban.

[201] Gr. Tisza Lajosné levelei Arany levelezése közt a M. T. Akadémia kézirattárában.

iskola is." (Tompának, 57 okt. 28.)[202] „Sok tétlen délutánom, estém vész el, vagy teljes mit-sem-tevésben, vagy sivár olvasásban, mert egyébre alig volnék képes" — panaszolja máskor. (Tompának, 57 febr. 5.)[203] Mintha valóban betelnék rajta, amit rezignáltan írt Szász Károlynak: „Én már csak publicum vagyok." (55 júl. 1.)

56 nyarán írás helyett olvasásba merül. „Olvastam Tassót, meg Ariostót, meg Dantét — most először *eredeti* nyelven" — beszéli Tompának. (56 okt. 4.) Eleinte jobbára csak olvasmányul nézte. Sógorának azt írja (56 okt. 3.): „Itthonn töltöttem a szünidőt. — Nem sok haszonnal, mert azt, hogy az olasz nyelvet, melyben el voltam maradva, annyira vittem, hogy Tassót olvashattam s megérthettem, azt már én — koromban — nyereségnek nem tekinthetem." Pedig az olasz epikusok tanulmánya több tekintetben termékenyítően hatott reá. Tassót már fiatalon megismerte Tanárki fordításában. 1838-ban kezdett tanulni olaszul.[204] 52-ben Dantét olvassa, Streckfuss német fordításában, az olasz szöveget is szemmel tartja; németül idéz belőle Tompának, de olaszul is. (52 dec. 1.)[205] Ez évben Dantéról tanulmánnyal vetekvő magvas költeményt írt; kézzel írva ott van az a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében őrzött albumban, az

[202] Kiadva *Budapesti Szemle*, 1892 július.

[203] Kiadva *Budapesti Szemle*, 1907 okt.

[204] Ercsey, 25. l.

[205] A *Pokol* német szövegében sok helyet megjegyez irónja; érdekes, hogy főkép reális vonásokat. Olaszul kétszer is megvan könyvei közt, az *Il Parnasso Italiano* kötetében s Brunone Bianchi kiadásában (Firenze, 1854.); ezekben nincsenek bejegyzések.

1865-ben, Dante születésének hatszázados fordulójára írt pályaköltemények között, magyarul és olasz fordításban; alatta olaszul írt jegyzet sajnálkozik azon, hogy e mű a pályázaton nem vett részt, mert ily klasszikus formában, ily mélyen s ennyi tömörséggel a beküldött művek közül egy sem jellemezte Dantét.[206] Ariostót most olvassa először, erre vallanak a szöveg mellett szótári bejegyzései. Meglepetve bukkan rá a most először olvasott szövegben egy-két helyütt saját régebbi hasonlataira;[207] ez óvatossá teszi; némely sorok mellé ugyan odaírja Virgil, Dante, Zrinyi nevét, de Zrinyi és Tasso párhuzamánál figyelmeztet: „... nem mind kölcsönvétel, a mi annak látszik". — Máskép sem meddő olvasás az övé. Fordítani is kezdi, s a próbát megmutatja Toldy Ferencnek, mikor 57 pünkösdjén Kőrösön jár.[208] Toldy kér is belőle, ‚hivatkozva nagybecsű igéretére, egy darabkát', az *Uj Magyar Múzeumba* (57 aug. 7.), mire a költő azt válaszolja: „Ariostóban mit sem csináltam azóta. A meg-

[206] Rádl Ödön: *Ünnepi beszéd* a nagyszalontai csonkatorony felavatásakor. — Nagyvárad, 1899. — Idézi Kaposi József: *Dante Magyarországon*, 1911, 131. l. — Arany László emlékezett rá, hogy e forduló idején atyja angolra fordította költeményét, de a kézirat nem maradt fenn. *(A Hátrahagyott Versek* előszavában.) A Dante-ünnepről Arany *Koszorúja* emlékezett meg nálunk először; (1865, 14. sz.), s nagy tanulmányt is közölt Pulszky Ágosttól. — *A magyar nemzeti versidomról* szóló értekezésében Arany példaképen lefordított két terzinát *(Inferno,* I. 1—6.), s terzinákban kezdte írni. *A kis pokol* parodisztikus-szatirikus művét.

[207] A XIV. én. 45. vszaka mellé odaírja: *Toldi* I—III. (én. 5. vszak.) — A XXIII. én. 105. str. mellé: Mint a vadnak, mely hálóit... *(Visszatekintés.)* U. o. a 113. vsz.-hoz: Ez is! Mintha szűk edényből... *Toldi est.*

[208] Arany levele Szilágyi Istvánhoz, 57 dec. 3.

levő rész cselekvénye nem elég érdekes arra, hogy közöltessék. Egy gömbölyű epizódot kellene kiválasztanom, de az nehéz, annyira egymásba vannak szőve a cselekvények." (57 aug. 11.) Toldy nem hagyja abba a buzdítást, kérést. „Mélyen hatott reám e kisérlet — írja. — Az, a mi van, előttem nem tartalmilag, hanem formailag igen nagy becsű; s ha szerencsém lehetett volna, vagy lehetne azt adni, megmondanám, miért adom, meg hogy kegyed mit akart vele, mikor, studiumúl, próbálkozott." (57 aug. 12.) Később is eszébe juttatta Ariostót, megküldvén olasz útjáról egy szép kiadását, beleírva: „Arany János tiszt. barátomnak, szíves megemlékezésem jeléül. Genua. jun. 21. 73. TF."

Arany azonban nem folytatta kísérletét. Tasso I. énekéből is csak néhány stanzát fordított le; mindkét töredéket azzal adta ki *Elegyes darabjai* közt: „Tassót és Ariostót nem vala szándékom egészen lefordítani, csak kisérletet tevék, minő hang s forma lenne alkalmas mindenikhez." Már mikor belefogott, írta Tompának: „Methusalemi kort kellene élnem, ha akármelyiket be akarnám végezni" (58 jún. 5.).

Többet s több irányban foglalkozott Tassóval. Ismeretének nyoma van már *Az elveszett alkotmány*-on; *Toldi*-ban Miklós és a cseh viadalában a kegyelem-adás, orv-támadás, a harag gyilkos fellobbanása, ez egymásból sarjadó mozzanatok Tankréd és Argant tusájára emlékeztetnék a minden áron párhuzamot keresőket (XIX. én.), kettejök másik párharcára az ősz Toldié, egy-két árnyalati vonásban, mi a helyzetből fakad s véletlen is lehet.[209] Költői képzeleté-

[209] Argant az egész lovagi sereget kihívja, mint Aranynál az olasz; először Ottó áll ki vele, itt a Gyulafiak, csak az-

nek később is adott anyagot Tasso, hiszen eposza valóságos tárháza a lovag-világ szokásainak, épúgy, mint a regényes eposz rekvizitumának. Innen kerül a *Daliás Idők*-be s *Toldi szerelmé*-be a botos hírnök (VI. 15.), a táltos paripa, a szerelem által lenyűgözött lovag, miben Toldi kalandja Eszterrel Rinálď- és Armidáét követi, a páncélt öltő szűz, mihez a vitéz Guildipp és bősz Klorinda helyett a leányos Arminiát választja Anikónak mintául; Erminia és Klorinda barátsága is hasonló Örzse és Piroskáéhoz. — Szemmel kíséri az eposz szerkezeti elemeit, fejlődését, sűrűn tünnek föl jelei az állandó szólamok és hasonlatok mellett, elkísérve azokat egyrészt eredetök, Homér, Virgil, Lucretius, Horatius és Livius, néha a biblia felé is, másrészt innen további útjokon Dante-, Milton-, főképpen Zrinyihez. E jegyzetekből később egy nagy tanulmány alakul ki.

A olasz epikusok tanulmánya hosszan leköti figyelmét. Esztendőkön keresztül alig ír kisebb verset is, azt is többnyire fölkérésre, alkalomra. Így írja Egressy Sámuel — ‚földesúr e tájon' — kértére, „szövegül az általa componált zenére" két gyönyörű népdalát: Sírva jön a magyar nóta világra, — Elesett a Rigó lovam patkója. „A Vörösmarty érczszobrát kaptam érte ajándékba, mely most egyszerű irószekrényemet diszíti" — írja sógorának. (56 dec. 10. és 57 márc. 12.) „Nagyobb dologba nem merek fogni" — teszi hozzá. Szintén Egressy közbenjártára írja Hollósy Kornélia számára énekszövegül *A bujdosó* dalát, s ez

után a legnagyobb hős. — L. e könyv szerzőjének emlékbeszédét a Kisfaludy-Társaságban Jánosi Gusztáv, Tasso fordítója fölött, *Budapesti Szemle*, 1913.

alkalommal kis versét a művésznő emlékkönyvébe.[209/a] Gróf Ráday színigazgató köszöntő dalt kér tőle Erkel s a Doppler testvérek *Erzsébet* operájába, melyet az uralkodó-pár látogatásakor adnak elő, 57 május 4-én. Ezek mellett csak mindössze egy pár sírverse van s néhány kisebb fordítása. Két bensőbb vers emelkedik ki közülök, a *Balzsamcsepp* és a *Lejtőn*, mindkettő csüggedt hangulatának kifejezése. Az utóbbi azt foglalja versbe, amiről Szásznak írt: „Jó magam a XL-ikbe fordulék át március elején ... Ez pedig már nem az önbizalom kora, kivált ha az ember beteges; úgy vagyok, mint a ki ösmeretlen mély vízbe lábol, minden lépést félve teszek". (56 május 7., kiadatlan.) E vers szélén, mint nagy rajzolók és metszők képei mellett egy-egy vázlat, a kéziraton pár töredék sor van odavetve:

A madár, ha nem dalolhat,
Olyan bús lesz azután!
Felborzasztva minden tollat,
Ül a puszta őszi fán.
A szakadt húr összerándul
És remegve haldokol ...

E sorok a hallgató költő fájdalmát fejezik ki. „Verset nem irtam ősz óta" — mondja Tompának (57 jún. 26.). „A Múzsa elhagyott vagy én hagytam el, nem

209/a Az emlékalbum Sárosy Gyula gondolata volt, a művésznő 30. születése napjára. Számos kiváló ember írt bele emléksorokat: báró Eötvös József, Jósika, Jókai, Gyulai, Lévay, Szász Károly, Tompa, Szigligeti stb. Az album 1927-ben megjelent nyomtatásban: *Hollósy Kornélia emlékalbum.* — Születésének századik évfordulójára kiadja Csanád-Arad-Torontál vármegye közönsége. — Makó, 1927.

tudom, de már régóta nem versificálok". (U. ahhoz, 57 ápr. 19.)

Az irodalmi élet azonban érdekli. 57 márciusában meglátogatja Kemény, egy terv ügyében, hogy az ‚ipar gyanánt űzött szépirodalom ellen' a jobb írók évente zsebkönyvet adjanak ki, az *Auróra* mintájára. Arany mindjárt felszólítja Tompát, pártolására (57 ápr. 19.). De aztán hamar elcsügged, nem bízik a tervben; „nem bízom pedig — részemről: mert nekem új évre alig lesz *nagyobb* elbeszélő költeményem" (Tompához, 57 jún. 26.).

57-ben a szünidőt családostúl Szalontán tölti. Most ugyan nem nagyon vágyott haza. Attól félt: „Ott most nagy komédiát tennének velem, hadd felejtsék egy kissé az arcképet. Furcsa az, hogy az ember ily borús kedélylyel oda menjen, hol minden szavát úgy fognák lesni, mint oraculumot. Én nem vagyok már a lakomák, toastok és vivátok embere." (Tompának, 57 jún. 26.) Ennek elejét is vette. „Megmondtam, ne komédiázzanak, mert azonnal megszököm." (U. a., okt. 4.) Toldy Ferenc ‚üdvös gondolatnak' tartja, hogy hazamegy. „Költői fejlődése fészkében, sőt azon helyen, hol *Toldi* szülemlett meg, nem lehet, hogy lelke ismét költőileg ne hanguljon." Ő pünkösdkor Csengeryvel, s a két Hunfalvyval Kőrösön volt,[210] s ‚nem nyugodott', míg Arany ‚holmi eposz-töredéket nem olvasott neki, s a *Toldi* közepével (azaz a mi kész belőle) nagyon meg volt elégedve'. (Tompához, 57 jún. 26.) „Bár kegyed elvitte volna magával úgy nevezett *töredékeit,* ott egy is, más is kinőtte volna magát a

[210] Husvétkor Salamon és Gyulai voltak lent. Arany Tompának, 57 ápr. 19.

torso-ságból, kivált a *Daliás idők*." (Aranyhoz, 57 aug. 12.)

Szalontát Arany ‚nagyon megváltozottnak találta'. (Tompának, 57 okt. 4.) „Alig ismertem a pátriára, annyit épült és szépült — írja Szilágyi Istvánnak. — Nagyon jól fogadtak, mégis oly furcsán éreztem magamat. Oly idegen voltam. Furcsa, furcsa az az elszakadás megszokott körből. Némelyikkel nem volt annyi lelkem, hogy a régi meghitt lábra állítsam magamat: erőnek erejével respectálni akartak". (57 dec. 3., kiadatlan részlet.) Évek multán is írja sógorának: hogy ők Szalontáról azt hiszik, hazamennek, aztán „annyi új tárgy, annyi ismeretlen arc, annyi változás, hogy minden percben éreznünk kell: e város nem hazánk többé, idegen látogatók vagyunk benne" (59 aug. 5.).

Toldy Ferenc reménye sem teljesült. „Egy betűt sem dolgoztam, még csak nem is olvastam — írja Arany a nyár végén Tompának (okt. 4.). — Közelebbi s távolabbi kirándulások... tették változatossá az ott mulatást. Többek közt a híres Körösvölgyet is láttam száz meg száz bizarr alakú szikláival, s mondhatom, szebb ám, legalább vadregényesb, mint a szép Diósgyőr". Lehet, hogy e látvány belejátszott *Édua* költői beszélyének tájleírásába, talán tervébe is.[211] E beszély mindenesetre fejlődést mutat a hasonló régebbiekhez mérten: a romantikus képzelődés helyébe történeti tárgy lép (Thuróczi nyomán), fejlése drámaibb, képei kifejezőbbek; Árboc palotája Atilláénak mintájára épül; ezek szerint e korra lehetne tenni e művet. A költő elégült volt vele, utolsó éveiben újra elővette,

[211] E képekre ösmerhetni *Az utolsó magyar* tájrajzában szintén.

akkor írta hozzá a VI. szakot.[212] Fájdalom, nem csupán e munka maradt töredékben, hanem valamennyi terv, ez évtized végéig.

Még egy nagy munkába fogott ez időben, s pedig egész gyönyörűséggel, mintha a sok töredék után ezen akarná megmutatni erejét magának. Munkával próbál kiemelkedni a tespedésből. Ezt tanácsolja Tompának, midőn kis fia halálán szinte kétségbeesett, s példával akar előljárni: „... csinálj commotiót, lelki mozgást magadnak." Magára hivatkozik, hogy lassanként ‚megszokta a bajt'; „aztán kerestem, miben találnék még *érdeket* a világon. — Egy nagy súly nehezült még lelkemen, azon meggyőződés, hogy én többé nem vagyok képes költői művet alkotni. Próbáljuk meg. Kezdtem valamit, s folytatom még ma is, naponkint — nulla dies sine linea — egy-két sort írva, de jót, vagy legalább olyat, mi teljesen kielégít. Bevégzem-e? azt nem tudom, de hogy e folytonos foglalkozás a lelket enyhíti, azt tapasztalásból mondhatom. Irok nem taps, nem jutalom végett: írok lelki nyugalmamért" (58 febr. 9.). E mű *Az utolsó magyar*, három énekre tervezve, Byron modorában, mégis önállóbban az eddigieknél: kevesebb a kép, a részlet, nagyobb a méret, a háttér. „Az Ázsiában apáinktól elvált s ott elpusztult magyarság halálát akartam megénekelni, szóval olyan: „utolsó magyar"-félét componálni" (58 jún. 5.). Eszméje alkalmasint a Julián barát útjáról a pápának küldött jelentésből sarjadt, melyet tanártársa, Szabó Károly lefordított. A költői beszélyben egy másik barát érkezik az őshazába, s az ottmaradtakat a Duna-

[212] Arany László szerint a *Hátrahagyott Versek* bevezetésében, XXII. l.

Tisza melléki országba hívja. Egy rab királyfi váltságául nyerhetnének átmenetelt a szomszéd földön, de a magyar fejedelem leánya szerelemből megszökteti a foglyot; az haddal jő ellenök, a lányt követeli, kit az ország törvénye tettéért halálra ítélt, és hogy ismerjék el Timur Lenk felsőségét. Mindenütt nagy szenvedélyek ütköznek össze. A magyarság a ‚nagyszerű halálra' szánja el magát, melyben, utolsónak, a vezér is elesik. Kéky Lajos jeles tanulmányban mutatott rá, hogy e korban Samyl hősi küzdelmei keletre fordították a figyelmet; Arany is Mirza Schaffyból fordít, aki Jolowitz *Polyglotte*-jába igazi perzsa költőnek van fölvéve; Frankl *Utolsó főpap*-jának fordításában pedig egy nagy nemzeti katasztrófa képe tárul föl, Jeruzsálem pusztulásában. Hathattak reá Vörösmarty bús eposzai, *Magyarvár* s a *Rom;* Jókai keleti történetei, a *Másik haza, A varchoniták;* abban Nagy-Magyarország van festve, egy fejedelem, kinek csak lánygyermeke van; a másikban egy leány, ki nem bírja szerelmét feláldozni a nemzet javáért; e motívumokhoz hasonlókat találni *Az utolsó magyar*-ban.[213]

Levele szerint a költő szándéka: „A multban tükrözni a jövőt"; talán aggodalmát az elnyomatás alatt kifejlett türelmetlenség, az emigránsok mozgolódása, a krími háborúhoz fűzött remények hívó szaván? (Kéky); félelmét az ellenségektől körülvett, maroknyi nemzetért, melynek megmozdulása halált jelentene? „Közös *vigasztalásunkra*" — mondja Tompának; e szavait — ami nála példátlan, — nehéz megérteni, hacsak nem a munkában való vigasztalódásra gondol. Ha

[213] Kéky Lajos: *Tanulmányok Arany János epikájáról. — Az utolsó magyar. — Olcsó könyvtár.*

műve elkészül, bizton többet vehetni ki belőle erre nézve; de töredék maradt; „nem bírom, belefáradtam" — írja Tompának (jún. 5.). Rezignáltan ismétli a régi panaszt: „... *néző* szerepre vagyok kárhoztatva az irodalomban".[214]

A nyár otthonn, ‚posványszerű egyhangú tespedésben' telt, mint sógorának írja. (58 okt. 29.) Csak Szentkirályi Mórt látogatja meg két napra, s Nyáry Pálhoz készül, de arra már nem kerül sor (u. o.). Tompáékat várja, de hiába. (Tompának, 58 aug. 25.)[215]

Ekkor írja: „Aztán az olaszokból kisérlettem meg egyes strophákat — Ariostóból, Tassóból, — de nem megy". (U. a. jún. 5.)

Félreteszi költői tollát. „... majd ezentúl prózát írok — írta Tompának már egy évvel ezelőtt. — Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat morzsolgatok. — Kinek *lova* nincs, járjon *gyalog*." (57 jún. 26.)

Már el is indult a föltett úton. 54-ben újra és egészen kiadja értekezését az asszonáncról, melynek közlése a *Röpívek* megszüntével félbeszakadt volt; Toldy adja ki az *Uj Magyar Múzeum*-ban.

56-ban nagy tanulmányt közöl a gimnázium *Értesítő*-jében. Tavasszal ír erről Tompának: „Virágvasárnap óta szünidőnk van, melyet én gyönyörű munkával töltök: egy értekezést írok a jövő iskolai programmba, ... melynek készitését az idén nyakamba csapták. — A magyar versidomról próbálok valamit. Azaz nem az alcaicusról és sapphicusról, hanem eredeti

[214] Tompának, 58 júl 3. Közölve a *Budapesti Szemlé*-ben 1892 júl.

[215] Ez év nyarán fordult meg Nagykőrösön Albrecht főherceg. A tanári karnak tisztelkedni kellett előtte; nehány szót váltott a költővel; pontosan leírja Tompának (szept. 22.).

népies formáinkról. Erről már írtak mások is, de sem elég jól, sem elég teljesen. Meg akarom mutatni, hogy nem csupán az a *forma* létezik, a mi után T(oldy) úr sohajtoz, s nem mind formátlan az, a mit ő annak tart." (56 márc. 20., kiadatlan.) Így keletkezett alapvető értekezése *A magyar nemzeti vers-idomról.* Már az asszonáncról írva, kifakadt, hogy ‚mily kevés gondot fordítanak nálunk a külalakra', hogy ‚pongyolaságban alább már nem sülyedhetünk'; okul arra is vet: „nem lévén semmi vezérkönyv, mely a verscsinálásnak — legalább a külsőre vonatkozó — mesterségét tanítaná". E hiányt akarja pótolni.

Régtől fogva vizsgálgatta a magyar verselés természetét. Már pályája elején olvasta az erről szóló fejtegetéseket, gyüjtött is népdal-sémákat, magának példatárul.[216] Vers-technikai fejlődése jórészt ily megfigyelések eredménye; kisebb költeményeinek új kiadása idején első verseit is szabadabban tagolja; éppen azok rendezése idején foglalkozik versidomunk sajátosságainak rendszerbe foglalásával.

A magyar ritmus természetét nem régóta, nem is sok szerencsével puhatolták költők és nyelvészek. A verstől már Földi János megkívánta az énekelhetőséget, de jambus és trochaeus mértékre szedéssel gondolta elérni; Verseghy e mellett a rímet fölöslegesnek tartja. Akik magyaros verseket írtak, inkább csak érezni tudták ritmusát. Csokonai a ‚cadentiás' versekben ‚sok olyat érzett, a mi jól esik'. Horváth Ádám a sor szótagszámán belül észrevette a szabályos nyugpontokat, ‚középmegszakításokat'; Berzsenyi világosan látja a

[216] L. I. köt. 163. l. L. e tárgyról részletesen Négyesy László kitűnő értekezését: *A magyar verselmélet kritikai története.* — *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, XXI. köt.*

magyar vers rokonságát az énekkel. A költőket többnyire ízlésük vezette és gyakorlatuk. Fogarasival kezdődik az elvont vers-elmélet. *Művelt magyar nyelvtan*-ában (1843) egy egész fejezet: „Kisérlet a magyar népdalok és zenékben uralkodó versmérték kifürkészésére." E cím mutatja útját. Népdalaink mértékét a *magyar* énekben és zenében keresi; szemében jellemző versmértékük a lengedező és toborzéki; a kipuhatolt mértékeket azonban, csak hogy elfogadhatókká tegye, erővel hasonlatosaknak állítja a görög sémákkal, melyekre nyelvünk rátermett; egész nyelvünket időméretesnek veszi, ‚mennyiségi'-nek. Erdélyi János magáévá teszi Fogarasi fő elveit a *Népdalok és mondák* gyüjteményében közölt tanulmányban; Arany itt aláhúzza e mondatot: „Ha népdalainkon végig nézünk, alig fogunk állandó tiszta mértékezést találni magában a dalnak nyelvi részében, hanem a zenét kell fölhívni segítségül" (496. l.). Ez egészen Fogarasi tanítása, melyet Arany is elfogad vizsgálódásainak alapjául.

Fogarasi elméletének hiánya, hogy nem vet ügyet a hangsúlyra. Ezt Toldy Ferenc pótolta, *Eszmék a magyar verstan átalakításához* című értekezésében (Kisfaludy-Évlapok, 1846). Szerinte a görög és német verselés ellenkezik nyelvünk természetével, melyet a beszéd hangsúlya tagol természetesen. Prozodiánkat mégis német mintára vonná; a gyökér-szótag volna hangsúlyos és hosszú. Ez, mint Négyesy rámutatott, rövid szótagon kezdődő szavainkat, majd fele szókincsünket, kirekesztené a költői nyelvből.

Nem egy helyes elv fölmerült tehát, de túlságba vive, vagy elferdítve. Arany mindezen kérdéseken gondolkozott. Erdélyi bírálatára tett megjegyzései

közt a magyar hangsúly természetét fejtegeti; kifogásolja Szénffy vers-elméletét,[217] mert verslábai nem egyeznek a magyar zene taktusaival; csak annyit fogad el belőle, hogy „a szótagok száma fölött bizonyos idők uralkodnak."[218] Tompának is magyarázza, hogy a széltében hirdetett grammatikai hangsúly, mely minden szónak első tagját nyomná meg, „nem létezik", hanem igenis van logikai hangsúly, mely rendesen a szó első tagjára esik, de nincs egyetlen szótag, mely néha hangsúly nélkül is ne mondatnék a beszédben." (56, a szünnapok elsőjén.)

E megfigyeléseinek szerepök van vers-elméletében. Egészen új úton indul; mint Négyesy mondja, ‚lehatol a vers gyökeréig', hol még se mérték, se rím nincs, de már van ritmus, mely megváltoztatja a közönséges szórendet, elhagyatja a névelőket, tömör, szabályos tagokra osztja a gondolatot; ez lényege a kötött beszédnek, ez van meg az ősrégi héber költészet gondolat-ritmusában; hasonló eszme- és érzéshullámzásra találni a mi régi és népi költészetünkben is. A gondolat-ritmus és vers-ritmus egybekapcsolása egyrészt ugyan némi zavart okoz, de másrészt nagy érdem, hogy a ritmus lüktetését alapjában egynek veszi a közbeszéden is érezhető tagoltsággal, mely a mondatot ízekre, ütemekre osztja, az értelem szerint összetartozó szavakat egy nyomatékos, hangsúlyos szótag körül csoportosítja, mi kiváltképen kicsiszolódott alakú közmondásainkban szembetűnő; az északi költészetben

---

[217] *Greguss Ágost Magyar verstana zenészeti szempontból.* Azt hirdette: a magyarban positio következtében nincs hosszú szótag, csak ha magánhangzója hosszú. *Magyar Sajtó*, 1855, 34., 37., 39., 41. sz.

[218] Erdélyihez írt levelében.

kiemeli ezt a betűrím is, mely közmondásainkban szintén gyakori. Gondolatnak, szóknak ily *góc* köré illeszkedése minden nyelvű költészettel közös, de egyikre sem annyira jellemző, mint a magyar versre. A magyar vers-sor ily 2, 3, 4 tagú ütemekből van egyberakva, meghatározott szótagszámmal. Az ütemnek a hangsúlyos versben nincs olyan megkövült mértéke, mint a sapphói vagy alcaiosi sorban, — ily feszes megkötés egyhangú lenne, a magyar ritmusnak pedig jelleme a változatosság, — de van az ütemben bizonyos mérték, van zenei értéke, mely egybevág a magyar zenével; ezt a költő már *Vojtina levelé*-ben hangoztatta.[219] Az ütem értékét mindenütt kiteszi kottában. Négyesy megfigyelése szerint a költő maga a többtagú ütemeket legalább fele részben rövid, a kevés tagúakat hosszú tagokból alkotja.[220] Az egyberakás módjára példákat hoz fel az összes lehető verssorokra. Négyesy szerint mintegy 34 típust mutat be. Jó hasznát veszi zenei hallása- és jártasságának, hogy Kisújszálláson megismerte a hangjegyeket s próbálgatta a zongorát; gitáron is játszik; gyüjteményében le tudja kottázni a népdalokat, sőt maga is tesz dalokat zenére. Értekezése kiterjed a rímre és strófaszerkezetre is. Először vannak itt helyes és teljes rendszerbe foglalva nemzeti versidomunk sajátságai, egész elmélete; először kimutatva, hogy abban csak-

[219] Szénffy a verstan megvitatására összejövetelre hívta az írókat, de sem Arany, sem Tompa nem mentek el. „Van már magyar rhythmus, vannak népdal-schémák; az ember maga kifütyüli, hova kell hosszú, hova rövid szótag; s hajt rá csak egy is a cseperedő nemzedék közül?“ — írja Arany Tompának, 58 aug. 25.

[220] *Magyar verstan*, 104. l. és idézések értekezése, 336. l

nem époly szabályszerűség van, akár a klasszikai verselésben. „Csak úgy érthető meg ez az újítás, hogy Aranytól jött; máskép az előzmények után nem tudnók ez óriási ugrást érteni“ — úgymond Négyesy. Alapvető fejtegetés ez, melyhez önálló új próbálkozások után mindig vissza kell térni. „Akik olvasták, azok fejében egész új fogalmat alkotott a magyar versről — mondja Riedl; — ez azon kis forradalmak egyike volt, melyek ellen Bach huszárainak sem volt kifogásuk.“[221] Jelentőségét rögtön észrevették. Mindszenti Gedeon a lapokban olvas a kőrösi gimnázium *Értesítő*-jének tanulmányáról, rögtön kér egy példányt Aranytól, mert Szemere Pállal és Tárkányival olvasni szeretnék. (Kiadatl.) Tompa is kérte.[222] Toldy Ferenc sietett újra lenyomatni az *Új magyar Múzeumban*, mert első helyén „az óhajtott hatást azon mértékben, melyben a munka megérdemelné, nem teheti meg.“ (Levele aug. 8.) Szász Károly az értekezés végén új eposzi versalakul ajánlott, *Mátyás diadal-ünnepé*-ből közölt strófában kezdi írni *Álmos* c. regényes hőskölteményét.[223] 1872-ben Meltzl Hugó, mint a heidelbergi egyetem hallgatója, elragadtatással írja, hogy e fejtegetés a német prozódiára

[221] *A. J. prózai dolgozatairól* szóló ismertetésében, *Budapesti Szemle*, 1880. XXI 210. l. A tanulmányok kötetben megjelenésekor Heinrich Gusztáv is írt rólok ismertetést a *Fővárosi Lapok*-ban, 1879, 80—81. sz. Arany e tanulmányait s a későbbieket — bírálataival együtt — alapos értekezésben fejtegette Szinnyei Ferenc: *Arany tudományos munkássága*. — *Budapesti Szemle*, 1910, 143. kötet.

[222] 56 aug. 12. — Arany László jegyzete a költőnek 56, ‚a szűnnapok elsőjén' kelt levele mellett.

[223] Levele K-Vásárhelyről, 56 szept. 6., kiadatlan. A mű 1868-ban Nádasdy-jutalmat nyert, 70-ben jelent meg.

is igen tanulságos; tanára, Bartsch, fel is szólította lefordítására.

Egyetlen rés van e fejtegetésben: a gondolatritmus és versritmus összekapcsolása némi homályt okoz s hiányt éreztet. Már Hunfalvy Pál érintette, hogy Arany kiindulása szerint a vers gondolatidom, nem hangidom. Lehet költészet gondolat-ritmus nélkül is, mint a görög; verstani jelentősége különben is csekély, hiszen csupán három formája van. Négyesy költőhöz méltónak találja azt a felfogást, mintha „a gondolatok izgatott mozgása tenné külsőleg is ritmikussá a beszédet"; érdemül tudja be, hogy Arany a belső ritmus összefüggését a külsővel felismerte, de ritmus van a nyelvben is; e hangritmus fogalmát Arany nem tisztázta, pedig senki sem tudná hozzá foghatón kifejteni.

Négyesy másik megjegyzése, hogy a költő „a versidomot nem konstruálja egységes központ szerint", „egyik forrás a gondolat, ebből foly a benső ritmus, a mondatrészek csoportosítása", — a másik pedig a zene, melyből az egyes ütemek prozódiai mértékét vonja el; a kettő közt „nem létesít szoros kapcsolatot." (337. l.) Egészben véve elismeri, hogy a költő „a magyar versnek olyan eredeti conceptióját adta, minő sehol egy nemzetnél sem szolgál a verstan alapgondolatául s mely egy önálló rithmikai álláspont becsével bír e tudomány újabb fejlődése mellett is, és adta akkor, a mikor a tudományos rithmika külföldön is csak kezdődött."

Arany értekezésének mintegy függelékeül a hangsúly és ritmus természetének vizsgálatát folytatta Arany László, sajnos, töredékben maradt dolgozattal, mely azonban így is nagyon becses; de csak

Horváth János méltatta s használta föl érdeme szerint.[224]

Arany a verstan minden körére kiterjeszti vizsgálódásait. A sort az asszonancról szóló fejtegetése nyitja meg. Nagy szükség volt itt a fölvilágosításra és újításra. Népdalgyüjteményéhez csatolt értekezésében Erdélyi János is elösmerte, hogy „rím dolgában nyelvünk szegénynek mondható, s ha szigorúan felvesszük, a képzők és ragoknak ugyanazonsága miatt legtöbbnyire csak *azonos* rímeink vannak;“ hivatkozik a népköltészetre, mely „ha rímet nem kap, azzá fogad affélét, s megelégszik hangrímmel (assonanz) is.“ (II. 474.). Az ily rag-rímeket teszi gúny tárgyává Arany Vojtina leveleiben, s kárhoztatja értekezésében. Itt is a népköltészet példája van előtte, mely kerüli a rag-rímeket s inkább beéri asszonánccal. Csakhogy határt von. „Ne feledjük, úgymond, hogy a művelt író, azt, a mit a néptől szabálytalan, hibáktól természetesen nem ment alakban vesz át, szabályozni, tisztogatni köteles.“ Az asszonáncnak két fő törvényét vonja el: hogy a hangzók ugyanazok legyenek, a mássalhangzók pedig rokonok. Tíz árnyalatot is elősorol, de a fő szabályok ezek. Így sem állítja a rím helyébe, csak pótlásul, s mint Erdélyinek írja és versei mutatják, e ‚szabadságot . . . mind összébb szorítja'. (56, szept. 4.) Heinrich Gusztáv szerint e pontos rendszerezésben van valami, ami a matematikai bizonyítás biztonságára emlékeztet.

Fenmaradt egy értekezésének vázlata *A rímezett*

[224] *Hangsúly és rhythmus.* (1898.) *Arany László összes művei.* II. kötet. — Horváth János: *Magyar ritmus, jövevény vers-idom.* — Az *Olcsó Könyvtár*-ban.

vers-alakokról, egy négyrét levél két oldalán.[225] A vázlat főképen példák fölsorolásából áll, kétszótagú lábakon kezdve héttagú sorokig, tisztán és különböző vegyületben. A rövid bevezetés szerint idegen a *láb*, amely egyetlen taktusra lejt; a sor, melyre magyar dallamot szerezni nem lehetne; a vers-szak, melyben ölelkező vagy kereszt-rím van, „mert az illyeneket dallamaink természete nem tűri." Kívánná, hogy népi formáink a magasabb költészetben is meghonosuljanak, „mert csak akkor lesz költészetünk igazán nemzeti."

Ennyire egy vezér-eszme körül forognak elméleti vizsgálódásai. Minde fejtegetés kiegészíti vers-elméletét. A versidom elméletével kapcsolatos az a tanulmány is, melynek címe *A magyar népdal az irodalomban*.[226] Mint a bevezetésből kitetszik, székfoglalónak szánta a Kisfaludy-Társaságba. A népi költés, a nemzeti versformák behatolását kívánja rajzolni az irott költészetbe; gazdag példatárát adja régi költészetünkből a népdalok sor-képleteinek, mintha a dolgozat első vázlata volna a versidom teljes rendszerének. Itt azonban a történeti fejlődés a vezérfonal, s a népköltés hatásának nem csupán alaki, hanem szellemi oldalát is tekinti. Meg akarja magyarázni a népiesség fogalmát, mely körül annyi vita zajlott, mely sem az írók, sem a közönség előtt nincs tisztában; hol úgy veszik a népies költeményt, mint a nép számára írottat, hol meg mintha a művelt osztállyal akarná megismertetni a

[225] Kiadva Benkó könyvének bírálatánál az *Irodalomtörténeti közlemények*-ben, 1898. évf. A közlő szerint a töredék legkésőbb 1855—56-ból való. — Erre vall az *illy*-féle helyesírás is.

[226] Egy jegyzetben a költő maga is összekapcsolja a naiv eposzról szóló fejtegetésével.

népet; továbbá fel akarja tüntetni a népies elemek terjedését külső és belső forma dolgában. A népies nyelvben és formában nyilvánul. Amadéig csak a versalak zendül át — öntudatlanul, nyelv és ritmikai kénytelenségből a dalköltők verseibe; belső alak dolgában lassan fejlődik az érzék; a költők előbb leereszkednek a népdalhoz, mások fel akarják emelni, — míg végre a költő ‚az igazi népdalok hasonlatára akar népdalt szerezni'. E részben Petőfi is „legjobb dalaiban csak eléré, nem múlja felül magát a népet."

A tanulmányból kevés van kidolgozva, nagyobb részének csupán vázlata maradt följegyezve. Pedig a költő a népiesség jövőjét is vizsgálta volna az irodalom különböző ágaiban; a líra terén a dal bírja fölvenni; az epikában a ballada, románc, legenda, tündérmese, ‚az epopoeia ma már nem'. A drámában csak a Betlehem-játékot ismeri igazán népiesnek. „Népszínmű nem az, aminek mondatik. Óhajtandóbb, hogy nemzeti darabok legyenek; abban a nép is, saját jellemében tüntetve föl." A táncból, énekből összetákolt, parasztoperetté korcsosult, gatyás, bokorugró-szoknyás játék méltán van így elítélve.

A népiesség mérlegét Arany ebben állítja föl: „Öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyoldalú idealismusból kivett. A költészet ezentúl nem lehet elválva a nemzetiségtől. De óhajtandó, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon illő határai közt. Ne akarjon minden költő népies lenni."

Íme Arany gondolatai a népiességről az irodalomban, vázlatosan, mégis gazdagabb és többoldalú tartalommal a hosszú vitáknál, saját elveit igazolva, egyszersmind a népiesség hatását költészetünk eddigi fejlődésében s megjelölve útját a jövőben is.

Ehhez kapcsolódik egy másik értekezése *Naiv eposzunk*-ról, mely a népies költészet maradványait keresi. Ezt is, mint több nagy tanulmányát, némileg külső alkalom iratja vele. 57-ben indította meg újra Csengery a Szalay László által még 1840-ben alapított *Budapesti Szemlé*-t. Nagyon számított Arany közreműködésére. Le is küldte neki a Királyudvaron (Königinhof) talált régi epikai és lírai cseh költeményeket. E gót betűs pergamentekre 1817-ben akadt rá Kraludvorszk városában a prágai múzeum könyvtárnoka egy templom padlásán, Ziska idejéből való nyilak közt; némely részük széthasítva nyilak szárnyául szolgált. Dobrowszky szerint a pergamentek az ezerkétszázas évek végéről valók, de a följegyzett énekek régebbiek is lehetnek. 1829-ben adattak ki Prágában; Toldy Ferenc azon évben látta az eredeti hártyákat, írt is a könyvről.[227] 1856-ban Riedl Szende, akkor prágai tanár, kiadta magyar fordításban;[228] ezt a füzetet küldte le Csengery Aranynak. A költőt érdekelték e régiségek. „Erőteljes néppoésis maradványai a messze hajdanból" — írja Tompának (57, ápr. 19.) — Csak nekünk nincs semmink!!" Kezdett is róluk írni valamit — tudósítja Gyulai Pált. — „Azaz, hogy erről még semmit sem írtam, de egy nagy előbeszédet kerítettem ‚a magyar naiv eposzról.' Láttam aztán, hogy az ajtó nagyobb, mint a ház, abbahagytam" (57 dec. 1.). Csengery sürgeti az értekezést (58 ápr. 19.); Arany ‚vers-

[227] *Ó-cseh literatúra.* — *Toldy F. Kritikai berke*, I. 274—283. l.

[228] *A királyudvari kézirat, költemények a csehek őskorából.* Magyarította Riedl Szende. Kiadja Hanka Venczel, 1856. Megvan Arany könyvei közt, beleírva: „Arany Jánosnak Csengery Antal, április. 16-án, 1857."

sel inkább ki merne rukkolni' (Gyulainak, 57 dec. 1.). Elégedetlen prózai stilusával, ‚fahangúnak' érzi.[229] „Képtelen az, mily rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt." (Tompának, 57 jún. 26.) Ezt csak úgy érthetni, hogy komoly meggyőzésre törekedve, elvet minden hatáskereső cifraságot, csak tárgya és eszméi világos feltüntetésével kíván érdeket gerjeszteni. Végre is verset küld, Goethe *Balladá*-jának fordítását, az elüzött és visszatért grófról. (Csengerynek, 58 ápr. 6.) *Naiv eposzunk*-ról írt fejtegetése egyelőre kiadatlan marad. Pedig sok új van felfogásában. Régi költészetünk nyomait böngészgeti a krónikákban, hol azokat a hún eposz kedvéért is kereste. A költő és a kritikus szeme együtt vizsgálja az avart, hol lehetne közte egy kihalt csonk nyomára akadni. Régi századaink népi költészetét gazdagabbnak sejti, mint addig akárki. Galeottiból olvassa ki, hogy Mátyás asztalánál népi énekek zenghettek; épen népi voltuknál fogva épebb költői alakot tesz föl bennök a latin krónikák alapján írt mű-eposzoknál. Más nemzeteknél költői maradványok pótolják legrégibb történetöket, nálunk temetői azoknak a józan krónikák, csak a költő érzéke képes észrevenni bennök egyes vonásokat, a száraz szövegben némi átszivárgást, némi üdébb nyomot, ahol valaha a monda tündére járt. A részletesség, mellyel Béla király névtelen jegyzője a honfoglalás személyeit és eseményeit ösmeri, az eposz részletessége szerinte; Árpád és Zsolt kora adott legtöbb anyagot az énekszerzőknek, e korszakot ismeri legjobban Anonymus is. Ez új és erős bizonyság. Az országnak jelképek útján való birtokba vétele tisztán epikai. Lehel

[229] Salamonhoz, 57 nov. 20.

és Botond mondája kerek egész; Botondét épen azért mellőzi a Névtelen, mert könyvben nem olvasta, csak népi énekből hallotta; Lehelét Kézai azért, mert naiv józansága nem tudja föltenni, hogy rabot megkötözetlen kézzel vinnének a császár elébe. Béla párviadalán, a korona és kard választásán, Salamon viszontagságain, László cserhalmi harcán az eposz lehellete érzik. Arany több mondai nyomot lát krónikáinkban, mint amennyit Toldy kiolvasott, mert nem csupán a tárgy, hanem egy-egy leírás, egyetlen mozzanat, egy árva kifejezés is elárulja magát előtte, így Álmos leírása, Nándor ostromának egy iliasi jelenete. Némely helyütt a rímeket is kiérzi, mintha a krónikás népi éneket fordítana.[230] — Hogy az írott költészet ekkép megtagadta a népi hagyományt, oly veszteségnek érzi, mely az utódok munkáját a legbiztosabb alaptól fosztja meg. Ebben ősi eposzunk újjáalkotójának panasza szólal meg. Heinrich úgy értette Arany fejtegetéseit, mintha *egy* nagy eposz körvonalait keresné a krónikákban; Szinnyei Ferenc joggal igazította helyre, hogy a költő nem egy nagy epopoeiáról álmodott, hanem csak különböző tárgykörbe illő mondai vonásokat vett észre.

Mindezen értekezései kiegészítik egymást. Egyik nemzeti versidomunk titkát fejti meg, másik az asszonánc természetét; alapvető munkái ezek a magyar vers-elméletnek, nyelvünk természetéből s a nép-költészetből vonva el; a másik kettő történeti úton vizsgálja egyrészt a népdalokat, amint lassanként áthatják írott költészetünket, másrészt elkallódott nemzeti történeti énekeink nyomait, melyeket ‚pusztáink rövid

[230] *A magyar nemzeti versidomról*, I. fejezetében.

emlékezetű Kalliopéja' feledésbe hagyott merülni. Az előbbeniekben a nemzeti népies költészet elmélete rejlik, a más kettő mintegy történetét mutatja föl.

Sajnos, értekezései nincsenek mind végig kidolgozva.

Tompa verseiről is készült bírálatot írni, nézegeti újabb javításait, jegyezget, — aztán felhagy ezzel is. (58 aug. 25.)

Negyvenkét éves, „ily kor még nem a ‚decrepita aetas', — mondja — de már is annyi erőtlenség környékez, hogy szinte félek tovább élni." (Tompához, 58 nov. 28.) „Minden évszak közelebb visz a hanyatláshoz. Semmi! hadd járjon le minél előbb." (U. a. 58 febr. 9., kiadatlan részlet.)

Az iskolát egyre súlyosabb tehernek érzi „... felállni és beszélni órákat naponkint nyilvánosan, féken tartani az éretlen pajzánságot, ügyelni szavamra, mozdulatomra stb. a legapróbb részletekig, nehogy egy vagy más dolog nevetségesnek tünjék fel olyan hallgatóság előtt, melynek mindegy, akár Caesar, akár Tóth Pál a professor, de ha szerit tehetné, hogy kikaphasson, hát kikapna rajta." (Tompának, 58, febr. 19.) A dolgozatok javítása minden idejét elrabolja. „Valami 120—140 darab ficzamodott észjárású dolgozatot minden két hétben az utolsó betűig átnézni, az utolsó accentusig kijavítni nem is oly mulatságos dolog, — s ha egyre-másra ¼ órát számítok is darabjára (a mi bőven felmegy), mégis 25—30 órámat vesz igénybe, mihez a leczke-órákat hozzáadva, a mi magamnak marad, bizony pihenésre is elkél". (Tompának, 58 febr. 28.)

Lassanként szinte magára marad, régi tanártársai sorra elhagyogatják Kőröst. Jánosi már 53-ban el-

ment Kőrösről;[231] Szász után a nagyműveltségű Ács Zsigmond,[232] azután Mentovich, akit igen sajnál;[233] „Csak én veszek itt Nagy-Körösön — örökösön!“ tréfálkozik Tompának (56 jún. 25.). A Szász helyére jött Tomori hamarosan leszáll a tanszékről; utóda Salamon Ferenc, egy év mulva ő is Pestre megy ujságírónak; csak Szabó Károly a hozzávaló barát. „A régi cimboraság nincs — írja sógorának. — Uj, ifjú emberek jőnek, kik közt az ember kénytelen érezni, hogy már vén. Három vagy négy van, kikkel gyakrabban összejövök, a többit úgyszólván csak az iskolában látom“ (57 márc. 12.). „Ide s tova én leszek itt az utolsó mohikán.[234]

Őt is hívják, több helyre is. Legelőször — már 54-ben — Szalonta. Hazamehetne, jobb fizetésre; sokáig tusakodik magában, de egymagának kellene tanítani az egész algimnáziumot, heti 96 órán, s így „lehetetlenség a fiukat lelkiismeretesen elkészíteni“, „charlatankodnom kellene“ — magyarázza sógorának (ápr. 25); papi funkciók végzése nézne rá mellesleg; főkép az esik latba, hogy ‚Laczi minden esetre jobban tanul Kőrösön‘, s az amolyan zug-iskolákat a kormány talán meg sem tűri sokáig.[235] — Így hát erről letesz, ámbár feleségét ‚alig tudja capacitálni.[236] — 56-ban Kecskemétre hívják, „még pedig directornak egyenesen;“ csakhogy az ottani iskola sorsa még bizonytalan; „aztán meg a mostani viszonyok közt inkább

231 Tompának, 54 jún. 23.

232 55 júl 1. Szásznak.

233 Tompának, 56, a szünnapok elsőjén és 56 aug. 30.

234 Tompának, 59, virágvasárnap.

235 Tompának, 54 szept. 27.

236 Erdeynek, ápr. 25.

szeretek közlegény lenni, mint — káplár." „Ha már e kenyeret kell ennem: Kőrösön ép oly jó, ha nem jobb, mint akárhol."[237] Közben Pompéry János azt tudakozza: nem menne-e Pestre egy újon állítandó kereskedelmi iskolába, magyar nyelvet és irodalmat tanítani, 1400 frt fizetéssel. „Ha néhány év előtt nyilt volna ez alkalom Pestre telepedni, több kedvem lett volna ahoz: de most... mit csináljak én már Pesten?" — így felel a kérdésre.[238] „Jobb nem lesz, mint itt — s új viszonyok, új emberek közé szokni! Irtódzom." — írja Tompának (57 dec. 29.). — Máskor Kovács János ajánlkozik kieszközleni, hogy meghívják Debrecenbe;[239] ostromolja levélben Oláh Károly is, kivel régen *Bolond Istók* és a *Csokonai Lapok* idejében ismerkedett meg.[240] Szász is hallott e felől Tisza Kálmántól, biztatja is egy szóval,[241] de Arany elhárítja.[242] Marad minden a régiben. „Életem folyása oly egyhangú, mint már régóta. Járom (mily szójáték van e szóban!) leckéimet." (Tompának, 58 május 11.)

Az ország első költője egy vidéki városban gimnáziumi tanórákon vesztegeti idejét; syntaxista diákok házi dolgozatait javítgatja íróasztalán, melyben költői remekművek torsói hevernek, töredékké kárhoztatva, mert szelleme a lenyűgözöttség, fáradtság és egyhangú élet miatt nem képes rajtok dolgozni.

---

237 Tompának, 56 jún. 25.

238 Pompéry levelére Arany két válasza (54 jún. 14. és júl. 30.) *Pesti Napló*, 911 febr. 21. Tompának, 57 jún. 26.

239 Erceynek, 58 febr. 7.

240 Oláh levele kiadatlan; ír róla Arany Erceynek, 58, márc. 3.

241 58 febr. 15.

242 Erceynek, márc. 3.

Nincs-e ez egyszerű életben valami a leláncolt Prometheus kínjaiból?

Lassan azonban éledni kezd az irodalom. 57-ben, Kazinczy születése százados fordulójának közeledtével, Lévay József szót emel egy Kazinczy-emlék ügyében. Arany pártolja az eszmét; levelet ír Salamon Ferencnek, ki ez időben a *Pesti Napló* belső munkatársa, hogy ne hagyják elaludni a gondolatot. Az első cél emlék állítása volna a Múzeumban, s munkáinak kiadása, mit az Akadémia huszonkét éves fennállása alatt nem bírt létrehozni, mint Arany panasszal mondja. Ennél nagyobb cél lebeg előtte: egy szépirodalmi társaság alapítása, a halottaiban nyugvó Kisfaludy-Társaság helyébe; szükség van erre a széthúzó törekvések ellenében, szükség a kritika tekintélyeért, szükség egy központra (57 nov. 20). Salamon és pesti barátai, Csengery, Gyulai, nem bíznak a terv sikerében, hiszen az Akadémia részére sem nyertek gyüjtésre engedélyt. (Salamon válasza.) A terv azonban föl-fölmerül s 59-ben, a politikai viszonyok kedvezőbb alakultával, meg is valósul. — B. Eötvös József és barátai 56 óta folyvást fáradoznak a Kisfaludy-Társaság fölélesztésén,[243] bár egyelőre siker nélkül.

Egy s más mégis történt. Egy kőrösi tanár, akit Szász megürült helyébe választottak, Theodorovics Anasztáz, egy nagybátyjától váratlanul nagy örökséghez jutott. Arany és tanártársai köre fölébresztették benne az érdeklődést az irodalom iránt. Aranytól kért sírverset nagybátyja kövére, — s a gyermekeknek kedveskedett érte: Julcsának arany melltűvel,

[243] Eötvös Toldyhoz 56, VIII. 11. B. Eötvös József összes művei levelezés-kötetében.

Laczinak ezüst tintatartóval;[244] kiadta Szász műfordításait.[245] Nevét megmagyarosította Tomorira. Pestre költözött, irodalmi estélyeket adott, melyeken Eötvös, Kemény, Bajza, Jókai mellett szívesen látta kőrösi író-tanártársait. Aranyt különösen hívja, két levélben is. „Deáknak ideálja vagy s óhajtana látni. A nagy kis Eötvös várva vár" (56 febr. 6. és 8.). Aranyt ezzel sem tudja Pestre csábítani; „nálam nagyobbak ragaszkodását mindig *szemrehányás* gyanánt veszem" — írja (febr. 10.). Pedig az irodalmi emberek találkozásából jó terv szülemlett: egy lap indítása, Tomori költségén. (T. levele, 57 szept. 6.) E szándék meghiusult ugyan, de Tomori rögtön más tervbe vágott: Shakespeare összes munkáit szándékozik kiadni, jó fordításban, mire a legjobb költők csoportosulnak.

Ez irodalmi mozgalmak nem eshettek meg Arany nélkül; mindenütt számítottak reá. Barátai egyre sűrűbben járnak le Kőrösre; minden ünnepen fordul meg nála látogató. Bele is sodródik mind az irodalmi életbe, mind ujabb munkásságba.

1858 vége felé új életre kél az Akadémia. Felolvasó üléseit hetenként 1850 nyara óta csöndben megtarthatta, nem úgy nagy-gyűléseit, melyek híján új tagok választása, jutalmak kiosztása is szünetelt, s egész működése szinte kívül esett a nyilvánosságon. 53 őszén pedig a rendőri hatóság fölhívta, hogy ‚rendszabásait' az ‚egylettörvényhez' képest módosítsa, s terjessze föl helybenhagyásra. A megerősítés 57-ig késett, akkor is változtatásokkal küldetett le; kimaradt a szö-

[244] Erceynek, 55 jan. 17.

[245] *Levelek a külföld költői koszorújából. Angol és francia költőkből*, 1855. Aranynak ajánlva, „tisztelet és szeretet emlék-jeléül".

vegből, hogy a tudományok művelését magyar nyelven folytatja, a választandó tagokra nézve pedig csupán kijelölés lett volna engedve, kinevezésük a főkormányzónak maradt fönntartva, s még így is császári biztos rendeltetett ki, a ‚kormány céljaiba ütköző végzések' meggátlására. Az Akadémia újabb fölterjesztését Deák Ferenc fogalmazta; de csak szóbeli ígéret és biztatás volt az eredmény. Mást nem tehetvén, azt határozták, hogy az Akadémia az új alapszabályok közt is igyekezni fog eredeti céljának megfelelni.[246] Helybenhagyta ezt, az Akadémiához intézett levelében, Széchenyi is, „vérző szívvel, de lecsépelhetetlen kedélyel"; óvást téve egyszersmind, hogy alapítványának kamatait ‚azon pillanattól kezdve' nem fogja fizetni, ha az Akadémia munkássága eredeti céljától eltérő, „más vágásba szoríttatnék". Így kezdte meg újabb munkásságát. December 15-én tartja az elnyomatás évei után első tagválasztó ülését, kipótolni hosszú évek veszteségeit. Toldy Ferenc néhány sorban értesíti Aranyt: „A ma délelőtti ülésben *Toldi estéje* Marcibányi jutalmat nyert (50 arany);[247] az estveliben pedig kegyed az akadémia levelező, s fél órával utóbb rendes tagjává választatott". Tanártársai közül Szabó Károly és Szilágyi Sándor levelező tagok lettek; Tompát, Gyulai Pált és Szászt is ekkor választották meg.

Rendkívüli kitüntetés ez; maga is mondja: „Tudtomra első eset az Akadémia történetében".[248] A hű-

[246] *Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből.* 1881.

[247] A nagy-jutalom 1843—48 s 49—54 évek közt megjelent művekre esett. Petőfi összes műveit koszorúzta vele az Akadémia. L. Arany levelét Gyulaihoz 58 dec. 22.

[248] Erceyneк, 58 dec. 28.

Szilágyi Kazinczy szavaival siet üdvözlésére: „Tisztelettel, szeretettel, dicsőségeden való örvendezéssel járulok hozzád!“ (58 dec. 25.) Tompa is örvend, „hogy az académia ily szép megkülönböztetéssel járt el“ (59 febr. 12.). Arany azonban azt írja sógorának: „Fájdalom, e választás nekem felényi örömet sem okoz, mint jó embereimnek, a tudvalévő baj miatt, mely minden jóravaló munkálkodást lehetetlenné tesz“ (58 dec. 28.). Sokáig késik a köszönettel, csak némi habozás után köszöni meg hivatalos levélben megválasztatását: „...noha gyéren sikerült kisérleteim a multban, tört reményim a jövőre, szerény visszalépést tennének kötelességemmé: erre magamat feljogosítva nem érzem . . .“[249] Bővebben ír töprengéséről Toldynak, midőn, ismét hetek multával, az értesítést megköszöni. (59 febr. 23.) „Igen jól érzem, hogy eddigi összes írói működésem ily polc elfogadására nem jogosít, s csak a jövő munkásság reményében volna szabad elfoglalnom a helyet, hol előttem egy Vörösmarty ült. De épen e jövő munkásság az, mely felől, a mint most érzem magamat, kétségbe vagyok esve. S ennek tudata már-már lemondásra bírt; de végre győzött a meggondolás, melyet hivatalos válaszomban is érintek, hogy t. i. éretlenség s rosszakarat ily lépésben demonstratiót látna a kinevező hatalom, sőt talán maga az akadémia ellen“.[250]

‚Académicien malgré lui‘ — fél a várakozástól, a székfoglaló munkájától is. „Azt mondani a festőnek: fess! midőn ecsetjének már csak nyele van kezében“. Megfordul fejében, hogy ha egy év alatt szabály szerint el nem foglalja székét, tagsága megszűnik; de ezt maga sem tartaná illendőnek. (Tompának, 59 febr. 20.)

[249] Febr. 12. A levél a M. T. Akadémia levéltárában.

[250] Tompának is, 59 febr. 20.

Hamarosan hozzálát a székfoglaló értekezéshez. *Bánk bán*-ra gondol, melyet már fiatal korában kitűnő tragédiának nézett;[251] Shakespeare-rel foglalkozva, becse még nőtt szemében; egy pár jelenetét meg is kezdte angolra fordítani: „Olyan Shakespeareies".[252] Most a Shakespeare-fordítás vezette rá újra.[253] Válaszlevelében Toldytól a Müller—Csery-féle Bánk-novella leküldését kéri, melyet Katona az előszóban említ, Toldy azonban nem tudja előteremteni.[254] Egyszerre levelet kap Szásztól, melyben *Bánk bán*-ról szóló jegyzeteit kéri, tudván, hogy Arany hosszabban fejtegette az iskolában; arról készül székfoglalót írni (59 márc. 17.). Arany megvallja, hogy neki már többnapi munkája van e tárgyon, s habár „csak a gépi része a dolognak: ötször-hatszori át- meg átolvasás, a kornak históriai kutatása, extractusa a cselekvénynek, jellemek összeállítása külön-külön a darab szerint..."; mindezt ‚kénytelen lenne tűzbe vágni', ha Szász megmaradna szándékánál. Egyben figyelmezteti, „aligha Gyulai P. is e rétbe nem vágta kaszáját; jó lesz megtudni, mert tavaly nálam ilyen formát emlegetett" (márc. 19.). Szász erre rögtön abbahagyta a munkát, noha két ívet már megírt (márc. 21.); de Gyulai csakugyan életrajzi adatok felől tudakozódott Aranynál s a mű első kiadását kérte. Arany megküldte a könyvet, s minthogy Gyulai életrajzot is készült írni,

[251] Önéletrajz és e mű I. k. 51. l.

[252] Arany László bevezetése a *Hátrahagyott versek*-hez, XV. l.

[253] Szásznak, 59 márc. 19.

[254] Levele 59 márc. 21. — Gyulai sem találta meg a könyvet s csak egy egykorú bírálat nyomán ír róla.

félretette töredékeit; Zrinyihez fordul, „mi inkább is illik hozzá, mint epikushoz".[255]

Pedig *Bánk bán* tanulmányával a főbb részekben készen volt már. A szöveg mellé tett irón-jegyzetei — számra 463 — legjobb magyarázatát adják a tragédiának.[256] Megvizsgál minden eresztéket, mely a szerkezetet összetartja, latra vet minden szót, minden utalást a cselekvény s a jellemek szövedékében; ‚minden részleten kezével mintegy végig simít' — mondja Péterfy.[257] A szöveg mellé tett megjegyzései az egyes elejtett szálak, melyekből tanulmánya szövetét fonta (Péterfy). E mélyreható elemzés legszebb elismerése Katona lekiismeretes műgondjának. Erről mondotta Arany: „Különös teremtő tehetség volt ezé a Katonáé; bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással — költeni." E rendkívüli érzék a költői gondosság iránt Aranyra is jellemző. A tanulmány először a történeti alapot tisztázza, aztán vázolja a cselekvény menetét; ezenkívül Bánk és Gertrúd jellemének vizsgálata készült el. Bánk jellemének fölfejtésében szinte ízről-ízre egyezik Gyulaival; ugyanazon okokkal védik a kifogások ellenében, vizsgálódásuk egész menete párhuzamos, jórészt ugyanazon helyeket idézik, ugyanazon sorokat hibáztatják a dictióban; egyformán fennakadnak a III.

[255] Gyulai Pál, *Katona József és Bánk bánja* előszavában.

[256] Bánk bán szövege mellett e jegyzeteket kiadta Arany László, 1898. Arany alább idézett mondása e kötet bevezetéséből való.

[257] Arany jegyzeteinek ismertetésében, *Budapesti Szemle*, 1898. 95. köt. 318—19. l.

és IV. felvonás közt eltelt idő hosszán; néhol szinte egyazon elme művének tetszik a két tanulmány; csakhogy Arany még több részletre figyelmez, Gyulai viszont több oldalról forgatja a tragikumot, minek lényege őt sokat foglalkoztatja. Főkülönbség a két tanulmány közt, hogy Arany szemében Gertrudis szintoly fontos személy, Ottó bűnében való részességén s Bánknak erről való hiedelmén fordul meg a tragédia.[258] A többi szereplőt kettejök körül csoportosítja, mint Gertrudis körét, Bánk bán körét s harmadikul Endre királyét; ez világosan mutat rá a tragédia központi küzdő alakjaira, midőn a többieket csak kíséretül veszi; egyszersmind tisztán láttatja az összeütközés elemeit, úgyszólván pártjait. „Magyarázatának olvasásakor oly érzelem fog el, mintha világos szobába lépnénk — mondja Riedl.[259] — Heinrich Gusztáv „produktív kritikának' tartja az ilyet, mint Schlegel nevezte Lessingét. Dolgozatát Arany csak húsz év multával adta ki, *Prózai dolgozatai* közt.

Bánk bán-t félretéve, Zrinyihez fordul, régi költészetünk egyetlen nagy epikusához, ki folyvást érdekelte. Bőven írt ki belőle iskolai olvasókönyve számára s összefoglalta tartalmát. Ekkortájt próbálhatta meg átírását; e gondolatot Szilágyi István vetette föl, még 48-ban, a *Nibelungen Lied* Simrock-féle fordításának példájára. „S tudja-e kegyed, mi jutott eszembe?... Kegyednek a *Zrinyiászt* le kell *fordítani!*..." (jan 17.) Arany csak annyit mond rá, hogy majd gondolkozik

[258] E részben, tudjuk, a zavart az idézi elő, hogy Bárány *Lostája* elhagyatott egy sort a szövegből, vonatkozásai azonban itt-ott megmaradtak.

[259] Arany prózai dolgozatainak ismertetésében, *Budapesti Szemle*, 1880, 21. k. — E cikkből sokat átvett könyvébe.

felőle. 60-ban azonban azt írja Tompának: „... én pár évvel ezelőtt megkisértettem, mire mehetnék Zrinyivel, meghagyva úgy, *amint van*, csupán verselését téve élvezhetőbbé az által, hogy *caesurátlan* sorait a szavak másképrendezésével caesurássá változtatnám, és ahol ríme nagyon rossz, mással pótolnám, *tulajdon szavaiból*. Ily módon az első éneken át is mentem, s még akkor felolvastam Toldynak, ki, úgy látszott akkor, nem igen kap rajta". 60-ban azonban Toldy megkérdezte a költőt, nem volna-é kedve ily átdolgozáshoz, népszerű kiadás számára. (Tompához, 60 márc. 30.) Zrinyi művének ily megújítása nem volt új gondolat; próbálkoztak vele Ráday, Kazinczy; senki sem lett volna alkalmasabb Aranynál, nemcsak versművészete, hanem irodalmi kegyelete miatt is. Az ily átsimítást azonban két szirt fenyegeti: ha átall sokat javítani: akkor nem igen változtat a mű hatásán; ha bátrabb: kiforgatja, meghamisítja. Erősebb nyelvbeli átöntést „nem hiszem, hogy valaha igaz költő merészlene" — mondja Arany (u. o.). E zátonyokat ő sem kerülhette el. A hozzáértő ámulva látja, mily enyhe érintéssel mennyit simít a darabos nyelven, — de aki ez új szövegben olvassa Zrinyit először, így is avultnak, nehézkesnek érzi. Nem is haladt a költő a II. ének elejénél tovább.

Zrinyi művét a Toldy-féle *Nemzeti Könyvtár* kiadásában forgatja; a lapok szélén folyvást gyűlnek jegyzetei, Virgil, Tasso, Ariosto nevei tűnnek fel a sorok mellett, pontos utalásokkal. Eleinte úgy látja, az egész ‚merő utánzat'. (Szilágyi Istvánnak, 54 márc. 9.) Később jobban elmélyed a tárgyi tanulmányban. Nevek, események dolgában nyomon kiséri Szalay történeti nagy művével; a hadi dolgok leírásánál Zrinyi

saját taktikai munkáira utal. Magyarázza nyelvi ódonságát, különösségeit; szemmel tartja az egymásra vonatkozó részleteket; fölfejti az egész művet. A gond és tapintat, mely ez elemzésben nyilvánul, nemcsak a bírálóra, a költőre is jellemző, mint Riedl mondja: „azon művészi gondra enged következtetnünk, melylyel *Toldi* és *Buda halála* készült.[260] Figyelmét különösen leköti a törökök rajza, ebben Zrinyi, aki velök tapasztalásból, közvetlenül ismerős, messze felülmulja Tassót, kinek törökjei ‚operába valók'. (Riedl.) Arany a török szavakat is kiírja, helyes kiejtésük szerint, s török írásjelekkel is, mert „csak úgy, más vállán keresztül, pillantott egyszer török nyelvtanba" is.[261] Kétségkívül Salamon Ferenc Kőrösön laktában történt ez, aki ott kezdte gyüjteni a hódoltsági iratokat, emlékeket.

Csengery tud e jegyzetekről, s igyekszik rávenni, hogy állítson össze azokból értekezést a *Szemle* számára. (58 ápr. 19.) „A tárgy megérdemelne egy jó kidolgozást" — írja Arany Szilágyi Istvánnak (59 dec. 6.).

Zrinyi miatt újra előveszi Tassót, — talán félre sem tette; képei, hasonlatai dolgában őt is szinte teljesen kifosztja, mindent visszavezet régi gazdájára, s az eposzi közkincshez. Ez tisztázza Zrinyi átvételeit; kompozícióban, az *egész*-et tekintve pedig ő mutatkozik erősebbnek. Arany szemmel kíséri Tassónál az idő telését, megjelölve eleintén a napokat, mit azonban nem sokáig lehet követni; önálló epizodokat elkülönöz, utal előbbi és későbbi kapcsolatokra, egymást megértő távoli sorokra; keresi a nemzeti vonásokat

260 Arany prózai dolgozatai ismertetésében.

261 *Kis polemia* c. cikkében írja.

(pl. a XV. végén);[262] szeme megnyílik a fogyatkozásokra, ellenmondásokra akad a jellemekben, halványnak találja a csodás elemet, zörgőnek a machinát. E jegyzetekben van alapja *Zrinyi és Tasso* összehasonlító nagy tanulmányának. Énekről-énekre halad Zrinyi szövegén, mindenütt összemérve Tassóval. Ez alapos vizsgálat során halványulnak Zrinyi kölcsönzései, megnő költői nagysága, mindjárt a propozíció és invocatio párhuzamában; sok helyt rámutat önállóságára, egyszerűbbségére, tollának bátrabb és biztosabb vonásaira. Három énekről készült el ily részletes egybevetés, ennyi is világos képet adna Zrinyi egész művének becséről, de a költő folytatta a munkát, legalább vázlatosan, egyes szempontok szerint való följegyzésekkel. Nem maradt csupán a Tassói párhuzamnál, Tassót is továbbvezette volna az *Aeneis*hez, minden középkori eposz mintájához; erre nézve tizenkét énekből vannak kijegyzései. Fontosabbnak ígérkezett a tanulmány második része, mely a két költő tárgyát és meséjét egészben mérte volna össze. Tasso tárgya tisztán epikai s a legnagyobb, mi csak lehet; Zrinyiét — egy végvár védelmét — a költőnek kellett eposzi nagyságra emelni, mit az által ér el, hogy a török hadat Isten büntetésének fogja föl, mely a bűnökbe süllyedt, hitében megromlott nemzetre méretik. „E fölfogás Zrinyit az első rangú költőművészek közé sorozza." Nemzeti és keresztény ezáltal egyben, jobban mintaképénél; hű kifejezője korának is, melynek fő mozgató eszméi a katholikus vallás terjesztése s gátvetés a török hódításnak. — *Meséje* Tassónak az *Iliás* nyomán indul, Zrinyié „miben sem hasonlít az olaszéhoz". A machina több az olaszban, —

[262] V. ö. *Zandirhám* bírálatát.

Arany ‚csak futtában' 37 csodás jelenetet számlál elő; — Zrinyinél ez ritkább, kereszténybb, így ‚jobbá válik kezében'. Hőse Tassónak fogalom, Zrinyié élő ember, kiben sokféle jellemvonás egyesül. Ily beható elemzés alapján mondja ki Arany már a bevezetésben, hogy „a sürűn felismert kölcsönhelyek daczára is elenyészhetlen maradt nálam a benyomás, minőt csak eredeti mű s határozott költői egyéniség tesz az olvasóra".

Nem csak úttörő s maig legnagyobb összehasonlító-irodalomtörténeti dolgozatunk ez, hanem a legalaposabb is. „A legnagyszerűbb tanulmány, melyet magyar íróról írtak mindeddig" — úgymond Csengery. — Aki elolvassa, „fogalma lészen, mennyi készültség, mennyi tanulmány eredményeül született meg a magyar eposz Zrinyinél, s mennyi ismeret támogatja most is legnagyobb epicus költőnk lángeszét."[263]

Két remekművet magyarázott meg a költő, melyek régóta vártak kellő méltánylatra: egyik Katona *Bánk bán*-ja, a másik Zrinyi eposza. Fejtegetései félben maradtak ugyan, de a kijelölt cél s útjának biztonsága világosan mutatják az eredményt.

Zrinyi és Tassó tanulmányának megírása 59 nyarára esett. „A nyári szünnapokat, hihetően, ismét Kőrös unalmai közt fogom tölteni. Akkorra biztatom magam, hogy elkészítem a beköszöntőt" — írja Csengerynek (59 júl 1.). — Ezért nem látogat haza Szalontára. „... ennek még augusztusban jóformán el

[263] Szokásban volt akkoriban az Akadémiában tartott felolvasásokat bőven ismertetni a *Budapesti Szemlében*. A felolvasó ülés ily ismertetésében írta Csengery az idézett sorokat. *Budapesti Szemle*, VIII. 389—90.

kéne készülni s még egy betű sincs, noha már 15-öt írunk" — mondja sógorának. Azért is sietős volt, mert szeptemberre Tompáékat várják, mostan nem is hiába (u. o.). Sok biztatás, hosszú készülődés után csakugyan lementek. „Kirándulásokban szegényebbek leszünk, mint Hanva vidékén — írta Arany, — a táj is egyhangú, de azért majd csak elmúlatunk" (59 júl. 16., kiadatlan.). Tompáék október első napjaiban értek haza, s már Ceglédtől fogva visszakívánkoztak. (Okt. 5., kiadatlan.)

De bizony az értekezés lassan készül, ősszel is darabban volt, pedig Arany szeretett volna fölmenni a Kazinczy-ünnepre, melynek tervét ő is felkarolta; tanártársai nagy része, a diákok közül is sokan, ott akartak lenni. Úgy gondolta: e napokban székét is elfoglalná, majd egy év lejárt már választása óta.[264] Előtte való délután rá is szánta magát a felutazásra; Juliskát is magával vitte.

Több volt az irodalmi ünnepélynél. Egy évtized óta itt lélegzett föl először a nemzeti érzés. Mindenki érezte, hogy a nemzet élete fordulópontra ért; nálunk mint Itália osztrák kormányzat alatti részén, csak az erőszak tartotta fenn az önkény uralmát; az olasz háborúk bal kimenetele ránk nézve is könnyebbülést igért. Egyelőre ugyan személyi változások mellett csak kisebb reformok voltak kilátásban, de e gyér sugarakkal is oszlani kezdett a homály, remény és bizalom szállt a szívekbe. A nemzeti eszmét és hazafi érzést, melyek egy évtizeden át el voltak fojtva, s melyeket még most sem volt tanácsos nyiltan hangoztatni, a nemzet a költők műveiben koszorúzta meg, kik régen, mint a közelmúlt években, mindig ez eszme

[264] Toldy F. 59, márc. 21.

hirdetői voltak. Az első alkalom erre Kazinczy születésének százados fordulóján nyílt. A föléledt Akadémia ülte meg ez ünnepet, okt. 27-én délelőtt, a Nemzeti Múzeum dísztermében. Az előteremben ott függött a kép, mely Kazinczy találkozását ábrázolja Kisfaludy Károllyal; két nemzedék hazafiságának és nyelvének őrei tekintettek a belépőre; a képet a magyar nők festtették Orlai P. Somával. Bent a teremben Kazinczy mellszobra állott; Eötvös tartott emlékbeszédet s tette le a koszorút a szoborra. Az irodalom és a nemzeti érzés egységét fejtegette, a nemzetiség bajnokát dicsőítette Kazinczyban, a szebb jövő munkását. Szavai roppant hatást keltettek. Szász és Tompa ódáit szavalták azután. Tompáé az Akadémia pályázatára készült; Arany volt egyik bírálója, nem csak versenytársai közt legjobbnak, hanem ‚általános becs szerint is jelesnek' találta.[265]

Arany ez ülésen ült először tudós társai közt, az emelvényen;[266] onnan hallgatta Toldy felolvasását, ki Kazinczyt mint a legnagyobb lírikust magasztalta. Résztvett a lakomán is, megösmerkedett új társaival, ‚vagy száz emberrel félóra alatt'. (Tompának, 59 nov. 2.) Este díszelőadás volt a Nemzeti Színházban, szavalatok után Vörösmarty *Áldozat*-át adták.

Az ünnepély hatása országra szólott. A szomorú években az irodalom tartotta a nemzetben a lelket, most első felbuzdulása ez oltárra ömlött ki. Minden városban tartottak Kazinczy-ünnepélyt, Nagy-Kőrösön és Szalontán is; Kolozsvárott Gyulai ez alkalomra írta első emlékbeszédét. Mindenki könnyebben lélek-

[265] Jelentése az Akadémia levéltárában.

[266] Tompának, 59, nov. 10.

zett, csakhogy szabadon lehetett szólni a mult küzdelméről, amely sikert ért, a nemzeti szellem egy ágáról, mely most is hatalmunkban van.

Mindez bizonyára Aranyt is felvillanyozta. Teljesült az a szándéka is, hogy megtarthatta székfoglalóját. Értekezését felolvasta Csengerynek; „ő neki biztatott, hogy jó lesz, elég lesz az, s így fenmaradtam hétfőn estig, amikor osztályunk ülése fogott lenni — számol be Tompának. — . . . Október 31-én délután ötkor kiültem . . vagy másfél óráig olvastam, akkor az elnök, Dessewffy, sajnálta, hogy azon kedvetlen elnöki kötelességét kell teljesítnie, miszerint az olvasást felfüggessze; s így én átadám helyemet Szásznak" (59 nov. 2.), aki arra vágyott, hogy Aranynyal egy ülésen olvashasson. (Lev. 59. márc. 21.)

Arany egy hetet töltött Pesten, Csengerynél, kihez szállni szokott. Szíves házigazdája többször hítt társaságot, „így összejöttem számos notabilitással — mondja. — Voltam Jókainál, Pákhnál, Bérczinél. Tisztelkedtem Dessewffynél, Eötvösnél,[267] Deákkal baráti viszonyba jöttem." (Tompának, 59 nov. 10.) Deák a költőnek tisztelői közé tartozott, rég óhajtott vele megösmerkedni; Tomori ezzel hivogatta Aranyt estélyére; 58-ban Deák közvetítette Kovács Lajos ajándékát, ki négy vasgyári részvényt küldött a költő gyermekeinek; levelében ‚Kedves barátjának' szólította. „Nem mentegetem e szíves bizalmas megszólítást — írta —, de teljes mértékben hasonló viszonzást kérek és várok, és csak ily viszonzás fog meggyőzni, hogy mentegetésre nem is volt szükségem." Ettől fogva Deák baráti figyelemmel kíséri Arany sorsát s kész jobb fordulatán közremunkálni.

[267] Akkor az Akadémia elnöke és alelnöke.

A Kazinczy-ünnepély lelkessége és hatása, a barátaival való találkozás jobban hangolta a költőt. Juliskát Pesten hagyja Csengeryéknél, még 60 februárjában is ott van, — maga otthonn hozzálát értekezése folytatásához. „Én folytatom ‚székfoglalómat' — írja Tompának, — ... becsületbeli dolog lassankint be is végezni. Most már benne vagyok, nem engedem meghülni" (59 nov. 10.).[268] „Még nem úntam bele" — mondja később is (u. a., 60 jan. 25.). „A *Budapesti Szemle* időről-időre közölni fogja, s így nem vesz kárba, ha dolgozom" — írja sógorának (59 nov. 23.).[269] Ezt nem a honorariumra érti, melyet nem szívesen fogad el Csengerytől (60, febr. 7.). Ráth Mór külön is ki akarná adni, de Aranynak ‚elve ellen van lekötni oly munkát, mely még nem kész'. (Csengery, 60 febr. 27., Arany válasza, márc. 18.)

A munka lassan el is lanyhúl. „Ez a ‚pestezhetném' egészen kihozott a munka sodrából" (u. o.). Barátai körében bizton sok reményt és tervet hallott, s az ő figyelmét is a nemzeti újraéledés jelei vonták magokra. Maga is olyanformán járhatott, mint felesége, aki „csaknem sírt, mikor Gömörből haza jövet meglátta a kőrösi tornyot." (Erdeynek, 56 ápr. 26.) Hivatalát egyre nyomasztóbbnak érzi. „Kivénülök, kibetegszem ebből — írja Tompának (60 jan. 25.). — És talán e helyzet az oka, hogy lelkem elvesztette minden rugékonyságát. Aztán meg nem is igen kellünk itt már ‚híres emberek', — — ‚az idegenek úgy sem állandók, mingyárt elmennek, ha jobb kenyérre hívják őket.' S ezt itt nem találják természetesnek." Már

[268] Tomorinak is, u. az nap: „... csak egy része volt meg, s a többit is hozzá kell írnom."

[269] A III. ének elemzését 60, jan. 4. küldi fel.

e hiresztelésre megfordult fejében a leköszönés gondolata (u. o.). Csakhamar nyomósabb ok is megválásra sarkallta. A kormány némi anyagi reformok mellett több más természetűt helyezett kilátásba, így a nem katholikus felekezetek autonómiáját; ezt Kőrösön „úgy kezdik értelmezni, hogy a tanárok nagyobb részét boesássák el, hozzák vissza a 2—3 tanáros régi rendszert, midőn egy professor *mindent* tanít." (Tompának, 60 aug. 10.) Már Pesten szóba akarta ezt hozni Csengerynek, de elröstellte. Levelében azonban szóvá teszi a dolgot, megtoldva azzal, hogy már a Szabó Károly távoztával megürült görög tanszéket sem akarják betölteni, hanem arról van szó, hogy Arany és két más tanár osztanák meg magok közt a 18 görög órát (60 jan. 4.). Arany ugyan e nyáron ‚a félig értett, félig elfeledt görög klasszikusoknak oly hévvel dől, hogy szem- és elmetompulásig olvassa őket' (Csengerynek, júl. 9.), de semmi kedve újabb terhet, egy harmadik nyelv tanítását vállalni.

E nélkül is ‚csüggesztő szinben látja a jövőt'. (Tompának, aug. 10.) „Mi jövőt várhatok, ha egészen kidöltem?" (U. a. 60 jan. 25.) „De oly kevés a pálya, melyet csak így is betölthetni reményem lehetne, hogy mindig visszarettentem a változásól. Hiába, családom van, s inkább az ismert rossz, mint csurgó alól esőbe jutni." (Csengerynek, 60 jan. 4.)

A láthatár általában derülni kezd, s az első jel az irodalom szabadabb föllélekzése. A kormány már 59-ben eltűrte az országos gyüjtést Petőfi szobrára; Reményi Ede kezdte meg, a hegedűművész, egy hangverseny-körúttal, miközben betért Nagy-Kőrösre is. Arany ekkor verset írt neki. „Lakomán voltunk — írja Szásznak, — s kezembe nyomta albumát, nem

szabadulhattam tőle. Este adta át és hajnalban indult, így majdnem rögtönöznöm kellett.. ki.. nem jöhet" teszi hozzá, mert ‚rossz vers' (59 május 24, kiadatlan). Említi a művész ifjuságát, midőn hegedűjével Görgey vezérkarát kísérte; majd szereplését Angliában, hol az emigráció mozgalmai mellett az ő művészete is emlékezetbe idézte a magyar nevet s a nemzet sorsát; ezt látja hivatásának a jövőben is. Liszt Ferencet Vörösmarty üdvözölte versben, 1841-ben, azon idők lelkes bizalmával; Arany a közelmult romjain méláz, melyeket megvilágít a remény egy sugara. A nemzeti önérzetbe vetett bizalom szólal meg itt, mely aztán a Széchenyi-ódában erősödik orgonahanggá.[270]

[270] Reményi érdekes ajándékkal viszonozta a verset: Victor Hugó kis daguerotyp arcképével, melynek hátára ez van írva: „Victor Hugó — Souvenir de la Sibérie de l' exil — donné à Reményi. — Marin Terrace, 18 9bre 1854. — Reményi ezt írta mellé: Én pedig megígértem Victor Hugónak, ha valaha visszatérek hazámba, úgy ezt a becses képet Arany Jánosnak fogom adni, — ígéretemet íme beváltom. 1865, febr. 3-án. — Reményi Ede. Reményi Ede magyar dalok előadásával jó szolgálatot tett a magyar ügynek. Néha magyar ruhában lépett a dobogóra. Itthon lelkesedés fogadta. A titkos rendőrség figyelte minden léptét. Sebess Dénes: *Két Magyarország*, 35. l. — Aranytól Liszt Ferenc miséjének előadása alkalmára is kértek költeményt. Arany azonban azt felelte: „A benyomás, melyet önök oly elevenen érzenek, rám nézve, ki ama közlelkesedés színhelyétől elszigetelve élek, ki Lisztet sohase láttam s nem hallottam, sokkal kisebb, mint hogy lyrai emotióba hozhasson, — anélkül pedig csak valami beccsel bíró darabot is létrehozni lehetetlen. ... Azonfelül beteges állapotom, mely miatt szinte egy év óta mit se dolgozom, szárnyát szegi sánta pegazusomnak, mely szinte szégyelli magát az Ön által ráhalmozott bókok miatt." — Levele Feldinger Frigyeshez, 56, aug. 5.; eredetije Magurányi Sándorné Nyirák Ilona nyug. követségi iroda-igazgató nejének birtokában van, Bécsben. Kiadta Joó Imre, a *Nagykőrösi Hirlap-ban*, 1914, 14. sz.

Az irodalom terén új meg új jelei mutatkoztak a nemzeti érzés ébredésének. A Kazinczy-ünnep után alig egy hónappal megnyilt az Erdélyi Múzeum; szobra készült Kisfaludy Sándornak Balatonfüreden, Niklán síremléke Berzsenyinek; ezek felavatása mind irodalmi ünnep. Eötvös kezdeményezésére erősen készülnek a Magyar Írók Segélyegyletének megalapítására, hogy ne kellessék minden író halála után a nemzet áldozatkészségéhez folyamodni, ámbár az Garay és Vörösmarty hátrahagyottai iránt nem mutatkozott szűkkeblűnek: Garay árváinak házat lehetett vásárolni; Vörösmarty családjának Deák magánleveleire százezer forint gyült össze.[271]

Éledni kezdett a Kisfaludy-Társaság is; már 1853-ban folyamodott, hogy működését folytathassa, de csak évek multán kapott választ, akkor is új alapszabályokat kívántak tőle, melyek aztán — Eötvös buzgó utánjárására — 60. április havában megerősíttettek.

Mindez bizalmat önt Aranyba az irodalom életképessége, jövője iránt. Másfelől meggyőződése, „hogy a magyar költészet az elsatnyulás, elaljasodás korszakát éli". (Tompának, 60 márc. 30.) Pesten létében beszéltek is arról, minő baj egy irányadó lap hija; „se iró, se közönség nem tudja magát tájékozni, a műérzék teljes kiveszőben." (Tompának, 60 márc. 30.) Ezen kívánna segíteni, a jövő érdekében. Feltámad régi gondolata, a lapalapítás; ezzel „még talán az irodalomnak is lehetne használnom". Tervét már január-

[271] Arany is gyüjtött. „Az én ívemen kevés van, csupán a collegatus szegényes adománya, — egy csöpp: kivánom, óczeánba essék." (Tompához, 56 febr. 10. Közölve *Budapesti Szemle*, 1892 július.)

ban közli Csengeryvel, aki siet válaszolni (jan. 12.). „Én és Kemény rendkívül örvendtünk elhatározásodnak, nem csupán azért, hogy ez körünkbe hozna, hanem azért is, mert szépirodalmi törekvéseink egyik központja lennél, mitől igen sokat várunk. Vörösmarty hatása, kevesebb ismeret mellett is, nagy, igen nagy volt." Az ebből való megélhetésre nézve azonban Eötvös és Kemény nem nagy reménnyel vannak. „Én és Deák ellenben azt hisszük, egy szépirodalmi lap, melynek élén neved áll, számíthat a közönség jókora pártolására." Deák kész mindent elkövetni ‚a részvét gerjesztésére'. „Egyáltalában Deák határozottan úgy vélekedik, hogy téged ki kell ragadnunk azon lélekölő állásból, s irodalmi központunkra hozni. — Bármiként, mondta Deák, de szégyen volna, ha független állást nem tudnánk itt számodra biztosítani." Csengery egész lélekkel veszi kezébe a dolgot; február 2-án már küldi Heckenast ajánlatát, ki a lapot kész saját költségén kiállítani, kéthetenként, évi 52 íven; a szerkesztő kezébe adna 3000 frt-ot, a szerkesztő és a cikkek díjazására; ezren felül minden egész éves előfizető után 5 frt illetné a szerkesztőt; az évi díj 10 frt, ha az előfizetők száma nyolcszázon alul marad, a kiadó visszaléphet; beleszólást kér a programm és cím megállapításába.[272] Ez utóbbi kikötés sehogy sem tetszik Aranynak, „a szerkesztői elveket sokszor a kiadó speculativ irányának kellene majd alárendelnem"; „akkor ott leszünk, a hol a többi lappal vagyunk". Ha ő maga adná ki: „ez oly risico, hogy én aligha merek neki ugrani". Egyébként is csupa kétség: lenne-e elég előfizető? Kell-e a nagyközönségnek a jó olvasmány? Honnan vegye íróit? (Febr. 7.)

[272] Levele Arany levelezése közt a M. T. Akadémiában.

Ennyi töprengésre Csengery kedveszegetten azt válaszolja (febr. 27.): „Bármennyire óhajtanálak egy szépirodalmi lap élén látni, el kell ismernem, hogy kedélyed és szertelen lelkiismeretességed nem szerkesztőnek való. — Látod az eszményt, s mert viszonyaink közt nem tartod elérhetőnek, megközelítésén sem törekszel. A lelkiismeretes és okos ember számot vet erejével és a nehézségekkel, — s a lelkiismeretleneknek és nem okosaknak hagyja a cselekvési tért."

Tompa, kinek csak egy szóval említette a Pestre költözés lehetőségét, szintén lebeszéli. „Oh édes barátom! ne menj te arra a Pestre! — ott lennél még igazán beteg, beteg lélekben, testben és hitben" (60 febr. 1.). Arany maga is letesz szándékáról; „igazad van: a szerkesztés nem való nekem" — hagyja rá Csengerynek (márc. 18.). Április elején fölmegy Juliskáért, ki még mindig Csengeryék vendége;[273] úgy látszik, ekkor eltemették a tervet; levelezésükben egy ideig nincs szó a lapról.

Április derekán Csengery új tervvel áll elő. „Kilátásunk van, hogy a Kisfaludy-társaságot rendezhetjük. Volna-e kedved elvállalni ez igazgató-titoknokságot?" (Ápr. 18.) Arany megint kétségeskedik. „Kedvem, hisz az volna, de erőm, képességem?" Arra gondol, hogy ez állást ‚talán a pengetett lap ügyével köthetné össze, s azt a társaság aegise alatt indithatná meg' (ápr. 23.). Tovább ‚ábrándoz' a pesti tervvel. „Talán fölelevenedném köztetek, ‚mint a holt szén eleven társai közt', a hogy Szemere M. . . . verse mondja." „Soha sem éreztem annyira, mint ez évben, hogy szakadnom kell innét." Arany, oly habozó máskor, most maga tér vissza a lap-alapításra, Pestre

[273] Tompának, márc. 30.

készül, hogy beadja folyamodását az engedélyért. „De természetesen úgy szeretném, ha a lapon kívül is volna — bármi csekély — támasz,... melyre sorsom fecskefészkét[274] most harmadszor — és a mi több, nyaram végén! — lerakjam." A Kisfaludy-Társaságra is gondol, bár nem akarna a régibb tagok sérelmére lenni (július 9.). Csengery azzal is biztatja, hogy az akadémiánál rövidesen fizetésbe jut — akkor még járt az egyes tagoknak, — a *Szemlé*-nél s a *Pesti Napló*-nál is számíthatna valamire. Nem feledi érvei közül: „Lacit úgy is Pestre kellene küldened már. Ez is egy ok, hogy feljőjj magad is" (júl. 16.). A Kisfaludy-Társaságban ő és Kemény vezetik a bizottságot; az igazgatóságot biztosra veszik, némi állandó fizetéssel,[275] mely a pártolók számához mérten emelkednék (aug. 1.). Ebben azonban a költő nem sokat bízik, ha a pártolók régi, 48 előtti számát tekinti. Mégis fölmegy ismét, megegyezik Heckenasttal; a folyamodást Csengery segélyével beadják; otthonn előkészületül, tájékozásul magának, összeállítja a Kisfaludy-Társaság történetét 1848-ig, munkássága megszakadásáig. Bántja, hogy lemondása a tanszékről ily későre marad, de nem meri családját bizonytalanságnak kitenni (szept. 1.).

Közben az Akadémia is folyvást számít munkásságára. 59-ben Toldy Ferenc a Teleki-pályázat tragédiáit küldte le, s nagyon biztatja, hogy versenyezzen a Nádasdy-díjért, „mentse meg költészetünk becsületét!" (59 márc 21.) 60-ban, tervei és izgalmai közepett, az Akadémia egy nagy költői feladatot ró rá,

[274] *Háziuraság* c. versének kifejezése ötlik fel ebben.

[275] Ezt a Tompának 1860 aug. 10. írt levél szerint 5—800 frt közt gondolták.

mely elől nem térhet ki, melyhez pedig nyugalomra volna szüksége. Húsvétkor dördült el Döblingben az a végzetes pisztolylövés, mely Széchenyi életét kioltotta. Az egész nemzet megrendült, gyászba borult. Az Akadémia nyomban elhatározta, hogy ősszel gyászünnepet szentel alapítója emlékének. Emlékbeszéd tartására Eötvös Józsefet kérték fel, költemény írására — száz aranyat ajánlva — Aranyt. Erről Csengery tudósítja (ápr. 18.). Arany szabódni szeretne. „Ha engem egy Széchenyi *halála* föl nem képes gerjeszteni arra, hogy szót adjak a nagy nemzeti fájdalomnak: akkor semmi felszólítás, semmi aranyos jutalom nem fogja azt eszközölni. — Megkisértem, vedd őszinte igéretemet, de nem tudom, ha megbírom-e. Annyival kétesb a süker, hogy e nagy nemzeti gyász nagyobb, mintsem szóval ki volna mondható." Jobbnak látná, ha általában szólítanák fel az Akadémia költő-tagjait, s úgy választanák ki a legjobban sikerült verset. (Csengerynek, ápr. 23.) Hivatalosan csak egy hónapi habozás után felel Toldynak. „Én, ki évek óta — és bizony nem önkényes — hallgatásban *sínylek*, most irjak, és irjak egy Széchenyiről, a milyet róla, a milyet tőlem várnak: valóban ez elnyom. — Azonban tennem kell valamit, a dolog nyilvánossá van téve, egész ország várja. — Reputatióm, akadémiai létem függ tőle, s így mindenesetre lesz valami" (május 26.). Néhány szabad, nyugodt nap kellene; a szünidőt várja, „mert ihletés nélkül és szakadozva nem megy az". (Csengerynek, július 9.) Augusztus közepén reméli, hozzáfoghat. (U. a., aug. 10.) Sétáin ezen gondolkozik, s kis zsebkönyvébe jegyezgeti gondolatait. Ott van prózában az egész első versszak, mely olyan hatalmas erővel mondja ki a nemzet meg-

döbbenését; aztán a főgondolat: „Mert, ha élni nem csak állati v. növényi tengés, hanem valami nemesebb ennél: ő általa lettünk...“ Ott a vég: „szentebb a haza földe, mióta téged rejt.“ „Jóslata: ‚a magyar lesz!‘ — macbethi jóslat, azért, hogy legyen.“ Itt a ‚kisded makk‘; — ‚látszó hidegsége, mely védő hólepel volt‘, s hogy „nemzet, mely gyászolni tudja jeleseit, remény- és önérzettel telik meg.“ Az eszmék kiforrtan, szinte végleges fogalmazásban tűnnek elé, nagyrészt nyomban versbe is ömlenek, a kidolgozás apró alkuja nem csorbít rajtok. Az óda megcsontosult formája új alakot, új vért nyer kezében. Valóságos tanulmány van itt költői módon felolvasztva, minden csupa célzás és tartalom; mindjárt a tavasz lehelletében az olasz-osztrák harcmezők felől jövő szabadabb fuvalom érzik, együtt a feltámadás várt ünnepével, melyet e halál elkomorít. Felidézi Széchenyi korát, rajzolja pusztuló fajunkat, minőnek Herder látta; rámutat Széchenyi küldetésére; kimondja kedves szavát, az *ildomot*, min a német Klugheit-ot értette; hivatkozik többszöri példájára a ‚kisded makk‘-ról; idézi jóslatát, a *Hitel* szavait: „Sokan azt gondolják: „Magyarország *volt;* én azt szeretem hinni: lesz!“ Írott munkái mellett feltünteti alkotásait, az Akadémiát, a lóverseny alapítását, a Kaszinót, az első vasutat, a Tisza szabályozását s a Vaskaput, a Lánchíd építését, mely a két parti várost összekapcsolta Budapestté. Történeti, sőt mondai hősök mellé állítja; megvilágítja lelke alkatát, céloz kétségbeesett Kasszándra-jóslatára, melyet Kemény tanulmánya tartott fönn.[276]

[276] A költeményben sok szó és kitétel Széchenyi munkáinak visszhangja, tanulmányán alapuló célzás. Így a ‚hármas

Életét, szellemét országépítő munkáiban mutatja föl, példájából reményt merít a jövőre, az óda kívánalma szerint. Nem mondhatna többet egy történeti és lélektani essay. A szerkezet oly biztos és szép, szinte könnyed, mint Széchenyi hídjáé. Szavai mintha márványba volnának vésve: kimértek, súlyosak, ragyogók. „Magasan szárnyaló klasszikus óda — írta Lévay, — melyben a legnagyobb magyar dicsőítése, az emlékező nemzet méltósága s a költő szellem-fönsége oly magasztos, együttes kifejezésre jut."[277]

E mű a költőt magát is meggyőzhette, hogy ereje nincs fogytán, sőt még mindig növekedőben. September 7-én azt írhatja Csengerynek: a vers „négy— öt versszakkal be lenne végezve." Ez tartóztatja a Pestre meneteltől néhány napig, noha közben a Kisfaludy-Társaság is megválasztotta igazgatójának, a lap-engedélyt is elnyerte. Szeptember 10-ike után siet is fel mindkét dologban.

Hazaérve, szept. 20-án beadja lemondását a tanári állásról. Köszönetet mond az egyháztanácsnak s a város közönségének „ama nagy jóságért, melylyel engem kilencz év előtt magányomban fölkeresni és nagybecsű bizalmával megajándékozni méltóztatott"; „mindazáltal erkölcsi kötelességemnek hivém ama bizalmat, — mely ez esetben mintegy országszerte felém fordul és csekély tehetségemet a hazai szépiro-

pyramid' (*Világ*, 67, 123.), ‚a nyugoti szél dühe' (u. o. XXXIX.), az Előre! jelszó (*Világ*, 501.), Ikaros (*Kelet népe*, 79.) Cassandra sorsa (*Világ*, V.). — E részletek egyezésére Tolnai Vilmos mutatott rá, az *Egyetemes Philologiai Közlöny*ben, 931, jan.—jún.

[277] *Arany lyrája.* — *Akadémiai Értesítő*, 1893, jún.

dalom szolgálatára nagyobb hatáskörrel igényli — vissza nem utasítani".[278]

Helyére Lévay Józsefet választották meg, „de nem hiszem, hogy elfogadja" — írta Arany Tompának;[279] Lévay csakugyan nem hagyta el szülőföldjét.

Bármennyire ‚ónsúly gyanánt nehezkedett Arany lelkén évek óta az eltévesztett pályának terhe'[280] — az elszakadás annyi éven át megszokott környezetétől bizonyára fájdalmas volt. Az egyháztanács azzal fejezte ki elismerését, hogy 400 frtos ösztöndíj-alapítványt tett a költő nevére. Érezhette a tanítványok ragaszkodását. Szerzett és vesztett barátokat; a temető fejfáin nem egy sírverse maradt ott. Látnia kellett, hogy tisztelet és szeretet vette körül: a búcsú erősebben felszínre hozza ez érzelmeket. Nagy-Kőrös később is többször kifejezte kegyeletét. Az utcát, hol a Beretvás-házban lakott, s melyen annyiszor ment végig, az iskolába vagy magános sétáira indulva, nevéről nevezték el. Tanítványaiban is mély emléket hagyott: halála után mind összegyültek Kőrösön, s közel ezer forintot adtak össze egy ösztöndíj tőkéjéül.[281] Benkó Imre, a gimnázium érdemes tanára, megírta tanárságának történetét; Kozma Ferencné (az irodalomban Bárd Miklós felesége) lelkes buzdítása nyomán szobra áll a gimnázium mellett, utolsó lakhelyének telkén, Strobl alkotása, talapzatán a vén

278 Fogalmazványa az Akadémiában őrzött levelezés közt; a beadvány a n-kőrösi egyház levéltárában; közölte Benkó, 133. l.

279 1860 Mihálynap. — A *Budapesti Szemlében* 1892 júl. közölt levelek között.

280 Csengeryhez, 60, júl. 9.

281 Galgóczy Károly: *N.-Kőrös monographiája* 366. l.

gulyás jellegzetes alakja ül. Emlékére virágzó irodalmi társaság alakult, mely Benkó Imre vezetése alatt becses évkönyveket ad ki.

A siető készülődés, a nagy tervek nem igen hagytak időt érzelgésre. Meddőknek tartotta itt töltött éveit, csak később derült ki, hogy csendes tanulmányai és a sok csonka terv nem volt hiába: lelkében nagy gazdagságot vitt magával. De mikor iratait összeszedegette, szíve elfacsarodott a sok ‚csonka-bonka török'[282] láttán, melynek temetője volt asztala fiókja. A mint sorra kezébe vette őket, álmok és tervek zsibongtak a lapok közt. *Toldi és Atilla, Csanád, Mátyás dalünnepe, Édua, Az utolsó magyar,* mennyi költői terv hervadozott a sárguló papírokon! „Bevégzetlen élet, bevégzetlen munka" — ez a vers-sora csenghetett fülében. Nem rég Toldynak idézte ezt, s utána tette: „Romok, romok!" (57 aug. 11.)

A jövő nem valami sok reménnyel kecsegtette. Ő nyugalomra vágyott volna, Szalontán, de ‚Allah messzebb tette előle a darab kenyeret'. (Tompának, 60. aug. 10.) Új viszonyok, nehéz munka vártak reá és új bizonytalanság sorsának e fordulatán. Az örök zsidó alakja tűnik elébe, magát látja a szakadatlan bolyongásra ítélt vándorban, akit egyre tovább korbácsol az élet:

Pihenni már. Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet,
— — — — — — — — — —
Tovább! tovább!

[282] Szilágyi Istvánnak, 59 okt. 25.

TARTALOM

V.

Oldal

Irodalmi állapotok 1850 körül. — A Hölgyfutár és Szilágyi Sándor füzetei. — Arany hangulata kisebb költeményeiben. — Angol költők tanulmányozása. — A költői beszély új alakja: Katalin, s a modern eposzé: Bolond Istók I. éneke. — A geszti félév. — Visszatér Toldi-hoz; a Daliás idők legelső tervei s első dolgozata. — Jóka ördöge. — Nagy-Kőrösre hívják tanárnak 3

VI.

Nagykőrös, a város és az iskola. — Arany helyzete és hangulata. — Befejezi A nagyidai cigányokat. — 1852 nyara, Szalontán és Geszten; levélbeli leckéi Tisza Domokosnak. — A hún mondakör tanulmánya: Keveháza, Csaba királyfi első dolgozata 105

VII.

Irodalmi állapotok. — Toldi estéje megjelenik; Kemény Zsigmond nézetei a mondáról. — A Daliás Idők újabb dolgozata. — Az ‚eposzi hitel' elmélete, Arany alakító művészete és képzelete; példa: a hún eposz újabb dolgozata (1855—56) 188

VIII.

Arany a tanári széken. — Tankönyvei: olvasókönyve, irodalomtörténeti és poétikai dictatuma. — Életmódja, hangulata. — Kisebb költeményei és a balladák; megjelenésük és fogadtatásuk. — Tudományos dolgozatai. — Akadémiai tagsága. — Lapot készül indítani; Pestre költözik 256

KÉPEK JEGYZÉKE

Oldal

1. *Arany János mellszobra* 1
2. *A költő kéziratának hasonmása* 128
3. *Lapszéli rajzok a Nagyidai czigányok kéziratán* 129
4. *Arany János lakóháza Nagykőrösön* 256
5. *A remete-lak a geszti kertben* 257

RÉVAI
Irodalmi Intézet Nyomdája
BUDAPEST